

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/190344>

Please be advised that this information was generated on 2018-05-01 and may be subject to change.

Oproep van S.A.I. en I.V.V.

Hooge waterstand in de Maas.

De werkgevers en de medezeggenschap.

‘Wie ogen heeft om te zien’

Om het behoud van de democratie.

leid van de Heimwehren benoemd, die in het Parlement tot dusver in het geheel niet vertegenwoordigd zijn. Hun werd het ministerie van Binnenlandsche Zaken en dat van Justitie uitgeleverd. De eerste publicatie van

De uiterwaarden rond Roermond. De Maas in de laatste 24 uur bij Roermond 90 centimeter gestegen. Hedenmorgen bedroeg de stand bij de sluis in de Veerd 17,66 boven N.V. De uiterwaarden rond Roermond loopen weer onder.

I.V.V. vraagt besprekingen met het Verbond van Werkgevers. Heeft men elkander steeds misverstaan?

an de verschijning van het algemeen verkeersplan voor de binnenstad, dat binnenkort kan worden tegemoet gezien. De vier geschiedten, loor pg. dr. Van den Borgh met betrekking tot en verbetering der Vissegraacht ontwikkeld, waarbij het water zou kunnen worden behouden, en door B. en V. is onderzocht, van de hand gewezen. Hopen de V. en B. in dit inderdaad dringende verzoek te worden verhoord.

aan de verschijning van het algemeen verkeersplan voor de binnenstad, dat binnenkort kan worden tegemoet gezien. De vier geschiedten, loor pg. dr. Van den Borgh met betrekking tot en verbetering der Vissegraacht ontwikkeld, waarbij het water zou kunnen worden behouden, en door B. en V. is onderzocht, van de hand gewezen. Hopen de V. en B. in dit inderdaad dringende verzoek te worden verhoord.

Wat heeft Duitschland toch te verbergen?

Journalist zwaar gestraft. Hij publiceerde niet meer, dan wat iedereen al lang wist. (Van onzen correspondent.)

zulke schepen worden kunnen dragen. Dat is natuurlijk een heel groot voordeel. Het is natuurlijk een heel groot voordeel. Het is natuurlijk een heel groot voordeel. Het is natuurlijk een heel groot voordeel.

De Nederlandse pers en het fascisme in Europa (1919-1933)

Het schouwburverval van de Nederlandse pers in 1933.

Een donderslag

Uit een jonkeren. Journalist zwaar gestraft. Hij publiceerde niet meer, dan wat iedereen al lang wist.

Uit een jonkeren. Journalist zwaar gestraft. Hij publiceerde niet meer, dan wat iedereen al lang wist.

Het vonnis van de Leipzig rechtbank tegen de journalisten Von Oststady en Walter Kreisler heeft in Duitschland groot verontwaardiging veroorzaakt.

Aanmanak in Rusland. Het is anders in dat niet alle vliegtuigen steeds in Duitschland zijn.

CRISISJAAR 1930.

Worsteling van democratie tegen fascisme.

Het jaar dat achter ons ligt, is het jaar van de wereldcrisis. Van een insinking van het kapitalistische productiestelsel gelijk er in menschenheugnis geen is voortgekomen.

achten, d langen du Brüning n de Duitc tie niet, wi van het v meerderhe ciatische st naal-sociali dwongen h doelen. In langa wet stand is n den vrigen en verrega kan nistwv het is nog sche Duitse opbouw v verder hakt trouwen h weging mo

Wie 1930 aanvull tel plan, ontrv van het B ferentie al Algemeene n. Het is nief belijk verstandver

vervoering rak, zoen, v verwozennij gestemde 3. Om niet v op het nog een mis v. Wie d treffen d

de Wetten en een weekblad van internatibolijwetenschap aard, een van de prettigste boden uit de revolutie zijn. Aan het stude van artikel direct in individueel st in het sticht zij de revolutie zijn.

Vliegtuigen v. Want het gaat hieru om nog een 100 vliegtuigen. En Kreisler criti-went, dat de regering voor de behandeling van de kwestie in den rijksdag (Lings de-gevoelen. Hitler echter is niet van plan, dien onweg te gaan, hij blijft direct naar het doel.

Wat betekent dat nu allemaal? Duitschland mag volgens het verdrag van Versailles geen militaire vliegtuigen hebben en b.v. ook geen afgevechten. Natuurlijk probeert Duitschland, dat nu eenmaal een leger heeft, om aan de bepalingen van dat verdrag te ontkomen, zoo ver het kan.

Wat betekent dat nu allemaal? Duitschland mag volgens het verdrag van Versailles geen militaire vliegtuigen hebben en b.v. ook geen afgevechten. Natuurlijk probeert Duitschland, dat nu eenmaal een leger heeft, om aan de bepalingen van dat verdrag te ontkomen, zoo ver het kan.

Liever Hitler dan Brüning?

Hans Geleijne

‘Wie ogen heeft om te zien’

De Nederlandse pers en het fascisme in Europa
(1919-1933)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Radboud Universiteit Nijmegen
op gezag van de rector magnificus prof. dr. J.H.J.M. van Krieken,
volgens besluit van het college van decanen
in het openbaar te verdedigen op maandag 16 april 2018
om 16.30 uur precies

door

Johan Pieter Jan Geleijnse
geboren op 28 juni 1947
te Nijmegen

Promotoren:

Prof. dr. R.A.M. Aerts

Prof. dr. W.P.van Meurs

Manuscriptcommissie:

Prof. dr. M.E.B. Derks

Prof. dr. J.H. Furnée

Prof. dr. I.M. Tames (Universiteit Utrecht)

Prof. dr. F.P.I.M. van Vree (Universiteit van Amsterdam)

Prof. dr. H.B.M. Wijfjes (Universiteit van Amsterdam)

‘Wie ogen heeft om te zien’

De Nederlandse pers en het fascisme in Europa
(1919-1933)

Hans Geleijnse

‘Wie ogen heeft om te zien’

De Nederlandse pers en het fascisme in Europa (1919-1933)

Hans Geleijnse

De titel van dit proefschrift ‘Wie ogen heeft om te zien’ is afkomstig uit het artikel ‘Een donderslag uit een donkeren hemel. Liever Hitler dan Brüning?’, *Het Volk*, (26 november 1931).

ISBN: 9789462404670

Wolf Legal Publishers (WLP)
Postbus 313
5060 AH Oisterwijk
Tel: +31 (0)13-5821366
E-Mail: info@wolfpublishers.nl
www.wolfpublishers.nl

Inhoudsopgave

Inleiding	7
Vooraf	7
Europa na de Eerste Wereldoorlog	9
Opkomst fascisme in Europa	11
Nederland na de oorlog	12
Politieke verhoudingen en parlementaire democratie	15
Fascisme in Nederland	18
De Nederlandse pers en het fascisme: Onderzoeksvragen	20
De keuze voor negen Europese landen	22
De bronnen: zeven landelijke dagbladen	24
Onderzoek naar de Nederlandse pers en het fascisme	32
Onderzoek naar fascisme en de pers in andere landen	35
Pers en fascisme: Methoden van onderzoek	37
Toegepaste methode in dit onderzoek	39
Digitalisering	42
Nieuwe aspecten in dit onderzoek	43
Beperkingen van dit onderzoek	45
Hoofdstuk I: Tussen lof en afgrijzen	47
De Nederlandse pers over het fascisme in Europa	
ITALIË: DE EERSTE FASCISTISCHE STAAT	49
Fascistisch geweld tegen het rode gevaar	49
De Mars op Rome. Mussolini aan de macht	51
Imperialisme en de Korfoe-crisis	55
Het uitschakelen van de oppositie en het parlement	58
Fascistische censuur	63
Het Italiaanse fascisme en het Vaticaan	64
Corporatisme	67
Beoordeling van tien jaar Italiaans fascisme	67
HONGARIJE: WITTE TERREUR, VERKAPTE DICTATUUR EN ANTISEMITISME	71
Witte terreur	73
Schijndemocratie onder het regentschap van Horthy	76
Positie van de sociaal-democratie	77
Antisemitisch bewind in Hongarije	78

SPANJE: DE DICTATUUR VAN PRIMO DE RIVERA	81
De staatsgreep van Primo de Rivera en het Italiaans fascisme	82
Dictatuur en Corporatisme	84
Evaluatie van de dictatuur van Primo de Rivera	87
De republiek	88
OOSTENRIJK: CHRISTELIJK-SOCIALEN EN FASCISTEN	90
Het Schattendorf proces en de opstand in Wenen	91
De Heimwehr	95
Samenwerking Christelijk-Sociale partij en de Heimwehr	97
Antisemitisme	101
Fascisten en nationaal-socialisten	102
DUITSLAND: DE OPMARS VAN HET NATIONAAL-SOCIALISME	104
Bolsjewistisch' gevaar na de oorlog	104
Contra-revolutie en fascisme	106
Bierkellerputsch 1923	107
Het Nationaal-socialisme	111
Onderschatting van Hitler	114
Pessimisme over de democratie	116
Antisemitisme	117
ROEMENIË: DE IJZEREN GARDE	120
SLOWAKIJE: KATHOLIEK RADICALISME	123
PORTUGAL: NA PRONUNCIAMIENTO'S DE CORPORATIEVE STAAT	126
FINLAND: DE LAPUA-BEWEGING	129
Wortels van de Lapua-beweging	129
Mars naar Helsinki	131
Burgerwacht	132
Geen rechtsstaat	132
Poging tot een staatsgreep	133
Conclusies	136
Hoofdstuk II: Opmars Fascisme en Dictatuur in Europa	141
Het fascistisch gevaar op de radar van de pers (1919-1933)	
De dreiging van het 'bolsjewisme' (1919-1923)	143
Het tijdperk van het fascisme begint (1923-1930)	147
Het Italiaanse fascisme als voorbeeld	147
Fascisme als reactie op linkse terreur	149

Fascisme en de sterke leider	151
Internationale waardering	152
Ook het fascisme vormt een gevaar	153
Groeiende invloed van het fascisme (1930-1933)	157
Dictatuur bedreigt landen ten Oosten van de Rijn	157
Gevaar van twee kanten	158
Internationale fascistische relaties en contacten	160
Wat kan er tegen het fascisme gedaan worden?	162
Hoop op vrede en ontwapening	166
Hoofdstuk III: Reactionair of vernieuwend	173
Het fascisme geanalyseerd door de Nederlandse pers	
Inleiding	173
Wat is fascisme?	175
De aanhangers van het fascisme	183
Fascisme als vernieuwende beweging	185
Antisemitisme	188
Katholieken, protestanten en fascisme	194
Conclusies	198
Hoofdstuk IV:	
Het democratedebat in de Nederlandse pers	203
Zeven kranten over fascisme, dictatuur, democratie en rechtsstaat	
Inleiding	203
DE TELEGRAAF	209
Geen socialisme, maar wel hervormingen	209
Het land heeft geen fascisme nodig	210
Parlementaire democratie of dictatuur	212
Tegen extremisme	214
Economische crisis vergt een krachtige regering	215
Beschouwing	216
NIEUWE ROTTERDAMSCHER COURANT	218
Democratie en geen Nederlandse Mussolini	218
Zorgen om het parlementaire stelsel	219
Aanpassing van het parlementaire stelsel	221
Tegen de burgerwachten	223
Grenzen aan de vrijheid	224

HET VOLK	228
De krant en de profilering van de SDAP	228
Tegen fascisme en dictatuur	230
Tegen radiocensuur	231
Keuze voor parlementaire weg bevestigd	232
Sociaal-democratie en corporatisme	233
Fascisme in Nederland	234
Beschouwing	236
DE TRIBUNE	238
Democratie, fascisme en de ‘sterke man’	238
Bedreiging voor de bestaande orde	240
Sociaal-fascisme	242
Beschouwing	243
DE TIJD	244
Parlementaire democratie	244
Geen fascisme en geen Mussolini	245
Ruimte voor andere opvattingen	247
Corporatisme	248
Fascisme in Nederland	248
Beschouwing	250
DE STANDAARD	253
Sterke leiding, maar geen dictatuur	253
Afkeer van de sociaal-democratie	255
Communistisch gevaar	257
Democratie, corporatisme en christelijk gezag	258
Fascisme in Nederland	260
Beschouwing	260
DE NEDERLANDER	263
Burgerwacht tegen het linkse gevaar	263
Tegen het fascisme	264
Geen experimenten	265
Democratie of dictatuur	265
Beschouwing	268
Conclusies	270
V. Slotbeschouwing	275

Bijlagen	
I. Abonnementscijfers landelijke dagbladen	281
II. Sleutelmomenten	282
Afkortingen	284
Bronnen	285
Geraadpleegde literatuur	287
Summary	303
Dankwoord	315
Curriculum Vitae	317

Inleiding

Vooraf

Het ideaal van een verenigd en democratisch Europa staat onder druk. Europese samenwerking, oorspronkelijk bedoeld om, na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog, oorlogen tussen Europese staten uit te bannen, wordt geremd door onwil en onvermogen om grote politieke, economische, sociale en culturele problemen gezamenlijk aan te pakken. Betoogd wordt dat te veel macht is gecentraliseerd en geanonimiseerd en te veel nationale bevoegdheden zijn prijsgegeven. Er is druk van buitenaf door toenemende militaire conflicten en oorlogen aan de randen van Europa, de vluchtelingenstroom uit Afrika en Azië en terroristische aanslagen van islamitische extremisten in Europese steden.

Nationalistische en populistische stromingen zien in de islam en in de toestroom van vreemdelingen de bron van alle kwaad, bepleiten het sluiten van grenzen en de bouw van nieuwe muren en hanteren frasen die doen terugdenken aan de twintiger en dertiger jaren. In vrijwel alle Europese landen ageren nieuwe bewegingen en partijen tegen het establishment en de politiek van internationalisering en globalisering. In verschillende Europese landen wordt getornd aan de beginselen van de rechtsstaat en worden burgerlijke vrijheden aangetast of in de ijskast gezet. In NRC Handelsblad vroeg Henk Hofland, 'de Journalist van de Eeuw', zich kort voor zijn dood af of het Westen 'een nieuwe toekomst tegemoet gaat waarin het met onze ouderwetse democratie gedaan is'.¹

Soortgelijke vragen zou een journalist zich ook in de twintiger jaren hebben kunnen stellen, toen bezorgdheid bestond over het 'bolsjewistisch gevaar' en de export van de ideeën van de Russische revolutie naar de rest van Europa. Het 'bolsjewisme' werd als een bedreiging gezien voor de normen en waarden van de samenleving, zoals men die toen kende. Het christelijk geloof, de democratische rechtsstaat, de vrijheid en het privébezit zouden ten prooi kunnen vallen aan een proletarische revolutie. Er was niet alleen bezorgdheid en angst. Er was ook sprake van een tegenbeweging die de strijd wilde aanbinden met communisme en socialisme maar ook wilde breken met het establishment van dat moment, met conservatisme, liberalisme en democratie, namelijk fascisme.

Over de receptie in Nederland van de opkomst van het fascisme in Europa in de twintiger jaren is betrekkelijk weinig onderzoek gedaan. In de historiografie over het interbellum ligt de nadruk vooral op de dertiger jaren en op de opkomst van het nationaal-socialisme in Duitsland. Aan de twintiger jaren is veel

---

¹ NRC Handelsblad (21 december 2015).

minder aandacht besteed, terwijl veel ontwikkelingen die later de geschiedenis van Europa zouden bepalen, in die periode hun oorsprong hebben gehad. Een plausibele verklaring hiervoor is door Brands gegeven die heeft gewezen op de voor Nederland overrompelende ervaring van de Tweede Wereldoorlog die lange tijd het zicht heeft onttrokken aan de Eerste Wereldoorlog en de invloed van die oorlog op de Nederlandse samenleving.² In een reeks publicaties is sinds een jaar of tien geprobeerd dit manco vooral voor de oorlogsjaren 1914-1918 te corrigeren.³

Ook over de twintiger jaren is lange tijd weinig of vooral in algemene termen gepubliceerd. Door Gijsenbergh is er op gewezen dat historici weinig oog hadden voor het anticommunisme in de jaren 1919 en 1920 en niet erg geïnteresseerd waren in de vraag waarop de afkeer van het communisme en het socialisme in die jaren eigenlijk was gebaseerd.⁴ Weinig aandacht is besteed aan de receptie van fascistische ideeën in de twintiger jaren door politieke partijen, maatschappelijke organisaties en persorganen. Onderzoek spitste zich tot dusver vooral toe op de opkomst van fascistische partijen en organisaties in Nederland zelf.⁵ Er is echter nauwelijks onderzocht welke rol de figuur van de Italiaanse leider Mussolini in het debat over de parlementaire democratie heeft gespeeld. Toch had in 1969 Loe de Jong al gewezen op de grote populariteit van Mussolini in 1927 onder de lezers van het Algemeen Handelsblad.⁶

In veel opzichten hebben zich in de twintiger jaren ontwikkelingen voltrokken die bepalend zijn geweest voor de gebeurtenissen die tot de Tweede Wereldoorlog hebben geleid. Het fascisme wist zich in Italië stevig te vestigen en ook in

---

² M.C. Brands 'The Great War die aan ons voorbijging. De blinde vlek in het historische bewustzijn van Nederland', In: M. Berman en J.C.H.Blom (red), *Het belang van de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1997), 9-21.

³ Ismee Tames, *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse politieke debat 1914-1918* (Hilversum 2006); Paul Moeyes, *Buiten Schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2014); Conny Kristel, *De Oorlog van Anderen. Nederland en oorlogsgeweld 1914-1918* (Amsterdam/Antwerpen 2016).

⁴ Joris Gijsenbergh, *Democratie en gezag. Extremismebestrijding in Nederland, 1917-1940* (dissertatie Nijmegen 2017), 12, 86.

⁵ Leo Joosten, *Katholieken en Fascisme in Nederland 1920-1940* (Hilversum 1964); Wim Zaal, *De Nederlandse Fascisten* (Amsterdam 1973); Hans Schippers, *Zwart en Nationaal Front: Latijns georiënteerd Rechts-Radicalisme in Nederland 1922-1946* (Amsterdam 1986); Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003); Robin te Slaa & Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009); Willem Huberts, *In de ban van een verleden. Het Nederlands fascisme 1923-1945* (Nijmegen 2017).

⁶ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Voorspel* ('s Gravenhage 1969), 225; Frank van Vree, "In het land van Mussolini". De Nederlandse pers en Fascistisch Italië', in: *Incontri* (NS) 6 (1991), 3-26, aldaar 3.

andere landen gingen fascistische en extreem-nationalistische organisaties zich manifesteren. In de twintiger jaren was in Hongarije, Oostenrijk, Duitsland en Roemenië en andere landen in Midden- en Oost-Europa niet alleen sprake van een sterke anticommunistische beweging, maar ook van een fel antisemitisme en toenemend geweld tegen Joden.

Europa na de Eerste Wereldoorlog

De Eerste Wereldoorlog markeerde het einde van een tijdperk. De keizerrijken van Duitsland, Oostenrijk en Rusland en het Ottomaanse Rijk waren ten onder gegaan, grenzen waren gewijzigd, nieuwe natiestaten werden gevormd. De oorlog was beslecht door de deelname van de Verenigde Staten die de noodzaak van een nieuwe democratische wereldorde bovenaan de agenda plaatsten.⁷ De Amerikaanse president Wilson had de oorlog voorgesteld als een strijd vóór vrijheid en democratie en tegen autocratie, dus tegen Duitsland en Oostenrijk.⁸ Dit was niet het argument dat de oorlogvoerende partijen in 1914 hadden gehanteerd. Voor de grote Europese mogendheden ging het primair om hegemonie, om de versterking van de eigen economische en politieke positie of, zoals bijvoorbeeld in het geval van Italië, om het uitbreiden van het grondgebied met al gedurende lange tijd gewenste gebieden. Strijd voor ‘democratie’ heeft daarbij aanvankelijk geen rol gespeeld.⁹

De overwinning van de ‘democratie’ in 1918 betekende allerm minst dat daarmee een liberaal-democratische ontwikkeling in heel Europa een gegeven was. De oorlog en de daarop volgende slechte economische situatie hadden het liberale vooruitgangdenken ernstig aangetast. De uitkomst van de oorlog, de daarbij opgelegde vredesvoorwaarden en de slechte economische omstandigheden hadden hun weerslag op de traditionele machtsverhoudingen in veel landen in Zuid-, Midden- en Oost-Europa. De nieuw gevormde staten worstelden met

---

⁷ Tames, *Oorlog voor onze gedachten*, 206-224.

⁸ President Wilson op 2 april 1917 in zijn ‘War Message to Congress’: ‘...we shall fight for the things which we have always carried nearest our hearts -- for democracy, for the right of those who submit to authority to have a voice in their own governments, for the rights and liberties of small nations, for a universal dominion of right by such a concert of free peoples as shall bring peace and safety to all nations and make the world itself at last free.’ https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Wilson%27s_War_Message_to_Congress (geraadpleegd op 15 oktober 2017).

⁹ Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes. A History of the World 1914-1991* (New York 1996), 29-36; Ian Kershaw, *To Hell and Back. Europe 1914-1919* (Londen 2015), 23-44.

grote sociaal-economische en politieke problemen en probeerden een eigen, nationale identiteit op te bouwen.¹⁰

In Rusland beloofde de bolsjewistische revolutie een betere, socialistische maatschappij te zullen scheppen. De Oktoberrevolutie van 1917 vond aanvankelijk veel weerklank in andere Europese landen, met name in de verslagen landen Oostenrijk, Hongarije en Duitsland. In november 1918 was in Duitsland, het meest geïndustrialiseerde land van het continent, sprake van een revolutionaire situatie, waarbij arbeiders en soldaten samen optrokken tegen de oorlog, de bestaande staatsstructuur en de ‘militaire dictatuur’. Overal in het land werden, naar Russisch voorbeeld, soldaten- en arbeidersraden gevormd om meer zeggenschap van onderop af te dwingen. In maart 1919 werd in München de zittende regering van Beieren afgezet en werd een socialistische radenrepubliek gevormd die tot mei van dat jaar aan de macht bleef. In Hongarije kwam in 1919 voor korte tijd een socialistische regering onder leiding van de communist Bela Kun aan het bewind; in Oostenrijk werd in een atmosfeer van voortdurende stakingen en demonstraties gepoogd arbeiders- en soldatenraden op te richten. In Italië kwam het tot massale acties voor betere levensomstandigheden. In Turijn werden in 1920 grote industriële bedrijven door de arbeiders bezet.¹¹

In heel Europa was in de eerste jaren na de oorlog sprake van een dreigende revolutionaire situatie die echter nergens van lange duur was. In Hongarije werd het communistische bewind verslagen met behulp van buitenlandse interventie. In Italië en Duitsland kreeg de regering hulp van anticommunistische paramilitaire troepen. Pogingen om in andere landen een socialistisch bewind te vestigen, liepen spaak of werden hardhandig verhinderd. In West-Europa konden de zittende regeringen zonder al te veel moeite overeind blijven. Een nieuwe Sovjetstaat in Europa was verhinderd, maar de revolutionaire gebeurtenissen na de Grote Oorlog verklaarden wel de grote angst van de heersende politieke partijen, machtsgroepen en kerken voor de socialistische arbeidersbeweging en het ‘bolsjewisme’.¹²

---

¹⁰ Mark Mazower, *Dark Continent. Europe's Twentieth Century* (Londen 1998), 20-25, 40-48.

¹¹ Gaetano Salvemini, *The Origins of Fascism in Italy* (New York 1973), 173-191 en 251-282; Hobsbawm, *The Age of Extremes*, 68-69; Mazower, *Dark Continent*, 12-13; Donald Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism* (Londen 2007), 89-100.

¹² Martin Blinkhorn, *Fascism and the Right in Europe 1919-1945* (London 2000), 22; Ker-shaw, *To Hell and Back*, 104-108 en 123-134.

Opkomst fascisme in Europa

In Italië ontstond in 1919 een zich ‘fascistisch’ noemende nationalistische beweging, die wilde afrekenen met de oude machtspolitiek van de gevestigde partijen. Het fascisme stond afwijzend tegenover het bestaande parlementaire stelsel met haar slappe en corrupte regeringen, was anti-socialistisch en aanvankelijk ook anti-kapitalistisch. Het geweld van fascistische bendes, gefinancierd door industriëlen en grootgrondbezitters, bleek een effectief militant antwoord te zijn op de ontwikkeling van de arbeidersbeweging in de bedrijven en de boerenbeweging in Noord-Italië en daarmee op de dreiging van een ‘bolsjewistische revolutie’. De fascistische beweging kon zich in de daaropvolgende jaren zonder noemenswaardige tegenstand van de Italiaanse staat ontplooiën en de macht grijpen. Na de mars van enkele tienduizenden fascistenaars naar Rome benoemde koning Victor Emanuel III op 31 oktober 1922 Mussolini tot minister-president. Het nieuwe bewind werd door heel Europa als wettig gezag geaccepteerd en slaagde er zonder veel moeite in massale steun van de Italiaanse bevolking te verkrijgen.¹³

De ontwikkelingen in Italië waren een inspiratie voor ultranationalistische bewegingen in andere landen. In Spanje werd in 1923 door generaal Primo de Rivera een militaire dictatuur gevestigd. In Roemenië ontwikkelde zich een sterke antisemitische en antibolsjewistische beweging: de IJzeren Garde. De Lapua-beweging in Finland probeerde de Mars op Rome te kopiëren en ondernam een mars naar Helsinki. Nauwe banden ontstonden tussen het fascistische bewind in Italië en het regime van admiraal Horthy in Hongarije. Royale steun werd door Mussolini verleend aan de Oostenrijkse Heimwehr beweging om tegenwicht te bieden aan de socialistische partij in dat land en het opdringende Duitse nationalisme. Ook de jonge nationaal-socialistische beweging in Duitsland liet zich vanaf 1922 door Mussolini inspireren.¹⁴ In navolging van de Italiaanse fascistenaars maakten de Duitse fascistenaars bij hun acties gebruik van geweld en intimidatie door paramilitaire troepen. Net als de Italiaanse fascistische partij was de Duitse Nationaal-Socialistische Arbeiderspartij nationalistisch, antidemocratisch en fel antibolsjewistisch. Ook deze Duitse fascistische partij werd, vooral na 1930, een inspiratiebron voor organisaties in andere landen, zoals de

---

¹³ Salvemini, *The Origins of Fascism in Italy*, 282-315 en 372-386; Stanley G. Payne, *A History of Fascism 1914-1945* (Londen 1997) 212-254; Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism*, 130-138; Emilio Gentile, *E fu subito regime. Il fascismo e la Marcia su Roma* (Milaan 2012), 230-246.

¹⁴ F.L. Carsten, *The Rise of Fascism* (Londen 1967), 181-204; Ernst Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche* (München 1979), 392-398; Hobsbawm, *The Age of Extremes*, 116-124; Blinkhorn, *Fascism and the Right*, 71-80.

Nationaal-Socialistische Partij in Oostenrijk, de Ontwakende Hongaren en de Lapua beweging in Finland.¹⁵

Ook in andere Europese landen werden vraagtekens gezet bij de werking van het parlementaire stelsel, werd het debat beïnvloed door fascistische ideeën en nam de roep om een sterke leiding toe. Overal in West-Europa ontwikkelden zich fascistische organisaties en partijen, maar deze werden nergens een massabeweging en speelden in het interbellum geen bepalende rol. Een verklaring die daarvoor wel is gegeven, was dat landen als Frankrijk en Engeland degelijke nationale en democratische fundamenteën en tradities hadden.¹⁶ De politieke elite in deze landen was ook beter in staat tot machtsuitoefening op politiek, militair en ideologisch terrein en gaf geen steun aan fascistische groeperingen, zoals dat in Italië en Duitsland wel het geval was geweest. Revolutionair links kon in West-Europa al vrij snel na de Eerste Wereldoorlog door de heersende elite zelfstandig worden bedwongen.¹⁷ In Frankrijk kreeg de uiterst rechtse en antisemitische Action Française weliswaar veel invloed, maar het bleef een beweging van een minderheid. Na de veroordeling door het Vaticaan in 1926 verloor deze beweging veel van haar aanhang.¹⁸ De British Union of Fascists, die in 1932 door sir Oswald Mosley was gesticht, kreeg in korte tijd 50.000 leden, maar dit aantal zakte snel beneden de 8000 leden, toen deze partij zich steeds antisemitischer ging opstellen. De Engelse fascistenaagden er door het bestaande kiesstelsel ook nooit in een zetel in het Lagerhuis te veroveren.¹⁹ In deze landen is een fascistische machtsovername nooit een reëel gevaar geweest.

Nederland na de oorlog

De situatie in Nederland week in verschillende opzichten af van die in de omringende landen. Nederland was buiten de Eerste Wereldoorlog gebleven. De economische toestand was in Nederland in de oorlogsjaren beduidend beter geweest dan die in de oorlogvoerende landen en er was sinds 1917 sprake van een stabiele politieke democratie.²⁰ De factoren die in Italië tot het fascisme

---

¹⁵ Carsten, *The Rise of Fascism*, 169-170; K.R. Stadler, 'Austria', in: S.J. Woolf (red), *Fascism in Europe* (Londen, 1983), 93,96; J. Erös, 'Hungary', in: Woolf, *Fascism in Europe*, 118, 134; A.F. Upton, 'Finland', in: Woolf, *Fascism in Europe*, 210; Michael Mann, *Fascists* (Cambridge, 2004), 211.

¹⁶ Roger Eatwell, *Fascism. A History* (Londen 1995), 1-2, 13, 16-20, 175 ev.; Hobsbawm, *The Age of Extremes*, 138-141.

¹⁷ Blinkhorn, *Fascism and the Right*, 96; Mann, *Fascists*, 355-358.

¹⁸ Carsten, *The Rise of Fascism*, 11; Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, 114-117.

¹⁹ Carsten, *The Rise of Fascism*, 218; Hobsbawm, *The Age of Extremes*, 124, 140.

²⁰ Samuël Kruizinga, *Economische politiek: de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij (1914-1919) en de Eerste Wereldoorlog*.
https://pure.uva.nl/ws/files/1298552/95265_15.pdf (Amsterdam 2011), aldaar 12.

hadden geleid, zoals onvrede over de afloop van de oorlog, de aanwezigheid van een groot aantal oud-strijders, communistisch extremisme, groeiende afkeer van een incompetent regime, waren in Nederland afwezig. In Nederland bestond bovendien een grote bereidheid, vooral bij de conservatieve meerderheid, om als dat nodig was de vrijheid en de democratie met repressieve maatregelen te verdedigen tegen extremisme van links en van rechts.²¹

Tijdens de oorlog was Nederland er in geslaagd zijn neutraliteit te handhaven en had het geprobeerd te laveren tussen de strijdende partijen om zijn eigen onafhankelijke positie als handelsnatie te behouden. De strijd om de hegemonie in Europa, het streven naar gebiedsuitbreiding of de strijd voor het behoud of het veroveren van democratie in Europa waren voor Nederland geen argument geweest om positie te kiezen in de oorlog. Nederland had er niet voor gekozen volop steun te geven aan Engeland en Frankrijk om Duitsland en Oostenrijk te verslaan. De afhankelijkheid van Groot-Brittannië was groot, zeker in economisch opzicht, maar tegelijkertijd moest zorgvuldig worden gemanoeuvreerd om de goede relatie met Duitsland niet op het spel te zetten, aangezien Nederland te zeer afhankelijk was van kolen en ijzererts.²² Eigenbelang was voor Nederland vóór en tijdens de oorlog de dominante factor geweest. Daarnaast bestond het idee dat Nederland een missie te vervullen had om oorlogen in Europa te voorkomen en de vrede te handhaven of te herstellen.²³

Na de oorlog zag Nederland zich gedwongen zijn positie binnen Europa opnieuw te bepalen aangezien de machtsverhoudingen grondig waren gewijzigd. De oriëntatie van vooral de christelijke politieke partijen op Duitsland was toe aan een herwaardering.²⁴ De Nederlandse politiek bleef verder, net als vóór de oorlog, gericht op het handhaven van de vrede in Europa, het opteren voor een vrij handelsverkeer en het behoud van de omvangrijke koloniale bezittingen, die Nederland tot een van de grootste imperialistische landen van de wereld maakten.²⁵

---

²¹ H.W. Von der Dunk, *Sprekend over identiteit en geschiedenis* (Amsterdam 1992), 36-46; Rob Hartmans, *Vijandige broeders? De Nederlandse Sociaal-democratie en het Nationaal-Socialisme, 1922-1940* (Amsterdam 2012), 111, 215; Gijsenbergh, *Democratie en gezaag*, 107-108.

²² Johan den Hertog, *Cort van der Linden*, 405-422, 437-446; Samuël Kruizinga, *Economische politiek: de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij (1914-1919) en de Eerste Wereldoorlog*. https://pure.uva.nl/ws/files/1298552/95265_15.pdf (Amsterdam 2011), 12, 434-435.

²³ Tames, *Oorlog voor onze gedachten*, 14-29, aldaar 16.

²⁴ Ibidem, 260-267.

²⁵ Rolf Schuurmsma, *Jaren van Opgang, Nederland 1900-1930* (Amsterdam, 2000), 430.

Het kolossale koloniale rijk in Azië werd bedreigd door een zich steeds imperialistischer opstellend Japan en kon door het kleine en militair zwakke Nederland alleen veilig over zee worden bereikt en als kolonie behouden blijven met steun van Engeland. Het liberale kamerlid Oud was het op dit punt eens met de communist Van Ravesteijn die in de Tweede Kamer had opgemerkt dat Nederland een weerloze imperialistische staat was, die afhankelijk was van de relaties met het Britse Rijk, Frankrijk, de Verenigde Staten en Japan. 'Na de vernietiging van het Duitse imperialisme herneemt het Britse Rijk de positie van beschuttende macht, die het in de loop der geschiedenis zo vaak heeft gespeeld.'²⁶

Het belang bij een blijvende vrede in Europa, vrij handelsverkeer met andere landen, de angst voor de dreiging van het 'bolsjewisme' en de noodzaak Indië te behouden waren een belangrijke basis voor een voortdurende interesse in de internationale ontwikkelingen.

In de historiografie wordt geen eenduidig antwoord gegeven op de vraag hoe internationaal georiënteerd Nederland nu eigenlijk was in de twintiger jaren. De opvatting dat na de oorlog de 'innerlijke afstand tot het buitenland groter werd'²⁷ en dat er toch vooral sprake was van onverschilligheid over wat in het buitenland gebeurde, omdat men Nederland wel met rust zou laten, zou lange tijd overheersen.²⁸ Later is dat beeld door historici gecorrigeerd en is er op gewezen dat er na de oorlog aanvankelijk sprake was van een sterk internationalisme en de neiging een rol te spelen bij inspanningen tot behoud van de vrede, zij het dat dit samenging met een sterk intern gerichte, tobbige houding, vol onzekerheid over de toekomst.²⁹

In veel Europese landen was kort na het einde van de Eerste Wereldoorlog sprake van serieuze en minder serieuze pogingen tot een socialistische of communistische machtsovername. Op dit revolutionaire socialisme werd gereageerd door een sterke 'anti-bolsjewistische' tegenbeweging, met 'witte terreur' en met de opkomst van fascistische bewegingen. In Nederland was dit in de jaren na de oorlog niet het geval; maar ook in Nederland waren er sociale onlusten en was er een dreiging van een socialistische revolutie toen de SDAP-leider

---

²⁶ P.J.Oud, *Het Jongste Verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland. Deel II 1922-1925* (Assen 1948), 195.

²⁷ H.W. Von der Dunk, 'Nederlandse Cultuur in de Windstilte'in: Kathinka Dittrich, Paul Blom, Flip Bool (red), *Berlijn-Amsterdam 1920-1940. Wisselwerkingen* (Amsterdam 1982), p. 25-30.

²⁸ A.S. de Leeuw, *Nederland in de wereldpolitiek van 1900 tot heden* (1936) (Amsterdam 1939), 153-164.

²⁹ Schuurisma, *Jaren van Opgang*, 52; Madelon de Keizer, *Inleiding*, in: Idem/Sophie Tates (red), *Moderniteit, modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004), 14-38; Tames, *Oorlog voor onze gedachten*, 254.

Troelstra tijdens een rede in de Tweede Kamer op 12 november 1918 de regering opriep af te treden en de macht over de dragen aan de socialisten. De overgrote meerderheid van de Kamer sprak zijn afkeer hierover uit. Datzelfde gebeurde ook door de pers en de publieke opinie. Veranderingen konden, zo was de overheersende mening, alleen op democratische wijze tot stand komen. Troelstra kreeg geen steun van andere sociaal-democratische leiders en moest toegeven dat zijn optreden een ‘vergissing’ was geweest.

Volgens De Rooy eindigde daarmee ‘dit incident – want veel meer was het uiteindelijk niet – nogal tam’.³⁰ Het leek inderdaad op een operette-revolutie. Echter, deze ‘vergissing van Troelstra’ heeft een veel grotere invloed gehad op de houding van vooral de confessionele partijen in de daarop volgende jaren dan is verondersteld.³¹ Als directe reactie op deze gebeurtenissen werden in verschillende grote gemeenten Burgerwachten opgericht. Deze moesten naast de door de regering in 1915 opgerichte Vrijwillige Landstorm de rust in de grote steden garanderen en herhaling van de gebeurtenissen in november 1918 voorkomen.³²

Politieke verhoudingen en parlementaire democratie

De neutraliteitspolitiek tijdens de oorlog en de wens deze te handhaven leidden tot meer samenwerking tussen de verschillende politieke partijen en creëerden een klimaat van pacificatie tussen de confessionele en de liberale partijen. Dit bevorderde de totstandkoming van de grondwetsherziening van 18 mei 1917, waarbij het districtenstelsel werd vervangen door het stelsel van evenredige vertegenwoordiging en het algemeen mannenkiesrecht werd ingevoerd.³³ Tegelijk werd in een ‘package deal’ de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs geregeld.³⁴

---

³⁰ Piet de Rooy, ‘Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie 1913-1949’ in: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde (red), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 177-262, aldaar 195.

³¹ Gijsenbergh, *Democratie en Gezag*, 36-42. Deze conclusie werd al in 1933 getrokken door de sociaal-democraat J.Goudriaan, die er op wees dat deze ‘vergissing van Troelstra’ voor de ontwikkeling van de Nederlandse verhoudingen ‘bijzonder noodlottig’ is geweest. In: J.Goudriaan, *Socialisme zonder dogma's* (Haarlem 1933), 36-37.

³² Moeyes, *Buiten Schot*, 406; Verhagen, *Toen de katholieken Nederland veroverden*, 155; Kristel, *De Oorlog van Anderen*, 246-247, 251-255; Gijsenbergh, 167-172.

³³ Johan den Hertog, *Cort van der Linden (1846-1935). Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie*. (Leiden 2007), 311-317, 373-402.

³⁴ Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 99; Henk te Velde, ‘Van Grondwet tot Grondwet. Oefenen met Parlement, Partij en Schaalvergroting 1848-1917’, in: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde (red), *Land van kleine gebaren*.

Van een brede maatschappelijke samenwerking was na de oorlog echter geen sprake meer. De ‘verzuiling’, het onderscheid tussen de ‘zuilen’ met hun eigen levensbeschouwelijke signatuur, met hun eigen politieke partij, hun eigen kranten en soms hun eigen scholen en maatschappelijke organisaties, bepaalde in belangrijke mate het beeld van de politieke verhoudingen in het interbellum. De verhoudingen tussen de herkenbare godsdienstige en politieke stromingen waren duidelijk gemarkeerd en leken gedurende lange tijd onwrikbaar, hetgeen wel leidde tot een zekere politieke en maatschappelijke stabiliteit. De onderlinge relaties waren vaak moeizaam, met regelmatig spanningen tussen de protestanten en de katholieken, tussen de confessionelen en de sociaaldemocraten, tussen de antirevolutionairen en de christelijk-historischen, en tussen de sociaaldemocraten en de communisten. Voor het bereiken van politieke meerderheden bij de regeringsvorming waren coalities echter noodzakelijk, aangezien geen enkele politieke groepering zelfstandig een meerderheid kon behalen. Extra complicatie daarbij was dat de confessionele partijen de sociaaldemocraten, die ruim twintig procent van de kiezers achter zich hadden, buiten de regering wensten te houden.³⁵

De eerste verkiezingen onder de nieuwe regels van het ‘algemeen mannenkiesrecht’ op 3 juli 1918 maakten een einde aan de bepalende rol die de liberalen in de gehele negentiende eeuw in de Nederlandse politiek en bij de kabinetsformaties hadden gespeeld. De drie grotere liberale partijen³⁶ werden meer dan gehalveerd en behaalden samen slechts 15 zetels. ‘Zonder heldere eigen identiteit en zonder zicht op invloedrijke regeringsdeelname’ viel het de liberalen ook in de daarop volgende jaren zwaar de kiezers perspectief te bieden.³⁷ Hun invloed werd minder, maar zij behielden wel ‘hun positie en invloed in de beleidsuitvoering en in het maatschappelijke verkeer’.³⁸

Een grote verschuiving trad in 1918 op in de richting van de confessionele partijen. De Rooms-Katholieke Staatspartij werd met 30 zetels de grootste fractie in een Tweede Kamer van 100 leden, de Anti-Revolutionaire partij behaalde 13 zetels, de Christelijk-Historische Unie 7 zetels. Voor de christelijk-historischen gold, net als voor de liberalen, dat deze groep wel bleef beschikken

---

ren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990 (Nijmegen 1999), 170; Den Hertog, *Cort van der Linden*, 373-402.

³⁵ Von der Dunk, *Nederlandse Cultuur in de windstille*, 25-30 ; De Rooy, *Een zoekende tijd*, 196-205.

³⁶ De Liberale Unie en de Bond van Vrije Liberalen (vanaf 1921 samen in de Liberale Staatspartij of Vrijheidsbond), en de Vrijzinnig-Democratische Bond.

³⁷ Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* (Leiden 2005), 227, 435.

³⁸ Huub Spoormans, “Met Uitsluiting van Voorregt”. *Het ontstaan van de liberale democratie in Nederland* (Amsterdam 1988), 211.

over ‘prestigieuze maatschappelijke bolwerken buiten de sfeer van de “kleine” partijpolitiek: delen van het zakenleven, het leeuwendeel van het leger, de hofhouding en de diplomatie’.³⁹ Ook voor de sociaal-democraten brachten deze verkiezingen winst, maar veel beperkter dan waarop was gehoopt. De SDAP won 7 zetels en kreeg er daarmee 22. Een meerderheidscoalitie van katholieken en socialisten zou op dat moment mogelijk zijn geweest, maar de SDAP gaf onmiddellijk aan niet aan de regering te zullen deelnemen. Ook als de SDAP aan de regering had willen deelnemen zou dat bijna onmogelijk zijn geweest door de stellingname van de bisschoppen tegen samenwerking met de socialisten. Voor de RK Staatspartij was dat richtinggevend. Op 9 september 1918 werd een confessioneel coalitiekabinet beëdigd onder leiding van de eerste katholieke minister-president, jhr. Ruijs de Beerenbrouck. Het was het eerste van een reeks parlementaire en buiten-parlementaire kabinetten waarin tot de Tweede Wereldoorlog de confessionele partijen domineerden en de minister-president leverden.⁴⁰ Pas in augustus 1939 konden enkele sociaal-democraten, op instigatie van de katholieken, zitting nemen in een kabinet.⁴¹

Terwijl de katholieken en de sociaal-democraten na de oorlog grote verwachtingen hadden over de kansen die de parlementaire democratie hen zou kunnen bieden, bestond vooral in protestants-christelijke kringen van meet af aan bezorgdheid over de mogelijk schadelijke gevolgen van het algemeen kiesrecht en het systeem van evenredige vertegenwoordiging. De grote massa zou het voor het zeggen krijgen, veel mensen zouden zonder kennis van zaken hun stem kunnen uitbrengen. De toename van het aantal politieke partijen zou leiden tot versplintering, waardoor de regeerbaarheid zou worden aangetast. Om dit gevaar het hoofd te bieden had het land bekwame en sterke leiders nodig, een pleidooi dat veelvuldig kon worden gehoord in conservatief-liberale en protestantse kring. Deze opvattingen stonden ook centraal in een in 1925 gepubliceerd pamflet van de Nationale Unie, een gezelschap van ongeveer tweehonderd personen, die pleitten voor een krachtiger uitvoerende macht.⁴² De discussie ging in de twintiger jaren over de parlementaire democratie, over het

---

³⁹ Johannes Houwink ten Cate, *“De Mannen van de Daad” en Duitsland, 1919-1939* (‘s Gravenhage 1995), 112.

⁴⁰ Frans Verhagen, *Toen de katholieken Nederland veroverden. Charles Ruijs de Beerenbrouck 1873-1936* (Amsterdam, 2015), 125-179, 269-299.

⁴¹ Dit als gevolg van de motie Deckers van 27 juli 1939 (Handelingen Tweede Kamer 1938/1939, p. 2229)

⁴² Nationale Unie, *Staatkundig Advies der Nationale Unie* (‘s Gravenhage 1925); Herman Langeveld, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel I. Fascisme en Parlementaire Democratie 1925-1933* (Amsterdam 1998), 1-24; C.Gerretson, *Verzamelde werken II. Geschiedenis 1904-1933* (Baarn 1974), 236-238; Houwink ten Cate, *“De Mannen van de Daad”*, 32-36; Tames, *Oorlog voor onze gedachten*, 224-236.

functioneren, de positie en de bevoegdheden van het gekozen parlement, maar niet over de rechtsstaat.⁴³

Om de nadelen van de parlementaire democratie het hoofd te bieden werd in liberale, protestantse en conservatieve kringen gepleit voor het invoeren van meer organische vormen van democratie en het oprichten van corpora, organen waarin belangrijke maatschappelijke groeperingen vertegenwoordigd zouden zijn. Elke groep (industrie, landbouw, handel, middenstand, ambacht, kunst, wetenschap etc.) zou over een eigen orgaan moeten kunnen beschikken om zijn stem te laten horen. Zo'n orgaan werd vooral beschouwd als een aanvulling op maar niet als een vervanging van de parlementaire democratie.⁴⁴ Ook in katholieke kringen werd gepleit voor een corporatieve politiek en het invoeren van een organisch, gedecentraliseerd systeem. De corporatieve staat zou, geheel in de geest van de pauselijke encycliek *Quadragesimo Anno*, een oplossing zijn voor 'de valse antithese: staatsocialisme of liberale staat'. Een organisch gedecentraliseerd systeem met verordenende bevoegdheid zou, zoals de katholieke leider Romme het later formuleerde, het 'lagere gemeenschapsleven' kunnen bevorderen.⁴⁵ De discussie over organische democratie en een meer corporatief ingestelde staat als oplossing voor de gebreken van het bestaande parlementaire stelsel heeft het hele interbellum geduurd. Of de invoering van een corporatief systeem in fascistisch Italië en later in Portugal een grote invloed heeft gehad op dit debat, vergt nader onderzoek.

Fascisme in Nederland

Het Italiaanse fascisme is in Nederland een inspiratiebron geweest voor het oprichten van tijdschriften, organisaties en minstens veertig fascistische partijtjes die in de twintiger jaren echter geen enkele kamerzetel wisten te behalen. In

---

⁴³ Wim van Meurs, 'Democratische repertoires in beweging en conflict', in: Remieg Aerts en Peter de Goede (red), *Omstreden democratie. Over de problemen van een succesverhaal* (Amsterdam 2013), 32; Gijzenbergh, *Democratie en gezag*, 229.

⁴⁴ A.B. Cohen Stuart, 'Parlementarisme en Fascisme', *De Gids*, jrg. 90, (1926), 343-372; Kossmann, *De Lage Landen*, 458-460; Ido de Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer. Het politieke debat over burgerstaat en rechtsstaat in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1993), 87 ev.; H. de Liagre Böhl, 'De Confessionelen en het Corporatisme in Nederland', in: Paul Luykx en Hans Righthart (red), *Van de Pastorie naar het Torentje. Een eeuw confessionele politiek* ('s Gravenhage, 1991), 104-108; Langeveld, *Schipper naast God. Deel I*, 23; Tames, *Oorlog voor onze gedachten*, 236-238.

⁴⁵ A.A.H. Struycken, *Grondwetsherziening. Theorie en Praktijk* (Arnhem 1913), 153-154; C.P.M. Romme, *Erfelijk nationaal koningsschap* (Amsterdam 1937), 45; Leo Joosten, *Katholieken en Fascisme in Nederland*, 228-229, aldaar 229; Paul Luykx, *Andere katholieken. Opstellen over Nederlandse Katholieken in de twintigste eeuw* (Nijmegen, 2000), 232-234; Verhagen, *Toen de katholieken Nederland veroverden*, 288-290.

die periode kwam het fascisme in Nederland politiek weliswaar niet aan bod, maar de sympathie voor het fascistisch gedachtengoed was hier en daar zeker aanwezig.⁴⁶ In het wereldje van bewonderaars van het Italiaanse fascisme speelden de priester Wouter Lutkie en de Leidse docent Emile Verviers een opvallende rol.⁴⁷ In 1923 betoogde het blad *Katholieke Staatkunde* van Verviers dat voor jonge katholieken de oude politiek had afgedaan. Het blad ageerde tegen het onverantwoordelijke democratische algemeen kiesrecht. Regeerders waren ‘letterknechten en uilskuikens en dieven en charlatans’. Deze, zich ‘actualisten’ noemende, groepering verklaarde de weg te willen bereiden voor een Mussolini in Nederland.⁴⁸ Lutkie profileerde zich als de meeste actieve propagandist van het fascisme in Nederland en maakte daarbij gebruik van de contacten die hij vanaf 1927 met Mussolini had opgebouwd. Ook de in december 1931 opgerichte Nationaal-Socialistische Beweging was aanvankelijk op het Italiaanse fascisme gericht, maar ging zich na 1934 steeds meer op het Duitse nationaal-socialisme oriënteren.⁴⁹

De aantrekkingskracht die het fascisme uitoefende op jongeren werd bevestigd in een enquête die de Nijmeegse hoogleraar Brom in 1924 hield naar de mentaliteit van de jongere generatie. Een van de conclusies was dat de jeugd verandering en dynamiek wilde en dat Mussolini bij veel van hen geestdrift opriep.⁵⁰ Nogal wat vroege aanhangers en sympathisanten van het fascisme in Nederland waren katholiek en hadden vaak ook antisemitische opvattingen. Alhoewel in na-oorlogse publicaties veel aandacht uitging naar de relatie tussen katholieken en fascisme⁵¹, zou het een misvatting zijn te menen dat de sympathie voor het

---

⁴⁶ Wim Zaal, *De Nederlandse fascistten*, 8- 48; Willem Huberts, *In de ban van een beter verleden*, 52-155.

⁴⁷ Hans de Valk en Niek Nelissen, ‘Het Mussolini regime en de Nederlandse fascistten’ in: Michel Dumoulin/Jacques Willequet (red), Istituto Italiano di Cultura. Séminaire Interuniversitaire 1981-1982, *Aspects des Relations de la Belgique, Du Grand-Duché de Luxembourg et des Pays-Bas avec l’Italie 1925-1940* (Brussel 1983), 207-248; Huberts, *In de ban van een beter verleden*, 63.

⁴⁸ Wouter Lutkie, ‘Herleving’. Expectans. Overdruk uit ‘*Katholieke Staatkunde*’ (Oisterwijk 1923), 12- 54, aldaar 38

⁴⁹ Huberts, *In de ban van een beter verleden*, 101-109.

⁵⁰ *De Beiaard*, 1924. deel I, p.401-487. In zijn naschrift merkte Gerard Brom, de hoofdredacteur van *De Beiaard*, op, dat er jongeren waren, die in één adem protesteerden tegen een straffe organisatie én pleitten vóór de dictatuur. De reacties van veel jongeren duidde op ontevredenheid, op ‘een verschijnsel van beuheid, die met één wanhoopsslag, één staatsgreep, van alle verantwoordelijke actie en ingewikkelde organisatie, van alle bezwarende kwesties af wil komen’.

⁵¹ Joosten, *Katholieken en Fascisme in Nederland*, 194, 249-296 ; Hans Schippers, *Zwart en Nationaal Front* (Amsterdam 1986), 34-40; Paul Hendriks, *Antisemitisme in Nederland 1860-1940* (Doctoraalscriptie Universiteit Leiden, 1997), 56-57; Luykx, *Andere katholie-*

fascisme bij protestanten veel geringer was. Veel leden van de eerdergenoemde, in 1925 opgerichte, Nationale Unie behoorden tot de Christelijk-Historische Unie en de Anti-Revolutionaire Partij. In 1932 kwam deze beweging, onder voorzitterschap van de prominente hoogleraar Gerretson, dichtbij het fascisme.⁵² Ook de anti-revolutionaire leider Colijn was van oordeel ‘dat een deel van de veranderingen die het fascisme in Italië had teweeggebracht, ook in Nederland noodzakelijk was, met name de versterking van het uitvoerend gezag ten koste van de volksvertegenwoordiging’.⁵³

De hierboven genoemde opvattingen illustreren in algemene zin de interesse in het fascisme die al vroeg in de twintiger jaren bij belangrijke stromingen in Nederland aanwezig was. We weten echter betrekkelijk weinig over de informatievoorziening over het fascisme en vergelijkbare verschijnselen in andere landen van Europa. Welk beeld werd van het fascisme in Italië, Oostenrijk of Finland geschetst en welke rol speelde de beoordeling van het fascisme in het politieke discours in Nederland zelf?

De Nederlandse pers en het fascisme: Onderzoeksvragen

Om te weten hoe in Nederland werd gereageerd op de opkomst van het fascisme in Europa en welke rol het fascisme in het debat over democratie en dictatuur heeft gespeeld, zijn we vooral aangewezen op de pers. Terwijl de mogelijkheden om van informatie kennis te nemen en opinies te beïnvloeden tegenwoordig bijzonder groot zijn, waren die mogelijkheden aan het begin van de vorige eeuw veel beperkter. De krant was toen het belangrijkste medium en de krant uit de jaren twintig kan ons bijzonder veel leren over het beeld dat de Nederlandse lezer kreeg van de ontwikkelingen in Europa, de dreiging van het ‘bolsjewisme’, het toenemende nationalisme en de opkomst van het fascisme.⁵⁴ In de twintiger jaren wist niemand wat het fascisme later zou teweegbrengen, maar de media waren met de hun ter beschikking staande middelen wel in staat zich een vrij precies beeld te vormen van de doelstellingen en de praktijken van deze beweging.

Dit onderzoek naar de Nederlandse pers gaat over de periode tussen 1919 en 1933. Alhoewel Mussolini pas in oktober 1922 aan de macht kwam, zijn de jaren tussen 1919 en 1922 van belang om te bestuderen hoe de pers op de op-

---

ken, 268; Paul Jongkind, *Katholiek Fascisme in Nederland (1923-1935)* (masterscriptie Universiteit van Amsterdam 2014), 23-25.

⁵² Huberts, *In de ban van een beter verleden*, 80-82.

⁵³ Langeveld, *Schipper naast God, Deel II*, 26.

⁵⁴ Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, Cultuur en Organisatie* (Amsterdam 2004), 143-151.

komst van het fascisme en de daarbij gebruikte methoden reageerde. Ook de grondslag voor het fascisme in Duitsland, Oostenrijk en Hongarije werd in de jaren 1919-1923 gelegd. De machtsovername van Hitler in 1933 betekende een drastische verandering van de verhoudingen in Europa en leverde voor de pers, door de aanwezigheid van een fascistisch regime in het belangrijke en machtige buurland, een nieuwe situatie op. Vanaf dat moment concentreerde de berichtgeving zich op de ontwikkeling van het Duitse fascisme. Dit onderzoek richt zich op de beoordeling door zeven landelijke kranten van de ontwikkeling van het fascisme in negen verschillende Europese landen, waarbij drie vragen centraal staan:

1. Hoe werden fascistische, rechts-autoritaire en extreem-nationalistische bewegingen in negen verschillende Europese landen door de Nederlandse pers beoordeeld? Maakten de kranten een onderscheid tussen de verschillende landen en waarop was dat onderscheid gebaseerd? Welke aspecten van het fascisme in deze landen werden positief beoordeeld, welke werden afgekeurd?
2. Zag de pers een samenhang tussen de bewegingen van dit type in de verschillende Europese landen? Stond de algemene antidemocratische tendens in Europa in de twintiger jaren op de radar van de pers en veranderde de beoordeling daarvan in de loop der jaren? Welk beeld van het fascisme werd geschetst? Waarom werden veel rechts-autoritaire en extreem-nationalistische bewegingen door Nederlandse kranten 'fascistisch' genoemd?
3. Welke invloed had de ontwikkeling van het fascisme in Europa op het discours in de pers over de (toekomst van de) democratie in Nederland? Werd het fascisme als een bedreiging voor Nederland gezien of werd het fascisme als een verschijnsel beschouwd waarvoor Nederland immuun zou zijn? Waren er aspecten van het fascisme die als positief werden beoordeeld en voor Nederland als nastrevenswaardig werden beschouwd? Welke lessen werden voor Nederland getrokken?

De drie centrale onderzoeksvragen komen in vier afzonderlijke hoofdstukken aan de orde. In het eerste hoofdstuk wordt de berichtgeving geanalyseerd over de negen Europese landen die in dit onderzoek worden betrokken. De tweede onderzoeksvraag wordt in hoofdstukken II en III behandeld. Het tweede hoofdstuk moet duidelijk maken of de Nederlandse pers een samenhang zag in de ontwikkeling van het fascisme en aanverwante stromingen in Europa en of dit als een gevaar voor Europa en voor Nederland werd gezien. Daarbij worden drie periodes onderscheiden: De dreiging van het bolsjewisme en de opkomst van het fascisme (1919-oktober 1922), het begin van het tijdperk van het fas-

cisme (1923-1930) en de opkomst van het nationaal-socialisme (1930-1933). In het derde hoofdstuk staan de definitie van 'fascisme' die de kranten hebben gehanteerd en de verschillen tussen vormen van fascisme centraal. Ook wordt ingegaan op het antisemitisme en de relatie tussen fascisme en geloof. Het vierde hoofdstuk analyseert de invloed van het Europees fascisme op het politieke discours in de Nederlandse pers. In het bijzonder gaat het daarbij om de vraag of en hoe kranten (aspecten van) het fascisme hebben vertaald naar de Nederlandse situatie en welke conclusies voor Nederland uit de opkomst van het fascisme werden getrokken. In dit hoofdstuk ligt de nadruk op de verschillende beoordelingen van de zeven kranten.

Keuze voor negen Europese landen

Dit onderzoek richt zich niet alleen op publicaties van de Nederlandse pers over *Italië en Duitsland*, maar ook op *Oostenrijk, Hongarije en Spanje*.

In *Italië* kwam het fascisme in 1922 aan de macht, in de andere landen gebeurde dat in de dertiger jaren. Van de gebeurtenissen in *Hongarije* is een belangrijke voorbeeldwerking uitgegaan. Op het kortstondige communistische bewind van Bela Kun volgde in 1919 een bijna exemplarisch te noemen periode van witte terreur en het aantreden in 1920 van het Horthy-regime. In *Duitsland* waren de nationaal-socialisten al rond 1922 in Beieren een machtsfactor geworden, terwijl de Heimwehr-beweging in 1930 deel ging uitmaken van de *Oostenrijkse* regering. In al deze landen was in de twintiger jaren sprake van een groeiende invloed van het fascisme. Het Horthy-bewind in Hongarije en de Heimwehr-beweging in *Oostenrijk* werden door meerdere kranten 'fascistisch' genoemd. De Nazi partij in *Duitsland* werd zowel nationaal-socialistisch als fascistisch genoemd. In *Spanje* liet Primo de Rivera zich door Mussolini inspireren, maar zijn bewind was in feite een van bovenaf gevestigde militaire dictatuur. Door een belangrijk deel van de Nederlandse pers werd dit bewind wel als 'fascistisch' bestempeld, hetgeen ook het *Spanje* van de twintiger jaren voor dit onderzoek van belang maakt. Over deze vijf landen is door de Nederlandse pers voldoende bericht om een analyse te kunnen maken en de centrale onderzoeksvragen voor die landen te kunnen beantwoorden. Over de ontwikkeling van het fascisme in deze vijf landen is ook later het meeste gepubliceerd.

Daarnaast was in een groot aantal andere landen in Europa maar ook buiten Europa sprake van min of meer krachtige fascistische organisaties. Dit onderzoek concentreert zich echter op de ontwikkelingen in Europa, gelet op de invloed daarvan op Nederland. Om een goed beeld te krijgen van het zicht van de pers op de Europese dimensie van het fascisme is ervoor gekozen het onderzoek naar de vijf eerder genoemde 'kern-landen' uit te breiden met vier andere

landen: *Roemenië, Slowakije, Finland en Portugal*, waarover de berichtgeving wel veel beperkter was. In *Roemenië* werd in 1940 een fascistisch bewind gevestigd. In de twintiger jaren waren in dit land sterke nationalistische, antisemitische en anticommunistische bewegingen actief, zoals het Legioen van de Aartsengel Michael en later de IJzeren Garde die door verschillende kranten fascistisch werden genoemd, een typering die in de historiografie wordt onderschreven. Dat is ook het geval met *Finland*, waar de Lapua- beweging in de jaren 1930-1933 de Finse politiek beheerste en ook deel nam aan de regering. Kort na de vorming van de republiek Tsjecho-Slowakije ontstond in *Slowakije* een ultranationalistische beweging, die ijverde voor autonomie. Deze katholieke Slowaakse Volkspartij ontwikkelde zich rond 1929 onder leiding van pater Hlinka in ‘fascistische richting’. In 1939 ging deze beweging collaboreren met Nazi-Duitsland. *Portugal*, waar in 1926 een dictatuur werd gevestigd, is vooral interessant vanwege het corporatistische beleid dat vanaf 1930 tot ontwikkeling kwam tijdens het bewind van Salazar.⁵⁵

In het onderzoek is gekozen voor negen landen waar een fascistisch regime aan de macht is gekomen of een fascistisch regime een reële optie is geweest. Door de keuze van de negen genoemde landen is bovendien een spreiding aanwezig van landen in Zuid-, Midden-, Oost- en Noord-Europa, een spreiding ook van landen dichtbij Nederland, waar nauwe betrekkingen mee werden onderhouden, en landen die wat verder verwijderd zijn. Fascistische organisaties in West-Europa zijn buiten beschouwing gebleven, omdat zij in de twintiger jaren niet de omvang en betekenis hadden die te vergelijken was met de organisaties in bovengenoemde landen. Het feit dat een fascistisch regime in de West-Europese landen in de onderzoeksperiode geen serieuze optie is geweest, is bepalend geweest voor deze keuze.

In de wetenschappelijke literatuur wordt getwist over de vraag hoe ‘fascisme’ gedefinieerd moet worden en welke landen of bewegingen als ‘fascistisch’ moeten worden aangemerkt.⁵⁶ Volgens de meeste van de gangbare definities zou-

---

⁵⁵ Hans Rogger and Eugen Weber (red), *The European Right* (Berkeley en Los Angeles 1965); F.L. Carsten, *The Rise of Fascism* (Londen 1967); S.J. Woolf (red), *Fascism in Europe* (Londen 1983); Stanley G. Payne, *A History of Fascism* (Londen 1997); Martin Blinkhorn, *Fascism and the Right in Europe* (Londen 2000); Michael Mann, *Fascists* (Cambridge 2004).

⁵⁶ Carsten, *The Rise of Fascism*; Ernst Nolte, *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen* (München 1968); Palmiro Togliatti, *Lectures on Fascism* (Londen 1976); Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*; Nicos Poulantzas, *Fascism and Dictatorship. The Third International and the Problem of Fascism* (Londen 1979); Stanley G. Payne, *Fascism. Comparison and Definition* (Madison, Wisconsin 1980); Larry Ceplair, *Under the Shadow of War. Fascism, Anti-Fascism, and Marxists 1918-1939* (New York 1987); Roger Griffin,

den sommige van de hierboven genoemde negen landen wel en enkele landen niet in het onderzoek betrokken moeten worden. De meeste auteurs noemden de dictatuur van Primo de Rivera in Spanje en van Salazar in Portugal niet fascistisch. De Heimwehr-beweging in Oostenrijk werd door Carsten wel en door bijvoorbeeld Payne niet als fascistisch beschouwd, terwijl Mann bij voorkeur sprak over 'austro-fascism'.⁵⁷ Dit onderzoek gaat in deze definitiekwestie uit van de optiek en de visie van de Nederlandse pers in de periode 1919-1933. Uitgegaan is van wat toen door de pers als 'fascistisch' werd bestempeld en hoe het 'fascisme' werd gekarakteriseerd. De in dit onderzoek betrokken landen c.q. organisaties zijn door tenminste één krant als 'fascistisch' aangemerkt.

De bronnen: Zeven landelijke dagbladen

Dagbladen waren in de twintiger jaren het belangrijkste informatiemedium. De radio speelde nog nauwelijks een rol. Pas op 21 juli 1923 was de eerste radio-uitzending; in 1924 werd de eerste omroepvereniging opgericht, de protestants-christelijke NCRV. De KRO (de Bond van RK Radio Verenigingen) en de socialistische VARA volgden in 1925, de vrijzinning protestantse VPRO in 1926 en de algemene omroep AVRO in 1927.⁵⁸ Mensen waren primair aangewezen op kranten om kennis te kunnen nemen van wat dichtbij en veraf gebeurde.

De structuur van de dagbladpers is in belangrijke mate gevormd in de 19^e eeuw door de toen gevoerde politieke, sociale en kerkelijke strijd, waarbij de verschillende geestelijke en politieke stromingen optimaal gebruik maakten van de mogelijkheden die de liberale politiek bood.⁵⁹ Het aantal kranten nam sterk toe nadat in 1869 het dagbladzegel, waarmee de overheid lange tijd de pers in toom had kunnen houden, werd afgeschaft. De door de Grondwet gewaarborgde vrijheid van drukpers was daarna niet langer een wassen neus en de krant werd door de lagere kosten ook betaalbaar voor een groot publiek. Ook de ontwikkeling van de inkomsten van de kranten uit advertenties heeft daaraan bijgedra-

---

The Nature of Fascism (Londen 1991); Eatwell, *Fascism. A History*; Hobsbawm, *The Age of Extreme*; Payne, *A History of Fascism*; Roger Griffin (red), *International Fascism. Theories, Causes and the new Consensus* (Londen 1998); Blinkhorn, *Fascism and the Right in Europe*; Mann, *Fascists*; Roger Griffin, *Modernism and Fascism. The sense of a beginning under Mussolini and Hitler* (Londen 2007).

⁵⁷ Carsten, *The rise of fascism*, 223-230; Payne, *Fascism, Comparison and Definition*, 16; Mann, *Fascists*, 207-237.

⁵⁸ Bas de Jong, 'Grensoverschrijdend en gelijktijdig. Radio en de arbeidersbeweging in het interbellum', in: Marcel Broersma en Joop W. Koopman, *Identiteitspolitiek. Media en de constructie van gemeenschapsgevoel* (Hilversum 2010), 31-37.

⁵⁹ M. Rooij, *Kranten. Dagbladpers en Maatschappij* (Amsterdam 1974), 81; Frank van Vree, *De Politiek van de Openbaarheid. Journalistiek en Publieke sfeer* (Groningen 2000), 32-35.

gen.⁶⁰ De antirevolutionaire leider Abr. Kuyper zag als een van de eerste politieke leiders in dat een krant in een ‘parlementair-geregeerd land’ onmisbaar was⁶¹ en dat door middel van de krant ‘een morele gemeenschap met een gemeenschappelijke identiteit kon worden geconstrueerd en voortdurend kon worden gearticuleerd’.⁶²

Na de Eerste Wereldoorlog kwamen de verbindingen tussen de landelijke kranten en de verschillende politieke en geestelijke stromingen in Nederland nog duidelijker tot uiting. De positiebepaling van de kranten was in de regel in overeenstemming met die van hun politieke of geestelijke achterban. Ze fungeerden als spreekbuis van politiek-maatschappelijke groepen, werden ingezet voor hun doeleinden en besteedden veel aandacht aan gebeurtenissen die voor de ‘eigen groep’ van belang waren. Dit had tot gevolg dat een lezer van een zuilgebonden krant weinig zicht had op gebeurtenissen die voor andere culturen van belang waren.⁶³ Wel boden de meeste landelijke dagbladen, binnen de kaders van het redactiebeleid, ook enige ruimte voor verschillende opvattingen van redacteurs en correspondenten en werden regelmatig overzichten gepubliceerd van de meest opmerkelijke artikelen over de binnen- en buitenlandse politiek in andere kranten. Kranten reageerden bovendien op elkaar en felle polemieken tussen kranten waren geen uitzondering.

Nederland telde in 1924 ruim 7,2 miljoen inwoners en naar schatting 1,5 miljoen woningen. Op basis van de beschikbare informatie over oplage en verspreiding van de Nederlandse kranten mag ervan uit worden gegaan dat in 1924 in de meeste woningen dagelijks een landelijk, regionaal of plaatselijk dagblad werd bezorgd. De landelijke kranten hadden in 1924 tesamen minder dan een half miljoen abonnees. Dit leek weinig, maar het betekende wel dat in bijna één op de drie woningen een landelijk dagblad aanwezig was. Deze cijfers, waarin de effecten van losse verkoop niet waren opgenomen, gaven aan dat van

---

⁶⁰ Maarten Schneider, *De Nederlandse Krant. Van “Nieuwstijdinghe” tot Dagblad* (Amsterdam 1943), 147-155; Joan Hemels, *Op de bres voor de pers. De strijd voor de klassieke persvrijheid* (Assen 1969), 146-193; Joan Hemels, *De Krant in Bedrijf. 75 jaar samenwerking en samenleving* (Baarn 1983), 25; Joan Hemels, *De Pers. Onder het juk van een fiscale druk* (Amsterdam 1992), 94-106.

⁶¹ Schneider, *De Nederlandse krant*, 149.

⁶² Marcel Broersma, ‘Media en Identiteitspolitiek’ in: Marcel Broersma en Joop W. Koopmans, (red), *Identiteitspolitiek*, 9-11.

⁶³ Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 150; Jo Bardoel en Huub Wijfjes, ‘Journalistieke Cultuur in Nederland’ in: Jo Bardoel, Chris Vos, Frank van Vree, Huub Wijfjes (red), *Journalistieke Cultuur in Nederland* (Amsterdam 2015), 11-16.

een behoorlijke penetratie van de gedrukte pers kon worden gesproken. De oplagecijfers namen in de periode tot 1939 alleen maar toe.⁶⁴

Kranten hadden daarmee in de twintiger jaren een belangrijke functie te vervullen en droegen een belangrijke verantwoordelijkheid. Op basis van onderzoek naar de effecten van massacommunicatie kan er van uit worden gegaan dat systematische beeldvorming door de pers de houding en opvattingen van de lezers heeft beïnvloed. De krant creëerde met behulp van journalisten die tot dezelfde sociale, politieke, religieuze of culturele groep behoorden, een ‘gemeenschappelijk referentiekader’.⁶⁵ Deze verbondenheid onderstreept het belang van een analyse van de Nederlandse kranten in de periode na de Eerste Wereldoorlog.

Dit onderzoek richt zich op zeven landelijke dagbladen: de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, *De Telegraaf*, *De Standaard*, *De Nederlander*, *De Tijd*, *Het Volk* en *De Tribune*. Net als in de meeste andere studies naar de pers en het fascisme, is gekozen voor landelijke kranten en niet voor regionale kranten. Het verspreidingsgebied, de politieke invloed en het feit dat de leiders van landelijke politieke partijen bij enkele belangrijke kranten als hoofdredacteur optraden waren daarvoor belangrijke redenen. Door deze keuze kan het gehele op dat moment politiek relevante spectrum – christelijk-historisch, antirevolutionair, katholiek, neutraal conservatief, liberaal, sociaal-democratisch en communistisch – op evenwichtige wijze worden gedekt. Een overweging is ook, dat voor de buitenlandse berichtgeving de landelijke kranten in de regel meer bronnen tot hun beschikking hadden en een beroep konden doen op een netwerk van correspondenten en relaties met buitenlandse kranten. Dat lag anders bij veel regionale kranten, die voor het buitenlands nieuws vaak afhankelijk waren van persbureaus. Van Vree stelde vast dat slechts enkele regionale dagbladen in de dertiger jaren een correspondent in Berlijn hadden, terwijl de *Nieuwe Rotterdamse Courant* in die stad over vier correspondenten beschikte.⁶⁶ Door deze keuze blijven ook de weekbladen en de geïllustreerde bladen buiten beschouwing. Een analyse van dit deel van de gedrukte pers zou een afzonderlijke studie vergen.

De Nederlandse politiek in het interbellum is bepaald door coalities waarin de confessionele partijen dominant waren. Dit geeft een bijzondere kleur aan de beoordeling door *De Standaard*, *De Nederlander* en *De Tijd*, die in oplage overi-

---

⁶⁴ Van Vree, *De Nederlandse Pers en Duitsland*, 52-57; Wolf, Mariëtte, *Het geheim van de Telegraaf, Geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009), 170, 226.

⁶⁵ Marcel Broersma, *Beschaafde vooruitgang. De wereld van de Leeuwarder Courant 1752-2002* (Groningen 2002), 18-19.

⁶⁶ Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 229-235.

gens ver achter bleven bij de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *De Telegraaf* en *Het Volk*.

In eerder onderzoek naar de Nederlandse pers in het interbellum is steeds een beperkt aantal kranten betrokken, vooral omdat de kranten aanvankelijk nog uitsluitend fysiek konden worden geraadpleegd en later ook via microfilm. Bij de start van dit onderzoek was een belangrijk deel van de landelijke kranten echter geheel of gedeeltelijk digitaal beschikbaar, zij het dat de gedigitaliseerde producten soms van matige kwaliteit zijn. Voor mij was deze digitale beschikbaarheid een extra stimulans om ook *De Telegraaf* als grootste en niet-gebonden krant en *De Tribune* als communistische krant in het onderzoek te betrekken. Digitalisering was een belangrijke reden om als katholieke krant voor *De Tijd* te kiezen en niet voor de veelgelezen, maar op het moment van de aanvang van het onderzoek nog niet geheel gedigitaliseerde *De Maasbode*. Voor *De Volkskrant* werd niet gekozen omdat deze krant pas vanaf 1921 als dagblad verscheen. Bovendien speelde deze krant aanvankelijk nog niet een rol die vergelijkbaar was met die van *De Maasbode* of *De Tijd*.

Vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw was de Nederlandse politiek in belangrijke mate bepaald door de liberalen. Al in de eerste helft van de 19^e eeuw speelden twee grote landelijke liberale kranten, het *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, een belangrijke rol. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* verscheen op 1 januari 1844 voor het eerst onder de titel 'Nieuwe Rotterdamsche Courant, Staats-, Handels-, Nieuws- en Advertentieblad' en ontwikkelde zich tot een invloedrijke krant met veel aandacht voor het buitenland, een groot netwerk van correspondenten, relaties met buitenlandse kranten en verkooppunten in het buitenland. De krant verwierf zeker gedurende de Eerste Wereldoorlog een goede reputatie omdat zij zich onafhankelijk en onpartijdig opstelde. De berichtgeving over de oorlog en de strijdende partijen stond als betrouwbaar te boek. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was geen partijkrant maar kon wel geacht worden de liberale opvattingen te verkondigen en was vaak de spreekbuis van de Liberale Unie en later van de Liberale Staatspartij.⁶⁷

De Telegraaf werd in 1893 opgericht en was niet aan een partij of geestelijke stroming gebonden. De krant onderscheidde zich van andere kranten door de opmaak, door een populaire manier om het nieuws te brengen maar ook door rubrieken die voor verschillende doelgroepen in een gezin aantrekkelijk waren. De krant blonk uit in het aanvoelen van de stemming onder de bevolking en wist daar goed op in te spelen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog keerde de krant zich fel tegen Duitsland en koos openlijk partij voor de coalitie van Engeland en

---

⁶⁷ Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 109-126.

Frankrijk, hiermee ingaande tegen de aanwijzingen van de regering om de neutraliteit niet in gevaar te brengen en matiging te betrachten. De rebelse koers bleef na de oorlog aanvankelijk gehandhaafd. In het democratiEDEBAT in 1918 stelde de krant zich achter de eisen van de sociaal-democratie.⁶⁸ Direct na de oorlog koos de krant voor een progressieve koers, maar in de loop van de jaren twintig schoof *De Telegraaf* op naar rechts.⁶⁹ De positie van *De Telegraaf* als grootste krant van Nederland werd in 1923 versterkt door de overname van 'Het Nieuws van den Dag', een titel die werd samengevoegd met 'De Courant', een reeds bestaand kopblad van *De Telegraaf*. In 1935 bereikten *De Telegraaf* en *De Courant*/*Het Nieuws van den Dag* samen ruim 400.000 huisgezinnen. De lezers van *De Telegraaf* woonden voornamelijk in de grote steden, en dan met name in Amsterdam. De meeste abonnees waren te vinden onder intellectuelen en middenstanders.⁷⁰

De Anti-Revolutionaire Partij, in 1879 gesticht door dr. Abraham Kuyper, wilde de calvinistische beginselen in de politiek brengen en op zo veel mogelijk gebieden eigen organisaties en organen creëren: niet alleen een eigen partij, maar ook een eigen universiteit (de Vrije Universiteit), een eigen vakvereniging, eigen scholen en een eigen krant. In *De Standaard* kon Kuyper dagelijks zijn mening geven over alle belangrijke politieke, onderwijskundige en godsdienstige zaken, met name via hoofdartikelen en 'driestarren', korte commentaren, die werden aangekondigd met drie asterisken. Volgens de anti-revolutionaire opvattingen ging het overheidsgezag uit van God. Gods Woord moest richtsnoer zijn voor het overheidshandelen. De krant was voor Kuyper een middel tot 'herkerstening', een orgaan in dienst van een militant en nationalistisch calvinisme in de strijd vóór een christelijke natie en tegen liberalisme en socialisme.⁷¹ Op 1 april 1922 werd de functie van hoofdredacteur overgenomen door dr. Hendrik Colijn.⁷²

De Nederlander verscheen vanaf 1897 als dagblad onder de naam 'Het Nederlandsch Dagblad: Orgaan tot verbreiding van Christelijk-Historische beginselen'. In 1901 werd de naam gewijzigd in 'De Nederlander: Christelijk-Historisch dagblad'. De Christelijk-Historische Unie ging uit van de beginselen van het protestantisme en de historische wortels van Nederland, waarbij gezag en trouw aan het Huis van Oranje voorop stonden. De politiek leider van de CHU, jhr. mr.

---

⁶⁸ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 124-170; *De Telegraaf* (26 september 1918).

⁶⁹ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 224-225.

⁷⁰ Wijffjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000*, 132; Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 224.

⁷¹ Jeroen Koch, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam 2006), 129-132, 198, 428.

⁷² Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 59-62; Herman Langeveld, *Hendrikus Colijn Deel Een*, 290-294; Schuurisma, *Jaren van opgang*, 103; Broersma, 'Media en Identiteitspolitiek', 10.

A.F de Savornin Lohman, werd in 1894 hoofdredacteur van deze krant, die in de controverse tussen anti-revolutionairen en christelijk-historischen zou moeten dienen als ‘oppositieorgaan tegenover *De Standaard*’. Lohman werd door Kuyper meerdere malen als een conservatief aangemerkt, niet alleen in geloofskwesties maar ook in sociale kwesties en ten aanzien van het kiesrecht. In de ogen van de linkse pers was Lohman een reactionair. *De Nederlander* zette haar conservatieve lijn in de twintiger jaren door en was van oordeel dat de pers leiding moest geven en een opvoedende taak had. Daarvoor waren in de krant beschouwingen nodig over de grote vraagstukken van de tijd.⁷³

De Nederlandse katholieken kenden een grotere variëteit aan landelijke, regionale en lokale kranten, waarbij niet zo zeer de band met de Katholieke Staatspartij van belang was als wel de relatie met de katholieke kerk. De aanwijzingen van de kerk speelden een bepalende rol in het redactionele beleid van de katholieke landelijke pers. Door dit vaste referentiepunt ontlieden *De Tijd* en *De Maasbode* elkaar niet veel in de beoordeling van wezenlijke zaken. Toch kreeg vooral vóór de Eerste Wereldoorlog *De Tijd* van *De Maasbode* regelmatig het verwijt af te wijken van de rechtzinnige leer.⁷⁴ Pas in 1921 kwam er met het verschijnen van *De Volkskrant* als dagblad ook een wat meer sociaal geluid naar voren en wat meer nuance ten aanzien van de vakbeweging. *De Tijd*, die in 1845 was opgericht door de priester Judocus Smits, kon als conservatief-katholiek worden gekarakteriseerd. Tijdens het hoofdredacteurschap van Alphons Laudy (1914-1937) volgde de krant nauwgezet en loyaal de activiteiten van de RKSP en schreef veel ‘over kerkelijke aangelegenheden, priesters, onderwijs en verenigingsleven’.⁷⁵ De nauwe relatie met de katholieke bisschoppen in Nederland en de volkomen loyaliteit aan de opvattingen van Het Vaticaan gaven de landelijke katholieke pers wel een ‘internationale dimensie’.

In 1900 richtten de sociaal-democraten *Het Volk*, Dagblad voor de Arbeiderspartij, op. *Het Volk* zou moeten dienen als spreekbuis voor de opvattingen van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, de SDAP, en kreeg daarmee duidelijk het karakter van een partijkrant. Troelstra, van 1897 tot 1925 partijleider van de SDAP, fungeerde in de eerste drie jaar als hoofdredacteur van deze krant. Uitgangspunt was een democratisch streven naar een socialistische maatschappij. Financieel heeft *Het Volk* lange tijd een moeizaam bestaan geleid. Pas tegen het einde van de twintiger jaren had de krant veertigduizend abonnees. *Het Volk* werd lange tijd als een saaie krant beschouwd. Gepoogd werd de krant

---

⁷³ L.C. Suttorp, *Jhr.Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman, 1837-1924. Zijn leven en werken* (’s Gravenhage 1948), 118-119, 131-136; *De Nederlander* (15 juni 1932).

⁷⁴ Nic.Schrama, *Dagblad De Tijd 1884-1974* (Nijmegen 1996), 172-175.

⁷⁵ *Ibidem*, 195-220, aldaar 211.

aantrekkelijker te maken en van een politiek blad een echt volksblad' te maken.⁷⁶ Naast *Het Volk* fungeerde het blad *Voorwaarts* als een populaire socialistische familiekrant. In 1927 gingen deze twee kranten samen in één onderneming, de NV Arbeiderspers. Met de groei van de socialistische pers nam ook het aantal leden van de SDAP toe: van 27.093 in 1918 naar 78.920 in 1932.⁷⁷

De radicale vleugel van de SDAP publiceerde vanaf 1907 een eigen weekblad: *De Tribune*; een manoeuvre die door de meerderheid van de partij niet werd geaccepteerd. Deze linkervleugel, onder wie relatief veel intellectuelen, splitste zich in 1909 af en richtte de Sociaal-Democratische Partij op. De oorzaak van deze scheuring lag vooral in een diepgaand conflict over de marxistische theorie en de consequenties hiervan voor de beoordeling van de parlementaire democratie en de wijze waarop daaraan zou moeten worden deelgenomen. In november 1919 veranderde de partij haar naam in Communistische Partij in Nederland en sloot zij zich aan bij de door Moskou gecontroleerde Communistische Internationale. Aanvankelijk stelde *De Tribune* zich ook daarna nog behoorlijk onafhankelijk op, maar de meer zelfstandige denkers, zoals Van Ravesteyn, die vele jaren optrad als hoofdredacteur van *De Tribune*, werden in 1926 geroyeerd.⁷⁸ In 1919 had de krant 5900 abonnees, maar dat aantal liep in 1929 terug naar 3000. Financieel werd *De Tribune* door de Comintern overeind gehouden.⁷⁹ In de loop van de twintiger jaren werd de invloed vanuit Moskou op de politiek, de organisatie en de propaganda steeds sterker. Vanaf 1930 was duidelijk dat de CPN een stalinistische partij was geworden, hetgeen ook in de krant duidelijk tot uiting kwam.⁸⁰

Dit rijk geschakeerde palet van kranten illustreerde de politieke en geestelijke pluriformiteit van de pers in de jaren na de Eerste Wereldoorlog. Het waren allemaal kranten die, anders dan in veel andere landen, het voornamelijk moesten hebben van vaste abonnees die op deze wijze dagelijks door hun vertrouwde 'zuil' werden geïnformeerd over het nieuws uit binnen- en buitenland en tegelijk konden vernemen hoe de leidende figuren binnen hun 'zuil' daarover oordeelden. Veel hoofdartikelen van *De Standaard* werden vanaf 1922 geschreven door de AR-leider Colijn. Van Ravesteyn was zowel kamerlid voor de CPN

---

⁷⁶ Gerard Mulder, Hugo Arlman, Ursula den Tex, *De val van de Rode Burcht. Opkomst en ondergang van een krantenbedrijf* (Amsterdam 1980), 23-51.

⁷⁷ <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/sdap/leden>

⁷⁸ A.A. de Jonge, *Het Communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* ('s Gravenhage 1972), 18-46; Gerrit Voerman, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale (1919-1930)* (Groningen 2001), 266-276, 303-308.

⁷⁹ Voerman, *De meridiaan van Moskou*, 132, 218, 312, 448-449, 455-456.

⁸⁰ Van Vree, *De Nederlandse Pers en Duitsland*, 179; Voerman, *De meridiaan van Moskou*, 470-472.

als hoofdredacteur van *De Tribune*. In *Het Volk* waren veel bijdragen te vinden van belangrijke figuren uit de SDAP, zoals Troelstra, Vliegen, Albarda, Polak en Vorrink, en uit de vakbeweging, zoals Oudegeest en Fimmen. Alhoewel het lezerspubliek zich in principe beperkte tot de eigen zuil, had deze pluriformiteit het voordeel dat het nieuws vanuit vele kanten in Nederland beschikbaar was. Van al deze bronnen kon in elk geval door de redacties van de verschillende kranten kennis worden genomen.

Over de oplagecijfers van de verschillende kranten en de veranderingen daarin in de twintiger bestaan weinig harde gegevens. In 1939 bedroeg de totale oplage van de landelijke pers ruim 750.000 exemplaren.⁸¹ Het lijkt reëel er van uit te gaan dat dit aantal in 1930 ongeveer 600.000 exemplaren is geweest, aangezien de groei in het begin van de jaren dertig bij de meeste kranten beperkt is geweest mede onder invloed van de crisis.⁸² In een bijlage zijn gegevens over het aantal abonnees opgenomen.

In de openbare bibliotheken of openbare leeszaal in de grote steden kon in principe van alle in het onderzoek opgenomen kranten kennis worden genomen maar daarbuiten was dat afhankelijk van allerlei factoren, zoals de samenstelling van de gemeenteraad, de overheersende geloofsovertuiging en de opvattingen van de bibliotheekleiding. Zo boden de openbare leeszaal in gemeenten als Groningen en Zwolle, met een voornamelijk protestants-christelijke bevolking, in 1916 alle dagbladen aan die in dit onderzoek betrokken zijn, behalve *De Telegraaf* en *De Tribune*. Alhoewel de leeszaal in de steden in Brabant en Limburg vaak wel de subsidie kregen van hun gemeente voor andere dagbladen, weigerden de bibliotheken in de regel niet-katholieke kranten ter beschikking te stellen. Eigen onderzoek bij en in de archieven van een reeks bibliotheken wees uit dat *De Telegraaf*, het grootste landelijke dagblad, in de meeste openbare leeszaal niet aanwezig was. *De Tribune* werd, ook buiten het katholieke zuiden, vaak niet ter beschikking gesteld.⁸³

Er waren in de twintiger jaren geen opiniepeilingen om te onderzoeken of en hoe goed de berichten over hetgeen zich in het buitenland afspeelde werden gelezen en in hoeverre kranten de mening van lezers weergaven. Blom veronderstelde dat er waarschijnlijk sprake is geweest van een wisselwerking tussen

---

⁸¹ Van Vree, *De Nederlandse Pers en Duitsland*, 358; Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 149.

⁸² Van Vree, *De Nederlandse Pers en Duitsland*, 54; Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 216, 226.

⁸³ Joke Luter Spier, *De Zwolsche leeszaal tussen Ideaal en Werkelijkheid* (Leeuwarden 1991); *Catalogus Openbare Bibliotheek Groningen 1920-1930*; Jaarverslagen en Catalogus openbare leeszaal Nijmegen, Regionaal Archief Nijmegen; De R.K. Openbare Leeszaal te Breda (Breda 1948).

de mening van de lezers van een krant en de commentaren in die krant. Grote afwijkingen zouden tot abonneeverlies hebben geleid.⁸⁴ Bij verschillende gelegenheden was ook sprake van een aantoonbare respons in het land en in het politieke debat op de berichtgeving in een krant. Een voorbeeld leverde het *Algemeen Handelsblad*. In 1927 kozen honderden lezers van deze krant Benito Mussolini tot de allergrootste politicus en de op een na belangrijkste tijdgenoot. Hieruit mag worden afgeleid dat de pers zeer wel heeft bijgedragen aan de beeldvorming van bepalende figuren in de Europese politiek.⁸⁵ Ook bij de organisatie van grote demonstraties tegen de Vlootwet in 1923 speelden de kranten een belangrijke rol. De kranten zelf waren zich van hun rol als een van de ‘machtigste middelen tot volksontwikkeling’ terdege bewust.⁸⁶

Onderzoek naar de Nederlandse pers en het fascisme

Over de ontwikkeling van het fascisme en reactie daarop in de Nederlandse pers in de twintiger jaren is betrekkelijk weinig gepubliceerd. Er is meer onderzoek gedaan naar de periode die daaraan vooraf is gegaan en de periode die er op is gevolgd. Uit een studie naar de vredesverwachtingen van de Nederlandse pers in de jaren 1917/1918 bleek dat de Nederlandse kranten tijdens de oorlog uiteenlopende keuzes maakten voor hetzij een duidelijke steun aan de landen van de Entente, in het bijzonder Engeland en Frankrijk (*De Telegraaf*, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *Algemeen Handelsblad*), hetzij voor sympathie voor en steun aan de Centralen, in het bijzonder Duitsland en Oostenrijk (*De Tijd*, *De Maasbode*, *De Nederlander*, *De Standaard*). De sympathie bij de katholieke en protestants-christelijke pers voor Duitsland en Oostenrijk was zeer groot. Overheersend was echter de wens de Nederlandse neutraliteit te handhaven en de vrede te bewerkstelligen.⁸⁷ In enkele recente masterscripties is vooral ingegaan op de rol van de pers bij de neutraliteitspolitiek in de Eerste Wereldoorlog. In een onderzoek naar *De Telegraaf*, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en *Het Volk* werden vooral de pro-Britse opstelling van *De Telegraaf* en de, gelet op de

---

⁸⁴ J.C.H.Blom, *De muiterij op De Zeven Provinciën. Reacties en Gevolgen in Nederland* (Utrecht 1983), 23-24. Ook in: Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (’s Gravenhage 1989), 1-28.

⁸⁵ *Algemeen Handelsblad* (13 oktober 1927); *Het Volk* (14 oktober 1927); L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden. Voorspel*, 225. Dit onderzoek van het Algemeen Handelsblad naar de populariteit van o.m. Mussolini toonde opvallende overeenkomsten met een redactioneel onderzoek van het Amerikaanse ‘The Literary Digest’ van 6 augustus 1927, waarin Mussolini als ‘grootste man’ werd bestempeld. In: Diggins, *Mussolini and Fascism*, 71-72.

⁸⁶ *De Nederlander* (15 juni 1932).

⁸⁷ Th. H. J. Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen in de Nederlandse pers. maart 1917-maart 1918* (Bussum 1967), 11-43.

internationale verhoudingen, lastige positiebepaling van *Het Volk* belicht. Benadrukt werd de toename van interesse in buitenlands nieuws na 1914 en de sterke stijging van het aantal abonnees in de eerste oorlogsjaren.⁸⁸ Aandacht is ook besteed aan de zelfbeperking van de pers om de neutraliteit door publicaties niet in gevaar te brengen, iets waarvoor de regering veel lof had.⁸⁹

De belangrijkste publicatie over de Nederlandse pers en het fascisme tot dusverre is de studie van Frank van Vree uit 1989 naar de Nederlandse pers en Duitsland in de periode 1930 en 1939. Van Vree onderzocht wat de Nederlandse bevolking kon weten van de gebeurtenissen die zich in die jaren in Duitsland hadden afgespeeld en of Nederlanders het karakter van het nazisme konden hebben onderkend. Daartoe onderzocht hij vier landelijke kranten: de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, *De Standaard*, *Het Volk* en *De Maasbode*, als representanten van vier belangrijke stromingen. Terwijl het oordeel van *Het Volk* en de *Nieuwe Rotterdamse Courant* over het Duitse fascisme vooral negatief was, kon de houding van *De Maasbode* volgens Van Vree als ambivalent worden gekwalificeerd. *De Standaard* wees het nationaal-socialisme wel af, maar etaleerde in feite een betrekkelijk tegemoetkomende houding jegens Duitsland. Van Vree concludeerde dat de politieke of religieuze oriëntering van de krant een stempel had gedrukt op het oordeel over het Duitse nationaal-socialisme. Een belangrijke conclusie was ook dat de voorlichting van de Nederlandse pers ten aanzien van het nationaal-socialisme vooral kwalitatief haar beperkingen had, onder meer door de angst dat de relatie met Duitsland verstoord zou kunnen worden en dat daarmee de Nederlandse politieke en economische belangen zouden worden geschaad. Deze zelfbeperking droeg volgens Van Vree in belangrijke mate bij aan een 'vertroebeling van het beeld' van het nationaal-socialisme en maakte daarmee de weg vrij 'voor allerlei vormen van aanpassing en collaboratie'.⁹⁰ De publicatie van Van Galen Last over het nationaal-socialisme en de Nederlandse pers was beperkter van opzet, maar ook hij kwam tot de conclusie dat de pers in gebreke was gebleven om goed inzicht te verschaffen in het karakter van het fascisme.⁹¹

---

⁸⁸ Nienke Geudeker, *Onafhankelijkheid en neutraliteit. De Nederlandse pers tijdens de Eerste Wereldoorlog*. (masterscriptie Universiteit Utrecht 2004).

⁸⁹ Stijn Dekker, *Aan den rand van den ondergang. Pers, politiek en neutraliteit rond de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog* (masterscriptie Universiteit Utrecht 2010); Arnold Karskens, *Pleisters op de ogen. De Nederlandse oorlogsverslaggeving van Heiligerlee tot Kosovo* (Amsterdam 2001).

⁹⁰ Van Vree, *De Nederlandse Pers en Duitsland*, 5, 270, 272-281, 343-356, aldaar 356.

⁹¹ Van Galen Last, 'Een Erasmiaanse geest tegenover het Derde Rijk. Het beeld van Duitsland in de Nederlandse pers' in: Dittrich et al. (red), *Berlijn-Amsterdam*.

Over de Nederlandse pers en het Italiaanse fascisme is betrekkelijk weinig gepubliceerd. Van der Linde en Böhm (1983) en van Van Vree (1991) concentreerden zich op enkele sleutelmomenten en gingen na hoe daar door de kranten op is gereageerd.⁹² De conclusie van de eerste publicatie was dat er bij de neutrale, liberale en confessionele kranten veel respect was voor het fascisme als staatkundig en economisch experiment en veel waardering voor het herstellen van het gezag en het doortastende optreden van Mussolini. Daarbij werd het beeld van het fascisme in belangrijke mate bepaald door de levensbeschouwelijke opvattingen van de verschillende kranten.⁹³ Dit beeld werd bevestigd door Van Vree, die concludeerde dat in de loop der jaren de meeste confessionele bladen tot een redelijk positieve beoordeling van het fascistisch bewind in Italië kwamen, terwijl 'de liberale en ongebonden bladen een enigszins tweeslachtige houding ten toon spreidden en de socialistische pers een scherp afkeurende houding aannam.'⁹⁴ Over de betekenis van het fascisme voor Nederland zelf concludeerden Van der Linde en Böhm dat de pers de 'zelfgenoegzame neiging (had) het fascisme - in al zijn brute verschijningsvormen - hier te lande voor onmogelijk te houden en zijn morele maatstaven ten opzichte van Italië, waar de democratie in anarchie was geëindigd, te verruimen'.⁹⁵

In een masterscriptie (2002) werd vastgesteld dat de Nederlandse pers in het begin negatief was over het fascisme, maar dat zij na de Mars op Rome en de benoeming van Mussolini tot minister-president positief tot afwachtend ging reageren, dit met uitzondering van *Het Volk* dat zijn kritische standpunt handhaafde.⁹⁶ Volgens Van Vree namen na 1933 meer kranten een kritische houding in en kon het Italiaanse fascisme op weinig sympathie meer rekenen. Door Van Vree is ook onderzocht door welke overwegingen de Nederlandse pers zich had laten leiden in haar oordeel over Italië en Mussolini en welke informatiebronnen bij de beoordeling en interpretatie van de gebeurtenissen zijn gebruikt. Veel aandacht werd daarbij besteed aan persvrijheid en persbeïnvloeding. Als voor-

---

⁹² Maarten van der Linde en Ron Böhm, 'Het Italiaans Fascisme in de Nederlandse pers in de jaren twintig', in: Michel Dumoulin/ Jacques Willequet (red), *Aspects des Relations de la Belgique, Du Grand-Duché de Luxembourg et des Pays-Bas avec l'Italie 1925-1940*. Istituto Italiano di Cultura. Seminaire Interuniversitaire 1981-1982 (Brussel 1983), 51-66; Frank van Vree, 'In het Land van Mussolini. De Nederlandse Pers en Fascistisch Italië' in: *Incontri: mensili di vita e cultura italiana* (NS) 9 (1991), p. 3-26.

⁹³ Van der Linde en Böhm, 'Het Italiaans Fascisme in de Nederlandse pers in de jaren twintig', 51-66.

⁹⁴ Van Vree, 'In het Land van Mussolini', 13.

⁹⁵ Van der Linde en Böhm, 'Het Italiaans Fascisme in de Nederlandse pers', 51-66, aldaar 63.

⁹⁶ Marits Niesten-Moulijn, *Nederlandse kranten en gezanten over het opkomend fascisme in Italië* (masterscriptie Open Universiteit, Delft 2002).

beeld diende de wijze waarop de hoofdredactie van *De Tijd* zich liet beïnvloeden door de katholieke kerk, om door de benoeming van een nieuwe correspondent in Rome te zorgen dat de krant het Mussolini-bewind positiever zou gaan beoordelen.⁹⁷

De reacties van de pers op communisme en fascisme in de jaren 1919-1939 staan centraal in het onderzoek van Theo Lutkie. Lutkie concentreert zich op Nederlandstalige landelijke en regionale bladen die zijn gedigitaliseerd. Zijn onderzoek richt zich op het sentiment waarmee de dagbladen over communisme en fascisme schreven. Hij gebruikt daarbij statistische methoden om vast te stellen hoeveel artikelen met een bepaald sentiment zijn gepubliceerd. Nagegaan wordt of hier gedurende het interbellum veranderingen in zijn opgetreden.⁹⁸

Het aantal publicaties over de Nederlandse pers en de ontwikkeling van het fascisme is dus beperkt en vooral gericht op Italië of Duitsland. In deze studies zijn in de regel steeds een beperkt aantal kranten betrokken. Het ging daarbij vooral om de beoordeling door de pers van het fascisme in een van deze twee landen. Bij deze publicaties ging het niet om de vraag welke invloed het Europese fascisme op het politiek discours in Nederland zelf heeft gehad.

Onderzoek naar fascisme en de pers in andere landen

Over de ontwikkeling van het fascisme en de Britse pers is weinig gepubliceerd. De centrale vraag in deze publicaties was wat de Britse pers over Hitler en zijn plannen had bericht en waarom de politiek van ‘appeasement’ zo lang door de pers was gesteund.⁹⁹ Een scherpe veroordeling van fascisme en nationaal-socialisme door de meeste Britse kranten was niet aan de orde. In het algemeen werd door de pers uiterst voorzichtig geopereerd. Uit deze publicaties kan worden afgeleid dat van de Britse pers in het algemeen geen voorbeeldwerking is uitgegaan waar het ging om de verdediging van de parlementaire democratie en de democratische rechtsstaat in andere Europese landen. Uitzonderingen

---

⁹⁷ Van Vree, ‘In het Land van Mussolini’. 10.

⁹⁸ Theo Lutkie, Promotieonderzoek politieke geschiedenis Radboud Universiteit Nijmegen.

⁹⁹ Franklin Reid Gannon, *The British Press and Germany 1936-1939* (Oxford 1971); Charles Keserich, ‘The British Labour Press and Italian Fascism 1922-1925’, *Journal of Contemporary History*. Vol. 10, No. 4 (Oct.1975), 579-590; Barbara Kehoe, *The British Press and Nazi Germany* (Chicago 1980); Benny Morris, *The Roots of Appeasement. The British weekly press and Nazi Germany during the 1930s* (Londen 1991); Martin Kovar, *The Reflection of Italian Fascism in British Conservative Press and in Conservative Political Circles* (Praag 2006).

waren de *Manchester Guardian*, de *Daily Herald* en de *Daily News*, die van meet af aan veel kritiek hadden op het Italiaanse fascisme.¹⁰⁰

In dit verband was het ook nuttig kennis te nemen van studies, vooral dissertaties en masterscripties, over de Belgische pers en het fascisme. Nederlandse kranten waren voor de Belgische pers, en dan vooral de katholieke pers, in het interbellum belangrijke informatieleveranciers, omdat de Nederlandse kranten, waar het ging om feitelijke informatie, doorgaans als betrouwbaar te boek stonden.¹⁰¹ De meeste studies concentreerden zich op de vraag hoe de Belgische pers had gereageerd op de ontwikkelingen in Duitsland in de dertiger jaren. Uit deze studies kwam naar voren, dat de Belgische katholieke pers vóór 1933 niet verwachtte dat Hitler een werkelijk gevaar zou kunnen vormen. In het algemeen was de katholieke pers in België ook meer bevreesd voor het communisme dan voor het nationaal-socialisme. Er was veel begrip voor het antisemitisme in Duitsland; er werd geschreven over de schadelijke invloed van het internationale jodendom, maar gewelddaden en concentratiekampen werden door de katholieke kranten afgekeurd. De Belgische socialistische pers keerde zich tegen het nationaal-socialisme en verdedigde de Duitse sociaaldemocraten. Opvallend was dat in de Belgische socialistische media al vóór 1940 werd bericht over concentratiekampen en de systematische moord op Joden.¹⁰²

De reactie van de pers op de ontwikkeling van het fascisme in de twintiger jaren stond centraal in het belangrijkste onderzoek over de Franse pers en het Italiaanse fascisme. Milza constateerde dat de meeste kranten eerst kritisch schreven over het fascistisch geweld, vooral als dat zich tegen niet-communisten richtte, maar na de Mars op Rome positiever werden. De meeste Franse kran-

---

¹⁰⁰ Kovar, *The Reflection of Italian Fascism*, 240.

¹⁰¹ Sophie VandeBuere, *Buitenlands nieuws en de Belgische pers tijdens het Interbellum. Een inhoudsanalyse van De Standaard en Vooruit* (Gent 2003).

¹⁰² Luc Kongs, Bijdrage tot de studie van de Belgische openbare mening tegenover de opkomst van het Nationaal-Socialisme. Een onderzoek over de jaren 1928-1930 in *De Standaard*, *Gazet van Antwerpen*, *Het Volk en Vooruit* (doctoraalscriptie RU Gent 1969); Lieven Saerens, *De houding van de Belgische publieke opinie tegenover de Joden in de jaren vóór Wereldoorlog II: De Gazet van Antwerpen tijdens de periode 1933-1940* (Leuven 1983); Gerd van de Kauter, Bijdrage tot de Studie van de Belgische publieke opinie tegenover de Duitse dreiging in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog (doctoraalscriptie RU Gent 2008); Pieter van Loo, *Antisemitisme in de Belgische Franstalige pers? La Peuple, La Libre Belgique en Le Soir in 1938 en 1940*. (masterscriptie Universiteit van Antwerpen 2010). Volgens van Loo sprak Le Peuple op 18 juni 1939 over de binnenlandse situatie in Duitsland en het lot van vele Joden in concentratiekampen; zie ook <http://www.jta.org/1939/10/31/archive/nazi-prison-camp-atrocities-outlined-in-white-paper-recall-darkest-ages-in-history>.

ten bleken alle vertrouwen in Mussolini te hebben. Sommige kranten zoals het katholieke *La Croix*, *Le Journal*, het rechtse *La Liberté*, *Le Matin*, *Le Temps* en *L'Action Française* stonden positief tot zeer positief tegeover het fascisme. Nadrukkelijk tegen het fascisme keerden zich, zij het in gradaties, *L'Humanité*, *Le Canard Enchaîné*, *L'Oeuvre*, *Paris Soir*, *Le Peuple* en *Le Populaire de Paris*.¹⁰³

Ook in de Amerikaanse pers verstomde de kritiek op het Italiaanse fascisme na de Mars op Rome. In het algemeen was ook daar sprake van een vrij breed gedragen positieve houding ten aanzien van Mussolini. De meeste correspondenten van *The New York Times* stonden positief tegenover het fascisme en hun leider, maar de hoofdredactie was veel negatiever. 'Only a small minority of American papers categorized the new government as a "dictatorship" and *The New York Times* was almost alone in asserting that the Fascists themselves were opposed to democracy'. De positieve houding van de meeste kranten ten aanzien van het fascisme werd verklaard door de intense vrees voor het internationale communisme.¹⁰⁴

De genoemde buitenlandse publicaties richtten zich op de beoordeling door de pers van het fascisme in één land. In deze studies ging het in de regel niet om de vraag welke invloed het fascisme, zoals dat zich in het interbellum in Europa ontwikkelde, had op het politieke discours in het eigen land. Een uitzondering moet worden gemaakt voor het onderzoek naar de rol van de Britse pers in de appeasement-politiek van de Britse regering.¹⁰⁵

Pers en fascisme: Methoden van onderzoek

Door een beperkt aantal auteurs is bij het onderzoek naar de pers een kwantitatieve methode toegepast waarbij is nagegaan hoe vaak bepaalde onderwerpen of termen in een krant aan de orde zijn gekomen en in welke context. Een voorbeeld van een kwantitatieve analyse is het Belgische onderzoek van VandeBuere, waarin het voorkomen van bepaalde vooraf vastgelegde kenmerken in een tekst werden geregistreerd.¹⁰⁶ In zijn onderzoek naar de geschiedenis van de *Leeuwarder Courant* heeft Broersma over de periode van 1753 tot 1973 om de tien jaar een steekproef van zes nummers uitgevoerd en de in deze kranten voorkomende artikelen gecategoriseerd naar genre, taal en inhoud. Ook werd nagegaan of het ging om een redactioneel artikel, een artikel van een corres-

¹⁰³ Pierre Milza, *Le Fascisme Italien et la Presse Française 1920-1940* (Brussel 1987).

¹⁰⁴ John P. Diggins, *Mussolini and Fascism. The view from America* (Princeton 1972), 31. Diggins wees er ook op dat Mussolini tussen 1923 en 1943 acht keer op de cover van *Time magazine* heeft gestaan.

¹⁰⁵ Morris, *Roots of Appeasement*.

¹⁰⁶ VandeBuere, *Buitenlands nieuws en de Belgische pers*, 44.

ponent of van een persbureau. Deze informatie werd ingevoerd in een database en geanalyseerd.¹⁰⁷ Ook in het promotieonderzoek van Lutkie naar het sentiment in de Nederlandse pers ten aanzien van fascisme en communisme in het interbellum wordt primair de kwantitatieve methode toegepast.¹⁰⁸

Bij historisch onderzoek naar perspublicaties is in de regel voornamelijk een kwalitatieve methode toegepast, waarbij kranten gedurende een bepaalde periode werden doorgenomen en relevante artikelen werden gelezen en geselecteerd, waarna de inhoud werd geanalyseerd. In samenhang met andere publicaties in de desbetreffende krant werd nagegaan of over een bepaalde onderwerp conclusies zouden kunnen worden getrokken. Een belangrijk voorbeeld is het onderzoek van Van Vree naar de Nederlandse pers en Duitsland. Niet alleen de inhoud van de artikelen over Duitsland werd bestudeerd, ook werd nagegaan welke plaats deze innamen in de krant. Een kwantitatieve steekproef toonde daarnaast aan dat relatief veel aandacht was besteed aan de ontwikkelingen in Duitsland. Van Vree volgde een beperkende, economische aanpak, omdat 'de kwaliteit en veelzijdigheid van de berichten en opiniërende artikelen (..), zelfs wanneer men zich beperkt tot een viertal kranten, een uitputtende analyse in de weg (staan)'.¹⁰⁹

In twee Belgische studies werden kranten gedurende twee jaar chronologisch doorgenomen. In een van deze publicaties werd ook nagegaan waar de kranten hun informatie vandaan haalden.¹¹⁰ Een promotieonderzoek over de houding van de publieke opinie tegenover de Joden concentreerde zich op één krant in de jaren 1933-1940.¹¹¹ In een meer recente studie over antisemitisme werden drie Franstalige Belgische kranten dag voor dag bestudeerd gedurende een beperkte periode.¹¹²

Niet in alle Britse publicaties over de Britse pers en het fascisme is de gebruikte methodologie expliciet beschreven, maar feitelijk werd vooral de kwalitatieve methode gevolgd.¹¹³ In de regel werden óf weekbladen¹¹⁴ óf zowel dagbladen

---

¹⁰⁷ Broersma, *Beschaafde vooruitgang*, 16-21.

¹⁰⁸ Dit promotieonderzoek was in 2017 nog niet afgerond.

¹⁰⁹ Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 264.

¹¹⁰ Kongs, Bijdrage tot de studie van de Belgische openbare mening; Van de Kauter, Bijdrage tot de studie van de Belgische publieke opinie.

¹¹¹ Saerens, *De houding van de Belgische publieke opinie*.

¹¹² Van Loo, Antisemitisme in de Belgische Franstalige pers?

¹¹³ Keserich, 'The British Labour Press and Italian Fascism'.

¹¹⁴ Morris bestudeerde 11 weekbladen in de dertiger jaren. In: Benny Morris, *The Roots of Appeasement*, 7

als weekbladen ¹¹⁵ gedurende (een deel van) de dertiger jaren bestudeerd. In het grootste onderzoek naar de periode 1936-1939 werden acht kranten en twee weekbladen geselecteerd op basis van 'relative importance and manageability'. Deze bladen werden dag voor dag doorgenomen. Daarnaast werden interviews gehouden en briefwisselingen bestudeerd. Gannon beklemtoonde dat een analyse van de doorgenomen kranten onmogelijk uitputtend kon zijn en dat een rigoureuze selectie van het materiaal noodzakelijk was. ¹¹⁶

In het onderzoek van Milza naar de Franse pers en het Italiaanse fascisme is ook voor een kwalitatieve analyse gekozen op basis van een aantal geselecteerde gebeurtenissen in vijftien verschillende kranten, variërend van de *L'Humanité* tot de *L'Action Française*. ¹¹⁷

Toegepaste methode in dit onderzoek

In dit onderzoek zijn zeven landelijke Nederlandse dagbladen doorgenomen, niet dagelijks maar zodanig dat een goed oordeel kan worden gegeven over de beoordeling van de ontwikkeling van het fascisme in negen Europese landen, het zicht van de kranten op het fascisme, ultranationalisme en rechts extremisme in de bredere Europese context en de doorwerking daarvan op de opvatting van deze kranten ten aanzien van de democratie in Nederland.

Na een literatuurstudie die zowel betrekking had op de ontwikkeling van het fascisme in de negen landen als op de situatie in Nederland aan het begin van de vorige eeuw, zijn de zeven landelijke kranten geanalyseerd. Uitgangspunt daarbij was een kwalitatieve analyse op basis van sleutelmomenten.¹¹⁸ De methode van de 'case study' wordt in de literatuur inzake personderzoek geacht uitstekend te voldoen als een historicus wil weten hoe een krant reageerde op een bepaald incident. Broersma acht deze methode ontoereikend indien het gaat over het bepalen van de (veranderingen in de) identiteit van een blad ¹¹⁹; dit is echter niet de doelstelling van dit onderzoek. In dit onderzoek over de reactie van de Nederlandse pers op de ontwikkeling van het fascisme in Europa is een vijftal fasen doorlopen:

---

¹¹⁵ Bengé Kehoe, *The British Press and Nazi Germany*.

¹¹⁶ Gannon, *British Press and Germany 1926-1939*, 1-32.

¹¹⁷ Milza, *Le Fascisme Italien et la Presse Française*, 38-70.

¹¹⁸ Ook Capoccia en Ziblatt benadrukten het belang van deze sleutelmomenten of 'critical junctures'. In: Giovanni Capoccia and Daniel Ziblatt, 'The Historical Turn in Democratization Studies: A New Research Agenda for Europe and Beyond', *Comparative Political Studies* 43 (8/9) (2000), 931-968.

¹¹⁹ Broersma, *Beschaafde vooruitgang*. 15-16.

1. De digitalisering van veel kranten maakte het mogelijk gerichte zoekacties uit te voeren naar specifieke thema's en gebeurtenissen. Voor Italië waren de sleutelmomenten de Mars op Rome en de staatsgreep van Mussolini (1922), de bezetting van het eiland Korfoe (1923), de moord op Matteotti (1924), de instelling van de dictatuur (1925), het Verdrag van Lateranen (1929), het debat over de opvoeding van de jeugd (1932) en de evaluatie door de pers van tien jaar fascisme (1932). Ten aanzien van Oostenrijk, Hongarije, Spanje en Duitsland is op dezelfde wijze te werk gegaan. Ook voor Finland en Portugal konden enkele sleutelmomenten worden bepaald, voor Roemenië en Slowakije bleek dat lastiger te zijn. Voor die landen is met algemene termen gezocht. In een bijlage wordt aangegeven welke sleutelmomenten voor deze landen zijn gekozen.

De nog niet gedigitaliseerde kranten zijn daarnaast voor alle geselecteerde sleutelmomenten doorgenomen, aangevuld met relevante periodes die uit de digitale zoekacties naar voren kwamen.

Een eerste analyse van het aldus verkregen materiaal leidde tot het inzicht dat het, voor een goed begrip van de ontwikkeling van het fascisme in de vijf 'kernlanden', noodzakelijk was de periode die vooraf ging aan de opkomst van het fascisme, de periode waarin sprake was van een dreigende socialistische revolutie, nader te onderzoeken. Zo werd bijvoorbeeld nader onderzoek gedaan naar publicaties over de radenrepubliek van Bela Kun in Hongarije.

2. Het materiaal is vervolgens gecategoriseerd in publicaties over ontwikkelingen in de negen onderzochte landen, in publicaties waarin verbindingen werden gelegd met relevante ontwikkelingen in andere Europese landen en publicaties waarin de beoordeling van het fascisme werd verbonden met de situatie in Nederland en waarin de opvattingen van de krant over democratie, dictatuur en fascisme aan de orde kwamen.

3. Voor de beantwoording van de eerste onderzoeksvraag naar de beoordeling van de pers van het fascisme in de negen Europese landen was weliswaar voldoende materiaal aanwezig, maar leek verdieping op enkele cruciale of onvoldoende belichte onderwerpen wenselijk, zoals bijvoorbeeld naar het geweld in Italië tegen parlementsleden en katholieke tegenstanders van het regime, het antisemitisme in Hongarije, Duitsland, Oostenrijk en Roemenië en de ontvoering van politici in Finland. Ook in de niet-gedigitaliseerde kranten is aanvullend onderzoek gedaan.

Het op basis van bovengenoemde zoekacties verkregen materiaal was eveneens de basis voor de beantwoording van de tweede onderzoeksvraag over de kijk van de Nederlandse pers op het totale patroon van fascistische en aanverwante ontwikkelingen in Europa en het beeld van het fascisme dat werd geschetst.

Hiervoor zijn echter nog aanvullende zoekacties gedaan met een combinatie van relevante termen.

4. Voor *De Standaard* en *De Tribune* was het verkregen materiaal voldoende om de derde onderzoeksvraag te beantwoorden. Deze kranten hadden regelmatig vanuit artikelen over het fascisme in andere landen een link met hun opvattingen ten aanzien van de Nederlandse politiek gelegd. Voor een goed beeld over de positionering van de andere kranten was nader onderzoek wenselijk. Ter aanvulling op het beschikbare materiaal is gezocht naar relevante artikelen over het debat in Nederland over de parlementaire democratie, democratie en dictatuur, de instelling van een organisch parlement, de burgerwacht en radio-censuur. Bij een eerste analyse bleek dat het conflict over het gezantschap bij het Vaticaan in november 1925, de val van het kabinet en de vorming van het eerste buiten-parlementaire kabinet De Geer aanleiding gaven tot belangrijke discussies in en tussen de kranten, waarbij gerefereerd werd aan de ervaringen elders in Europa. Om die reden zijn de kranten in de maanden november en december 1925 en maart 1926 elke dag bestudeerd.

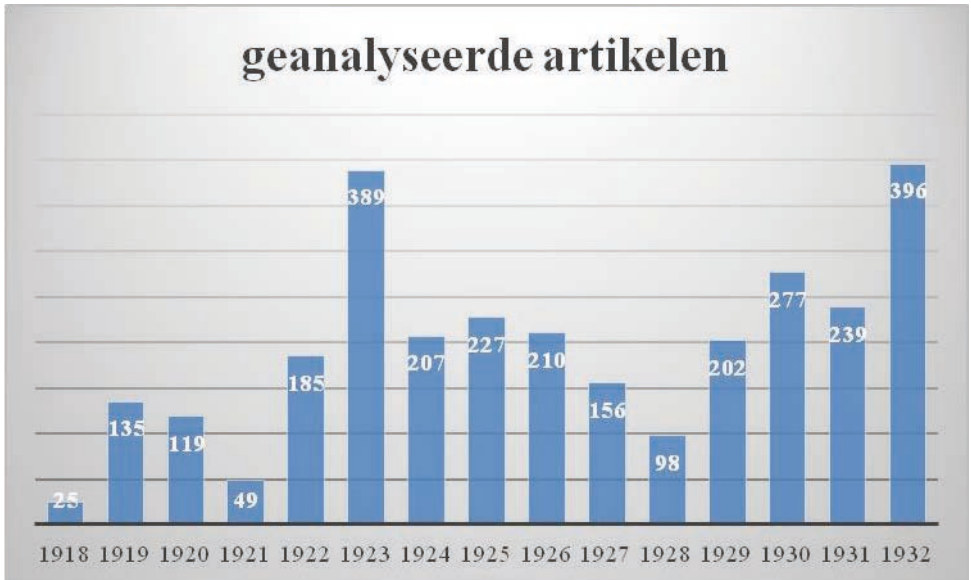
5. Tenslotte is ter verificatie van het beeld dat in de eerste analyses naar voren kwam, kwantitatief onderzoek gedaan naar het aantal artikelen over fascisme, communisme, Mussolini en Hitler in de onderzoeksperiode en zijn alle 2238 artikelen over Mussolini in *De Telegraaf* en de *Nieuwe Rotterdamse Courant* in de jaren 1923, 1925, 1926 en 1929 doorgenomen.¹²⁰

Uit de zeven kranten die in het onderzoek centraal staan, zijn uiteindelijk 2914 artikelen geselecteerd en gebruikt om tot een afgewogen reactie te kunnen komen op de drie eerdergenoemde vragen. Een belangrijk deel van deze artikelen bevatte zeer uitgebreide beschouwingen en commentaren. Bij deze selectie zijn artikelen waarin vooral feiten werden weergegeven zonder dat daar impliciet of expliciet oordelen aan verbonden waren voor het maken van de analyses in principe buiten beschouwing gebleven. Wel waren deze berichten belangrijk voor de beantwoording van de vraag of bepaalde feiten onder de aandacht van de lezers waren gebracht. Aangetekend moet worden dat ook hier de kwaliteit belangrijker is dan de kwantiteit. Van alle kranten heeft *De Standaard* de meeste hoofdredactionele commentaren gewijd aan de ontwikkeling van het fascisme en aan de lessen die daaruit moesten worden getrokken.

---

¹²⁰ Op basis van raadpleging van Delpher op 5 februari 2017.

In de onderstaande grafiek wordt aangegeven hoe de ruim 2900 geselecteerde publicaties zijn verdeeld over de verschillende jaren.

Gemiddeld zijn 400 artikelen per krant gebruikt voor de analyse, variërend van 284 (*De Nederlander*) tot 599 (*De Tijd*).

Digitalisering

Voor de in dit onderzoek gebruikte methode is het belangrijk geweest dat de Koninklijke Bibliotheek in een omvangrijk project veel kranten heeft gedigitaliseerd. Door deze digitalisatie is veel materiaal gemakkelijker toegankelijk geworden. Het zoekstelsel van Delpher geeft de mogelijkheid om al dan niet met getrunceerde termen te zoeken, te zoeken op combinatie van termen en specifieke periodes en kranten te selecteren. Hierdoor is materiaal dat eerst langdurig bronnenonderzoek ter plekke vergde gemakkelijker online doorzoekbaar en vindbaar geworden. Helaas bevat Delpher nog steeds belangrijke hiaten. Zo is het te betreuren dat de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, bij het uitvoeren van dit bronnenonderzoek, slechts tot 1930 online beschikbaar was. Ook twee kranten, die voor een studie van het interbellum onmisbaar zijn, waren niet online beschikbaar: *De Nederlander* en *De Standaard*. Deze kranten dienden derhalve via microfilm of fysiek geraadpleegd te worden.

Veel papieren kranten verkeren in een slechte toestand, ook uit conserverings-oogpunt was digitalisering daarom essentieel. Toch valt het, vooral voor de historicus, te betreuren dat bij de digitalisering door de KB meer is gekozen

voor de kwantiteit dan voor de kwaliteit. Kennelijk heeft niet altijd digitalisering plaats gevonden van de originele exemplaren, maar is regelmatig gekozen voor het digitaliseren van de microfilms, hetgeen goedkoper en sneller is, maar kwalitatief mindere resultaten oplevert. Mede daardoor laten de resultaten van optical character recognition (OCR) vaak te wensen over, hetgeen effect heeft op het aantal treffers bij de uit te voeren zoekacties.¹²¹ Voor mij was dit een extra reden om meer zoekacties uit te voeren en meer fases in het bronnenonderzoek in te bouwen dan aanvankelijk was gepland. Slechte OCR maakte het ook vaak noodzakelijk de images als uitgangspunt te nemen. Een ander nadeel van digitalisering is dat het vinden van relevante artikelen minder aanleiding kan geven het artikel te beschouwen in het totaal van de krant, een aspect dat bij de bestudering van het fysieke exemplaar en zelfs bij raadpleging van microfilms bijna van nature gebeurt. Serendipiteit ligt ook minder voor de hand.

Wijfjes wees op het probleem van de decontextualisering van het onderzoek dat met het raadplegen van deze digitale bronnen op de loer ligt. Een ander groot probleem is de vraag hoe met de overvloed aan materiaal moet worden omgegaan. Wijfjes pleitte er voor de digitale bronnen vooral te blijven zien als een hulpmiddel voor de historicus en niet om zich er uitsluitend of voornamelijk op te baseren.¹²²

In dit onderzoek is zowel van de digitale bronnen als van de microfilms en de gedrukte bronnen gebruik gemaakt. Met alle beperkingen die aan de digitalisering door de KB verbonden zijn, moet benadrukt worden dat het landelijke digitaliseringsproject, dat nog niet is voltooid, een schat aan nieuwe mogelijkheden voor onderzoek heeft geopend. Hierdoor konden verbanden worden gelegd die voorheen moeilijker naar voren konden komen.

Nieuwe aspecten in dit onderzoek

Dit proefschrift naar de reacties van de Nederlandse pers op de ontwikkeling van het fascisme in Europa in de twintiger jaren voorziet in een lacune. Het onderzoek naar het fascisme en de Nederlandse pers richtte zich tot dusverre vooral op de beoordeling van het nationaal-socialisme in Duitsland in de dertiger jaren, terwijl aan de beginjaren van deze beweging betrekkelijk weinig aan-

---

¹²¹ Wijfjes concludeerde dat de kwaliteit van de digitalisering en het OCR proces slechter werden naarmate men verder terug ging in de tijd. Methodes voor het geautomatiseerd corrigeren van de hoge foutmarge van de OCR zijn, volgens hem, in ontwikkeling, maar lijken nog niet toepasbaar te zijn. Huub Wijfjes, *Digital Humanities and historical newspaper research*, lezing Koninklijke Bibliotheek, 12 januari 2016 ('s Gravenhage 2016). <https://www.kb.nl/sites/default/files/docs/huub-wijfjes-digital-humanities.pdf>

¹²² Wijfjes, *ibidem*.

dacht is besteed. Ook over de reactie van de Nederlandse pers op de ontwikkeling van het Italiaanse fascisme is weinig gepubliceerd. Over de beoordeling door de pers van de ontwikkelingen in andere landen van Europa zoals Hongarije, Spanje en Oostenrijk is weinig bekend. De interesse van de pers in de Lapua-beweging in Finland is vrijwel onbekend.

In deze studie over een breed patroon van fascistische ontwikkelingen in Europa wordt nagegaan in hoeverre de aard en de gevaren van het fascisme op de radar stonden van de leidende, opiniemakende, landelijke Nederlandse kranten, welke positie deze kranten innamen ten aanzien van fascisme, nationaal-socialisme, dictatuur en antisemitisme en welke rol de pers speelde in de beeldvorming van het fascisme. Nagegaan wordt hoe de kranten het 'fascisme' in de twintiger jaren analyseerden, hoe de opkomst van het fascisme werd verklaard en welke kenmerken aan het gebruik van het woord 'fascisme' werden verbonden. Deze studie zal de vraag beantwoorden welke aspecten van het fascisme in de bestudeerde landen werden afgewezen en welke juist werden omarmd en hoe de verschillen tussen de kranten in hun oordeel over belangrijke fascistische bewegingen verklaard kunnen worden. Geanalyseerd zal ook worden of dit oordeel in de loop der jaren werd gewijzigd en op grond waarvan.

Een belangrijk nieuw aspect van dit onderzoek is dat nadrukkelijk wordt ingegaan op de vraag wat de kranten vervolgens met hun oordelen over fascistische, rechts-autoritaire en extreem-nationalistische bewegingen in andere Europese landen deden wanneer het over de democratie in Nederland zelf ging. Uit deze studie zal duidelijk worden welke lessen door de kranten zijn getrokken uit de opkomst van het fascisme in andere landen en welke politieke oplossingen werden bepleit om een serieuze ontwikkeling van het fascisme in Nederland te voorkomen. Door deze benadering zal dit proefschrift ook meer inzicht geven in de positie die de verschillende kranten in de jaren vóór 1933 innamen ten aanzien van vraagstukken rond democratie en rechtsstaat.

In het onderzoek van Van Vree naar de pers en het Duitse fascisme ontbrak de grootste krant van Nederland, *De Telegraaf*. Ook de christelijk-historische *De Nederlander*, die een partij vertegenwoordigde die in de periode 1918-1945 voortdurend deel uitmaakte van de regering en de communistische *De Tribune* waren in dit onderzoek niet meegenomen. Met de zeven voor dit onderzoek geselecteerde kranten wordt het gehele palet van belangrijke geestelijke en politieke stromingen in Nederland gedekt. Door deze verbreding van de scope kan meer zicht ontstaan op de rol van *De Telegraaf* in het debat over parlementaire democratie en fascistische dictatuur, de positie van *Het Volk* tussen de rechtse pers enerzijds en de communistische pers anderzijds, de verschillen tussen de

liberale en de confessionele pers en de houding van de confessionele pers ten aanzien van fascisme en anti-semitisme.

Beperkingen van dit onderzoek

Dit is geen studie naar de Nederlandse politiek ten aanzien van fascistisch Italië, het Hongarije van Horthy of het Spanje van Primo de Rivera in de twintiger jaren. Het is evenmin een studie van de geschiedenis van Italië, Oostenrijk of Duitsland in die periode. Deze studie concentreert zich op datgene wat in Nederlandse landelijke kranten werd gepubliceerd over de ontwikkeling van het fascisme of verwante bewegingen in Europa.

Onderzoek naar publicaties in zeven kranten met betrekking tot negen landen over een periode van veertien jaar kan, ook in een tijd dat veel materiaal digitaal beschikbaar is, niet volledig en uitputtend zijn. Er zijn keuzes gemaakt ten aanzien van gebeurtenissen en periodes en steeds diende een onderscheid te worden gemaakt tussen feitelijke informatie en mededelingen en commentaren, interpretaties en beoordelingen van die informatie door de redacties. Niet alle artikelen in de zeven kranten, die in de periode 1919-1933 zijn gepubliceerd, zijn gelezen. Ook zijn niet alle discussies over vraagstukken die daarmee direct of indirect verbonden waren, zoals de Vlootwet en het Nederlandse Gezantschap bij het Vaticaan, uitputtend bestudeerd. Invalshoek was steeds de ontwikkeling van het fascisme in Europa en de invloed daarvan op het discours in de Nederlandse pers. Daarom zijn met name die artikelen in de analyse betrokken waarin een relatie is gelegd met opvattingen over en ervaringen met het fascisme elders, zoals de voor- en nadelen van een dictatuur, het leiderschap van Mussolini, het optreden van een burgerwacht, het corporatisme en de bestrijding van de gevaren van het communisme.

In het onderzoek van Van Vree zijn de patronen tussen kranten en maatschappelijke organisaties en de opinies van de kranten uitgebreid geanalyseerd.¹²³ In deze studie zullen de publicaties van de kranten worden genomen voor wat ze zijn. Voor de lezer in 1919 of 1930 was het van belang dat een bepaald bericht of een pertinente beoordeling in zijn of haar krant was afgedrukt. Wat gedrukt was, had invloed op de opinie van de lezers. Een onderzoek naar politieke netwerken en connecties van redacteuren en correspondenten zou een studie op zich vormen. Bovendien is dit onderwerp door Van Vree voor de periode 1930 tot 1939 reeds grondig behandeld. Waar dat in de krant werd vermeld, zal echter zo veel mogelijk worden aangegeven of het om een hoofdartikel ging, een artikel van een correspondent of de bijdrage van een gastschrijver.

---

¹²³ Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 178-184, 229-249.

Hoofdstuk I

Tussen lof en afgrijzen

Nederlandse kranten over het fascisme in Europa

Na de Eerste Wereldoorlog was in veel landen van Europa sprake van revolutionaire ontwikkelingen. De Nederlandse kranten stonden in november 1918 vol van de gebeurtenissen in Duitsland, waar de vorming van arbeiders- en soldatenraden de voorbode leek te zijn van een revolutionaire omwenteling. In Hongarije kwam in 1919 voor korte tijd een socialistische regering onder leiding van de communist Bela Kun aan de macht, in Oostenrijk werd in een revolutionaire atmosfeer gepoogd arbeiders- en soldatenraden op te richten. In heel Italië kwam het tot stakingen en demonstraties voor betere levensomstandigheden. In september 1920 bezetten 400.000 arbeiders in Turijn hun fabrieken. Op het platteland in Noord-Italië probeerden landarbeiders socialisatie van de grote landbouwbedrijven af te dwingen.¹

Door de gebeurtenissen in het buitenland, maar vooral door de gebeurtenissen in Nederland zelf in november 1918 was bij de conservatieve, liberale en confessionele kranten en politieke partijen de angst voor een socialistische revolutie bijzonder groot. Dreigende revolutionaire situaties in andere landen stonden in de eerste jaren na de oorlog centraal in het nieuws, evenals de pogingen van regeringen en gewapende contra-revolutionaire troepen daartegen weerstand te bieden. In Duitsland en Oostenrijk werd een socialistische revolutie verhinderd door een regering die werd geleid door sociaal-democraten. In Italië ageerden zich 'fascistisch' noemende, paramilitaire groepen met veel geweld tegen bedrijfsbezettingen, stakingen en collectivisering van agrarische bedrijven. Steeds nadrukkelijker namen deze fascistische groepen de taak van leger en politie over.

Het fascisme werd een werkelijk serieuze factor toen Mussolini in Italië in oktober 1922 de staatsmacht veroverde, massale steun van de bevolking wist te verkrijgen, op verschillende terreinen successen ging boeken en voor langere tijd een fascistisch bewind wist te handhaven. In Duitsland, Oostenrijk, Hongarije, Spanje, Finland en andere landen ontstonden soortgelijke bewegingen, met een eigen historie, een eigen dynamiek, maar met duidelijke parallellen en vaak geïnspireerd of in elk geval gestimuleerd door het Italiaanse voorbeeld. Het fascisme groeide in de twintiger jaren uit tot de belangrijkste nieuwe stroming

---

¹ Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism*, 78.

van de twintigste eeuw waar miljoenen mensen zich bij aansloten of mee sympathiseerden.

De centrale vraag in dit hoofdstuk is hoe de zeven geselecteerde landelijke Nederlandse kranten, *De Telegraaf*, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *Het Volk*, *De Tribune*, *De Tijd*, *De Standaard* en *De Nederlander* hebben gereageerd op de ontwikkeling van het 'fascisme' in negen verschillende Europese landen. De nadruk ligt daarbij op Italië, Hongarije, Spanje, Oostenrijk en Duitsland. Daarnaast wordt ook ingegaan op vier andere landen, die minder aandacht hebben gekregen, maar van belang zijn voor het verkrijgen van een zo volledig mogelijk beeld: Roemenië, Slowakije, Portugal en Finland.

Italië neemt in dit hoofdstuk een belangrijke plaats in. Het was het eerste land dat zichzelf fascistisch noemde en zo ook door alle Nederlandse kranten werd aangeduid. In de twintiger jaren kon de Nederlandse pers goed vaststellen hoe het fascisme geleidelijk een machtspositie in dit land wist op te bouwen en met welke middelen dat gebeurde. Het fascistische regime, dat op 30 oktober 1922 werd gevestigd, heeft tot 1943 standgehouden.

Dit onderzoek naar de reactie van de Nederlandse pers concentreert zich bij alle landen op een aantal sleutelmomenten. Nagegaan is hoe de ontwikkeling van het 'fascisme' in deze landen is beoordeeld, welke aspecten als positief werden beoordeeld en welke als negatief. De overeenkomsten en verschillen tussen deze landen in de beoordeling door de Nederlandse pers worden onderzocht. Aandacht wordt besteed aan de houding van de kranten ten aanzien van de doelstellingen van de verschillende fascistische organisaties en hun methodes, zoals het optreden van paramilitaire troepen, pogingen om met geweld het staatsgezag te veroveren, het vervangen van een parlementaire democratie door een dictatuur, het functioneren van de rechtsstaat, het antisemitisme en het introduceren van corporatistische organen. Nagegaan wordt ook of er in de loop van de tijd veranderingen in de beoordeling zijn opgetreden.

Italië: De eerste fascistische staat

In de ontwikkeling van het fascisme was de Mars op Rome op 30 oktober 1922 en de daarop volgende benoeming van de fascistische leider Mussolini tot minister-president een beslissend moment. Het Italiaanse fascisme werd daardoor tot meer dan een reactionaire en anticommunistische beweging. Duidelijk werd aangetoond dat het fascisme ook metterdaad de staatsmacht kon veroveren en voor lange tijd kon behouden, grote veranderingen in een land tot stand kon brengen en zich zonder al te veel problemen kon ontdoen van de oppositie en de democratische instituties.

Voor de Nederlandse kranten kwam de machtsgreep van het fascisme niet als een grote verrassing. In de daaraan voorafgaande maanden werd bijna dagelijks bericht over de gebeurtenissen in Italië die onvermijdelijk op een fascistische machtsovername leken uit te lopen. De burgerlijke pers – *De Telegraaf*, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *De Tijd*, *De Standaard* en *De Nederlander* – zag het fascisme op de eerste plaats als een reactie op de machtsontwikkeling van het socialisme en de dreiging van een socialistische revolutie en meende dat het fascisme een heilzame rol had gespeeld om dat te voorkomen. *Het Volk* en *De Tribune* stelden zich achter de eisen van de arbeiders en boeren en bekritiseerden de reacties daarop. Alhoewel de meeste kranten positief waren over de strijd tegen het ‘bolsjewisme’ in Italië, werd het gebruik van geweld door anderen dan door de staat afgewezen. Voor de meeste kranten betekende de benoeming van Mussolini tot regeringsleider een nieuw feit. Het fascisme kwam daardoor in een ander daglicht te staan.

Fascistisch geweld tegen het rode gevaar

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* verklaarde het ontstaan van de fascistische beweging uit de nationale verslagenheid en de teleurstelling die volgde op het verdrag van Versailles. De bezetting van de havenstad Fiume in 1919 door een groep oud-militairen onder leiding van de dichter D’Annunzio was, volgens deze krant, het begin geweest van de fascistische beweging en had het Italiaanse gevoel voor eigenwaarde sterk vergroot.² De liberale krant was van oordeel dat het fascisme vooral moest worden gezien als reactie op een dreigende commu-

---

² Fiume was, bij de deelname van Italië aan de oorlog, aanvankelijk door Engeland en Frankrijk aan Italië beloofd. Bij het verdrag van Rapallo (1922) kreeg Fiume echter een onafhankelijke status.

nistische revolutie in Italië. Van de fascistische beweging zou, volgens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, weinig terecht zijn gekomen als de arbeiders in Turijn en andere steden niet zouden zijn overgegaan 'tot handelingen, die de bourgeois zenuwachtig maakten', zoals het bezetten van fabrieken en het stichten van goed georganiseerde coöperaties op het platteland. Op deze ontwikkelingen reageerden de als 'fasci' aangeduide paramilitaire troepen onder leiding van Mussolini, een voormalig socialist. Mischeelden uit de middengroepen sloten zich bij hem aan en begonnen de welvarende en goed georganiseerde boeren-coöperaties te verwoesten.³ De fascisten traden daarbij niet alleen op tegen communisten maar ook tegen katholieke boerenarbeiders en radicale leden van de katholieke Partito Popolare Italiano, ook wel aangeduid als Popolari.⁴

Ook voor *De Tijd* stond de strijd van de fascisten tegen socialisten en communisten voorop. De fascisten hadden een dam opgeworpen 'tegen het brutale, onvaderlandslievend en gewelddadig optreden van de rode, vooral communistische elementen', maar hun eigenmachtige en ruwe optreden schaadde hun eigen zaak. *De Tijd* constateerde dat in de Veneto en in Umbrië door de fascistten ook veel geweld was gebruikt tegen katholieken en katholieke dagbladen.⁵ Het fascisme was, volgens *De Telegraaf*, erg belangrijk geweest om de macht van het socialisme te breken toen het Sovjet-systeem zich over heel Italië dreigde te verbreiden.⁶ Het was aanvankelijk een gezond tegenwicht tegen communistische excessen, maar de regering had nagelaten zelf het evenwicht te herstellen en een einde te maken aan de onhoudbare toestand van gewapende troepen in het land. Daardoor was er in het land sprake van twee tot de tanden gewapende, politieke horden, fascistten en socialisten, waarbij vooral de fascistten vrijuit hun gang konden gaan, misdaden konden begaan waarbij zij de politie en de militairen vaak aan hun kant vonden. Het staatsgezag was tot nul gereduceerd.⁷ *De Standaard* wees er op, dat het fascisme geleidelijk was aangegroeid 'tot een soort staat in den staat, tot een geduchte macht, die onder de ijzeren discipline van Mussolini over een geweldige invloed beschikt'.⁸

Alle kranten, behalve *Het Volk* en *De Tribune*, waren van oordeel dat het fascisme aanvankelijk zijn verdienste had gehad, maar was ontaard. Zij concludeerden, dat het fascisme zich na 1921 niet meer alleen tegen het communisme

---

³ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (21 oktober 1922).

⁴ *De Standaard* (26 oktober 1922).

⁵ *De Tijd* (11 juni 1921).

⁶ *De Telegraaf* (9 april 1921).

⁷ *De Telegraaf* (28 juli 1921, 5 oktober 1921).

⁸ *De Standaard* (26 oktober 1922).

richtte, maar tegen de staat, tegen het gezag van de staat, tegen de uitvoerders van het staatsgezag en de bewaarders van de openbare orde.

Het Volk beschouwde het fascisme vooral als een nationalistische beweging, die als gevolg van de oorlog was ontstaan. Vooral groepen die onder de crisis sterk te lijden hadden, zoals de middenstanders, hadden zich bij de fascistenaangesloten. *Het Volk* zag in het optreden van de fascistenaangesloten geen enkele verdienste. Het ging er hen om 'de revolutionaire en socialistische beweging in Italië uit te roeien – in naam van de vrijheid, de openbare orde en het heilige eigendom! Hun bandietenstreken gaan alle perken te buiten, de straatroversaktiek is hun programma, hun middelen zijn mishandeling, brand en moord.'. De krant stelde zich scherp op tegen het fascisme en sprak van een fascistische moordenaarsbende en van een fascistisch schrikbewind⁹. Volgens *Het Volk* konden de fascistenaangesloten vrijelijk hun gang gaan en werd hen door politie en justitie de hand boven het hoofd gehouden. Het Volk wist te melden dat, volgens de Italiaanse socialistische partij, in de eerste maanden van 1921 door fascistenaangesloten 202 mensen gedood waren en 1144 gewond. Meer dan 350 arbeiders- en verenigingsgebouwen waren verbrand, vernield of zwaarbeschadigd. Naar aanleiding van botsingen tussen socialistenaangesloten en fascistenaangesloten waren door de politie 102 fascistenaangesloten gevangenaangesloten en 2210 socialistische arbeiders.¹⁰ Socialistenaangesloten waren, volgens *Het Volk*, dus min of meer vogelvrij, terwijl fascistenaangesloten werden beschermd, zowel door politie en justitie als door de rechterlijke macht.

De pers onderkende dat het fascisme bescherming had genoten van het staatsapparaat. In de historiografie is later opgemerkt dat de passiviteit of de openlijke steun van de lokale politie en de carabinieri beslissend is geweest voor het succes van de fascistenaangesloten. Rechters oordeelden streng over alle socialistenaangesloten en communistenaangesloten die werden opgepakt, terwijl fascistenaangesloten in de regel vrijuit gingen.¹¹

De Mars op Rome. Mussolini aan de macht

Tijdens een groot congres van de fascistische partij op 24 oktober 1922 in Napels verklaarde Mussolini onomwonden dat de regeringsmacht met geweld zou worden veroverd, indien deze niet vrijwillig zou worden overgedragen. Onmiddellijk na dit congres namen fascistenaangesloten de macht over in steden in Noord- en Midden-Italië, zoals in Florence, Pisa, Cremona, Piacenza en Verona, waarbij

⁹ *Het Volk* (12 februari 1921, 28 september 1921, 14 november 1921; *Het Volk*, (bijzondere verslaggever, 2 november 1922).

¹⁰ *Het Volk*, (25 juli 1921). Soortgelijke cijfers over fascistisch geweld worden gegeven door Sassoon in: Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism*, 94-98, 102-103.

¹¹ Salvemini, *The Origins of Fascism*, 310-315; Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism*, 115-116; Emilio Gentile, *E fu subito regime*, 48-49.

grof geweld werd gebruikt. Daarna begonnen ongeveer 35.000 fascisten aan een opmars naar Rome in treinen, bussen en vrachtwagens, bewapend met geweren, messen en stokken. Even leek het er nog op, dat de regering zich zou verzetten, maar koning Vittorio Emanuele III weigerde het bevelschrift tot afkondiging van de staat van beleg te tekenen. Mussolini werd door de koning tot minister-president benoemd.

Alhoewel de toon in de berichtgeving van de Nederlandse kranten verschillend was, spraken alle kranten hun afkeuring uit over deze – in de woorden van *De Standaard* – ‘puren staatsgreep’. ‘Een minderheid in het volk, in het bezit van eenige materiele machtsmiddelen, dwingt het Kabinet tot aftreden en de leiders der beweging presenteren zich zelf als ministers.’ *De Standaard* concludeerde dat ook deze staatsgreep bewees hoe makkelijk een slappe regering, die niet verstaat te regeren, onder de voet wordt gelopen.¹²

Na 1 november 1922 wijzigden de kranten, met uitzondering van *Het Volk* en *De Tribune*, echter geleidelijk hun kritische houding. De beoordeling werd opvallend mild. Het was dan wel een staatsgreep, maar deze had waarschijnlijk orde geschapen waar het land zo’n behoefte aan had. Vooral voor *De Standaard* was het scheppen van orde in het chaotische Italië erg belangrijk. Deze krant had grote verwachtingen van Mussolini. ‘Laat Mussolini dan desnoods maar een poosje als dictator optreden.’... ‘wat men in Mussolini’s optreden ook moge afkeuren, hij is een man uit een stuk, wien het ernst is, dwars tegen een leger van baantjesjagers in, Italië naar binnen en naar buiten te verheffen.’¹³ Drie jaar later concludeerde *De Standaard*, dat veel dictatoriale maatregelen een heilzame uitwerking hadden gehad.¹⁴

De Telegraaf sprak aanvankelijk over ‘de zwartgehemde reactie’ en over de overwinning van de reactie, die geen zedelijke scrupules kende, een partij van terreur en geweldsmaniakken. De krant toonde zich bezorgd over de toekomst van het land.¹⁵ Na de machtsovername wijzigde ook deze krant haar toon en haar beoordeling. Mussolini werd iemand vol wilskracht genoemd. Een grote schoonmaak in het land was nodig en deze zou met krachtige en soms wel onrechtvaardige hand moeten plaatsvinden en beslist ook onder de radicale elementen van de fascistische partij.¹⁶

---

¹² *De Standaard* (1 november 1922); *De Standaard* (driestar hoofdartikel, 8 november 1922).

¹³ *De Standaard* (17 november 1922).

¹⁴ *De Standaard* (28 oktober 1925).

¹⁵ *De Telegraaf* (hoofdartikel, 3 november 1922).

¹⁶ *De Telegraaf* (10 november 1922).

Aanvankelijk vroeg de *Nieuwe Rotterdamse Courant* zich nog af of de fascistische partij, nu zij de regeringsmacht had veroverd, een meer onschuldig karakter zou krijgen. De krant wees er op, dat een dictatoriaal uitgeoefende regeringsmacht op den duur onbestaanbaar zou zijn naast een parlement.¹⁷ De *Nieuwe Rotterdamse Courant* stelde vast dat de staatsgreep vreedzaam was verlopen, hetgeen veel hoop bood voor de toekomst. De orde in het land was teruggekeerd. De krant had vertrouwen in de goede bedoelingen van Mussolini. ‘De leider in wiens handen op zoo ongewone wijze alle staatsmacht is overgegaan bewijst veel bezadigder te zijn dan velen van hem verwacht hadden.... Ieder wenscht hem dan ook van harte toe, dat hij de Hercules-kracht mag vinden om zijn goede voornemens langs wettelijke weg ten uitvoer te brengen.’¹⁸

Een zelfde draai maakte ook *De Tijd*, die veel bewondering had voor Mussolini: ‘...een massief, breedgeschouderd man, die evenals Saul, hoog boven zijn landgenoten uitsteekt en die... met zijn gladgeschoren sympathiek denkersgelaat behoort tot de professorale typen.’¹⁹ Hij trad dan wel op als dictator, maar zijn bestuur kenmerkte zich, volgens deze krant, tot dusverre door gematigdheid. De politieke partijen van Italië zouden er, volgens *De Tijd*, goed aan doen Mussolini te steunen, zolang zijn regering de orde en de maatschappelijke vrede zou handhaven en de gesloten internationale verdragen zou erkennen.²⁰

De Tijd gaf later een uitvoerige verklaring voor haar opstelling. Katholieken konden het geweld tegen communisten en socialistten niet goedkeuren en wazen ook het beginsel af dat het doel de middelen heiligt. Het was echter wel van belang dat de machtsovername in Italië had plaatsgevonden in overeenstemming met de wil van de koning. De katholieke leer schreef voor dat wanneer eenmaal een regeringsvorm op wettige wijze is vastgesteld, het de plicht is haar onderdanig te zijn in hetgeen de openbare orde of het algemeen belang eist. Het is aan personen of partijen niet geoorloofd, het wettig gezag langs onrechtvaardige wegen te ondermijnen, omver te werpen, te wijzigen of te vervangen.²¹

De Tijd betoogde dat men zich niet mocht verzetten tegen een dictatuur die was gelegitimeerd. Het was niet geoorloofd het wettig gezag langs onrechtvaardige wegen omver te werpen. Opgemerkt kan worden dat dit precies was hetgeen in de aanloop naar en door de Mars op Rome was gebeurd. De fascistten hadden vóór 30 oktober 1922 met grof geweld de macht in een reeks steden van Italië veroverd. Tijdens de grote bijeenkomst van fascistten op 24 oktober 1922 in

---

¹⁷ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (hoofred. com., 3 november 1922).

¹⁸ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (corr., 9 november 1922).

¹⁹ *De Tijd* (red. buitenland, 31 oktober 1922).

²⁰ *De Tijd* (corr., 3 november 1922).

²¹ *De Tijd* (10 januari 1923), (redacteur J.B. van Dijk, 12 januari 1923).

Napels werd het wettig gezag van dat moment gemaand de macht vrijwillig aan de fascistten over te dragen. Anders zouden zij met geweld de staatsmacht veroveren.²²

De Nederlander schreef dat de staatsgreep in de meeste steden een ‘bevredigend verloop’ had gehad en dat het gevaar van een burgeroorlog voorlopig was bezworen. De krant leek de Italiaanse aanpak echter niet helemaal serieus te nemen. Er waren heel wat dingen gebeurd, ‘waar wij, nuchtere noorderlingen, om glimlachen moeten’.²³ Ook *De Nederlander* was hoopvol gestemd, omdat het Italiaanse fascisme wel te verstandig zou zijn om zijn eigen overwinning te willen overdrijven. Zorgen waren er alleen over de internationale gevolgen, de uitbreiding van de Italiaanse activiteiten in het Middellandse Zee-gebied en de gevaren voor de vrede in Europa.²⁴

Het Volk bleef fel afwijzend in haar oordeel. ‘Italië is thans geheel in handen van georganiseerde bandieten die over de doode lichamen van tal van proletariërs en de puinhoopen van honderden arbeidersgebouwen, zich bij het zwijgend toezien van de gehele officieele wereld een weg hebben gebaad naar het staatsgezag...’ De krant benadrukte dat de fascistten, nu zij met de wet in de hand konden regeren, de wet niet langer behoeften te overtreden. Zij konden de wet, naar believen, ook aanpassen.²⁵ De sociaal-democratische krant wilde in haar kritiek op het fascisme echter ook afstand scheppen ten opzichte van het communisme en wees er op dat de Italiaanse arbeidersbeweging grote fouten had gemaakt. De bedrijfsbezettingen in 1919 en 1920 hadden weinig praktisch nut gehad en de bezittende klasse was alleen maar bang gemaakt voor de arbeidersbeweging. Het gevolg was dat de groot-industriëlen en de grootgrondbezitters de hulp van de fascistten hadden ingeroepen om hun belangen te beschermen.²⁶

Ook *De Tribune* handhaafde haar afwijzend oordeel ten aanzien van het Italiaanse fascisme, maar wees er op dat de sociaal-democraten er mede verantwoordelijk voor waren dat het zo ver was gekomen. De leider van de socialistische vakbeweging D’Aragona had de revolutie in 1919 verraden, de socialisti-

---

²² *De Tijd* (26 oktober 1922).

²³ *De Nederlander* (red. buitenland, 31 oktober 1922).

²⁴ *De Nederlander* (red. buitenland 31 oktober 1922), (1 november 1922).

²⁵ *Het Volk* (31 oktober 1922).

²⁶ *Het Volk* (2 november 1922). Bij de kritiek van *Het Volk* over het optreden van de communisten in 1919 moet worden opgemerkt, dat er in 1919 nog steeds sprake was van één socialistische partij in Italië. Pas tijdens het Congres in Livorno op 21 januari 1921 kwam een splitsing tot stand en werd de Italiaanse Communistische Partij opgericht. Zie bijvoorbeeld Giorgio Amendola, *Storia del Partito Comunista Italiano 1921-1943* (Rome 1978), 3-22.

sche leider Serrati had het verzet van het proletariaat ‘tegen de witte beesten’ van het fascisme verhinderd en de onthouding van ieder geweld gepredikt.²⁷ De oproep van de communisten tot een algemene staking na de staatsgreep van Mussolini was geblokkeerd doordat de vakbondsleiders de arbeiders hadden opgeroepen kalm te blijven.²⁸

Opmerkelijk was dat in *De Tribune* al in 1921 werd gesproken over een socialistisch-fascistisch eenheidsfront.²⁹ De doctrine van het sociaal-fascisme werd pas officieel vastgesteld tijdens het vijfde congres van de Comintern van 17 juni tot 8 juli 1924.³⁰

De litanie van *De Tribune* illustreerde de kloof tussen de Nederlandse sociaaldemocraten en communisten in de beoordeling van de situatie in Italië en hun houding ten opzichte van het fascisme. *De Tribune* en *Het Volk* verkondigden hun eigen waarheid en hielden daar aan vast.

Imperialisme en de Korfoe-crisis

Bij de overwegend positieve verwachtingen dat Mussolini orde en rust ging scheppen in het stuurloze Italië was er één aspect dat de Nederlandse pers echt zorgen baarde: de internationale gevolgen van zijn imperialistische plannen. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* verwachtte al vóór de Mars op Rome dat een overwinning van het fascisme zou leiden tot een niet te breidelen imperialisme. De krant publiceerde een interview met Mussolini, waarin deze duidelijk maakte dat politieke expansie een van de hoofdpunten van zijn programma was. ‘Op grond van overwegingen van handelspolitiek kunnen wij de Middellandse Zee, het Oosten, Syrië, Anatolië, de Zwarte Zee en Zuid-Rusland niet opgeven.’³¹ Ook *Het Volk* onderkende deze ambities en vond het programma van de fascistten ‘oorlogsgevaarlijk’.³²

Zorgen om de vrede in Europa stond voor de Nederlandse pers voorop. Daarom was het ook goed te verklaren waarom de bezetting van het eiland Korfoe in september 1923 zo veel aandacht kreeg van de pers. Korfoe werd door het Italiaanse leger bezet als reactie op de moord op Italiaanse officieren in de omgeving van de Griekse stad Ioanina. De Italianen maakten deel uit van een gealli-

---

²⁷ *De Tribune* (8 augustus 1921).

²⁸ *De Tribune* (1 november 1922).

²⁹ *De Tribune* (8 augustus 1921).

³⁰ Paolo Spriano, *Storia del Partito comunista italiano. Da Bordiga a Gramsci* (Turijn 1967), 362-381; Ceplair, *Under the Shadow of War*, 50; Voerman, *De meridiaan van Moskou*, 216-218.

³¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (11 oktober 1922).

³² *Het Volk* (31 oktober 1922).

eerde commissie die, in opdracht van de ambassadeursconferentie ³³, de grens tussen Griekenland en Albanië moest vaststellen.

De Italiaanse regering stelde onmiddellijk de Griekse regering verantwoordelijk. In de Griekse reactie werd volledige medewerking aan een grondig internationaal onderzoek naar de moord toegezegd. Voor Mussolini was dit onvoldoende. Zonder waarschuwing werd meteen het Griekse eiland Korfoe gebombardeerd en door 5000 militairen bezet als 'een tijdelijke maatregel', bedoeld om genoegdoening af te dwingen. Bij dit bombardement werden 20 burgers gedood. De meeste slachtoffers waren Armeense weeskinderen, die op Korfoe asiel hadden gekregen.

Uiteindelijk werd Korfoe door de Italianen ontruimd nadat Griekenland de eisen van de Gezantenraad, het uitvoeringsorgaan van de ambassadeursconferentie, had geaccepteerd. Aan de Italiaanse verlangens werd volledig tegemoet gekomen. Griekenland werd zelfs gedwongen de kosten van de Italiaanse bezetting te betalen. Van enige veroordeling van het optreden van Italië was geen sprake.

De internationale reacties op de oplossing van dit conflict waren ronduit positief. De Korfoe-crisis en de wijze waarop dit conflict was beëindigd verhoogden het internationale prestige van Mussolini. ³⁴

Voor de verdere ontwikkeling van het fascisme was dit wel een sleutelmoment. De pers berichtte dat in Italië groot enthousiasme heerste over de kordate reactie van Mussolini op de moord op de Italiaanse gezanten. Mussolini kreeg van alle kanten steun voor zijn optreden, ook van de Italiaanse sociaal-democraten. Het socialistische partijblad *La Giustizia* sprak, volgens *De Tribune*, over het 'beledigde prestige van Italië' en de 'gerechtvaardigde expansie van Italië in het Oosten'. ³⁵

De Nederlandse kranten waren minder enthousiast dan de Italiaanse. *De Standaard* vreesde dat Mussolini deze gelegenheid zou gebruiken om voor de hele

---

³³ De Ambassadeursconferentie van de grote mogendheden en de met hen geallieerden was een organisatie van de Entente, de overwinnaars van de Wereldoorlog, gevormd in januari 1920, met de zetel in Parijs. The Conferentie bestond uit ambassadeurs van Groot-Brittannië, Italië and Japan en de Franse minister van buitenlandse zaken. De ambassadeur van de Verenigde Staten was aanwezig als waarnemer, omdat de VS geen officiële partij was bij het Verdrag van Versailles. De conferentie werd voorgezeten door Frankrijk. Ten tijde van de Korfoe-crisis was dat Raymond Poincaré. De Conferentie was ingesteld om toe te zien op de uitvoering van het vredesverdrag en om verschillende territoriale disputen te regelen.

³⁴ Emilio Gentile, *In Italia ai Tempi di Mussolini. Viaggio in compagnia di osservatori stranieri* (Milaan 2014), 175-176.

³⁵ *De Tribune* (27 september 1923).

wereld de macht van Italië te bevestigen en zijn positie in het oostelijk deel van de Middellandsche Zee te versterken, terwijl het toch de bedoeling was om na de wereldoorlog een einde te maken aan de politiek van brute machtsuitoefening.³⁶ *De Nederlander* stelde vast dat Mussolini niet veel eerbied had voor de rechten van anderen, vooral niet van de zwakken.³⁷ Volgens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* wisten de Italianen dat er vluchtelingen in het gebombardeerde gebouw zaten. Desondanks was het bombardement zonder waarschuwing uitgevoerd.³⁸

De Nederlandse pers was erg teleurgesteld over de rol van de Volkenbond in deze affaire. De Volkenbond was gepasseerd en had zich ook laten passeren. *Het Volk*, dat in dit geval niet blindelings de opvattingen van de Italiaanse sociaal-democraten volgde, betreurde het dat het eigenmachtige optreden van de fascistenhoofdman en de moord op een grote groep onschuldige mensen ongestraft bleven. Een klein en zwak land was door de Volkenbond niet beschermd, hetgeen niet veel goeds voorspelde voor de opstelling van de Volkenbond in andere zaken.³⁹ Vooral *De Nederlander* vreesde dat het fascisme zich in imperialistische richting zou gaan ontwikkelen en dat Mussolini de terugkeer van het Romeinse Rijk voor ogen had.⁴⁰ *De Tribune* hoopte dat de actie op Korfoe bij mensen de ogen zou openen over deze openlijke imperialistische machtspolitiek en de laksheid, meegaandheid en lafheid bij miljoenen arbeiders zou doorbreken.⁴¹

Deze actie in Korfoe betekende meer een begin dan een einde van de buitenlandse plannen van het Italiaanse regime. Keer op keer stelde Mussolini dat het noodzakelijk was het bevolkingsoverschot van zijn land onder te brengen buiten de bestaande grenzen. In 1924 kon Fiume, na een nieuwe overeenkomst met Joegoslavië, geannexeerd worden. Daarmee werd dit gewraakte element uit het verdrag van Rapallo rechtgezet. Ook in de landen rond de Middellandse Zee bleef het Italiaanse regime actief met daden van agressie tegen Joegoslavische kuststeden.⁴²

Volgens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* streefde Mussolini naar een 'vreedzame uitbreiding' naar het Oosten. *De Standaard* veronderstelde dat Mussolini om de aandacht af te leiden van de binnenlandse problemen zou gaan inzetten

---

³⁶ *De Standaard* (31 augustus 1923, 3 september 1923).

³⁷ *De Nederlander* (15 september 1923).

³⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1 september 1923); *Het Volk* (1 september 1923).

³⁹ *Het Volk* (10 september 1923, 18 september 1923, 21 september 1923).

⁴⁰ *De Nederlander* (18 juli 1924).

⁴¹ *De Tribune* (15 september 1923).

⁴² *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (28 oktober 1930); *De Standaard* (15 december 1932); *De Tijd* (16 december 1932); Neville, *Mussolini*, 94.

op een agressieve buitenlandse politiek en koloniale expansie.⁴³ De imperialistische tendens van het Italiaanse fascisme werd door de Nederlandse pers onderkend en bleek bij de evaluatie van tien jaar fascisme niet vergeten te zijn. Gewezen werd ook op de systematische verovering van koloniale gebieden in Noord-Afrika.⁴⁴

Het uitschaken van de oppositie en het parlement

De kritische toon bij de Nederlandse pers overheerste waar het ging om het buitenlands beleid. De houding van de meeste kranten ten aanzien van de binnenlandse politiek was na oktober 1922 welwillend kritisch te noemen, maar moest door de moord op het sociaal-democratische parlamentslid Giacomo Matteotti op 10 juni 1924 worden heroverwogen. De Nederlandse pers stond vanaf die datum vol met berichten over de ontvoering en de moord op deze sociaal-democraat, die, kort voor zijn ontvoering, in het parlement de verkiezingsmanipulaties van de fascistten fel had bekritiseerd. Het was al snel duidelijk dat de verantwoordelijken voor deze moord gevonden moesten worden in de onmiddellijke omgeving van Mussolini. Wekenlang stond de vraag centraal of Mussolini daarvan wist en daarvoor verantwoordelijk was of dat de moord was gepleegd door leden van de fascistische partij buiten Mussolini om. Uit protest tegen deze misdaad trokken de oppositiepartijen zich terug uit het parlement en vestigden zij zich op de Aventino, een van de zeven heuvels van Rome. Deze manoeuvre van de oppositie gebruikte Mussolini in 1925 als argument om het parlement aan de kant te zetten.⁴⁵

De moord op Matteotti had volgens *De Nederlander* in Italië een sterke oppositie tegen het fascisme wakker geroepen. Het algemene gevoel was dat invloedrijke leiders van het fascisme schuldig waren aan deze moord. De publieke opinie verlangde dat er krachtig werd ingegrepen om aan de fascistische gruwelen een einde te maken.⁴⁶ *De Telegraaf* wees er op dat Matteotti de meest gehate en sterkste tegenstander van de fascistten in het nieuwe parlement was geweest. De

---

⁴³ *De Standaard* (hoofdartikel 'Mussolini's machtspolitiek', 10 januari 1927).

⁴⁴ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (redactie buitenland, 31 december 1931).

⁴⁵ Carlo Silvestri, *Matteotti, Mussolini e il Dramma Italiano* (Rome 1947), 8-69; Benito Mussolini, *Opera Omnia di Benito Mussolini XXI. Dal Delitto Matteotti all'Attentato Zaniboni, 14 Giugno 1924 - 4 Novembre 1925* (Florence 1956), 237; Salvemini, *The origins of fascism in Italy*, 387-405; Lyttelton, *The Seizure of Power*, 237-243; Ceplair, *Under the Shadow of War*; Eatwell, *Fascism*, 51; Salvatore Lupo, *Le Fascisme Italien. La politique dans un regime totalitaire* (Paris 2000), vert. van *Il Fascismo. La politica in un regime totalitario* (Rome 2000), 208, 224; Stefano Caretti, *Il Delitto Matteotti. Storia e Memoria* (Martina Franca 2004).

⁴⁶ *De Nederlander* (18 juli 1924).

moord werd een schandelijke wandaad van de fascisten genoemd. *De Telegraaf* geloofde echter niet aan enige schuld van Mussolini. Kennelijk had Mussolini zijn vertrouwen aan onwaardige lieden binnen zijn partij gegeven. *De Telegraaf* was er van overtuigd dat Mussolini er op zou toezien dat de daders zouden worden gestraft. Het was in het belang van hem en van zijn partij dat dergelijke gifplanten werden uitgerukt.⁴⁷ *De Tijd* sprak over een gemene sluipmoord en over beestachtig fascistisch geweld. Het stond als een paal boven water dat de fascisten op de meest terroristische wijze waren opgetreden tegen socialisten en katholieken.⁴⁸ Het Italiaanse volk zou, volgens *De Standaard*, nu wel genoeg hebben van een dictatuur, die alle vrije levensuiting had vermoord en op tyranniek geweld was uitgelopen. De krant verwachtte dat snel een einde zou komen aan het fascistische regime. ‘Het voorbeeld van Italië heeft opnieuw getoond, dat revolutie noch contra revolutie kunnen stand houden onder een volk, dat prijs stelt op de handhaving zijner constitutionele vrijheden.’⁴⁹ De parlementaire democratie werd, volgens *De Nederlander*, door Mussolini ondermijnd. Via verandering van het kiesstelsel wilde hij de zekerheid krijgen van een meerderheid in het parlement die hem slaafs zou volgen. De wijziging van de kieswet gaf duidelijk blijk van minachting voor het parlement.⁵⁰

De Nederlandse kranten stelden zich in 1924 op achter de principes van de parlementaire democratie en de grondwettelijke vrijheden. De praktijken die rond de zaak Matteotti naar voren waren gekomen konden niet door de beugel. *Het Volk* rekende er, net als *De Standaard*, op dat het einde van de fascistische dictatuur dichtbij was, maar vergiste zich volledig. De ontvoerders en moordenaars werden opgepakt, maar de rol van de fascistische leiding bleef onduidelijk. Een beroep van de oppositie op de koning om in te grijpen en de regering te vervangen liep op niets uit. De partijen op de Aventino, onder leiding van de liberalen en de sociaal-democraten, waren besluiteloos, de protesten tegen het bewind namen snel af.

Op 3 januari 1925 maakte Mussolini in het parlement aan alle speculaties in de pers over de toekomst een einde. De oppositiepartijen op de Aventino werden anti-constitutioneel en revolutionair genoemd. Hij verklaarde dat de houding van de oppositie hem dwong om in belang van het land met straffe hand te gaan regeren. Alle kranten citeerden de uitspraak van Mussolini waarbij hij alle verantwoordelijkheid op zich nam: ‘...wanneer dan het fascisme een bond is van misdadigers, zoals men beweerd heeft, dan ben ik het hoofd van dien misdadi-

---

⁴⁷ *De Telegraaf* (14 juni 1924, 18 juni 1924, 20 juni 1924).

⁴⁸ *De Tijd* (28 juni 1924).

⁴⁹ *De Standaard* (driestar hoofdartikel, 18 juli 1924).

⁵⁰ *De Nederlander* (18 juli 1924).

gersbende.⁵¹ Volgens *De Tijd* bleef Mussolini op de meest potige wijze doorgaan om voor dictator te spelen. Mensen werden gearresteerd, verenigingen werden ontbonden.⁵² *De Telegraaf* verwees naar het oordeel van de *Times*, die scherpe kritiek had op Mussolini en zijn rede. Men kon geen vertrouwen hebben in de stabiliteit en duurzaamheid van een regeringssysteem waarbij de leiders maatregelen nemen die ingaan tegen de grondbeginselen van een constitutionele regering en van de burgerlijke vrijheid.⁵³

De moord op Matteotti was niet de eerste gewelddaad tegen leiders van de oppositie. Reeds in september 1921 meldde de pers de moord op de sociaal-democratische afgevaardigde Di Vagno.⁵⁴ Veel andere acties tegen leidende figuren van de oppositie bleven echter onopgemerkt. Pas in 1925 werd door een aantal kranten aandacht besteed aan de rechtzaak tegen verdachten van de moord, die op 23 augustus 1923 was gepleegd op de priester don Minzoni, een leider van de katholieke Popolari partij in de provincie Ferrara.⁵⁵ *De Nieuwe Rotterdamse Courant* en *De Nederlander* meldden, zonder commentaar, dat alle beklaagden waren vrijgesproken en dat zij een ovationeel applaus hadden gekregen van hun geestverwanten.⁵⁶ *Het Volk* verwachtte dat ditzelfde zou gebeuren bij het proces tegen de moordenaars van Matteotti.⁵⁷

Opmerkelijk is dat alleen aandacht werd geschonken aan de rechtzaak tegen de verdachten van de moord op de priester maar niet aan de moord zelf, ook niet door *De Tijd*.⁵⁸ Over deze moord en de betekenis van deze moord, die plaats

---

⁵¹ *De Tribune* (5 januari 1925).

⁵² *De Tijd* (6 januari 1925).

⁵³ *De Telegraaf* (6 januari 1925).

⁵⁴ *Het Volk* (28 september 1921); *Nieuwe Rotterdamse Courant* (29 september 1921).

⁵⁵ Volgens Lupo werd het onderzoek naar de moord op Don Minzoni heropend onder druk van de reacties in de publieke opinie na de moord op Matteotti. In: Lupo, *Le Fascisme Italien*, 177. Salvemini wijst er op dat de Osservatore Romano deze moord geheel negeerde, in: Gaetano Salvemini, *The origins of fascism in Italy*, 396.

⁵⁶ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (4 augustus 1925); *De Nederlander* (4 augustus 1925).

⁵⁷ *Het Volk* (6 augustus 1925).

⁵⁸ Over de moord zelf is wel bericht in de Nederlandse en Indische pers, in elk geval op 27 augustus 1923 door *Het Vaderland* en de *Bredasche Courant*, en op 19 oktober 1923 door de *Preanger Bode*. In 1924 is enkele malen aan de moord op don Minzoni gerefereerd door *De Maasbode* (10 december 1924, 16 december 1924 en 29 december 1924), waarbij werd gemeld dat het zo goed als zeker was dat de vooraanstaande fascistische leider Balbo opdracht tot de moord had gegeven, maar dat Mussolini niet aansprakelijk kon worden gesteld. Deze moord onderstreepte, volgens *De Maasbode*, nog eens dat de fascistische partij zou moeten worden gezuiverd. Over het proces tegen de verdachten in augustus 1925 werd door meer kranten bericht, zoals onder meer ook door de *Haagsche Courant*, de *Gooi- en Eemlander*, de *Tilburgsche Courant*, de *Middelburgsche Courant* en de *Indische Courant*. *De Tijd* liet hier verstek gaan.

vond ver voordat van een systematische censuur sprake was, is later veel gepubliceerd. Don Minzoni werd in Italië een symbool van katholiek verzet tegen het fascisme.⁵⁹

Het uitschakelen van de katholieke oppositie in het parlement ging niet met moord en geweld gepaard, maar voltrok zich veel subtieler. Na de Mars in Rome had de fascistische partij een minderheidspositie in het parlement. Dit was een van de redenen om de kieswet te wijzigen. Het voorstel van Mussolini en minister Acerbo kwam er op neer dat de partij die bij de verkiezingen de meeste stemmen zou behalen, drie vijfde van de zetels in het Parlement zou krijgen.⁶⁰ Op deze wijze kon de Fascistische partij, met de nodige pressie en intimidatie tijdens de verkiezingen, de absolute meerderheid veroveren. Don Sturzo, de fractievoorzitter van de Popolari, stelde zich steeds duidelijker op tegen de koers van het fascistische regime. Hij toonde zich zeer bezorgd over de leden van de Partito Popolare die waren overgelopen naar de fascistische partij en katholieke geestelijken die zich achter het fascisme schaalden. Onder leiding van Sturzo stelden de Popolari zich fel op tegen de nieuwe kieswet en vormden daardoor een belangrijke obstakel voor aanvaarding van de wet in het parlement.⁶¹

Sturzo werd door het Vaticaan gedwongen af te treden om de weg vrij te maken voor de aanvaarding van de kieswet.⁶² Mussolini brak, volgens *De Tijd*, met de katholieke partij van don Sturzo, omdat deze weigerde zich onvoorwaardelijk aan de fascistische politiek te onderwerpen.⁶³ Vooraanstaande persoonlijkheden in de katholieke wereld, onder wie hoge ambtenaren van het Vaticaan, spraken zich openlijk en ondubbelzinnig uit voor de fascistische regering en tegen de politiek van don Sturzo. Sturzo zelf verklaarde te zijn afgetreden om een eind te maken aan de dreigende aanvallen van de fascisten op de geestelijkheid en de katholieke organisaties.⁶⁴

Een jaar later herinnerde don Sturzo er aan dat de Partito Popolare was opgericht als een democratische partij, gegrondvest op christelijke beginselen en op die van vrijheid en gelijkheid van allen tegenover de wet. Hij wees op de fundamentele kloof tussen enerzijds democratie en vrijheid en anderzijds de dictatuur

⁵⁹ Salvemini, *The origins of fascism in Italy*, 396 ; Lupo, *Le Fascisme*, 177-178, 209.

⁶⁰ *Het Volk* (3 november 1922).

⁶¹ Richard J. Wolff, 'Italy: Catholics, The Clergy, and the Church' in: Richard J. Wolff and Jörg K. Hoensch, *Catholics, the State, and the European Right* (New York 1987), 140-146; John Pollard, 'Clerical Fascism: Context, Overview and Conclusion, *Totalitarian Movements and Political Religions*, 8:2 (2007), 433-466.

⁶² Lupo, *Le Fascisme*, 137

⁶³ *De Tijd* (27 april 1923).

⁶⁴ *De Tijd* (correspondent, 16 juli 1923).

van het fascisme. Elke samenwerking op politiek terrein tussen de katholieken en de fascistische regering was zijns inziens onmogelijk.⁶⁵

De Tijd zag dit anders en meende dat don Sturzo de plooibaarheid miste die onder de gegeven politieke omstandigheden noodzakelijk was. Deze opvatting werd door een van de andere medewerkers van *De Tijd* fel bestreden. Gewezen werd op de gewelddaden tegen katholieke geestelijken, tegen katholieke bladen en ook tegen de popolari als zodanig. 'De meerderheid der Volkspartij was tegen de medewerking aan de dictatuur'.⁶⁶ De hoofdredactie van *De Tijd* wenste in principe de lijn van het Vaticaan te volgen. In die lijn was geen plaats voor een kritische katholieke volkspartij. Een keuze tussen de politiek van het Vaticaan en de politiek van de Italiaanse 'zusterpartij' was voor *De Tijd* niet moeilijk. Tegelijk viel op dat *De Tijd* wel ruimte bood aan andere opvattingen in haar kolommen, iets wat niet bij alle andere Nederlandse kranten het geval was.

Het afrekenen met de oppositie en de parlementaire democratie door het Italiaanse fascisme kende geen matiging meer na de rede van Mussolini van 3 januari 1925. *De Telegraaf* berichtte dat de communistische parlamentsleden, die de Aventino hadden verlaten na het mislukte beroep op de koning, tijdens een zitting van het parlement door fascistena waren mishandeld.⁶⁷ De gewelddaden tegen politieke tegenstanders begonnen opnieuw. Het huis van de liberaal Nitti in Rome werd geplunderd, de democraat Amendola werd door fascistena afgegranseld.⁶⁸ Amendola overleed in 1926 aan de gevolgen van deze aanslag.⁶⁹ Alcide de Gasperi, de opvolger van don Sturzo als leider van de Popolari, werd in 1927 gevangen genomen en tot vier jaar gevangenisstraf veroordeeld. Daarna werd hij onder toezicht te werk gesteld in de bibliotheek van het Vaticaan. Ook over deze kwestie werd door *De Tijd* niet bericht.⁷⁰

In deze fase toonde de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* veel begrip voor Mussolini en wilde deze liberale krant snel over de terreur tegen het parlement en parlamentsleden heen stappen. De krant was van mening dat Mussolini na de moord op Matteotti op verschillende manieren op verzoening had aangestuurd. Toen die verzoening met de oppositie niet mogelijk bleek te zijn had hij de tanden op elkaar gezet en besloten te tonen dat hij ook anders kon. Door de onwil van zijn tegenstanders kon hij de weg van de normalisatie niet bewandelen. Zo

---

⁶⁵ *De Tijd* (J.B. van Dijk, 26 september 1924)

⁶⁶ *De Tijd* (F.H. Meester, 24 oktober 1924).

⁶⁷ *De Telegraaf* (8 januari 1925).

⁶⁸ *De Tribune* (31 januari 1925).

⁶⁹ Amendola, *Storia del Partito Comunista Italiano*, 95.

⁷⁰ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (31 mei 1927); *De Maasbode* (4 juni 1927); *Het Volk* (21 maart 1927).

nodig zou het fascisme zijn oude gedaante en zijn kracht weer gaan tonen.⁷¹ Uiteindelijk werden in november 1926 hondertwaalf leden van de oppositie uit het parlement gestoten. Hiermee had Mussolini, volgens *De Nederlander*, zijn doel bereikt. Op de gang van zaken viel veel af te dingen, maar soms kon 'zuivering der gelederen' nodig zijn.⁷²

Fascistische censuur

Na de vrijdelde moordaanslag op Mussolini in november 1925 werd de perscensuur verscherpt en werd de directie van de liberale *Corriere della Sera* bedreigd. Deze maatregelen werden door onder meer *De Telegraaf* scherp bekritiseerd.⁷³ De censuur had effect, want na 1925 verschenen in de Nederlandse pers minder vaak kritische berichten over de gebeurtenissen in Italië. Reeds op 30 december 1924 berichtte Van Nispen, de Nederlandse gezant bij het Vaticaan, aan minister-president Ruijs de Beerenbrouck, dat de Nederlandse correspondenten weinig over de politieke toestand in Italië schreven. 'Ik denk uit knuppelvrees, die niet ongegrond is.'⁷⁴

Gemengd en goed nieuws uit Italië ging overheersen en in 1926 bereikte het aantal artikelen over het wel en wee van Mussolini in de pers een hoogtepunt. Hij leek belangrijker en populairder te zijn dan ooit. Het ging bij deze artikelen vooral over binnenlandse prestaties, het overleven van meerdere aanslagen op zijn leven en over het internationale optreden van de dictator.

Van Vree heeft er op gewezen dat censuur en zelfcensuur van invloed zijn geweest op de berichtgeving vanuit Italië na de 'Disposizioni sulla stampa periodica' van december 1925 en de 'Provvedimenti per la difesa dello Stato' van november 1926. Buitenlandse correspondenten pasten regelmatig zelfcensuur toe en ontvingen aanwijzingen of vermaningen, al dan niet door tussenkomst van diplomatieke vertegenwoordigers. De kritische journalist Van Poll van *De Tijd* werd ontslagen op aandringen van de internuntius. De latere hoofdredacteur Schlichting speelde daarbij een belangrijke rol.⁷⁵

Ondanks de censuur en de beperkingen die de meeste kranten zichzelf oplegden kon belangrijke informatie nog steeds tot Nederland doordringen. Journalisten van Nederlandse kranten in Italië konden controversiële informatie naar

⁷¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (31 maart 1925).

⁷² *De Nederlander* (hoofdartikel, 26 november 1926).

⁷³ *De Telegraaf* (24 maart 1925; 8 november 1925).

⁷⁴ G. Puchinger, *Colijn en het Einde van de Coalitie. II. De Geschiedenis van de kabinetformaties 1925-1929* (Kampen, 1980), 351.

⁷⁵ van Vree, 'In het land van Mussolini', 9-11.

hun krant sturen, door het land reizen en daarna een reportage schrijven.⁷⁶ Het bleef ook mogelijk via de buitenlandse pers informatie te verkrijgen over gebeurtenissen waarover de Italiaanse pers niet mocht berichten.⁷⁷ Na november 1925 gaf alleen *De Tribune* nog regelmatig en uitvoerig informatie over het lot van communistische parlementariërs, onder wie Gramsci en Terracini.⁷⁸ De krant maakte daarbij gebruik van publicaties in *L'Humanité*, die ook over eerdere gewelddaden veel uitgebreider en gedetailleerder had bericht dan de Nederlandse pers. Pas toen de beroemde dirigent Arturo Toscanini werd mishandeld omdat hij weigerde de fascistische hymne *Giovinetta* te spelen werd zo'n bericht door de pers weer opgepakt.⁷⁹

Geconcludeerd mag worden dat de meeste kranten hun kritische rol na 1925 in belangrijke mate lieten varen. De berichtgeving over Italië was vooral gericht op goed en interessant nieuws. Kritische nieuwsgaring en een principiële stellingname tegen censuur bleven achterwege.

In de jaren na 1925 trad een zekere stabilisatie op. Mussolini was door de pers geaccepteerd als leider van Italië en werd steeds meer gezien als een internationaal staatsman van grote allure. Op het mislukken van de aanslagen op het leven van Mussolini werd door de burgerlijke pers met opluchting gereageerd. Een Italië zonder Mussolini kon men zich niet meer voorstellen. De chaos en wanorde zouden dan immers gemakkelijk terug kunnen komen. *De Telegraaf* noemde Mussolini een staatsman van bijzonder grote begaafdheid. 'Met den persoon van den leider slaat en valt het geheele fascistische systeem'.⁸⁰

Het Italiaanse fascisme en het Vaticaan

Veel aandacht ging in 1929 uit naar de overeenkomst die, na vele jaren van onderhandelen, werd gesloten tussen de Italiaanse staat en het Vaticaan, het zoge-

---

⁷⁶ *De Telegraaf* maakte regelmatig gebruik van de berichten en commentaren in de Londen-
se *Times*. Verwezen kan ook worden naar een reeks kritische artikelen van *Telegraaf* re-
dacteur Sauerwein op 29 maart 1926, 15 april 1926, 16 april 1926 en 17 april 1926. Een
ander voorbeeld is het bericht in *Het Volk* over het proces tegen de verdachten van de
moord op Don Minzoni op 6 augustus 1925. Dat bericht is afkomstig van de 'Italiaansche
correspondent'; *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* publiceerde een artikel van Francesco
Nitti, oud-minister- president van Italië, over politieke gevangen van het fascisme (1 sep-
tember 1929).

⁷⁷ *L'Humanité* berichtte regelmatig en uitvoerig over de processen tegen communistische
leden van het Italiaanse parlement.

⁷⁸ *De Tribune* (16 december 1926, 22 oktober 1927, 5 juni 1928, 8 juni 1928, 15 juni 1928,
23 augustus 1928, 3 juli 1931).

⁷⁹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (16 mei 1931).

⁸⁰ *De Telegraaf* (27 oktober 1932).

naamde verdrag van Lateranen, waarbij het gezag van de paus over de Vaticaanse staat werd erkend. Een jarenlang dispuut werd hiermee de wereld uit geholpen. In een Concordaat werd bovendien bepaald dat het katholicisme de positie kreeg van staatsgodsdienst. *De Standaard* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* concludeerden dat het prestige van fascistisch Italië aanzienlijk was toegenomen door het succes van Mussolini op een gebied waar al zijn voorgangers hadden gefaald.⁸¹ De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* ging in op de relaties tussen het fascistische bewind en het Vaticaan en citeerde uitvoerig de *Manchester Guardian*, die er begrip voor had dat de Italiaanse geestelijkheid in het algemeen pro-fascistisch was omdat het fascisme een autoritaire, anti-liberale en anti-socialistische macht was.⁸² *De Nederlander* ging er van uit dat het fascisme door deze overeenkomst zou kunnen rekenen op de steun van die rooms-katholieke Italianen, die zich tot dusverre nog afzijdig hadden gehouden.⁸³ Het verdrag van Lateranen was, volgens *De Tijd*, de grootste verdienste van Mussolini. Het getuigde van een aangeboren staatsmansinzicht. Mussolini kon een plaats innemen naast de Giganten aller tijden.⁸⁴ Een jaar na het Concordaat stelde *De Nederlander* tevreden vast dat Mussolini in elk geval geen gehoor gaf aan de wens van de paus het katholicisme te erkennen als enige godsdienst en daarmee de propaganda voor het protestantisme te belemmeren. Er moest, vond de krant, sprake blijven van gewetensvrijheid.⁸⁵

De overeenkomst met het Vaticaan leverde Mussolini in binnen- en buitenland veel prestige op, niet alleen onder katholieken. Dit nam niet weg dat het fascisme vooral zijn eigen belangen bleef nastreven. Een ernstig conflict tussen de regering van Mussolini en het Vaticaan ontwikkelde zich rond de opvoeding van de jeugd. Volgens Mussolini kwam de jongere generatie geheel aan de fascistische staat toe. De jongeren dienden opgevoed te worden in de goede geest van fascistische discipline. Volgens het Vaticaan diende de kerk in de opvoeding een bepalende rol te spelen. *De Nederlander* was het absoluut niet eens met de stellingen van Mussolini en van het Vaticaan. Volgens deze protestantse krant hadden primair de ouders de verantwoordelijkheid voor de opvoeding. *De Nederlander* verklaarde op haar hoede te zijn voor kerkgezag, omdat clericalisering van het leven alle vrijheid belemmerde en de ontwikkeling van de persoonlijkheid zou remmen.⁸⁶ Ondanks de garantie van de paus dat de katholieke jeugd-

---

⁸¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (8 februari 1929); *De Standaard* (9 februari 1929).

⁸² *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (12 februari 1929).

⁸³ *De Nederlander* (9 februari 1929)

⁸⁴ *De Tijd* (8 februari 1929); *De Tijd*, (dr. J.W. Schneider, lid van de Eerste Kamer, 12 februari 1929).

⁸⁵ *De Nederlander* (12 februari 1930).

⁸⁶ *De Nederlander* (13 februari 1930).

beweging Azione Cattolica geen politieke activiteiten zou ontplooiën, bleven de strubbelingen voortduren. *De Tijd* vroeg zich af waarom het fascistische regime niet zuiniger was op zijn vrienden. Het fascisme kon met haar opstelling de kostbare sympathie van kerkelijke kringen verspelen.⁸⁷

In een nieuwe encycliek, 'Non abbiamo bisogno', veroordeelde de paus, volgens *De Telegraaf*, de daden van geweld van het fascisme. De encycliek sprak van een ware haatcampagne in heel Italië tegen alles wat de paus en de kerk het dierbaarst was.⁸⁸ *De Tribune* wees er op dat, volgens de paus, het fascisme 'niet verenigbaar is met de katholieke kerk, noch met het natuurrecht'.⁸⁹ Een principiële afwijzing door het Vaticaan van het fascisme als zodanig bleef echter achterwege. De kritiek op het fascisme concentreerde zich op de houding en de acties van het fascisme ten aanzien van het katholieke geloof en katholieke organisaties. De titel van de encycliek – 'Non abbiamo bisogno' – kon, volgens *De Tijd*, ook zo worden begrepen, dat de Kerk de verdiensten van het fascisme erkende, maar dat de kerk het fascisme niet nodig had en het van zich af moest stoten, indien het in strijd zou komen met het heilig recht.⁹⁰

Uiteindelijk werd enig evenwicht bereikt tussen het fascisme en de katholieke kerk. Overeengekomen werd dat de bisschoppen voortaan aanhangers van het fascisme tot leiders van de Azione Cattolica zouden benoemen.⁹¹ *De Standaard* concludeerde dat anti-fascistische katholieken dus uit hun functie zouden worden gezet.⁹²

De discussie over de encycliek kon *Het Volk* wat minder boeien, omdat de paus en Mussolini het in de grond van de zaak volkomen met elkaar eens waren dat het absolutisme of de dictatuur boven de democratie stond. *Het Volk* concludeerde dat alles wat een dictatuur kenmerkt zijn ideaalste uitwerking vond in de katholieke kerk. 'Moskou en het fascisme zijn niets meer dan de nog onervaren leerlingen van dat eeuwenoude systeem.'⁹³ *De Tribune* publiceerde een verklaring van de illegale Italiaanse Communistische Partij, waarin er aan werd herinnerd dat de katholieke kerk vanaf het begin het fascisme had gesteund. 'De katholieke kerk was daarom een tweelingzuster van het fascisme.'⁹⁴

---

⁸⁷ *De Tijd* (3 juni 1931).

⁸⁸ *De Telegraaf* (5 juli 1931).

⁸⁹ *De Tribune* (8 juli 1931).

⁹⁰ *De Tijd* (9 juli 1931).

⁹¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (4 augustus 1931).

⁹² *De Standaard* (18 september 1931).

⁹³ *Het Volk* (Oproerige krabbels. Tusschen alleenheerschappijen, 7 juli 1931).

⁹⁴ *De Tribune* (11 juli 1931).

Corporatisme

Alle kranten maakten in 1930 melding van de installatie van de Nationale Raad der Corporaties, die een overkoepelende rol zou moeten spelen ten aanzien van de verschillende corporaties die werden opgericht in de landbouw en de industrie en waarin benoemde vertegenwoordigers van de ondernemers en de fascistische vakbonden alle belangrijke kwesties op hun terrein samen moesten oplossen. De corporatieve staatsorde ging uit van samenwerking tussen de verschillende klassen. Het eigendomsrecht moest worden eerbiedigd, stakingen waren verboden, arbeidsgeschillen moesten door de corporaties worden opgelost, maar zonodig zouden arbeidsmagistraten een bindende uitspraak doen. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was van oordeel dat de fascistische staat nog steeds in het stadium van proefnemingen was. Dit was een nieuwe proefneming.⁹⁵ *Het Volk* sprak over een Italiaanse komedievertoning die tot doel had de geest van democratie en zelfbestuur te breken. De fascistische corporatie was, volgens deze krant, een karikatuur van een natuurlijke vakorganisatie. De bemoeienis van de staat met het bedrijfsleven leidde alleen maar tot verrijking van de rijken.⁹⁶ *De Tijd* was van oordeel dat Mussolini een meesterlijke redevoering had gehouden bij de installatie van de Corporatieve Raad, die een grote rol zou moeten spelen bij het aanpakken van de werkloosheid en de problemen in de landbouw. Toen de paus constateerde dat katholieke jongeren zich in de corporaties moesten voegen naar de wensen van de fascistten, ontwikkelde *De Tijd* een meer kritische houding ten aanzien van het Italiaanse corporatisme.⁹⁷

Beoordeling van 10 jaar Italiaans fascisme

In 1932 werd door de Nederlandse pers de balans opgemaakt van 10 jaar fascisme. Door de burgerlijke pers werd daarbij genuanceerd over het fascisme geoordeeld. Een duidelijk onderscheid werd gemaakt tussen het oordeel over het fascisme en over de leider Mussolini, die in het algemeen op veel bewondering en respect kon rekenen.

De Telegraaf stelde vast dat de fascistisering van de staat eigenlijk pas twee jaar na de Mars op Rome was begonnen met de rede van Mussolini op 3 januari 1925. Daarvoor was de staat weliswaar in fascistische handen, maar was zij nog liberaal in opbouw met verkiezingen en met een parlementaire oppositie. Dat was nu afgelopen. De nieuwe wetten hadden alle macht in handen van Mussolini gelegd. De pers was een instrument van het regime geworden, maar wel

---

⁹⁵ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (red. buitenland, 19 april 1930); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (22 april 1930); *De Nederlander* (2 oktober 1930).

⁹⁶ *Het Volk* (red. buitenland, 30 oktober 1930; 7 november 1930, 22 november 1930).

⁹⁷ *De Tijd* (correspondent,, 24 april 1930, 26 april 1930, 3 april 1931, 3 juni 1931).

moest worden toegegeven dat een systeem zonder recht op vrije meningsuiting energieverder kon hervormen dan een liberaal bewind. Op economisch gebied werd het fascisme geprezen, maar de krant had haar bedenkingen bij het buitenlands beleid, zoals dat naar voren was gekomen in de kwestie Korfoe. De prijs die het Italiaanse volk voor de dictatuur moest betalen was niet gering. Een onvoorwaardelijke, kritiekloze onderwerping aan de staatsmacht werd geëist, de oppositie was zwaar bestraft of had het land uit moeten vluchten.

Toch werd veel van de kritiek weer afgezwakt door de grote bewondering die de krant had voor Mussolini. De correspondent in Rome berichtte zelfs dat hij graag lid had willen worden van de fascistische partij, niet om de partij zelf, maar om het rustige zelfbewustzijn van zijn leider. ⁹⁸ 'Dat Mussolini een staatsman van bijzonder groote begaafdheid is, kunnen ook critici van het stelsel niet ontkennen.' *De Telegraaf* concludeerde dat het fascistische systeem volledig afhankelijk was van de persoon van de leider. Zonder Mussolini was het fascisme niets. De toekomst zal leren of 'het fascisme voorgoed kan afzien van de gevaarlijke nationalistische ideologieën, die zoo scherp contrasteren met het democratisch beginsel van internationale gerechtigheid'. ⁹⁹

De *Nieuwe Rotterdamse Courant* ging in haar beschouwing nog verder terug in de tijd en herinnerde er aan dat de *fasci di combattimento* al in 1921 naam hadden verworven met de achtervolging van communistische organisaties. De ontevredenheid over het slappe, stuurloze bewind in Rome bracht tal van intellectuelen en mensen uit het bedrijfsleven er toe zich aan te sluiten bij de Partito Nazionale Fascista. De fascistena maakten een einde aan het schrikbewind van de communisten, maar stelden daar hun eigen schrikbewind tegenover. Van de oude partijen was niets meer over, het fascisme was verheven tot het alleen zaligmakend politieke geloof. De *Nieuwe Rotterdamse Courant* kon onmogelijk instemmen met een beweging die elke vrijheid van uiting en van gedachten onderdrukte. Toch had ook deze krant grote bewondering voor de figuur van Mussolini. Hij had met aanvankelijk 10% van de Italianen achter zich meer bereikt dan Hitler die 40% van de Duitsers achter zich had. Mussolini was, volgens deze liberale krant, een buitengewoon man die veel nuttigs tot stand had gebracht.¹⁰⁰

Volgens *De Standaard* moest worden erkend dat het fascisme zich in tien jaar tijd had weten te handhaven en dat de krachtige hand Italië tot dusverre in veel opzichten ten goede was gekomen. Mussolini was een man van kracht en moed, die de koe bij de horens vatte en veel ondeugdelijks had opgeruimd. Een echte

---

⁹⁸ *De Telegraaf* (correspondent, 25 juli 1923).

⁹⁹ *De Telegraaf* (correspondent, 2 oktober 1923, 27 oktober 1932, 28 oktober 1932).

¹⁰⁰ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (28 oktober 1932).

staatsman, een man van grote gedachten die zich niet liet tegenhouden door allerlei nevenoverwegingen, een krachtig figuur, die de leiding in handen had weten te houden. 'Dat de Italianen daarbij alle politieke vrijheden hebben ingeboet, moeten zij zelf weten, en dat zal zich te zijner tijd wreken.'¹⁰¹

De Nederlander kon nog niet goed tot een oordeel komen en vroeg zich af of Europa zich ongerust zou moeten maken. De krant had groot respect voor Mussolini, die toch veel had gepresteerd. Hij had moerassen laten droogleggen, wegen laten maken, bruggen doen slaan en had daarmee aan zijn volk grote diensten bewezen. Van zijn koloniale plannen moest *De Nederlander* echter niets hebben. Het vrijheidbeperkende fascistische regeringsstelsel en de staatspropaganda voor het katholicisme werden afgewezen.¹⁰²

Ook *De Tijd* concentreerde zich op Mussolini, die zijn land een plaats had bezorgd in de voorste rij van de grote Europese mogendheden. Hoewel Italië een sterke aandrang tot expansie voelde, zag Mussolini goed in dat het land daartoe economisch niet in staat was. *De Tijd* zag Mussolini als een vredesapostel. Hij predikte de vrede en was een 'rücksichtslos' voorstander van ontwapening.¹⁰³ *De Tijd* wilde niet alle theorieën van het fascisme goedkeuren, maar de krant was blij dat het kruisbeeld weer was ingevoerd in de scholen en de rechtbanken en dat het godsdienstonderwijs in ere was hersteld. Het sluiten van de historische Lateraanse verdragen was ongetwijfeld een heel bijzondere verdienste van Mussolini. Hij trad op de voorgrond als leider en als een sterke en goede dictator. Ook de vernieuwingen op sociaal en economisch gebied werden geprezen. Het corporatieve stelsel maakte deelname mogelijk van jonge katholieke elementen aan het regeringsbeleid. Gewezen kon worden op de vele openbare werken die onder het fascistisch regime waren gerealiseerd: straatwegen, waterleidingen, droogmakerijen, openbare gebouwen, havenwerken, kanaliseringen enz. Italië had door dit beleid, ook in technisch opzicht, een grote ontwikkeling doorgemaakt. Italië was een van de modernste landen van Europa geworden. De krant vond dat aan al deze verdiensten te weinig aandacht werd besteed. *De Tijd* was in haar evaluatie de vervolging van anti-fascistische katholieken vergeeten. De verdiensten van het fascisme voerden de boventoon.¹⁰⁴

Minder waardering voor de prestaties van het fascisme en de figuur van Mussolini had *Het Volk*. Italië had geen aanzien in de wereld omdat er geen binnenlandse vrijheid bestond. Het fascisme oefende dictatuur uit, het volk bleef zwij-

---

¹⁰¹ *De Standaard* (driestar, 18 juli 1924, driestar, 24 juni 1932, driestar, 20 oktober 1932).

¹⁰² *De Nederlander* (13 februari 1930, 10 juni 1931, 29 oktober 1932).

¹⁰³ *De Tijd* (25 oktober 1932).

¹⁰⁴ *De Tijd* (5 november 1932, 8 november 1932).

gen en een deel van de massa was medeplichtig geworden aan de tirannie. Daarom was er alle reden om te spreken van een nederlaag van de socialistische beweging. *Het Volk* had jarenlang benadrukt dat zij had gekozen voor de parlementaire weg naar het socialisme. De krant liet in deze evaluatie haar terughoudendheid varen en verklaarde er op te vertrouwen dat uiteindelijk de revolutie de dictatuur zou neerslaan en dat de arbeidersrepubliek socialisering van de productiemiddelen en vrijheid zou brengen. Het Italië van Matteotti zou het winnen van het Italië van de lictorenbundel.¹⁰⁵

De Tribune was ronduit negatief over het fascisme. De lonen werden verlaagd en de winsten stegen. Alle antifascistische partijen en organisaties waren verboden. Sindsdien steunde het bewind op de punten van de bajonetten.¹⁰⁶

---

¹⁰⁵ *Het Volk* (31 oktober 1932).

¹⁰⁶ *De Tribune* (28 oktober 1932).

Hongarije: Witte terreur, verkapte dictatuur en antisemitisme

Na de oorlog en het uiteenvallen van de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie werd Hongarije een onafhankelijke staat. In het Verdrag van Trianon werd in 1920 bevestigd dat het land tweederde van zijn grondgebied kwijtraakte en meer dan 60 % van zijn bevolking. De situatie in het land was gecompliceerd omdat de oude heersende klasse was verdeeld in een katholieke groep die hechte aan de monarchie en een protestantse groep die daarmee wilde breken.¹⁰⁷ De regering van Gyula Karolyi probeerde aan de nieuwe staat vorm te geven, maar moest al in maart 1919 de regeringsmacht overdragen aan een coalitie van socialisten en communisten onder leiding van de communistische journalist Béla Kun. In juni 1919 brak deze met de sociaal-democraten en vestigde een 'linkse' dictatuur, die een bloedige terreur uitoefende tegen de bezittende klasse. Hoewel Hongarije een van de meest feodale landen van Europa was, kreeg Béla Kun weinig steun voor zijn drastische hervormingsbeleid. Het gebrek aan voedsel in de hoofdstad leidde tot grote ontevredenheid.¹⁰⁸

De Nederlandse pers volgde met veel interesse wat er na de oorlog gebeurde in Duitsland, Oostenrijk en Hongarije. Er was grote angst dat na Rusland ook Hongarije een bolsjewistische staat zou worden en dat daardoor de socialistische beweging in Oostenrijk en Duitsland verder zou worden aangemoedigd. Deze dreiging moest worden gestopt met wat voor middelen dan ook. De sterk anticommunistische houding van de burgerlijke pers zorgde er voor dat de berichten over Hongarije werden aangescherpt en dat het beeld van een gruwelijke dreiging, als het socialisme de overhand zou krijgen, nadrukkelijk voor het voetlicht kwam.

De in april 1919 gehouden verkiezingen voor de Hongaarse 'Radenrepubliek' waren volgens de meeste Nederlandse kranten een formaliteit, omdat alleen de proletariërs en zij die bij de socialisten en communisten waren aangesloten, mochten stemmen.¹⁰⁹ *De Tijd* vreesde dat een overwinning van de rode terreur in zijn verschrikkelijkste vorm te verwachten was. Deze krant was vooral bevreesd voor de onderdrukking van het geloof en wees op de vooraanstaande rol

---

¹⁰⁷ Erös, 'Hungary', 121.

¹⁰⁸ Istvan Deák, 'Hungary', in Hans Rogger and Eugen Weber (red), *The European Right* (Berkeley en Los Angeles, 1965), 364-376; Carsten, *The rise of Fascism*, 169-181; Nolte, *Die Krise des Liberalen Systems*, 250-258; Payne, *Fascism, Comparison and Definition*, 110-115; Erös, 'Hungary', 117-151; Blinkhorn, *Fascism and the Right in Europe*, 46-62; Kurt Weiland, 'The Diffusion of Regime Contention in European Democratization 1830-1940', *Comparative Political Studies*, 43, no. 8-9 (2000), 1148-1176; Mann, *Fascists*, 237-261.

¹⁰⁹ *De Tijd* (5 april 1919); *De Nederlander* (9 april 1919).

die de joden in Hongarije speelden en op ‘den veelzijdigen slechten invloed van de Joden’ en sprak over ‘deze klasse, welke het gedurende de oorlogsjaren zoo goed verstaan heeft de situatie uit te buiten’.¹¹⁰ Nadat de sociaal-democraten uit de regering waren verwijderd en de communisten alleen de dienst gingen uitmaken, verwachtte *De Tijd* nog gruwelijker gewelddaden. ‘Een eeuwige schande zal het voor de beschaafde wereld zijn, dat midden in Europa de christelijke bevolking van een cultuurvolk maandenlang door een paar honderd Joden geterroriseerd en gemarteld werd.’ *De Tijd* was van oordeel dat de omverwerping van de radenregering de eerste voorwaarde was voor de terugkeer van vrede in Europa.¹¹¹

De antisemitische houding van *De Tijd* sloot aan bij de toen overheersende mening in Hongarije, waarbij de joodse bevolking van Budapest, die een kwart van de totale bevolking van de stad uitmaakte, verantwoordelijk werd gehouden voor de militaire nederlaag, het einde van de monarchie en de revolutie.¹¹²

Een coalitie van landen, geleid door Frankrijk en Engeland, aangeduid als ‘Entente’, deed in 1919 nieuwe pogingen om het bolsjewistische regime in Rusland omver te werpen, maar richtte zich ook steeds meer op het vormen van een coalitie om het bewind van Bela Kun in Hongarije met militaire middelen ten val te brengen. Het buurland Roemenië moest daarbij een belangrijke rol spelen. In een ultimatum werd het onmiddellijke aftreden van de Hongaarse radenregering geëist. Er moest een vrije, door het volk gekozen regering komen. De Entente gaf de garantie dat de vreemde troepen weer zouden vertrekken als het ‘schrikbewind’ was verdwenen.¹¹³ Gerekend werd op hulp van het anticommunistische verzet in Hongarije zelf dat zich had geconcentreerd rond de stad Szeged.¹¹⁴

Het Volk steunde aanvankelijk het regime van Bela Kun en keerde zich tegen de interventie van de Entente in Rusland en Hongarije. De strenge dictatuur was, volgens deze krant, vooral het effect van drukkende economische omstandigheden. *Het Volk* stelde met voldoening vast dat geldbezit in Hongarije geen voordelen of voorrechten meer opleverde. De gewone man kon gebruik maken van de schouwburgen en andere dingen die vroeger enkel bestemd waren voor de vermogenden.¹¹⁵ In de eerste maanden van de radenregering had *Het Volk*

---

¹¹⁰ *De Tijd* (5 mei 1919).

¹¹¹ *De Tijd* (correspondent, 26 juli 1919).

¹¹² Eliza Ablovatski, ‘The 1919 Central European revolutions and the Judo-Bolshevik myth’, *European Review of History: Revue europeene d’histoire*, v. 17 n. 3 (June 2010), 473-489.

¹¹³ *De Tijd* (16 juli 1919); (18 juli 1919); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (29 juli 1919).

¹¹⁴ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (22 juli 1919).

¹¹⁵ *Het Volk* (23 juni 1919, 8 juli 1919, 15 juli 1919, 30 juli 1919).

vertrouwen in de bevrijding van Hongarije van het ‘kapitalistische juk’ en geloofde de krant in een positieve, socialistische verandering; na de radicalisering van Bela Kun sprak ook deze krant zich uit tegen een bolsjewistisch Hongarije. Alleen *De Tribune* bleef het bewind van Bela Kun tot het bittere einde verdedigen.

Begin augustus 1919 trad de regering Bela Kun onder grote externe en interne druk af. Wat zich in de daaropvolgende maanden in Hongarije precies heeft afgespeeld werd uit de berichtgeving in de Nederlandse pers niet onmiddellijk duidelijk. Pas later verschenen beschouwingen en werd teruggeblikt op de gebeurtenissen. De daden van het ‘schrikbewind’ van Kun werden daarbij uitvergroot. Naarmate de tijd vorderde, nam het beeld van de ‘rode terreur’ extreme proporties aan. *De Tijd* sprak over ‘worgen, martelen, moorden, brandstichten en alle uitspattingen van het meest beestachtige terrorisme’.¹¹⁶

Witte terreur

Op de Bela Kun-periode volgde een langdurige periode van felle anticommunistische reactie, die door de pers werd aangeduid als ‘witte terreur’. Volgens *De Tribune* waren veel mensen zonder vorm van proces neergeschoten. *De Nederlander* sprak van pogroms tegen socialisten en communisten, waarbij aanhangers van het oude regime zonder vorm van proces werden afgemaakt. Deze terreur had niet alleen een anticommunistisch maar ook een antisemitisch karakter. *De Nederlander* keurde de steeds omvangrijker wordende jodenvervolgving af en hekelde het besluit van de rector van de Technische Hogeschool van Boedapest om joodse studenten de toegang tot de colleges te ontzeggen. De krant meldde ook dat een notoire anti-semiet in de nieuwe regering was opgenomen.¹¹⁷ *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* berichtte dat in Hongarije na de val van de radenregering meer dan 2000 Joden waren vermoord.¹¹⁸ *De Tribune* wees erop dat de gruwelen van de contra-revolutionairen zelfs voor de burgerlijke pers te erg waren. De pogromstemming onder de bevolking werd, volgens deze krant, door de regering aangemoedigd.¹¹⁹

Op 16 november 1919 nam het contra-revolutionaire leger uit Szeged bezit van de hoofdstad. Opperbevelhebber Horthy verklaarde plechtig de orde en de rust

---

¹¹⁶ *De Tijd* (9 augustus 1920).

¹¹⁷ *De Tribune* (14 augustus 1919); *De Nederlander* (hoofdartikel, 12 augustus 1919; 15 augustus 1919, 18 augustus 1919, hoofdartikel, 10 augustus 1919).

¹¹⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (21 oktober 1919). Dit aantal wordt ook in de literatuur genoemd. Zie: Paul A. Hanebrink, *In Defense of Christian Hungary. Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890-1944* (Ithaca, Londen 2006), 88.

¹¹⁹ *De Tribune* (9 september 1919, 19 september 1919).

te zullen handhaven en verzekerde veiligheid en bescherming voor alle goed gezinde burgers. Aanvankelijk was hiermee geen einde gekomen aan de witte terreur. De ernst en de omvang van de witte terreur in Hongarije in de jaren 1919 en 1920 zijn tegenwoordig onomstreden. De oppositie was op effectieve wijze uitgeschakeld. Na de burgeroorlog speelden de socialisten in Hongarije geen rol van betekenis meer.¹²⁰

De Telegraaf toonde veel begrip voor de gevoelens van het Hongaarse volk, dat eerst moest ontkomen aan de Oostenrijkse uitzuiging en overheersing. Daarna was er het Sovjet-regime met al zijn ellende van moord, roof en hongersnood, en vervolgens de vernederingen door de bezetting van het land door de Roemeense troepen. Een reactie hierop kon niet uitblijven.¹²¹ Voor *De Nederlander*, die een zo genuanceerd en zakelijk mogelijke beoordeling probeerde te geven, vormden deze argumenten geen vrijbrief voor terreur. De krant meldde in december 1919 dat onder het Bela Kun bewind 500 mensen waren gedood en in de daarop volgende maanden 5000 mensen. Een regering had volgens deze krant de plicht het leven van haar staatsburgers te beschermen, hetgeen in Hongarije niet gebeurde.¹²² De Nederlandse kranten waren, met uitzondering van *De Tribune*, verheugd dat het Sovjet-regime in Hongarije was verdwenen, maar wat daarna gebeurde kon niet door de beugel. *De Telegraaf* sprak over 'witte tirannie', de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* over de 'terreurtroepen van Horthy'.¹²³

Het Volk was van oordeel dat over het geweld tegen de socialistische partij en de vakbeweging in Hongarije niet langer gezwegen mocht worden. Er was sprake van een militair schrikbewind, waarvan de socialisten op de meest bloedige wijze het slachtoffer waren. Sociaal-democraten en vooruitstrevende arbeiders werden bij duizenden vermoord. Tal van personen verdwenen op geheimzinnige wijze en werden slachtoffers van 'de bloedhonden van Horthy'. *Het Volk* plaatste ernstige vraagtekens bij de opstelling van de Volkenbond, die toch was opgericht om orde en regel te brengen in de chaos van de Europese staten. 'Mag het bestuur van die Bond zoveel onrecht en zoveel gruwelen toelaten in het hartje van Europa? Immers neen!'¹²⁴ *De Standaard* was aanvankelijk niet bevreemd voor een contra-revolutie van rechts en was blij dat de dagen van bandeloosheid voorbij waren, maar de witte terreur, die zich daarna ontwikkelde, werd sterk afgekeurd. Niemand mag zijn eigen rechter zijn. De anti-

---

¹²⁰ Mann, *Fascists*, 256-261; Hanebrink, *In Defense of Christian Hungary*, 88.

¹²¹ *De Telegraaf* (5 december 1919).

¹²² *De Nederlander* (30 december 1919, 31 december 1919).

¹²³ *De Telegraaf* (7 februari 1920); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (27 februari 1920).

¹²⁴ *Het Volk* (8 maart 1920).

revolutionaire krant sprak zich uit tegen elke terreur, of die nu van links kwam of van rechts. Wel vroeg *De Standaard* zich af of de Nederlandse socialisten, die nu het luidste protesteerden, wel het meeste recht van spreken hadden gezien hun optreden in 1918.¹²⁵ Het Internationaal Verbond van Vakverenigingen en de sociaal-democraten bleven stelling nemen tegen de witte terreur en spraken over een moordregime en Hongaars barbarisme.

De Telegraaf vond de bewijzen over de omvang van de witte terreur zeer overtuigend. De wijze waarop de socialisten en anderen werden vervolgd, was zo schandelijk, dat de uitdrukking ‘witte terreur’ een zeer zwakke aanduiding was voor het heersende regiem. Met de socialistenvervolgving ging, volgens *De Telegraaf*, het antisemitisme hand in hand.¹²⁶ De witte terreur in Hongarije keerde zich tegen alles wat links was en tegen de Joden, waarbij voortdurend de relatie tussen het Jodendom en het bolsjewisme werd gelegd.¹²⁷

De Tijd week in de beoordeling van de situatie in Hongarije af van de andere kranten. *De Tijd* was niet te overtuigen van het bestaan van enige witte terreur, ook niet door een rapport van een delegatie van de Britse Labour Party onder leiding van Wedgwood. Volgens dit rapport waren twaalfduizend arbeiders als politieke gevangenen opgesloten en meer dan duizend vermoord. Gewezen werd op verschrikkelijke jodenvervolgingen, waarbij de regering machteloos toekeek. De macht lag geheel in handen van de militairen. Herhaalde malen sprak *De Tijd* over vooringenomenheid jegens Hongarije. Er bestond geen witte terreur, dit waren slechts lasterlijke berichten en opzettelijke verdachtmakingen van socialistische bladen. *De Tijd* geloofde wel dat er verkeerde dingen waren gebeurd, maar er was niets dat op terreur leek. Er waren wat buitensporigheden, maar de christelijke regering wilde die met kracht onderdrukken.¹²⁸

Het is opvallend dat *De Tijd* ondanks alle informatie die beschikbaar was en de berichten in de andere Nederlandse en buitenlandse kranten bleef volhouden dat er sprake was van een ‘leugencampagne’. De correspondent van *De Maasbode* in Budapest speelde in deze ontkenningen een belangrijke rol. De berichten van de opperrabijnen van Szeged en Amsterdam over pogroms waren gewoon niet waar. De krant wilde niet geloven in verhalen over mishandelingen van Joden en hield vol dat de christelijke Hongaarse regering noch tegen de

---

¹²⁵ *De Standaard* (driestar 13 augustus 1919, driestar 17 maart 1920).

¹²⁶ *De Telegraaf* (19 juni 1920, 23 juni 1920, 6 mei 1920).

¹²⁷ Adam Markus, *Die Geschichte des Ungarischen Nationalismus* (Frankfurt 2013), 43-50.

¹²⁸ *De Tijd* (10 mei 1920, 8 juni 1920, red. buitenland 9 juni 1920, 10 juni 1920, red. binnenland 16 juni 1920, red. buitenland 22 juni 1920).

Joden noch tegen de socialisten als zodanig optrad, maar alleen tegen communistische en socialistische misdadigers.¹²⁹

Schijndemocratie onder het regentschap van Horthy

In maart 1920 benoemde het Hongaarse parlement de protestantse admiraal Horthy, de bevelhebber van het contra-revolutionaire leger, tot regent van het koninkrijk Hongarije. De periode van witte terreur ging over in een door het parlement gelegitimeerde dictatuur, het eerste autoritaire regime in Europa na de oorlog.¹³⁰ De Nederlandse pers verwachtte dat hiermee een einde zou komen aan een tijdperk van wanorde. *De Telegraaf* vond dit de eerste grote stap op de weg naar herstel. Het betekende de terugkeer van Hongarije in de kring der geordende en ordelijke staten van Europa. *De Telegraaf* verwachtte dat de nieuwe regering de politieke wederopbouw van Hongarije zou voltooien. Er was behoefte aan een krachtige, oprechte persoonlijkheid, die getoond had verheven te zijn boven het geknoei en gekonkel dat men tot voor kort in Hongarije zo graag voor 'politiek' liet doorgaan. Kort daarna sprak deze krant toch weer van het 'schandelijke regime Horthy', een regering die steunde op een politiek van reactie en vervolging. Zij was ondemocratisch en leverde een groot gevaar op voor Hongarije zelf en voor de vrijheden van alle Oost-Europese volken.¹³¹

Vier jaar later was er volgens *Het Volk* weinig veranderd. Er was sprake van 'fascisme' in Hongarije. Er heerste een schrikbewind en socialisten leden onder de aanhoudende terreur. Mussolini had het steeds over 'normalisering', Horthy en zijn premier Bethlen spraken over 'consolidering'. Wat, volgens *Het Volk*, was genormaliseerd was niet de terugkeer tot het normale staatkundig leven, maar de stabilisering van geweld en bederf.¹³² De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was positief over graaf Bethlen als minister-president. Deze had het regeeringsgezag stevig in handen, excessen waren voorkomen en er was sprake van economisch herstel.¹³³ Ondanks deze positieve ontwikkelingen had Hongarije in de buitenwereld nog steeds een slechte naam en werd het in de hele wereld, volgens de liberale krant, als reactionair en feodaal beschouwd.¹³⁴

Gedurende de gehele periode Horthy/Bethlen was Hongarije geen democratische staat. Er waren geen vrije en geheime verkiezingen. Het recht op vereniging en vergadering werd voortdurend beknot. Er was censuur op de pers. *De*

---

¹²⁹ *De Tijd* (10 mei 1920, 1 juni 1920, red. buitenland 9 juni 1920, 9 juli 1920).

¹³⁰ Weiland, *The Diffusion of Regime Contention*, 1156.

¹³¹ *De Telegraaf* (4 maart 1920, 6 mei 1920); *Het Volk* (11 juni 1920).

¹³² *Het Volk* (29 december 1924, 17 augustus 1926, 10 augustus 1928).

¹³³ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (red. buitenland, 31 december 1926).

¹³⁴ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (25 september 1929).

Tijd betreurde het dat Bethlen het kiesrecht voor vrouwen beperkte, terwijl toch eerdere verkiezingen bewezen hadden, dat vrouwen de meest betrouwbare steun waren voor een christelijke ontwikkeling. Volgens *De Tijd* had de grote joods-liberale invloed de invoering van het vrouwenkiesrecht verhinderd. De krant bekritiseerde de invoering van openbare verkiezingen in de plattelandsprovincies, waardoor kiezers geterroriseerd konden worden. Veelbetekend was dat Julius Gömbös, de organisator van de nationale burgerwacht, werd belast met de organisatie van deze verkiezingen. *De Tijd* verwachtte dat dit machtsstelsel de regering de gewenste meerderheid zou opleveren.¹³⁵

De Tribune gaf een voorbeeld van de aard van de 'verkiezingen' in Horthy-Hongarije. In een district werden de aanhangers van de oppositionele kandidaten in een school opgesloten en daar zo lang onder politiebewaking gehouden totdat de absolute meerderheid voor de regeringskandidaat was bereikt. Pas daarna mochten de oppositionele kiezers gaan stemmen.¹³⁶ De conclusie van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was dat er onder Bethlen geen sprake was van democratie en van vrijheidsrechten. De pers was aan banden gelegd, van een algemeen en geheim stemrecht was geen sprake.¹³⁷

Enkele kranten besteedden aandacht aan het tienjarig jubileum van Horthy als regent van Hongarije. Ondanks de kritiek die jarenlang door de pers was geuit op het gebrek aan democratie in het land, viel de balans van het regentschap voor de burgerlijke pers positief uit. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* concludeerde dat vanaf april 1921 het bestuur van het land met graaf Bethlen als premier in vaste handen was geweest. Hongarije was een heel eind op weg naar consolidatie.¹³⁸ *De Nederlander* vond het belangrijk dat met de terreur van het bolsjewisme kranig en fors was afgerekend.¹³⁹ Alleen *Het Volk* sprak over de 'beul Horthy', die had geprobeerd het socialisme uit te roeien, 'te vuur en te zwaard, nog beestachtiger dan Mussolini het deed'.¹⁴⁰

Positie van de sociaal-democratie

De sociaal-democraten in Hongarije hadden gedurende het Horthy-bewind grote moeite om hun positie te bepalen. Ze hadden aanvankelijk deel genomen aan de regering van Bela Kun, hadden zich daarna tegen dit regime gekeerd en waren tijdens de periode van witte terreur vervolgd. *De Standaard* veronder-

---

¹³⁵ *De Tijd* (correspondent, 8 maart 1922); *De Tijd* (correspondent, 17 maart 1922).

¹³⁶ *De Tribune* (14 december 1926).

¹³⁷ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (19 januari 1929, 16 oktober 1929).

¹³⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (28 februari 1930); *De Nederlander* (1 maart 1930).

¹³⁹ *De Nederlander* (19 maart 1932).

¹⁴⁰ *Het Volk* (9 november 1929).

stelde dat de sociaal-democraten wel iets geleerd hadden van het verleden, want zij wilden met de regering meewerken.¹⁴¹ *De Tribune* deed daar nog een schepje bovenop. Sociaal-democratische leiders hadden na het aftreden van Bela Kun in 1919 als ministers zitting genomen in het eerste witte bloedregime. Zij gaven hun toestemming aan de uitzonderings-rechtbanken en de interneringen. Zij stonden later trouw achter Bethlen en sloten met hem een pact. Met de verrotting van de Hongaarse contra-revolutie was ook de mentaliteit van de sociaal-democratische leiders verrot.¹⁴² *Het Volk* reageerde uitvoerig op *De Tribune* en erkende dat een aantal leiders van de sociaal-democratie aan de stichting van de radenrepubliek had meegedaan. Zij waren gedood of leefden in ballingschap. De overgeblevenen hadden, om van de sociaal-democratische organisaties te redden wat er nog te redden viel, een akkoord gesloten met graaf Bethlen. 'Wij zullen er hun geen verwijt van maken.' De sociaal-democratie 'paste haar tactiek aan aan de mogelijkheden die de bloeddorstige reactie haar liet, en moest dientengevolge groote zelfbeheersching en zelfbeperking betrachten'.¹⁴³

Antisemitisch bewind in Hongarije

Van meet af aan werd het sterke antisemitisme in Hongarije door de Nederlandse pers onderkend. Alleen *De Tijd* bleef het ontkennen. *De Telegraaf* nam duidelijk stelling tegen het antisemitisme, dat vooral werd gepropageerd door de 'Ontwakende Hongaren' en andere uiterst rechtse elementen van de Christelijke partij. Volgens *De Telegraaf* hadden de Joden in Hongarije onnodig te lijden. De krant stond na de oorlog versteld van de behandeling van Joodse kinderen, die werden uitgesloten van voedselpakketten die vanuit West-Europa aan de hongerende bevolking ter beschikking werden gesteld. De geallieerde mogendheden zouden niet mogen toestaan dat er in Midden-Europa een regering was die de beginselen, waarop de toekomstige samenleving der volken berustte, met voeten trad.¹⁴⁴ De 'Ontwakende Hongaren' wilden in het gehele land de zuiver christelijke moraal en het nationale gevoel herstellen en de verderfelijke leerstellingen uitroeien die door de Joden waren verspreid. Volgens deze organisatie vormden de Joden 'een voor de Hongaren ongewenst ras'.¹⁴⁵ Het antisemitisme bleef in de hele Horthy periode een constante factor.¹⁴⁶ *De Nederlander* had in de periode van de 'witte terreur' de pogroms sterk bekritiseerd, maar toonde later toch wel begrip voor de voortdurende verwijzingen

---

¹⁴¹ *De Standaard* (6 april 1920).

¹⁴² *De Tribune* (28 juli 1926).

¹⁴³ *Het Volk* (17 augustus 1926).

¹⁴⁴ *De Telegraaf* (11 februari 1920, 7 maart 1920, 6 mei 1920).

¹⁴⁵ *De Telegraaf* (13 juni 1920).

¹⁴⁶ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (23 november 1927).

van het regime naar de invloed van de Joden en meende dat Hongarije mischien meer dan enig ander land van Europa in Joodse handen was en dat ook de invloed der Joden zienderogen was gestegen. Radicale groeperingen geloofden waarschijnlijk eerlijk dat men door het houden van een ‘opruiming’ onder de Joden het land kon redden.¹⁴⁷

De ongerustheid bij de meeste kranten groeide toen Bethlen de ‘beruchte antisemitische bandiet Gömbös’ tot minister van Binnenlandsche Zaken benoemde. Julius Gömbös was een der leiders van de ‘Ontwakende Hongaren’, die na de Bela Kun-periode de Joden had laten vervolgen en mishandelen.¹⁴⁸ In 1932 werd Gömbös tot premier van Hongarije benoemd. *De Telegraaf* herinnerde er aan dat hij na de bolsjewistische episode was opgetreden als organisator van een ultrarechtse vereniging van officieren, die een leidende rol hadden gespeeld in de ‘witte terreur’ en in het antisemitische geweld. In 1922 organiseerde hij voor Bethlen de verkiezingen op tamelijk ongegeneerde wijze. Daarna compromitteerde hij zich door de moordenaars van de Duitse oud-minister Erzberger op zijn landgoed te verbergen. In 1928 sloot hij zich aan bij de Eenheidspartij, in 1929 werd hij minister van Oorlog.¹⁴⁹ *De Tribune* wees vooral op de rol van Gömbös in de bloedige witte terreur. ‘Dat Horthy thans dezen organisator van de witte terreur en arbeidersmoordenaar aan het hoofd van de regering heeft geplaatst, wijst de koers die de Hongaarsche bourgeoisie tegenover de crisis-catastrophe en den toenemenden strijdwil der werkende massa's wil inslaan’.¹⁵⁰ *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* vroeg zich af of met Gömbös de Hongaarse Mussolini aan de macht zou komen. De krant verwachtte niet dat hij zich zou keren tegen handel en industrie, ondanks zijn zeer sterke nationaal-socialistische en antisemitische opvattingen.¹⁵¹ De partij van Gömbös had een programma dat veel overeenkomsten vertoonde met het nationaal-socialisme, maar *De Tijd* verwachtte, dat Gömbös na 1928 de scherpe kanten van zijn radicalistische neigingen wel zou hebben afgeslepen.¹⁵²

Uit de eerste rede van Gömbös in het parlement bleek, volgens *De Tijd*, dat de felle antisemiet en hartstochtelijk anti-Marxist in de slijpmachine van het parlement grondig gepolijst was. Evenals admiraal Horthy was Gömbös protestant. Hij had zijn onchristelijk antisemitisme laten varen, tenminste, voor zover het de Joden betrof die bewezen ook goede Hongaren te zijn.¹⁵³ Ook *De Tele-*

---

¹⁴⁷ *De Nederlander* (8 maart 1932).

¹⁴⁸ *Het Volk* (11 oktober 1929).

¹⁴⁹ *De Telegraaf* (1 oktober 1932).

¹⁵⁰ *De Tribune* (3 oktober 1932).

¹⁵¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (6 oktober 1932).

¹⁵² *De Tijd* (redactie buitenland, 4 oktober 1932).

¹⁵³ *De Tijd* (redactie buitenland, 12 oktober 1932); *De Nederlander* (12 oktober 1932).

graaf en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* vonden dat Gömbös zich gematigd opstelde. De klassenstrijd noemde hij verouderd. Kapitaal en arbeider zouden moeten samenwerken, maar de leiding van de arbeidersklasse zou niet langer een monopolie van de sociaal-democraten mogen zijn. Van werklozenondersteuning kon geen sprake meer zijn.¹⁵⁴

De burgerlijke pers liet zich misleiden door de tactiek en de toonzetting van de nieuwe minister-president. Alhoewel gedetailleerd was herinnerd aan de rol die Gömbös vele jaren in Hongarije had gespeeld, maakte het wantrouwen snel plaats voor de verwachting dat iemand die belast werd met de leiding van de staat zijn houding wel zou aanpassen. Uit officiële documenten bleek later dat Gömbös bewust had geprobeerd een goede indruk te maken en een 'positieve interpretatie' van het racisme en het antisemitisme ingang te doen vinden.¹⁵⁵ In de daarop volgende jaren verschoof de macht geleidelijk van Horthy naar Gömbös, die steeds openlijker uiting gaf aan zijn bewondering voor het Italiaanse fascisme en het Duitse nationaal-socialisme. . In september 1935 bezocht Gömbös Berlijn en sloot hij een accoord met Goering om Hongarije aan te passen aan de uitgangspunten van de Nazi's.¹⁵⁶

---

¹⁵⁴ *De Telegraaf* (12 oktober 1932); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (12 oktober 1932).

¹⁵⁵ Erös, 'Hungary', 117-151.

¹⁵⁶ Thomas L.Sakmyster, *Hungary's Admiral on Horseback: Miklos Horthy 1918-1944* (New York 1994), 182.

Spanje: De dictatuur van Primo de Rivera

Spanje was aan het begin van de twintigste eeuw een van de meest achtergebleven en minst ontwikkelde landen van West-Europa. Het was een agrarisch land met veel arme, ongeletterde boeren. Na de Eerste Wereldoorlog kwam een moderniseringsproces op gang met name op het gebied van de industriële en de dienstensector. Het land werd geregeerd door een rechts-autoritair regime, dat beruiste op samenwerking tussen de monarchie, de katholieke kerk en het leger. Het parlement, de Cortes, werd gedomineerd door liberalen en conservatieven. Spanje was, in tegenstelling tot Italië, Duitsland, Oostenrijk en Hongarije, buiten de oorlog gebleven en had dus ook niet te maken met grote aantallen oudstrijders, die gedesillusioneerd uit de oorlog waren teruggekeerd. Anders dan in andere landen van Europa was in Spanje een sterke syndicalistische en anarchistische beweging actief, die beduidend gewelddadiger optrad dan de sociaal-democratische arbeidersbeweging. In de periode 1919-1922 was Spanje het toneel van stakingen, terrorische aanslagen en gevechten, waar industriële en grootgrondbezitters op reageerden door, net als in Italië, gewapende bendes in te huren met de uitdrukkelijke opdracht de syndicalistische actievoerders te liquideren. Binnenlandse politieke en sociale conflicten gingen in het begin van de twintiger jaren samen met grote problemen in de Spaanse kolonie Marokko, waar een Spaanse leger van 60.000 man was verslagen door vrijheidsstrijders onder aanvoering van Abd-el-Krim. Een ander probleem waar de regering mee worstelde waren de separatistische bewegingen, met name in Catalonië. Juist toen er sprake was van een stabilisering van de binnenlandse situatie vond in september 1923 een staatsgreep plaats van militairen onder leiding van Primo de Rivera.¹⁵⁷

Over de ontwikkelingen in Spanje werd door de Nederlandse pers regelmatig bericht. De pers had echter meer aandacht voor de strijd in Marokko tussen het Spaanse leger en de onafhankelijkheidsstrijders dan voor de binnenlandse ontwikkelingen in Spanje zelf. Aangenomen mag worden dat de aandacht voor Marokko verband hield met de positie van Nederland als koloniale mogendheid. De kranten waren er in geïnteresseerd hoe het andere koloniale machten

---

¹⁵⁷ Stanley G. Payne, 'Spain' in: Rogger en Weber, *The European Right: A Historical Profile* (Berkeley 1965), 184-261; Carsten, *The Rise of Fascism*, 194-196; Shlomo Ben-Ami, *Fascism from above. The dictatorship of Primo de Rivera in Spain 1923-1930* (Oxford 1983), 1-86; Paul Preston, 'Spain', in: Woolf (red), *Fascism in Europe* (London 1983), 329-353; Stanley G. Payne, 'Fascist Italy and Spain 1922-1945', *Mediterranean Historical Review* Vol. 18 (1998) Issue 1-2, 99-115; Mann, *Fascists*, 297-353, in het bijzonder 297-306; Marc Prat en Oscar Molina, 'State Corporatism and democratic industrial relations in Spain 1926-1935: a reappraisal', *Labor History* Vol. 55 (May 2014), 208-227.

in de door hen beheerste gebieden zou vergaan. Ook alle ontwikkelingen in Brits-Indië werden door de Nederlandse pers nauwlettend gevolgd.

In de jaren na de Wereldoorlog toonde de burgerlijke pers zich bezorgd over de stakingen en de linkse terreur in Spanje. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* moest niets hebben van de Spaanse socialisten, die ontevreden en haatdragend werden genoemd, maar had wel begrip voor het groeiende verzet van de bevolking tegen de slechte economische en politieke situatie.¹⁵⁸ Van een normaal functionerend overheidsgezag was geen sprake. Tegen de staking van de syndicalistische organisaties werd hard opgetreden door de particuliere politie van de werkgevers.¹⁵⁹ *De Telegraaf* schetste een beeld van een zeer onrustig land met voortdurend stakingen.¹⁶⁰ *De Tijd* noemde de stakingen misdadig en hekelde de brandstichting van honderden kerken, scholen en kloosters, het doodmartelen van priesters, het onteren van nonnen en andere wandaden van het anticlericale gespuis. De oorzaak lag bij de socialisten. Hun volkshuizen waren broeinesten voor revolutie, bomaanslagen en terreur.¹⁶¹ Spanje was, volgens *De Tijd*, kennelijk nog niet rijp voor de democratie zoals die in de meeste andere landen van West-Europa bestond.¹⁶² *Het Volk* zag dit anders en had felle kritiek op de barbaarse toestanden in Spanje en de onderdrukking van de socialistische beweging. Wel signaleerde deze krant onenigheid tussen de verschillende linkse stromingen van communisten, socialisten, syndicalisten en anarchisten.¹⁶³

De staatsgreep van Primo de Rivera en het Italiaanse fascisme

De staatsgreep in september 1923 kwam voor de Nederlandse pers niet geheel onverwacht. Het leger had, volgens *De Nederlander*, de koning gevraagd het land te redden en de zittende regering naar huis te sturen.¹⁶⁴ Bij koninklijk decreet werd Primo de Rivera tot president van een militair directorium benoemd en werd de staat van beleg afgekondigd.¹⁶⁵ Volgens *De Telegraaf* en *De Tijd* kon zo'n ontwikkeling bij de al lang heersende onrust niet uitblijven. Alle burgerlijke gouverneurs werden afgezet en vervangen door militairen. Er was in Spanje, naar het oordeel van *De Telegraaf*, sprake van een fascistisch programma: dictatuur, veel nationalisme, onderdrukking van alle separatistische, socialistische en

---

¹⁵⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (8 maart 1919).

¹⁵⁹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (16 mei 1920, 31 december 1921).

¹⁶⁰ *De Telegraaf* (30 maart 1919, 19 november 1920, 4 oktober 1921, 23 augustus 1922).

¹⁶¹ *De Tijd* (12 juli 1919, 19 november 1919).

¹⁶² *De Tijd* (5 augustus 1922).

¹⁶³ *Het Volk* (26 november 1920, 1 juli 1922).

¹⁶⁴ *De Nederlander* (14 september 1923).

¹⁶⁵ *De Standaard* (17 september 1923).

communistiche stromingen.¹⁶⁶ Ook *De Nederlander* was van mening, dat de revolutie in Spanje een fascistisch karakter had, maar de krant stelde tevreden vast dat de revolutie zich in elk geval niet richtte tegen de koning.

Voor al door *Het Volk* en *De Tribune* werden meteen vergelijkingen gemaakt met het fascisme in Italië. In de beschouwingen in de twintiger jaren werd een rechtse dictatuur door de socialistische en communistiche pers in de regel al snel als ‘fascistisch’ aangemerkt. *De Telegraaf* dacht echter dat Spanje nog niet rijp was voor het fascisme. Door deze krant werd ‘fascisme’ nauw verbonden met de kwaliteit van de leider. Primo de Rivera miste ten enen male de kwaliteiten voor een dictator. Hij was geen tweede Mussolini.¹⁶⁷ Primo zelf ging er tijdens zijn bezoek aan Mussolini, kort na zijn benoeming, nog wel van uit dat ook Spanje het fascisme zou aanvaarden¹⁶⁸, maar volgens *De Telegraaf* was dat dwaasheid. De beweging van Primo de Rivera had niets gemeen met het Italiaanse fascisme. Primo de Rivera was geen genie, geen organisator, geen diplomaat. Hem ‘een Spaanschen Mussolini noemen is even dwaas als den koning te vergelijken met een torero, al dragen beiden dan een mooi pakje.’¹⁶⁹ Ook de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* kwam al snel tot de conclusie dat het bewind van Primo de Rivera de vergelijking met dat in Italië niet kon doorstaan. Geprobeerd werd de dictatuur van Mussolini te imiteren, maar dat was in de praktijk niet gelukt.¹⁷⁰

De burgerlijke pers was het er over eens dat Spanje toe was aan een grote schoonmaak. Daarom was een fascistische opzet beter dan het huidige corrupte politieke stelsel. Voor een radicale opruiming onder de beroepspolitici was het hele land te vinden.¹⁷¹ *De Telegraaf* beschreef uitgebreid de paniek onder honderden staats- en gemeenteambtenaren die zich nooit op hun bureau vertoonden en ijlings hun badplaatsen en zomerverblijven hadden verlaten om nog te proberen hun baantje te redden. Volgens de krant was dat meestal tevergeefs. De staat was nu bevrijd van deze parasieten.¹⁷² *De Tijd* was ingenomen met de staatsgreep. Primo de Rivera had een waar Hercules-werk verricht door de bezem te hanteren in een Augias-stal vol ambtenaars-corruptie en wantoestanden. In tegenstelling tot *De Telegraaf* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* sprak

---

¹⁶⁶ *De Tijd* (red. buitenland, 17 september 1923); *De Telegraaf* (18 september 1923).

¹⁶⁷ *De Nederlander* (17 september 1923); *De Telegraaf* (bijz. correspondent, 18 september 1923).

¹⁶⁸ *De Telegraaf* (17 oktober 1923).

¹⁶⁹ *De Telegraaf* (bijz. correspondent, 28 oktober 1924).

¹⁷⁰ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (hoofdred. commentaar 31 december 1924); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (correspondent, 1 november 1925).

¹⁷¹ *De Telegraaf* (bijz. correspondent, 18 september 1923); *De Nederlander* (19 september 1923).

¹⁷² *De Telegraaf* (bijz. correspondent, 27 september 1923).

De Tijd bewonderend over het krachtige bewind van Primo de Rivera. De bevolking vond het, volgens deze krant, heerlijk dat zoveel knoeiers aan de dijk waren gezet.¹⁷³

De Nederlandse pers was van oordeel dat de problemen van het Spaanse leger in Marokko een belangrijke reden voor de staatsgreep waren geweest. *De Telegraaf* nam het op voor de Marokkaanse vrijheidsstrijders, die een beroep hadden gedaan op de beschaafde mogendheden om hun zelfbeschikkingsrecht te erkennen. De krant stelde vast dat Spanje de wreedheid, waarvan de sporen onuitwisbaar in de herinnering van Nederland waren gegrift, in drie-en-eenhalf eeuw tijd niet had verleerd. Spaanse vliegtuigen hadden bommen gegooid op boerenhuisjes waardoor honderden vrouwen en kinderen waren verbrand. *De Telegraaf* was van mening dat een duurzame vrede alleen mogelijk was als Spanje volledig zou afzien van de heerschappij over Marokko.¹⁷⁴ Dat was ook de opinie van *De Tribune*, die net als *De Telegraaf* wees op de wreedheid van het Spaanse regime. Bij een parade van het Spaanse expeditieleger voor Primo de Rivera waren de bajonetten van de blanke soldaten versierd ‘met door hen afgesneden hoofden, neuzen, ooren enz. van in het gevecht gevallen Mooren’.¹⁷⁵ Terwijl *De Telegraaf* van oordeel was dat Marokko moest worden opgegeven, twijfelde de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* over de voordelen van deze kolonie. Deze gebieden waren een bron van voortdurende zorg en leidden tot verzwakking van de volken, die hen bezaten. Dat gold vooral voor die koloniën, waar de islam overheerste. De kosten van de oorlog in Marokko verhinderden de oplossing van de grote economische en materiële problemen van het eigen land.¹⁷⁶ De confessionele kranten erkenden de problemen, maar drongen zeker niet aan op het loslaten van koloniaal bezit. Zij hoopten vooral op een oplossing en het herstel van rust en orde, ook in Marokko.

Dictatuur en Corporatisme

Het doel van Primo de Rivera was, volgens *De Nederlander*, op de eerste plaats om elke poging tot revolutie de kop in te drukken. Daarvoor was de reorganisatie en de bewapening bevolen van de Somatén, een eeuwenoude, ultra-rechtse organisatie die optrad tegen ‘misdadigers en onruststokers’ ter handhaving van

---

¹⁷³ *De Tijd* (red. buitenland, 1 oktober 1923), *De Tijd* (2 oktober 1923, 19 oktober 1923); *De Tijd*, (hoofdred., 17 november 1923).

¹⁷⁴ *De Telegraaf* (commentaar Maximilian Harden, 8 januari 1925). Harden was een Duitse journalist. In 1922 werd door rechtsradicalen een aanslag op zijn leven gepleegd. Zijn progressieve blad *Die Zukunft* hield daarna op te verschijnen. (https://de.wikipedia.org/wiki/Maximilian_Harden).

¹⁷⁵ *De Tribune* (28 september 1925).

¹⁷⁶ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (corresp., 1 november 1925).

orde en rust. De Somatén kon, volgens *De Nederlander*, het beste worden vergeleken met de Finse witte garde, die had gestreden tegen de bolsjewieken.¹⁷⁷ Ook *De Tribune* sprak over 'witte terreur'. Revolutionaire arbeiders werden terecht gesteld, gevangen gezet of verbannen.¹⁷⁸ *De Tijd* was ingenomen met het optreden van de Somatén. Aan hun tussenkomst was het te danken dat aan de misdadige revolutionaire woelingen in Barcelona en elders een eind werd gemaakt en de rust werd hersteld. *De Tijd* verwachtte dat deze Somatén een hechte steun zouden zijn voor het toch al stevig gefundeerde bewind.¹⁷⁹ *De Telegraaf* ging ervan uit dat de dictatuur uiteindelijk wel een succes zou worden omdat iedere verandering in Spanje alleen maar een verbetering kon zijn. Na deel was wel dat met het opruimen van de parasieten van het parlementair regime ook het parlement zelf was weggevaagd.¹⁸⁰

De militaire dictatuur maakte, volgens *Het Volk* en *De Tribune*, van haar macht gebruik om alle kritiek te smoren. Ook *De Nederlander* was geen voorstander van een militaire dictatuur, maar had daar andere argumenten voor. Wat er in Spanje gebeurde, was juist het omgekeerde van hetgeen een goede politiek eiste. 'Militairen zijn in dienst der politiek, maar zij moeten haar niet leiden. De politiek beheerscht hen, maar niet omgekeerd. Leger en vloot zijn de sterke arm van den Staatsman. Spanje zal niet weer welvarend en machtig worden, zoolang de militairen overheersen'.¹⁸¹

De verandering van een militaire dictatuur in een burgerlijke dictatuur in december 1925 maakte niets uit voor de politieke vrijheid. De grondwet bleef buiten werking, de perscensuur werd gehandhaafd, er was nog steeds geen vrijheid van vereniging, vergadering en meningsuiting.¹⁸² *Het Volk* verklaarde de situatie uit het analfabetisme van de grote massa. Priesters en grondbezitters waren hun geestelijke en wereldse leidlieden.¹⁸³ *De Tribune* benadrukte de kapitalistische belangen. De dictatuur werd vooral door de kapitalisten in Catalonië gesteund en was er op gericht de arbeidersorganisaties te vernietigen en de arbeidsvoorwaarden te verslechteren.¹⁸⁴ *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* was van oordeel dat een grote schoonmaak en een politieke reconstructie van het land nodig waren, maar erkende dat het met de persoonlijke vrijheid treurig was gesteld. 'Hoewel vrijwel alle politici van naam naar het buitenland gevlucht

¹⁷⁷ *De Nederlander* (27 september 1923).

¹⁷⁸ *De Tribune* (26 februari 1925).

¹⁷⁹ *De Tijd* (correspondent, 11 juni 1928).

¹⁸⁰ *De Telegraaf* (18 januari 1924).

¹⁸¹ *De Nederlander* (14 september 1923, 27 september 1923).

¹⁸² *Het Volk* (red., 19 december 1925).

¹⁸³ *Het Volk* (6 september 1926).

¹⁸⁴ *De Tribune* (17 oktober 1923).

zijn, worden er af en toe nog anti-fascistische organisaties ontdekt, wier leden dan met zware gevangenisstraf of verbanning gestraft worden.’¹⁸⁵

De Tijd was positief over de heilzame dictatuur, maar was niet te spreken over de alternatieven voor het parlementaire stelsel.¹⁸⁶ Er zou een benoemd parlement komen, waardoor de oppositie de mond werd gesnoerd. *De Tijd* sprak over een ‘politiek kwakzalversmiddel’ en een ‘wassen-neus-parlement’.¹⁸⁷ In dit Primo-parlement zouden ook vertegenwoordigers van de organisaties en corporaties zitting nemen. De krant vond ook de toenadering van het regime tot de socialisten, om het nieuwe stelsel vorm te geven, merkwaardig. De socialisten hadden immers steeds geprobeerd de geest van de arbeiders te vergifigen.¹⁸⁸ Met de rechten van het Spaanse volk was het, volgens *De Tijd*, ‘tamelijk precair gesteld’. De nieuwe grondwet kende slechts in naam de vrijheid van drukpers, vereniging en vergadering. Deze rechten konden zonder formaliteit worden geschorst.¹⁸⁹ Volgens *Het Volk* was de nieuwe grondwet volkomen anti-democratisch.¹⁹⁰ De reacties in het land op deze nieuwe grondwet waren zo negatief dat van dit plan niets terecht kwam. *De Standaard* hoopte dat de koning Primo de Rivera er van zou overtuigen dat snel moest worden overgegaan van de dictatuur naar een normaal regeringsstelsel.¹⁹¹

Het laveren van de socialistische partij en de vakbeweging tijdens het bewind van Primo de Rivera was voor *Het Volk* regelmatig reden om daarvoor reukenschap te willen afleggen, zeker wanneer *De Tribune* verwees naar internationale publicaties over de samenwerking tussen de Spaanse socialisme en het fascisme en de socialisten van verraad beschuldigde.¹⁹² *Het Volk* wees vooral op de zwakte van de arbeidersbeweging en op het feit dat grote hervormingen door het anarchisme werden geblokkeerd. De arbeidersbeweging moest roeien met de riemen die zij had en haar beschavingsroep vervullen temidden van verwarring en verval. Dat zij haar organisatie niet uit elkaar liet slaan zolang zij nog zelfs onder de dictatuur de gelegenheid had zich te uiten en te versterken, ‘is niet anders dan gehoorzamen aan het instinct van zelfbehoud’. De Spaanse beweging heulde niet met de dictatuur. Zij had haar eigen taak en ging haar

---

¹⁸⁵ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (Belga, 19 september 1923; correspondent, 1 november 1924; hoofdred. artikel, 31 december 1924; 3 december 1925, 8 juli 1926).

¹⁸⁶ *De Tijd* (9 juni 1925, 8 december 1925).

¹⁸⁷ *De Tijd* (15 september 1926, 22 augustus 1927).

¹⁸⁸ *De Tijd* (27 juli 1928).

¹⁸⁹ *De Tijd* (16 juli 1929).

¹⁹⁰ *Het Volk* (15 augustus 1929).

¹⁹¹ *De Standaard* (25 februari 1929).

¹⁹² *De Tribune* (20 december 1923, 2 september 1925, 22 juni 1928).

eigen weg. Er was veel moed en tact nodig om de arbeidersorganisaties voor vernietiging te bewaren.¹⁹³

Evaluatie van de dictatuur van Primo de Rivera

In januari 1925 moest Primo de Rivera toegeven dat de vier grote problemen van het land nog niet waren opgelost: het separatisme, het syndicalisme, de economische toestand en Marokko.¹⁹⁴ Bij zijn aftreden in januari 1930 leek, mede dankzij het ingrijpen van Franse troepen, alleen de situatie in Marokko te zijn opgelost. *De Tijd* concludeerde dat de staatsgreep van 1923 noodzakelijk was geweest. Op dat moment ging het slecht met de oorlog in Marokko die het land schatten aan goud en talrijke jonge levens kostte. Bovendien was er sprake van veel corruptie waarbij bureaucraten zich verrijkten aan de oorlogsleveranties. Het was een grote verdienste van Primo dat hij daar een eind aan had gemaakt.¹⁹⁵ Wat er was gedaan om het rode syndicalisme te doden en Abd-el-Krim uit Marokko te verwijderen was al een voldoende rechtvaardiging van de staatsgreep.¹⁹⁶ *De Nederlander* was van oordeel, dat door de militaire dictatuur meer orde en rust was geschapen. Er was meer welvaart gekomen, maar toch bleef het ongezond dat geregelde toestanden alleen door onwettige middelen konden worden bereikt. Uiteindelijk was de dictatuur van Primo de Rivera op een teleurstelling uitgelopen. De krant vond dat de constitutie hersteld moest worden. De beste oplossing voor het land zou een krachtige monarchie zijn.¹⁹⁷ Het geloof in de heilzaamheid van een dictatuur was door de val van Primo de Rivera toch wel sterk geschokt.¹⁹⁸ *De Standaard* constateerde dat het eigenlijke doel van de staatsgreep van 1923, namelijk een vernieuwing van de volksgeest in de zin van Mussolini, volkomen was mislukt. Alleen door een 'politiek volstrekt indolente volksgeest' had een man van heel gewone, middelmatige begaafdheden de macht kunnen grijpen. Van de mislukking van de Spaanse dictatuur kon geleerd worden.¹⁹⁹ *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* vond het nog te vroeg om de balans op te maken. De grootste credit-post van het dictatoriale bewind was dat Primo de rust en orde in Marokko had hersteld. Verder kon worden gewezen op verbetering van het verkeerswezen, handel en nijverheid, en de uitvoering van openbare werken. Op de grote schoonmaak was helaas

---

¹⁹³ *Het Volk* (5 oktober 1926, 18 januari 1927, 8 oktober 1927).

¹⁹⁴ *De Telegraaf* (26 januari 1925).

¹⁹⁵ *De Tijd* (19 mei 1927).

¹⁹⁶ *De Tijd* (27 juli 1928).

¹⁹⁷ *De Nederlander* (10 januari 1929, 4 februari 1929, 6 februari 1930).

¹⁹⁸ *De Nederlander* (26 februari 1930).

¹⁹⁹ *De Standaard* (hoofded. commentaar, 8 februari 1930).

geen positief beleid gevolgd.²⁰⁰ Op politiek gebied liet Primo een desolate boedel achter. De krant stelde vast dat er een sterke stroming was om weer een parlementaire regering in te stellen, maar de structuur van Spanje - grote armoede tegenover enorme rijkdom, achterlijkheid, geen middenstand van betekenissen - maakte de vorming van een democratische staat uiterst moeilijk.²⁰¹ *De Tribune* constateerde dat de fascistische dictatuur in Spanje door haar eigen innerlijke en uiterlijke tegenstellingen was mislukt.²⁰²

De republiek

Na een korte periode van dictatuur onder generaal Berenguer werden in april 1931 voor het eerst in acht jaar weer verkiezingen gehouden, waarbij de enige vraag was: republiek of monarchie. *De Telegraaf* sprak, in een opgewonden artikel, over een Spaanse renaissance. Het volk snakke naar vrijheid, het had het fascisme niet nodig om te ontwaken. Er was in het land sprake van een groot doel dat iedereen verenigde.²⁰³

Nadat in grote meerderheid voor de republiek was gekozen ging de *Nieuwe Rotterdamse Courant* ervan uit dat de nieuwe regering de vrijheid van geweten en de vrije uitoefening van geloof zou verdedigen.²⁰⁴ *De Tijd* deelde echter de bezorgdheid van de paus. Naast een scheiding van kerk en staat dreigde de naasting van de kerkelijke bezittingen.²⁰⁵

Het Volk sprak van een prachtige socialistische en republikeinse overwinning. In de regering waren de socialisten ruim vertegenwoordigd. Bovendien kreeg Spanje in december 1931 met Zamora een socialistische president. Met de nieuwe grondwet kwam Spanje in de voorhoede der vooruitstrevende landen terecht. Deze grondwet ging uit van de scheiding van kerk en staat, het burgerlijk huwelijk en de mogelijkheid van echtscheiding, de onteigening van de bezittingen van de Jezuïeten en agrarische hervormingen. Daarnaast noemde de krant een nieuwe arbeidswetgeving, schoolhervorming en de gelijkstelling van de vrouw in het openbare leven.

De revolutie voltrok zich langzaam, volgens *Het Volk* te langzaam. De nieuwe regering kreeg veel tegenwerking van anarchisten, de kerk, de adel en de kapita-

---

²⁰⁰ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (Belga, 19 september 1923; corr., 1 november 1924; hoofdred. artikel, 31 december 1924; 3 december 1925, 8 juli 1926).

²⁰¹ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (29 januari 1930, 22 december 1930).

²⁰² *De Tribune* (1 februari 1930).

²⁰³ *De Telegraaf* (bijz. correspondent, 11 april 1931; red.art., 16 april 1931).

²⁰⁴ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (13 april 1931, 12 mei 1931).

²⁰⁵ *De Tijd* (buitenland redactie, 2 oktober 1931).

listische pers.²⁰⁶ Vervolgens viel de republikeinse monstercoalitie, van uiterst links tot uiterst rechts, waartoe ook de latere dictator majoor Franco behoorde, uiteen. De verschillende stromingen kwamen tegenover elkaar te staan over het toekomstig beleid. *De Standaard* waarschuwde dat communistische ophitsers van de verwarring gebruik konden maken om te proberen de macht in Catalonië over te nemen. De krant vermoedde dat daarvoor instructies uit Moskou waren gekomen.²⁰⁷ De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* zag de ontwikkelingen somber in. Alleen de communisten en katholieken wisten wat zij wilden; voor de rest overheerste politieke verwarring, avontuur en persoonlijke strijd.²⁰⁸

---

²⁰⁶ *Het Volk* (31 december 1931; correspondent, 7 juni 1932; hoofdred. comm., 31 december 1932).

²⁰⁷ *De Standaard* (22 januari 1932).

²⁰⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (20 december 1932).

Oostenrijk: Christelijk-socialen en fascisten

Met Hongarije en Duitsland behoorde Oostenrijk tot de grote verliezers van de Eerste Wereldoorlog. Het land verloor zijn gehele keizerrijk, had grote menselijke en materiële verliezen geleden en had grote schulden gemaakt in het buitenland. Na de oorlog werd gepoogd een parlementaire democratie op te bouwen, maar deze had van meet af aan een wankel basis. In de twintiger jaren stonden de twee grootste partijen, de Christelijk-Sociale Partij en de Sociaal-Democratische Partij, diametraal tegenover elkaar. Een groot verschil bestond er ook tussen de moderne stad Wenen, met industrie en een groeiende en sterke arbeidersbeweging, en het daarbij achtergebleven platteland, dat qua ontwikkeling in veel opzichten overeenkomsten vertoonde met Hongarije, Spanje en Portugal. Wenen was in de na-oorlogse periode een rode stad met een socialistische burgemeester. De Sociaal-Democratische Partij kreeg in 1923 bij de plaatselijke verkiezingen bijna 56% van de stemmen, de Communistische Partij speelde in Wenen en zeker in de rest van het land een onbeduidende rol. In de periode direct na de oorlog kwam het, net als in veel andere landen van Europa, ook in Oostenrijk tot stakingen en massademonstraties en was er een serieuze dreiging van een socialistische revolutie met de oprichting van arbeiders- en soldatenraden. De stakende arbeiders kregen uiteindelijk geen steun van de vakbonden en de socialistische partij.²⁰⁹

Voor de ontwikkelingen in Oostenrijk bestond bij de Nederlandse pers veel belangstelling. *De Tijd* vreesde dat de vredesvoorwaarden van de Entente ook het Oostenrijkse volk in de armen van het bolsjewisme zou drijven. Door het optreden van de regering van de sociaal-democraat Karl Renner werd dit gevaar beteugeld. De sociaal-democratische leider Friedrich Adler was van oordeel dat een socialistische machtsovername in de stad Wenen het land zou verscheuren, omdat de kloof met de opvattingen van de boerenbevolking in plattelandsprovincies, zoals Tirol en Stiermarken, te groot was.²¹⁰

In de jaren direct na de oorlog werden in verschillende provincies nationalistische en antisocialistische organisaties opgericht, Heimwehren, die aanvankelijk los van elkaar optraden en per provincie ook verschillende doelstellingen nastreefden. De in 1920 opgerichte Frontkämpferversammlung, een organisatie die aanvankelijk uit ongeveer 50.000 oud-militairen bestond, vormde de basis voor

---

²⁰⁹ Adrew Whiteside, 'Austria'. In: Rogger en Weber (red), *The European Right* (Berkeley en Los Angeles, 1965), 308-364; Carsten, *The rise of fascism*, 223- 230; Stadler, 'Austria', 93-117; Martin Kitchen, *The Coming of Austrian Fascism* (Londen, 1980), 9-25; Mann, *Fascists*, 207-237; Philipp Blom, *Die zerrissenen Jahre 1918-1938* (München, 2014), 246-256.

²¹⁰ *Het Volk* (13 juni 1919); *De Tijd* (17 juli 1919, 26 juli 1919).

de militaire troepen van de Heimwehr.²¹¹ Daarnaast waren de op de Duitse nationaal-socialisten georiënteerde Hakenkreuzler actief.²¹² De *Telegraaf* noemde deze Hakenkreuzler een terroristische en antisemitische organisatie.²¹³ In 1923 richtte de Sociaal-Democratische Partij haar eigen paramilitaire organisatie op. Deze Schutzbund was aanvankelijk opgezet om bijeenkomsten van de sociaal-democraten te beschermen. *Het Volk* had alle begrip voor dit initiatief, het was een uitstekende reactie tegen de gevaren van het fascisme en de acties van de Hakenkreuzler en de Frontsoldaten. Wenen speelde daarbij een centrale rol, want Wenen was, volgens deze krant, de fakkeldrager van de sociaal-democratie, een burcht van het socialisme in het hart van 'reactionair Midden-Europa'.²¹⁴ De Schutzbund ontwikkelde zich, volgens de door de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* geciteerde *Reichspost*, de krant van de Christelijk-Sociale Partij, allengs tot een gewapend leger van 60.000 man onder leiding van de Socialistische Partij. Volgens de *Reichspost* diende dit socialistische leger uitsluitend revolutionaire doelstellingen en zou het een gevaar voor de staat vormen.²¹⁵ *De Standaard* concludeerde dat de sociaal-democraten precies hetzelfde deden als de communisten en de fascistten. Ze vormden in het geheim een rood leger, dat een bedreiging vormde voor de staat.²¹⁶

Het Schattendorf proces en de opstand in Wenen

Een belangrijk kantelpunt in de na-oorlogse geschiedenis van Oostenrijk was de door de sociaal-democratische partij op 15 juli 1927 uitgeroepen algemene staking als protest tegen de vrijspraak van de verdachten van moord in het Schattendorfer proces. Op 30 januari 1927 hielden Frontkämpfer, de oudste van de Heimwehrorganisaties, een bijeenkomst in het plaatsje Schattendorf, dat een overwegend sociaal-democratische bevolking had. Als reactie hierop organiseerde ook de socialistische Schutzbund een demonstratie, waarna het tot een treffen kwam tussen beide partijen. Vanuit een Gasthaus van de Frontkämpfer werd op een voorbij trekkende optocht van de Schutzbund geschoten. Daarbij werden een achtjarige jongen en een oorlogsinvalides gedood.²¹⁷ Het proces

---

²¹¹ Stadler, 'Austria', 100; Mann, *Fascists*, 208; Blom, *Die zerrissenen Jahre*, 256. Tot deze Frontkämpfer behoorden o.a. Adolf Eichmann en Emil Fey.
https://de.wikipedia.org/wiki/Adolf_Eichmann.

²¹² Whiteside, 'Austria', 330-332; Mann, *Fascists*, 208-209; Blom, *Die zerrissenen Jahre*, 256. De eerste vermelding in de Nederlandse pers van het optreden van de Heimwehr is te vinden in een artikel in het *Algemeen Handelsblad* van 18 november 1920.

²¹³ *De Telegraaf* (13 juli 1923).

²¹⁴ *Het Volk* (13 juni 1924, 12 juli 1927).

²¹⁵ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (23 november 1925).

²¹⁶ *De Standaard* (16 december 1925).

²¹⁷ *Het Volk* (16 juli 1927).

tegen de schutters leidde niet tot een veroordeling door de jury. De beklagden werden op 14 juli 1927 vrijgesproken, omdat er sprake was geweest van 'noodweer'. Deze uitspraak leidde tot protesten, stakingen en demonstraties in het hele land. In Wenen werd het Paleis van Justitie in brand gestoken en kwam het tot felle gevechten tussen betogers en de politie.

In latere analyses van de gebeurtenissen werd door historici in het algemeen geconcludeerd dat het om een spontane en niet-georganiseerde reactie op de vrijspraak ging. De socialisten riepen pas een algemene staking uit nadat de politie op demonstranten had geschoten. De toestand dreigde daarna uit te lopen op een burgeroorlog.²¹⁸ De Nederlandse pers onderkende dat het hier om een bijzonder belangrijke gebeurtenis ging. Over de beoordeling hiervan liepen de meningen echter sterk uiteen. De tonelen die zich afspeelden rondom de brandende Paleis van Justitie deden volgens *De Nederlander* denken aan de dagen van de Franse revolutie en de verwoesting van de Bastille.²¹⁹ De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was van oordeel dat de socialistische leiders met vuur hadden gespeeld door na het vonnis een algemene staking uit te roepen. Communistische elementen hadden dit aangegrepen om een burgeroorlog te ontketenen, maar ze waren niet in hun opzet geslaagd. De socialistische Schutzbund had de politie uiteindelijk wel geholpen om de orde te herstellen. De krant benadrukte dat de rechtspraak onafhankelijk was en dat het bij incidenten, zoals in Schattendorf, moeilijk viel uit te maken wie aansprakelijk was.²²⁰ *Het Volk* sprak over een geweldige uitbarsting van de volkswoede over de vrijspraak van de fascistische moordenaars van Schattendorf en dacht aanvankelijk dat de socialistische leiders de toestand volkomen in handen hadden. Door het gewelddadig optreden van de politie was de zaak, volgens *Het Volk*, uit de hand gelopen. De communisten hadden van de situatie gebruik gemaakt en geprobeerd een burgeroorlog te ontketenen, waarmee zij de contra-revolutie, de sterke fascistische beweging in de landbouwgebieden, in de kaart zouden hebben gespeeld. De straatgevechten in Wenen leidden tot een bloedbad met 70 doden en 1000 gewonden. *Het Volk* legde de verantwoordelijkheid voor het bloedbad vooral bij de christelijk-sociale regering en sprak over 'christelijk-sociale corruptie' en 'kapitalistische bokspooten onder de soutane'.²²¹

De Standaard wees deze lezing van de gebeurtenissen van de hand. De Schutzbund had actie gevoerd tegen de revolutionairen, maar een deel van de Schutz-

---

²¹⁸ Carsten, *The rise of fascism*, 224; Stadler, 'Austria', 100; Kitchen, *The Coming of Austrian Fascism*, 20; Blom, *Die zerrissenen Jahre*, 243-245, 258.

²¹⁹ *De Nederlander* (Vaz Dias, 15 juli 1927); *De Nederlander* (Korte Berichten, 16 juli 1927).

²²⁰ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (correspondent, 16 juli 1927, 17 juli 1927, 19 juli 1927).

²²¹ *Het Volk* (16 juli 1927, 18 juli 1927, 20 juli 1927).

bund had ook aan de opstand meegedaan en een ander deel was passief gebleven. De krant was van oordeel dat het sociaal-democratische partijbestuur ernstig tekort was geschoten en de communistische agitatoren had onderschat. ²²² *De Standaard* concludeerde dat de socialisten, zoals gebruikelijk, van twee walle-tjes aten. 'Zij keuren de beweging af; ze veroordeelen de baldadigheden; ze schimpen op de Communisten; maar tegelijkertijd geven zij uitbreiding aan een misdadige woeling door de algemene staking af te kondigen en door het aftreden te verlangen van hen, die de orde hebben trachten te handhaven. Nieuw is dit alles niet. Het is altijd zoo geweest. En het zal altijd zoo blijven. Als het er op aankomt, als het spannen gaat, dan krijgen de Socialisten over heel de wereld de bibberatie in de benen.' ²²³ Volgens *De Nederlander* was Wenen ternauwernood aan het bolsjewisme ontsnapt. De sociaal-democratische leiders waren blindelings in het net van de communisten gevlogen. *De Nederlander* ging er van uit dat de plannen voor de opstand door Moskou waren ontworpen. 'Moskou wil de Weenen opnieuw tot invalspoort van het bolsjewisme voor West-Europa maken.' ²²⁴

De Tribune benadrukte de tegenstelling tussen de houding van de socialisten en de communisten. De 'Austro-Marxisten' probeerden de massa de indruk te geven dat de weg van het geweld, de weg der bolsjewiki, uit den boze was en dat de weg van de socialisten het proletariaat met behulp van het stembiljet naar de socialistische haven zou leiden. De uitkomst was dat Wenen was verslagen. De bourgeoisie had gewonnen met hulp van de sociaal-democraten. 'De gebeurtenissen in Weenen hebben niet slechts het ware gezicht der burgerlijke democratie getoond, maar óók dat van de sociaaldemocratische leiders. Het Judasgezicht der verraders!' ²²⁵

De Tijd was opgelucht dat de communistische putsch was mislukt en dat de sociaal-democraten te elfder ure waren bijgedraaid en zich uiteindelijk hadden ingespannen een burgeroorlog te voorkomen. Toch lag er een zware verantwoordelijkheid bij de socialisten, die wel degelijk hadden geprobeerd samen met de communisten een revolutie te forceren. De krant herinnerde aan wat ons land had kunnen overkomen in november 1918. 'De feiten zijn, dat de socialistisch-communistische terreur het Roode Weenen beheerscht. Er is een socialistische burgemeester, een socialistische raadsmeerderheid, en herhaaldelijk hebben wij staaltjes meegedeeld, hoe dit socialistisch Weenen, door *Het Volk*

---

²²² *De Standaard*, (red. buitenland, 16 juli 1927); *De Telegraaf* (18 juli 1927).

²²³ *De Standaard* (driestar, 18 juli 1927).

²²⁴ *De Nederlander* (red. buitenland, 18 juli 1927; red. buitenland (deels overgenomen van de *Reichspost*), 23 juli 1927).

²²⁵ *De Tribune* (18 juli 1927, 20 juli 1927).

geregeld verheerlijkt als het shibboleth der vrijheid, de Katholieken in het onderwijs vervolgt, door intimidatie en schrikbewind de vakverenigingen fascineert, zich overal tegen de godsdienstige invloeden keert, en de politiek van Mgr. Seipel zoekt te verdringen door de alleenheerschappij van de Oostenrijksche S.D.A.P'. Door *Het Volk* werden de socialisten, volgens *De Tijd*, als de reders van het land voorgesteld. De beestmensen van de revolutie waren echter de aanstichters geweest. 'De humbug van *Het Volk*, dat de orde te Weenen hersteld werd door de arbeidsweer is al te belachelijk, om er een woord aan te verspuien, — de socialistische leiders zaten met de gebroken ruiten en moesten capituleeren voor het wettig gezag en de orde.' Het dagblad *De Tijd* herinnerde er aan dat Nederland het in 1918 aan zijn christelijke ministerie en de ordelievende arbeidersbeweging te danken had dat de soldaten- en arbeidersregering van Troelstra was verhinderd. Oostenrijk was nu dank verschuldigd aan zijn katholieke bondskanselier en de leden van de Christelijk-Sociale Partij.²²⁶

Ook *De Telegraaf* wilde lessen trekken en verwees naar het oordeel van dr. Zimmerman, oud-burgermeesters van Rotterdam, voormalig volkenbond-commissaris in Wenen en vaste medewerker van de krant. Zimmerman was van mening dat de opgehitste menigte ten prooi was gevallen aan de sovjetleiding. De akker daarvoor was echter voorbereid door de socialistische pers. Het publiek rekende op de socialisten als op een element van ordebehoud, als een bolwerk tegen de communisten. Het publiek vergiste zich echter, want te Wenen bleek zoals het overal en altijd zal blijken dat socialisten, als het er om gaat spannen, graag met de communisten mee wilden doen. Dit commentaar in *De Telegraaf* was geheel in lijn met het eerdergenoemde hoofdredactionele commentaar in *De Standaard*.²²⁷

Voor de meeste kranten was de angst voor een socialistische revolutie in Oostenrijk bepalend voor hun houding. De lezers werden ervan doordrongen dat van de sociaal-democraten een revolutionair gevaar bleef uitgaan. De sociaal-democraten hadden tot de demonstraties in Wenen opgeroepen en het overgrote deel van de demonstranten was aanhanger van de Sociaal-Democratische Partij. Te elfder ure had de Schutzbund wel een belangrijke rol gespeeld om de orde te herstellen. In een driestar-artikel vatte *De Standaard* de anti-revolutionaire zienswijze nog eens samen. 'Het is reeds lang duidelijk dat de sociaal-democraten in Oostenrijk een soort despotisme uitoefenen, dat zij steunen op een sterke vakorganisatie, een welgeoefend en welbewapend leger, en, als zij in 't parlement hun zin niet konden doordrijven, door een hardnekkige obstructie.

---

²²⁶ *De Tijd* (correspondentie bureau, 18 juli 1927; hoofdred. 18 juli 1927; buitenland overzicht, 20 juli 1927).

²²⁷ *De Telegraaf* (27 juli 1927).

De socialistische terreur kreeg echter een staatsman tegenover zich (Seipel) die niet wijken wilde'.²²⁸ De sociaal-democraten stelden het zo voor dat dankzij hen een dictatuur, zoals die in Italië bestond, was afgewend. De waarheid was precies omgekeerd. Het bolsjewistisch gevaar was afgewend doordat een deel van het volk de regering steunde in het handhaven van het gezag. *De Standaard* had er begrip voor dat men daarbij wel wat ver was gegaan.²²⁹

De Heimwehr

Als reactie op de gebeurtenissen in Wenen in juli 1927 werden de verschillende Heimwehr afdelingen samengebundeld tot één strijdorganisatie met één centrale leiding. *De Tijd* besprak de achtergronden van de drie in Oostenrijk opererende quasi militaire formaties, de Hakenkreuzler, de Frontkampfvereinigung (of Heimwehren) en de Schutzbund.

De Hakenkreuzler waren, volgens de krant, meestal jonge mensen, Deutschvölkisch, antisemitisch, sterk Duitsch georiënteerd. De Frontkämpfer waren gewezen frontstrijders, officieren en soldaten, bezadigd, goed gedisciplineerd en vrij christelijk gezind. Beide groepen telden enige duizend man. De Schutzbund was een militair geschoolde en militair georganiseerde vereniging onder socialistisch-joodse leiding: een staand leger van circa vijftig duizend man. Deze Schutzbund telde voor een groot gedeelte ernstige, kalme mensen, maar ook andere elementen, die door het eeuwige hitsen van de partijpers en op vergaderingen en werkplaatsen uiterst prikkelbaar en agressief konden worden. De Schutzbund was een permanent gevaar voor de onafhankelijkheid van de staat. Het was een staat in de staat, een leger naast het leger. Tegenover dit rode, revolutionaire gevaar plaatste *De Tijd* de Frontkämpfer. Zij provoocerden nooit en vielen pas aan wanneer ze tot het uiterste werden getergd.²³⁰ Deze voorstelling van zaken van *De Tijd* kan moeilijk als gedegen en op feiten berustende journalistiek worden gekwalificeerd. Het ging hier om een zeer eenzijdige voorstelling van zaken, waarbij het blazoen van de Heimwehr beweging werd witgewassen.

Volgens de *Nieuwe Rotterdamse Courant* hadden de gebeurtenissen in Wenen de kleine boeren en middenstanders schrik aangejaagd. Daarom werden de 'Heimwehren' georganiseerd, die het best te vergelijken waren met de vrijwillige burgerwacht in Nederland. De krant ontkende dat de Heimwehren uitsluitend 'fascisten' waren en dus een gewelddadig ingrijpen in de bestaande staatsorde propageerden. Het ging hen er vooral om avontuurlijke herhalingen van

---

²²⁸ *De Standaard* (driestar artikel, 24 juni 1929).

²²⁹ *De Standaard* (driestar artikel, 28 maart 1930).

²³⁰ *De Tijd* (correspondent, 27 juli 1927).

socialistische revoltes te voorkomen.²³¹ De Heimwehren waren als reactie tegen het socialistische schrikbewind opgericht, als wachters van de openbare orde en zouden, telkens als dat nodig was, de staatspolitie en het bondsleger steunen. *De Telegraaf*, die de Heimwehr-leiders wel ‘fascisten’ noemde, herhaalde de opvatting dat de socialisten met de oprichting van de Schutzbund het voorbeeld hadden gegeven voor de vorming van dergelijke organisaties.²³² Ook *De Tijd* bleef beklemtonen dat de Oostenrijkse socialisten de machtige volksbeweging van de Heimwehr hadden uitgelokt. In 1930 erkende *De Tijd*, anders dan in 1927, dat de Heimwehren een divers gezelschap vormden. Er waren prachtmensen onder, maar ook uitschot.²³³ Opvallend in deze berichtgeving was dat de bovengenoemde kranten vergeten waren of wilden vergeten dat de Heimwehr beweging al lang bestond, ruim voordat door de sociaaldemocraten de Schutzbund was opgericht. De voorstelling van zaken over de oprichting van de Heimwehr als reactie op de opstand in Wenen was niet juist. De dreigende revolutie was wel de aanleiding om alle Heimwehr groepen samen te bundelen en nadrukkelijker centraal politieke macht te gaan uitoefenen.

Het positieve beeld van de Heimwehr, dat zeker na de gebeurtenissen in 1927 door de burgerlijke pers was geschetst, kwam onder druk te staan na een grote bijeenkomst van deze beweging op 18 mei 1930 in Korneuburg²³⁴. De Heimwehr verklaarde de volksstaat te willen vestigen, verwierp het westerse democratische parlementarisme en wilde het zelfbestuur van de standen daarvoor in de plaats stellen.²³⁵ Volgens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was voor de Heimwehr de strijd tegen het marxisme en het bolsjewisme echter het allerbelangrijkste.²³⁶ De reactie van de burgerlijke pers op de ‘Eed van Korneuburg’ kon aanvankelijk als mat en neutraal worden bestempeld. Pas toen vanuit Oos-

---

²³¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (correspondent, 5 november 1927).

²³² *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, (correspondent, 19 februari 1929); *De Telegraaf* (eigen tel. 28 september 1929; bijz. correspondent, 28 november 1929).

²³³ *De Tijd* (28 februari 1930).

²³⁴ Belangrijke punten uit de Korneuburger Eid waren: ‘Wir wollen Österreich von Grund aus erneuern! Wir fordern von jedem Kameraden den unverzagten Glauben ans Vaterland, den rastlosen Eifer der Mitarbeit und die leidenschaftliche Liebe zur Heimat...Wir wollen nach der Macht im Staate greifen und zum Wohl des gesamten Volkes Staat und Wirtschaft neu ordnen....,Wir verwerfen den westlichen demokratischen Parlamentarismus und den Parteistaat,...Wir wollen an seine Stelle die Selbstverwaltung der Stände setzen. ..Wir kämpfen gegen die Zersetzung unseres Volkes durch den marxistischen Klassenkampf und liberal-kapitalistischen Wirtschaftsgestaltung.’
https://de.wikipedia.org/wiki/Korneuburger_Eid.

²³⁵ *De Tijd* (26 mei 1930).

²³⁶ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (4 juni 1930).

tenrijk kritische commentaren op dit programma verschenen, begon ook de Nederlandse pers hier negatief op te reageren.

Samenwerking Christelijk-Sociale Partij en de Heimwehr

Na de onlusten in Wenen schoof de Christelijk-Sociale Partij steeds meer op in de richting van samenwerking met de Heimwehr. In het parlement stelde de christelijk-sociale bondskanselier dr. Seipel zich op achter de Heimwehr beweging. Niet de Heimwehr, maar de oppositie bedreigde de grondslagen van het parlementaire systeem.²³⁷ Seipel riep in januari 1930 de Heimwehrebeweging op de legertroep te worden van allen die niet aan de zijde van de sociaal-democraten stonden.²³⁸

Zowel Seipel als de Heimwehr pleitten voor de oprichting van een ‘stendenraad’, waarin werkgevers en arbeiders zouden samenwerken. Een politieke volksvertegenwoordiging zou naast een stendenraad een onding zijn. Deze ideeën van een ‘Ständestaat’ waren afkomstig van de Weense socioloog Spann, die de representatieve democratie wilde vervangen door een corporatieve democratie. Deze opvattingen werden door de Heimwehr omarmd en vormden later de basis voor de corporatieve staat die Dolfuss in 1934 wilde vestigen.²³⁹ De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* wees op de steeds nauwer wordende relatie tussen Seipel en de Heimwehr en constateerde dat deze stendenraad en de corporatieve volksvertegenwoordiging van de Italiaanse fascistische broertje en zusje waren.²⁴⁰

Binnen de Christelijk-Sociale Partij tekenden zich in 1930 twee richtingen af. De richting Seipel, die nauw wilde samenwerken met de Heimwehr, en de richting Schober, die eveneens het communisme wilde bestrijden, maar alleen met legale middelen. Schober wilde dat zowel de Schutzbund als de Heimwehr tegelijkertijd zouden worden ontwapend, de groep-Seipel en de Heimwehr wilden alleen de Schutzbund ontwapenen. Een ander conflict tussen de twee richtingen betrof de door de groep-Seipel gewenste benoeming van Strafella, een wegens corruptie veroordeeld figuur, tot directeur van de spoorwegen. *De Tijd* zag hierin een tegenstelling tussen de Oostenrijks-fascistische richting en de anti-fascistische richting.²⁴¹ Schober wilde de gewraakte benoeming van Strafella blokkeren en verklaarde geen dictatuur van de Heimwehr, geen fascisme in Oostenrijk te dulden en de ontwapening te zullen doorzetten.²⁴² In principe

---

²³⁷ *De Telegraaf* (4 oktober 1928).

²³⁸ *De Tijd* (28 januari 1930); *De Telegraaf* (28 januari 1930).

²³⁹ Stadler, ‘Austria’, 101-102.

²⁴⁰ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (16 januari 1930, 19 februari 1930)..

²⁴¹ *De Tijd* (22 maart 1930).

²⁴² *De Tijd* (24 mei 1930).

was *De Tijd* tegen officiële gewapende organisaties omdat ze maar al te gemakkelijk tot een burgeroorlog konden leiden, maar in het Oostenrijkse geval lag dat anders. Pas wanneer het socialisme ontwapend was en er van die kant geen gevaar meer te duchten viel, kon ook de Heimwehr de wapens neerleggen.²⁴³

Als bondskanselier zette Schober daarna nieuwe stappen om de Heimwehr in te tomen. Hij besloot de Duitser Waldemar Pabst, de commandant van de Heimwehr, te verbannen.²⁴⁴ *De Tijd* vermeldde, dat Pabst majoor was geweest in het Duitse leger en had deelgenomen aan de Kapp putsch.²⁴⁵ Ook *De Tijd* was op dat moment van mening dat Oostenrijk dit soort figuren niet kon gebruiken, zeker niet nu de Heimwehr ‘een staat in de staat’ dreigde te gaan stichten. Met het Korneuburg programma had de Heimwehr, die tot dat moment steeds door *De Tijd* was verdedigd, een grote fout gemaakt.²⁴⁶ Ondanks ‘een reeks door de Heimwehr leiding begane blunders’ behield *De Tijd* veel sympathie voor deze beweging. De krant voer daarbij geheel op het kompas van mgr. Seipel, de door haar bewierookte leider van de Christelijk-Sociale Partij en een overtuigd vriend van de Heimwehr gedachte. Volgens *De Tijd* was Seipel ‘den geniaalsten kop van Oostenrijk’.²⁴⁷

Na de val van de regering Schober werden twee Heimwehrleden, onder wie de nieuwe Heimwehr-leider prins Starhemberg, opgenomen in de regering Vaugoin. Daarmee trok de groep Seipel aan het langste eind. Majoor Pabst werd door Starhemberg, de nieuwe minister van binnenlandse zaken, het land weer binnengehaald om de verkiezingscampagne van de Heimwehr te leiden.²⁴⁸ Van de positieve woorden die *De Tijd* aanvankelijk voor Schober over had, toen deze nog bondskanselier was, was na diens aftreden niets meer over. Schober werd verweten een rem te hebben gezet op zijn anti-marxistische tempo. Het over de grens zetten van Pabst was een grote fout geweest, de afwijzing van Strafella, de kandidaat voor de bondsspoorwegen, getuigde van het wijken voor de invloed van de rode pers.²⁴⁹

De *Nieuwe Rotterdamse Courant* was het daar absoluut niet mee eens. Strafella

---

²⁴³ *De Tijd* (correspondent, 12 juni 1930).

²⁴⁴ *De Tijd* (buit. overzicht, 16 juni 1930); *Het Volk* (18 juni 1930).

²⁴⁵ Deze Pabst was ook de leider van het moordcommando dat op 15 januari 1919 Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg had vermoord. Zie: Sebastian Haffner, *Die Deutsche Revolution 1918/1919* (Keulen 2008), 169-182, 215.

²⁴⁶ *De Tijd* (buit. overzicht, 16 juni 1930).

²⁴⁷ *De Tijd* (19 juni 1930; correspondent, 26 juli 1930; buit. overzicht, 9 september 1930; correspondent, 5 november 1930).

²⁴⁸ *De Telegraaf* (eigen telex, 27 september 1930; 30 september 1930); *De Nederlander* (9 oktober 1930).

²⁴⁹ *De Tijd* (correspondent, 3 oktober 1930).

was veroordeeld wegens corruptie. Met deze benoeming gaf de regering Vaugoin aan dat enkel partijkleur en niet onkreukbaarheid de doorslag gaven. De krant maakte zich zorgen over deze ontwikkeling, herinnerde aan het programma van Korneuburg en constateerde dat de programma's van de christelijk-socialen en de burgerwachten steeds duidelijker een antisemitisch karakter kregen. Dit zou een gezonde ontwikkeling van het bedrijfsleven niet ten goede komen.²⁵⁰ Ook *De Telegraaf* was niet te spreken over de deelname van de Heimwehr aan het kabinet. De krant was er van overtuigd dat deze beweging tot doel had in Oostenrijk een Heimwehr-dictatuur te vestigen om daarna Oostenrijk te laten samensmelten met het Duitse Rijk, indien de Hitlerianen er in zouden slagen aan de macht te komen.²⁵¹ Ook *Het Volk* trok van leer tegen de Heimwehr. Het gros der Heimwehr-leden bestond uit dieven, moordenaars, ontuchtigen en souteneurs. *Het Volk* presenteerde een gedetailleerd overzicht van de achtergronden van vooraanstaande Heimwehrleden, die, volgens de krant, kennelijk de goedkeuring konden wegdragen van monseigneur Seipel, de Oostenrijkse socialistenhater.²⁵²

Nadat de verkiezingen van november 1930 voor de Heimwehr beduidend slechter waren verlopen dan verwacht en hun regeringsdeelname werd beëindigd, verklaarde Starhemberg dat de Heimwehr het parlementaire stelsel verwierp en tot een politiek van actie zou overgaan.²⁵³ De Nederlandse pers maakte op 14 september 1931 melding van een putschpoging van de Heimwehr, maar kon in dezelfde edities berichten dat deze was mislukt en dat Prins Starhemberg en twee oud-generaals waren gearresteerd. Van de leiders van de putsch, was Pfriemer nog voortvluchtig, maar was Rauter²⁵⁴ in zijn woning gearresteerd.²⁵⁵

De *Nieuwe Rotterdamse Courant* was zeer gematigd in haar commentaar. 'Hoe men ook over de burgerwachten mag oordelen, hoe zwaar men de fouten, die haar leiders stelselmatig begaan hebben, haar ook mag aanrekenen, men kan niet loochenen, dat deze beweging een frisse en daarom een sympathieke trek heeft, waardoor zij zich enigszins van alle andere Oostenrijkse partijen, groepe-

---

²⁵⁰ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (red. buitenland, 3 oktober 1930; correspondent, 8 oktober 1930).

²⁵¹ *De Telegraaf* (bijzondere correspondent, 29 oktober 1930; 6 november 1930).

²⁵² *Het Volk* (23 oktober 1930).

²⁵³ *De Nederlander* (6 december 1930).

²⁵⁴ Het gaat hier om de Heimwehr-leider Hanns Albin Rauter. Deze was tijdens de bezetting in Nederland Generalkommissar für das Sicherheitswesen en daarmee de hoogste vertegenwoordiger van de SS. https://nl.wikipedia.org/wiki/Hanns_Albin_Rauter.

²⁵⁵ *De Telegraaf* (eigen telex, 14 september 1931); *Het Volk* (14 september 1931); *De Tijd* (buitenland overzicht, 14 september 1931); *De Tribune* (15 september 1931).

ringen en gewoonten onderscheidt'.²⁵⁶ *De Nederlander* sprak echter van een staatsgrieping van een uiterst misdadig karakter.²⁵⁷ *De Tijd* veronderstelde dat de Heimwehr-beweging door deze staatsgreep had afgedaan.²⁵⁸

De Tribune legde vooral de nadruk op het verschil tussen communisten en sociaal-democraten. Terwijl de sociaaldemocraten de arbeiders hadden opgeroepen 'orde en discipline' te bewaren, had de Communistische Partij de arbeidersklasse direct opgeroepen 'in revolutionair eenheidsfront het fascisme tegemoet te treden en met ijzeren vuist neer te slaan'.²⁵⁹ *Het Volk* zag dit anders en publiceerde een terugblik op deze gebeurtenissen van de sociaal-democratische leider Otto Bauer. 'De fascistische staatsgreep kon men slechts afwenden doordat de regering wist dat de arbeidersklasse bereid was tegen het geweld van de burgerwachten haar eigen geweld ter verdediging van de democratie te stellen'.²⁶⁰

Na de mislukte staatsgreep distantieerden bijna alle Heimwehr groepen zich van de Pfriemer-putsch. Zij verklaarden het wettig staatsgezag te zullen steunen.²⁶¹ Kort na de putsch nam de Heimwehr haar centrale positie in de landspolitiek weer in. Aangedrongen werd op de vorming van een dictatoriale vaderlandsingestelde rechtse regering, die in mei 1932 ook tot stand kwam onder leiding van de christelijk-sociale politicus Dolfuss.²⁶² *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* verwachtte dat daarmee de parlementaire democratie had afgedaan. De nieuwe regering werd als een voorloper beschouwd van een rechtse dictatuur.²⁶³ De Heimwehr majoor Emil Fey werd staatssecretaris voor het Veiligheidswezen. Zijn eerste daad was het afkondigen van een demonstratie-verbod in Wenen voor de communisten, de sociaal-democraten en de nationaal-socialisten, maar niet voor de Heimwehr en de christelijk-socialen.²⁶⁴ *De Tijd* geloofde daarna weer helemaal in de Heimwehr beweging. Ondanks alle wisselvalligheden en fouten, had de Heimwehr haar gezonde kern behouden. Zij was een in-Oostenrijkse beweging, gedragen door de sympathie van de Oostenrijkse katholieken.²⁶⁵

---

²⁵⁶ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (correspondent, 15 september 1931).

²⁵⁷ *De Nederlander* (15 september 1931).

²⁵⁸ *De Tijd* (buit. overzicht, 15 september 1931).

²⁵⁹ *De Tribune* (19 september 1931).

²⁶⁰ *Het Volk* (18 november 1932).

²⁶¹ *De Tijd* (17 september 1931, 21 september 1931).

²⁶² *De Standaard* (4 mei 1932).

²⁶³ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (correspondent, 24 mei 1932).

²⁶⁴ *De Tijd* (V.D., 18 oktober 1932); *De Tribune* (18 oktober 1932); *Het Volk* (18 oktober 1932).

²⁶⁵ *De Tijd* (hoofdartikel, 22 oktober 1932).

De sociaal-democraten in Oostenrijk waren, volgens *Het Volk*, zeer bezorgd over deze nieuwe ruk naar rechts. De ontwapening van de burgerwachten was opgedragen aan majoor Fey, die zou pogen alle gewapende benden van de bourgeoisie weer in het teken van de haneveer van de Heimwehr te verenigen. De socialistische leider Otto Bauer verweet de regering dat zij na het mislukken van de contra-revolutie van Starhemberg, de fascistische wapens had laten behouden en niemand voor de staatsgreep had vervolgd.²⁶⁶ De strijd tegen het fascisme werd op een conferentie van de Sociaal-Democratische partij in november 1932 centraal gesteld. De sociaal-democraten concludeerden dat de democratie moest worden gehandhaafd, maar dat dat doel niet meer alleen met parlementaire middelen kon worden bereikt. Tegenover het geweld van de burgerwachten zou geweld van de arbeidersklasse moeten worden geplaatst ter verdediging van de democratie. De Oostenrijkse Sociaal-Democratische Partij bleef haar hoop op de Sovjet-Unie vestigen en op een herstel van de eenheid in de socialistische beweging.²⁶⁷

Antisemitisme

In het gehele interbellum was in Oostenrijk sprake van een groeiend antisemitisme. Verschillende artikelen in *De Tijd* getuigden van begrip en zelfs instemming met het antisemitisme. Hierop werd door een andere medewerker van de krant gereageerd. Deze noemde Jodenhaat en vreemdelingenhaat ‘verpestende bacillen’. De Weense correspondent van *De Tijd* kwam hiertegen in het geweer. Vanuit Nederland was het niet gemakkelijk een objectieve kijk te krijgen op het Oostenrijkse Jodenvraagstuk. ‘De overwegende invloed der Joden op bijna elk gebied en meer nog de wijze, waarop deze invloed ontstond en uitgebuit wordt, heeft hier, ik zou willen zeggen een on-Weense, onverdraagzame stemming tegen de Joden in het leven geroepen...’ De krant citeerde de katholieke *Reichspost*, die er op wees dat de Joden de Communistische partij beheersten. Joden zaten in het bestuur van de sociaal-democratische partij, Joden schreven in de socialistische kranten, Joden stonden aan het hoofd van bijna alle socialistische ondernemingen en organisaties, een half-Jood commandeerde de Schutzbund. De brutaliteit van de Joodse pers, het geweld tegen de antisemitische organisaties hadden de christelijke bevolking, volgens de correspondent van *De Tijd*, wakker geschud. Deze opvatting zou door veel katholieken in Oostenrijk worden gedeeld.²⁶⁸ *De Tijd* wist ook in haar taalgebruik een anti-Joodse sfeer in

---

²⁶⁶ *Het Volk* (21 oktober 1932).

²⁶⁷ *Het Volk* (15 november 1932, 18 november 1932).

²⁶⁸ *De Tijd* (19 december 1925).

haar kolommen op te roepen en noemde Deutsch, de leider van de Schutzbund, de 'Hebreeuwisch-socialistischen oorlogsminister'.²⁶⁹

De Heimwehrbeweging speelde vanaf het begin in op de antisemitische gevoelens in Oostenrijk. Huber, de Heimwehr minister van Justitie in de regering Vaugoin, liet weten dat hij onderhandelingen met Hitler had gevoerd en dat de Heimwehren hetzelfde standpunt over de Joden innamen als de nationaal-socialisten in Duitsland. *Het Volk* wees er op dat een van de verkiezingsleuzen van de Heimwehren was: 'De Joden moeten worden verwijderd uit het parlement en het economische leven'.²⁷⁰ Ook de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* stelde vast dat de christelijk-socialen en de burgerwachten steeds duidelijker met een antisemitisch programma voor de dag kwamen.²⁷¹ Eind 1932 kwam het, tijdens de regering Dolfuss, tot een gewelddadige aanval van nationaal-socialisten op een Joods warenhuis in Wenen. In vlugschriften werd opgeroepen niet bij Joden te kopen.²⁷²

Fascisten en nationaal-socialisten

In Oostenrijk opereerden twee fascistische bewegingen. De Heimwehrbeweging kwam op voor een onafhankelijk Oostenrijk, koerste dus niet op eenwording met Duitsland en was fel anti-communistisch. Deze beweging orienteerde zich sterk op Mussolini en werd ook ruimhartig door hem gefinancierd. De Oostenrijkse nationaal-socialisten voelden zich ten nauwste verbonden met de Hitler-beweging en drongen aan op aansluiting bij het Duitse Rijk. Beide groeperingen waren antisemitisch. Voor de Oostenrijkse nationaal-socialisten, een partij die lange tijd in de schaduw stond van de Heimwehrbeweging, was dit thema nog belangrijker dan voor de Heimwehr.²⁷³

De Nationaal-Socialistische Partij was, volgens *De Tijd*, vooral populair bij de 'academische jeugd, die voor het grootste gedeelte rechts-radicaal en nationaal-socialistisch is'.²⁷⁴ De meeste leden van de Heimwehr beweging waren beduidend ouder en kwamen vooral uit andere lagen van de bevolking. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* constateerde dat de nationaal-socialisten zich beperkten tot het onderschrijven van de 26 stellingen van Hitler.²⁷⁵ Volgens de nationaal-socialisten kwam het Heimwehr programma neer op een volstreekte verlooche-

---

²⁶⁹ *De Tijd* (17 mei 1930).

²⁷⁰ *Het Volk* (21 oktober 1930).

²⁷¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (correspondent, 8 oktober 1930).

²⁷² *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (correspondent, 24 december 1932).

²⁷³ Carsten, *The rise of Fascism*, 225; Stadler, 'Austria', 107-111, Mann, *Fascists*, 209-212.

²⁷⁴ *De Tijd* (12 juni 1930).

²⁷⁵ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (correspondent, 29 oktober 1930).

ning van het nationaal-socialistisch program, dat ook socialistische punten behelste. De Heimwehr zou zich op een 'reactionair-kapitalistisch' standpunt stellen. ²⁷⁶ *De Tijd* was van mening, dat het verschil tussen de twee bewegingen alles met het geloof te maken had. Volgens *De Tijd* was de Nazi-beweging niet met de Heimwehr-beweging te vergelijken. De Nationaal-Socialistische Partij was noch Oostenrijks noch katholiek, maar 'Pruisisch en protestantsch'. ²⁷⁷ In de berichtgeving van *De Tijd* over Duitsland zou deze benadering terugkomen. Over deze partij was geen enkele Nederlandse krant positief.

---

²⁷⁶ *De Telegraaf* (30 september 1930).

²⁷⁷ *De Tijd* (22 oktober 1932).

Duitsland: De opmars van het nationaal-socialisme.

Vóór de Eerste Wereldoorlog was Duitsland de leidende economische macht in Europa. Duitsland was de belangrijkste en modernste industriële staat en onderscheidde zich door hoge productiecijfers. De nederlaag in de oorlog had tot gevolg dat Duitsland tien procent van zijn grondgebied moest prijsgeven. Bovendien verplichtten de vredesvoorwaarden van Versailles het land tot enorme herstelbetalingen.

In de herfst van 1918 was sprake van een zeer onstabiele politieke situatie. De keizer was op 9 november van dat jaar naar Nederland gevlucht, soldaten weigerden nog langer te vechten en kwamen in opstand. Een brede stroming in het land wenste maatschappelijke veranderingen. Een dreigende socialistische revolutie kon eind 1918 door de sociaal-democratische president Ebert worden verhinderd met behulp Freikorpsen, bestaande uit oud-militairen. Datzelfde gebeurde in januari 1919 met de communistische 'Spartakus' opstand in Berlijn, waarbij de leiders Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht werden vermoord.²⁷⁸

In de buitenlandse berichtgeving van de Nederlandse pers speelde Duitsland een centrale rol. Voor Nederland was Duitsland het belangrijkste buitenland. Alles wat daar gebeurde op politiek, sociaal, economisch en cultureel gebied was voor de Nederlandse pers van belang. Direct na de oorlog was deze aandacht vooral verbonden met angst voor een afglijden van het grote buurland naar het 'bolsjewisme' en met zorgen over de economische situatie van de belangrijkste handelspartner, over de vrede in Europa en het verdrag van Versailles. *De Standaard*, *De Nederlander* en *De Tijd* bleven veel sympathie voor Duitsland houden en veroordeelden de wijze waarop dit land in Versailles was behandeld. *Het Volk* voelde zich zeer nauw verbonden met de Duitse Sociaal-Democratische Partij, *De Tribune* met de Duitse Communistische Partij. *De Tijd* oriënteerde zich op de katholieke Centrum Partij, maar die verbondenheid was veel minder groot dan die met de Oostenrijkse Christelijk-Sociale Partij van Seipel. Alle kranten, behalve *De Tribune*, waren bezorgd over de ontwikkelingen in Duitsland na de oorlog en vreesden een socialistische revolutie.

'Bolsjewistisch' gevaar na de oorlog

Enkele maanden na de mislukte Spartakusopstand in Berlijn poogden com-

---

²⁷⁸ Walther Ratenau, *Zur Kritik der Zeit* (Berlin 1919); Carsten, *The Rise of Fascism*; Susanne Miller, 'Die Sozialdemokratie in der Spannung zwischen Oppositionstradition und Regierungverantwortung in den Anfängen der Weimarer Republik', in: Hans Mommsen (red), *Sozialdemokratie zwischen Klassenbewegung und Volkspartei* (Frankfurt 1974), 84-102; Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*; Eatwell, *Fascism. A History*; Mann, *Fascists*; Haffner, *Die Deutsche Revolution*, 169-182.

munisten, meerderheidssocialisten, onafhankelijke socialisten en anarchisten, aanvankelijk in eendrachtige samenwerking, in München in april 1919 een radenrepubliek te stichten.²⁷⁹

De Tijd vond dit een veeg teken. ‘Over Rusland, Hongarije, Beieren, komt het bolsjevistisch gevaar dus steeds nader. Zal het voor onze grenzen halt houden?’²⁸⁰ Ook *De Nederlander* en *De Standaard* vroegen zich bezorgd af of het bolsjewisme in Duitsland nog onderdrukt kon worden, want de radenrepubliek steunde op de drie socialistische partijen – de meerderheidssocialisten, de onafhankelijke socialisten en de communisten – en wilde nauw samenwerken met Rusland en Hongarije.²⁸¹ Aanvankelijk was *Het Volk* positief over de radenrepubliek, maar al vrij snel constateerde de krant dat er verdeeldheid ontstond tussen socialisten en communisten. *Het Volk* volgde daarna de burgerlijke pers in haar afkeer van het bolsjewisme en de wandaden van de ‘rode terreur’.²⁸²

Op de val van de radenrepubliek werd opgelucht gereageerd.²⁸³ De kranten publiceerden berichten uit Beieren over gruweldaden van de communisten. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* schilderde, net als de andere dagbladen, een beeld van plundering, geweldpleging en moord, als resultaat van de bolsjewistische heerschappij in het ‘gekkenhuis München’.²⁸⁴ *De Telegraaf* sprak over vreselijke terreur en moordpartijen door de Rode Garde.²⁸⁵ *De Standaard* en *De Tijd* waren bijzonder verheugd dat de radenrepubliek na een kort bestaan van vijf weken was verslagen en dat het gevaar van besmetting met de bolsjewistische ziekte sterk was verminderd. *De Tijd* was ingenomen met de steun die de regeringstroepen daarbij hadden gekregen van de gewapende burgerwachten.²⁸⁶

Door verschillende ooggetuigen en historici is later bevestigd dat door de revolutionairen vreselijke wandaden waren gepleegd, zoals het vermoorden van een groot aantal gijzelaars. Op de radenrepubliek volgde echter een periode van

---

²⁷⁹ Ernst Toller, *Eine Jugend in Deutschland* (Amsterdam 1936); Haffner, *Die Deutsche Revolution*, 197-212; Victor Klemperer, *Zo zag de waarheid er op donderdag uit. Dagboek van een Revolutie.1919*, vertaling van ‘Man möchte immer wieder weinen und lachen in einem’ door W. Hansen (Amsterdam/Antwerpen 2016).

²⁸⁰ *De Tijd* (persbureau Havas-Reuter en hoofdred. artikel, 5 april 1919).

²⁸¹ *De Nederlander* (redact. art. 5 april 1919, 7 april 1919); *De Standaard* (redactie buitenland, 8 april 1919).

²⁸² *Het Volk* (8 april 1919, 19 april 1919).

²⁸³ *De Standaard* (15 april 1919; driestar, 16 april 1919).

²⁸⁴ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (redactie buitenland, 19 april 1919, 24 april 1919); *Het Volk* (24 april 1924).

²⁸⁵ *De Telegraaf* (Wolff, 22 april 1919, 25 april 1919).

²⁸⁶ *De Standaard* (30 april 1919); *De Tijd* (Tägliche Rundschau, 30 april 1919; 5 mei 1919).

witte terreur die het linkse geweld in haar bruutheid en met massale executies verre overtrof.²⁸⁷

Contra-revolutie en fascisme

Een geheel andere bedreiging voor Duitsland ging, volgens *De Standaard*, uit van de Duitse fascisten. Al in 1919 wees deze krant op het optreden van Hitler. 'Hitler, de leider van de fascisten en de ongekroonde koning van Beieren, roept alle Duitschers te wapen tegen Frankrijk, tegen de Joden en vooral tegen de '...misdadigers van 1918; d.z. de lieden, die de revolutie leidden, en sedert in Duitschland de lakens uitdeelden. De invloed van dezen eenvoudige man is geweldig.'²⁸⁸

In 1919 hadden Freikorpsen een belangrijke rol gespeeld om de Spartakusopstand te bedwingen en de radenrepubliek in München te vernietigen. De groeiende kracht van rechts werd in maart 1920 onderstreept door een poging van een van deze Freikorpsen, de Ehrhardt brigade, tot een contra-revolutionaire staatsgreep in Berlijn. Met steun van Von Lüttwitz, de commandant van de Reichswehr, werd Berlijn bezet en werd op 13 maart 1920 een nieuwe regering gevormd onder leiding van dr. Wolfgang Kapp. Dit regime werd binnen enkele dagen verslagen, niet door het optreden van president Ebert, maar doordat de vakbonden een algemene staking hadden uitgeroepen.²⁸⁹

De Standaard was bezorgd over de staatsgreep in Berlijn waarvan Kapp de spil was. De krant signaleerde sterke 'pan-Germaanse sympathieën' bij deze putsch. Het nieuwe regime had onmiddellijk een verschijningsverbod opgelegd aan alle sociaal-democratische en democratische kranten. Dergelijke daden konden volgens *De Standaard* 'democraten van alle gading weinig vertrouwen inboezemen'. De staatsgreep van Kapp en Von Lüttwitz werd door de *Nieuwe Rotterdamse Courant* vooral gezien als een politieke kwajongensstreek.

In het hele land kwam het tot algemene stakingen als protest tegen deze putsch. *De Standaard* stelde vast dat de nationalistische opstand een communistische tegenbeweging in het leven had geroepen. *De Nederlander* vreesde dat de com-

---

²⁸⁷ Toller, *Eine Jugend in Deutschland*; Carsten, *The rise of fascism*, 86-87; Ernst Nolte, 'Germany' in: Rogger en Weber (red), *The European Right* (Berkeley/Los Angeles 1965), 261-308, aldaar 297; Haffner, *Die Deutsche Revolution*, 210-212; Klemperer, *Zo zag de waarheid er op donderdag uit*, 179-186.

²⁸⁸ *De Standaard* (9 oktober 1919).

²⁸⁹ Vallentin, *Stresemann* (Leipzig 1930), 50; Carsten, *The rise of fascism*, 87; Ceplair, *Under the Shadow of War*, 58;

munistische Spartakus-beweging uit dit brede verzet voordeel zou behalen.²⁹⁰ *De Tijd* maakte zich grote zorgen omdat de tegenbeweging zich uitbreidde over het hele land en bijna het hele Roergebied in handen was gekomen van communistische arbeiders, die waren bewapend met kanonnen en mitrailleurs uit de fabrieken in het Roergebied.

De kranten vreesden dat ook Nederland bedreigd zou kunnen worden. ‘Belangwekkend in hooge mate voor ons land is, dat de hoge druk van het roode leger gericht is naar de Nederlandsche grens...Het sterke bolsjewistische leger is in opmarsch naar de Nederlandsche grenzen...’ Het Nederlandse volk werd opgeroepen zich gereed te houden tegen nieuw revolutiegevaar.²⁹¹ *De Nederlander* meldde dat in 's Heerenberg de Vrijwillige Landstorm was opgeroepen en dat verdere militaire versterkingen werden verwacht.²⁹²

Van een serieuze dreiging was echter geen sprake. Het verzet in het Roergebied werd snel de kop in gedrukt. Tezelfdertijd was overigens sprake van een grote havenstaking in Rotterdam die zich uitbreidde naar Amsterdam, waar ook het vervoersbedrijf in staking ging.²⁹³

Kort na dit samenvallen van een buitenlandse bedreiging met binnenlandse protestacties werd door minister Heemskerk een wetsontwerp ingediend ter bestrijding van revolutionaire woelingen. Volgens de christelijk-historische leider De Savornin Lohman zou de Nederlandse staatsvorm moeten worden beschermd tegen onwettige aanslagen van binnen en van buiten.²⁹⁴

Bierkellerputsch 1923

In september 1923 kondigde de regering van het Duitse Rijk de noodtoestand af vanwege de onbeheersbare inflatie, maar vooral om de staatscontrole over het hele land te versterken. De uitvoerende macht werd in handen gelegd van Geßler, de rijksminister van verdediging, en Von Seeckt, de opperbevelhebber van het leger. Voor Beieren werd Von Kahr tot rijkscommissaris benoemd met dictatoriale bevoegdheden. Onder de monarchist von Kahr konden de nationaal-socialisten, die zich in de jaren daarvoor hadden ontwikkeld tot een sterke

---

²⁹⁰ *De Standaard* (15 maart 1920; redactie buitenland, 17 maart 1920, 19 maart 1920, 20 maart 1920); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (15 maart 1920, 16 maart 1920); *De Telegraaf* (17 maart 1920); *De Nederlander* (redactie, 16 maart 1920; 20 maart 1920).

²⁹¹ *De Tijd* (telegrammen en redactioneel artikel, 24 maart 1920); *De Nederlander* (24 maart 1920).

²⁹² *De Nederlander* (26 maart 1920).

²⁹³ *De Nederlander* (18 maart 1920, 20 maart 1920).

²⁹⁴ *De Telegraaf* (28 mei 1920); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (11 juni 1920, 12 juni 1920); Gijsenbergh, 182-184.

beweging, onbelemmerd hun gang gaan. In navolging van Mussolini's Mars op Rome wilde Hitler, de leider van de nationaal-socialistische beweging, in november 1923 de macht in Beieren grijpen om vervolgens richting Berlijn te trekken om een nationale dictatuur te vestigen.²⁹⁵ Hitler werd bij zijn pogingen financieel gesteund door de Daimler Werke en de Württembergse metaalindustrie.²⁹⁶

De Nederlandse pers verwachtte al in september dat het in Beieren tot een rechtse, volgens de anti-revolutionaire krant *De Standaard*, 'fascistische staatsgreep' zou komen²⁹⁷, want Hitler wilde een 'brute, nationalistische dictatuur' om Duitsland weer groot en machtig te maken.²⁹⁸

De Standaard was tegelijkertijd ook zeer beducht voor de rode terreur in Saksen, Thüringen en Brunswijk, waar links de meerderheid had.²⁹⁹ Erich Zeigner, de sociaal-democratische minister-president van Saksen, had op 21 maart 1923 twee communisten in zijn regering opgenomen. Op 29 oktober 1923 werd zijn linkse regering echter door de rijksregering, met aan het hoofd de sociaal-democratische president Ebert, afgezet. De burgerlijke pers meldde opgetogen dat de arbeidersregering in Saksen was verdreven. *Het Volk* had het hier erg moeilijk mee en wist zich geen houding te bepalen.³⁰⁰ Tegen Beieren werd door de centrale regering op dat moment niet opgetreden.

De Tribune stelde vast dat de SPD getalsmatig bijzonder sterk was, maar zwak door de onwil van haar leiders en de aarzeling van de massa's. De KPD was bereid tot de proletarische revolutie, maar was daar door haar getalssterkte niet klaar voor. Voor *De Tribune* was duidelijk dat een oplossing voor de ernstige situatie in het land werd verhinderd door de sociaal-democratie. De krant verwachtte een 'witte dictatuur' in Beieren, maar ging er van uit, dat deze dan spoedig door een rode dictatuur zou worden afgelost. Het massale arbeidersverzet dat op de Kapp putsch was gevolgd, versterkte die gedachte.³⁰¹

De Tijd ging er van uit dat Beieren zich wilde afscheiden om krachtig de strijd aan te binden met het bolsjewisme. Met het nationaal-socialisme had *De Tijd* echter niet veel op en volgde daarin het katholieke blad *Germania* dat de voor-

---

²⁹⁵ Vallentin, *Stresemann*, 117-125; Carsten, *The rise of fascism*, 107-121; Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, 394; Eatwell, *Fascism*, 93.

²⁹⁶ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (red. artikel 'De Staatsgreep in Beieren mislukt', 10 november 1923).

²⁹⁷ *De Standaard* (Buitenland - Stoffels, 24 September 1923).

²⁹⁸ *De Telegraaf* (eigen telegrammen, 18 oktober 1923, 23 Oktober 1923).

²⁹⁹ *De Standaard* (driestar artikel, 15 september 1923).

³⁰⁰ *Het Volk* (30 oktober 1923).

³⁰¹ *De Tribune* (3 oktober 1923, 8 oktober 1923).

liefde van de nationaal-socialisten voor het moderne heidendom en de Wotan-cultus hekelde. 'Juist van katholiek standpunt uit moeten wij het smadelijke misbruik verwerpen, dat men in München met heilige dingen maakt. De dragers der geheele actie hebben absoluut niet het recht, om op te treden als strijders voor het Christendom, laat staan voor het katholicisme.' *De Tijd* hoopte dat de Beieren zouden luisteren naar de bisschoppen en niet naar de protestanten von Kahr, Ludendorff en Hitler.³⁰²

Op 8 november 1923 probeerde Hitler met steun van generaal Ludendorff, die opperbevelhebber was geweest van het Duitse leger tijdens de oorlog en nog steeds als oorlogsheld werd gezien, in Beieren de macht te grijpen. In de Bürgerbraukeller kondigt hij de nationale dictatuur af. Deze staatsgreep werd binnen een dag verijdeld door leger en politie, vooral omdat het centrale bevel in Berlijn eindelijk besloten had op te treden. Te elfder ure had president Ebert het opperbevel over de Reichswehr en de uitvoerende macht overgedragen aan de chef van de legerleiding, generaal Von Seeckt. Deze nam vervolgens alle maatregelen om aan de opstand in Beieren een einde te maken. De onwettige dictatuur in het Zuiden was volgens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* bestreden met een wettige dictatuur in het Noorden.³⁰³ De samenzweerdere werden gearresteerd en moesten zich enkele maanden later voor een rechtbank verantwoorden.³⁰⁴

Deze putsch werd door de Nederlandse pers op verschillende wijzen geduid en gezien als een monarchistische, nationalistische of rechtsradicale staatsgreep.³⁰⁵ Alle kranten waren het er over eens dat tegen de putsch krachtig moest worden opgetreden en dat de samenzweerdere zwaar moesten worden gestraft. De putsch werd echter niet door alle kranten helemaal serieus genomen. *De Tijd* sprak van een 'bier- en worstomwenteling' en een 'operette-staatsgreep'³⁰⁶, *De Standaard* noemde het een komedie.³⁰⁷ De benaming 'Bierkellerputsch' werd volgens de liberale *Nieuwe Rotterdamsche Courant* gebruikt om de betekenis ervan te minimaliseren. Daar was geen reden toe, aangezien er, volgens deze krant,

---

³⁰² *De Tijd* (redactie buitenland, 18 oktober 1923; correspondent, 22 oktober 1923).

³⁰³ *De Tijd* (telegrammen, 9 november 1923); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (11 november 1923).

³⁰⁴ Vallentin, *Stresemann*, 117-125; Carsten, *The rise of fascism*, 107-121; Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, 394; Eatwell, *Fascism*, 93.

³⁰⁵ *Het Volk* (9 November 1923); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (10 November 1923).

³⁰⁶ *De Tijd* (correspondent, 13 November 1923).

³⁰⁷ *De Standaard* (7 April 1924).

plannen hadden bestaan om 700 schrijvers en politici te executeren, zo veel mogelijk Joden bijeen te drijven en te dreigen met het vermoorden van alle Joden.³⁰⁸

De Tijd was van oordeel dat een Duitse Seipel heel goed zou zijn voor het politiek verscheurde land.³⁰⁹ *De Standaard* analyseerde de situatie in Duitsland en stelt vast, dat in Duitsland geen sprake was van een staat die duidelijk macht kon uitoefenen. Aan de Rijn, in Midden-Duitsland en in Beieren was de staatsautoriteit tot 'een legende' geworden. Daardoor konden allerlei revolutionaire stromingen hun gang gaan. De krant was nog meer bezorgd over wat zich in het Rijnland afspeelde dan over de afscheidingsbeweging in Beieren. De separatisten in het Rijnland werden niets ontziende desperado's genoemd.³¹⁰ *De Tribune* was van mening dat het Duitse volk geen 'democratie' wilde. Het wilde de rijkseenheid gesymboliseerd zien in een machtige persoonlijkheid, het wilde een half-religieuze staatsaanbedding. Op deze gevoelens speelde Hitler in met zijn strijd tegen het bolsjewisme en de Joden. *De Tribune* wees er ook op dat in Duitsland en met name in Beieren met twee maten werd gemeten. In Beieren was de communistische partij door Von Kahr ontbonden verklaard. Het lidmaatschap van de communistische partij werd gestraft met zware tuchthuisstraffen. De gevangenen in Beieren zaten vol met revolutionaire arbeiders, maar niet met Hitler-misdadigers.³¹¹

In april 1924 kwam het tot een rechtszaak over de staatsgreep. Over deze rechtszaak werden in de Nederlandse pers meer artikelen gepubliceerd dan over de staatsgreep zelf. In geuren en kleuren werd verslag gedaan. De algemene teneur was zeer negatief en laatdunkend. Volgens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was het proces een hoon voor elk rechtsidee. Het requisitoir was een verheerlijking van de beklaagden. Het openbaar ministerie had zijn achting voor Hitler uitgesproken. Hitler werd tot 5 jaar vestingstraf veroordeeld. Ludendorff werd vrijgesproken. Volgens de liberale krant was van deze rechtbank niet anders te verwachten.³¹² *Het Volk* laakte het vonnis en de voorkeursbehandeling van de samenzweerders, die in schril contrast stond met de vreselijke behandeling van de mannen van de Radenrepubliek.³¹³ Ook *De Telegraaf* vond het schandalig dat de staatsgreep straffeloos bleef.³¹⁴ Met toorn en schaamte wendden, vol-

---

³⁰⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (11 November 1923).

³⁰⁹ *De Tijd* (correspondent, 26 november 1923, 10 december 1923).

³¹⁰ *De Standaard* (buitenland – Stoffels, 27 oktober 1923; 17 november 1923).

³¹¹ *De Tribune* (15 november 1923, 17 november 1923).

³¹² *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (22 Maart 1924, 23 maart 1924, 1 april 1924).

³¹³ *Het Volk* (23 Maart 1924, 10 April 1924).

³¹⁴ *De Telegraaf* (2 april 1924).

gens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, serieuze Duitsers het hoofd af van het walgelijk beeld van deze rechtzaak.³¹⁵

Het Nationaal-socialisme

De Tijd greep het proces aan om duidelijk te maken dat er een groot verschil bestond tussen het nationaal-socialisme van Hitler en het fascisme van Mussolini, vooral omdat het katholieke geloof door de nationaal-socialisten in de kern werd geraakt. *De Tijd* had geen enkele begrip voor katholieken die achter de nationaal-socialisten aanliepen. De krant herinnerde aan de reactie van de perschef van de Beierse regering op de moord op de minister Erzberger: „Gelukkig, dat het zwijn dood is”. ‘Heden jubelen honderden oer-domme katholieken hun hero Ludendorff toe, waarschijnlijk niet wetend of niet willen wetend, wat deze opgeblazen kadet in het proces misdreven heeft tegen Zijne Heiligheid den Paus, tegen Zijne Eminentie Kardinaal Faulhaber en tegen alle katholieken van Deutschland.’³¹⁶

Terwijl *De Tijd* het nationaal-socialisten scherp probeerde te positioneren tegenover het katholieke geloof en die lijn ook vasthield, zag *De Nederlander* juist verbanden tussen fascisme en katholicisme. ‘Vele vooraanstaande nazi’s zijn katholiek. Het nationaal-socialisme is een mengelmoes van modern heldendom, fascistische formules en katholieke leerstellingen, welke uitsluitend door een overdreven fanatisme worden samengehouden.’³¹⁷ *De Standaard* was het niet met *De Nederlander* eens en wees erop dat veel bisschoppen zich juist tegen het nationaal-socialisme hadden gekeerd, terwijl in Pruisen 40% van de Evangelische predikanten lid was van de NSDAP.³¹⁸

Na de veroordeling van Hitler in 1924 was er in de pers gedurende enige jaren weinig aandacht voor het Duitse fascisme. Af en toe verschenen berichten over plaatselijke gewelddadige confrontaties met communisten. Die situatie veranderde in 1929, toen de nationaal-socialisten bij de gemeenteraadsverkiezingen flinke winst behaalden. *De Nederlander* concludeerde dat men niet meer alleen met de Duitse bolsjewiki, maar ook met de nationaal-socialisten, de Duitse fascistten, rekening zou moeten houden. Doelbewust stapten zij door de straten van Berlijn. Goebbels, de leider van de nationaal-socialisten in Berlijn, verklaarde dat de nazi’s schoon schip wilden maken. De Duitse staat werd bedreigd door een permanente crisis. Er werd steeds meer kritiek geuit op het parlementaire systeem. Een dictatuur zoals in Italië zou een goede oplossing zijn. Ook

³¹⁵ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (2 maart 1924).

³¹⁶ *De Tijd* (correspondent, 7 april 1924).

³¹⁷ *De Nederlander* (correspondent, 2 mei 1932).

³¹⁸ *De Standaard* (redactie buitenland, 23 maart 1932).

voor Duitsland zou een Mussolini goed kunnen werken.³¹⁹ *De Standaard* vond de verkiezingswinst van de communisten echter gevaarlijker dan die van de nationaalsocialisten. De communisten hadden namelijk een duidelijk programma en een duidelijk doel voor ogen. Dat was bij de nazi's veel minder het geval.³²⁰

Ondanks deze relativiserende opmerkingen van *De Standaard* is het algemene beeld dat de Nederlandse kranten al ver vóór 1933 goed bekend waren met de doelstellingen van de nationaal-socialisten. De kranten publiceerden regelmatig uitspraken van nazi-leiders, die aan duidelijkheid niets te wensen overlieten. De pers onderkende dat Hitler uit was op het verscheuren van de vredesverdragen en dat hij drastische gebiedsuitbreiding nastreefde, in het bijzonder naar het oosten. Het was zonneklaar dat antisemitisme en haat tegen alles wat communistisch en socialistisch was kernpunten in zijn programma waren. Ook wees de pers op de minachting voor de parlementaire democratie.³²¹ *De Standaard* en *De Nederlander* waren er van overtuigd, dat het nationaal-socialisme ook anti-kapitalistisch was.³²² *De Standaard* beschouwde de nationaal-socialisten, onder leiding van Adolf Hitler, als een soort communistische partij op nationalistische grondslag, die behalve antidemocratisch en antipacifistisch, vóór alles antikapitalistisch was. De partij was antisemitisch omdat zij in de Joden de incarnatie van kapitalisme en materialisme zag. De nazi's wilde ontrecting van de Joden, maar liefst uitdrijving van alle Joden. Alle naamloze vennootschappen moesten in de macht van de staat komen, grootgrondbezit en banken moesten worden onteigend, de vredesverdragen moesten worden vernietigd.³²³

Tussen het communisme en het nationaal-socialisten bestond, naar het oordeel van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, een verwantschap, die in Duitsland grote gevolgen kon hebben als de nationaalsocialisten op den duur de grote verwachting van hun proletarische aanhang niet mochten kunnen bevredigen. Ontevredenheid van wie dan ook over wat dan ook was naast het verlangen naar een krachtige hand de motor van de beweging. Hitler streefde volgens deze krant

---

³¹⁹ *De Nederlander* (correspondent, 19 juli 1930).

³²⁰ *De Standaard* (16 september 1930; driestar artikel, 18 september 1930).

³²¹ *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 25 november 1932 citeerde Hitler: 'Dat wij in de parlementen traden, vindt zijn reden uitsluitend in de grondwet, die ons dwong deze legale weg te betreden. Ik zelf heb me echter bewust verre gehouden van elke parlementaire werkzaamheid'.

³²² *De Nederlander* (bijdrage Petermeijer, 6 december 1929). In dit artikel wordt Goebels geciteerd: 'Wij keren ons tegen de beurs, tegen de pers, tegen het marxisme en tegen de vrijmetselarij. ..wij willen een volksstaat, waar het algemeen belang uitgaat boven het persoonlijke interesse'.

³²³ *De Standaard* (16 september 1930).

naar een dictatuur die het volk zelf wilde. De militair georganiseerde nazi-partij moest de kern van de toekomstige staat worden.³²⁴

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* wees er ook op, dat de nationaalsocialisten streefden naar meer ‘Lebensraum’. Hitler verklaarde dat Duitsland land te kort kwam voor 20 miljoen mensen. Deze moesten gelegenheid krijgen zich in het Oosten te vestigen, vooral in Rusland.³²⁵ Reeds eerder had ook *De Nederlander* aandacht gevraagd voor de imperialistische ambities van Hitler en zijn plannen voor een bondgenootschap met Mussolini. Het opgeven van Elzas-Lotharingen en de Duitse gebieden in Polen en in Tsjecho-Slowakije wogen, volgens Hitler, heel wat zwaarder dan het afstand doen van Zuid-Tirol. Agitatie om Zuid-Tirol zou Duitsland de mogelijkheid ontnemen van een vriendschapsverbond met Italië, de enige staat, wiens belangen in een andere richting lagen dan die van Frankrijk.³²⁶

Uit dit soort artikelen, die met enige regelmaat verschenen, kwam klip en klaar naar voren wat de nationaal-socialisten wilden. De Nederlandse lezers werden door hun kranten goed geïnformeerd over de plannen van de Nazis. Een geheel andere zaak is of deze plannen door de kranten altijd serieus werden genomen en als werkelijk bedreigend werden beschouwd.

Wat de nationaal-socialisten wilden werd door de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* in één woord ‘nonsens’ genoemd. Alle financiële moeilijkheden van het Rijk zouden volgens de nationaal-socialisten kunnen worden opgelost door het vermogen van alle bankdirecteuren en Joden verbeurd te verklaren. Met de 107 nationaal-socialisten was in de Rijksdag, volgens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, een partij uit de onderwereld der ontevredenheid opgedoken, die door de andere partijen niet voor vol werd aangezien en in elk geval geen enkele politieke traditie en een program van negaties en onvervulbare eisen had.³²⁷ Ook *Het Volk* nam de NSDAP aanvankelijk niet helemaal serieus. Het was een typisch reactionaire partij van de kleine luyden. ‘Haar aanhangers zijn voor het grootste gedeelte brave lieden, met een beperkt politiek verstand, en vrouwen.’³²⁸ De communisten maakten zich, volgens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, niet erg veel zorgen over een mogelijke machtsgreep van de nationaal-socialisten. De

---

³²⁴ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (23 oktober 1923).

³²⁵ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (correspondent, 1 augustus 1930, redactie buitenland, 16 september 1930, 17 september 1930).

³²⁶ *De Nederlander* (11 mei 1929).

³²⁷ *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, (redactie buitenland, 16 september 1930).

³²⁸ *Het Volk* (15 april 1931, 21 april 1931).

communisten hingen de ‘verslijtingstheorie’ aan: het is niet erg als de nationaal-socialisten aan de macht komen, dan maken ze zich het eerst onmogelijk.³²⁹

Naast de kritiek zag *De Standaard* ook iets positiefs in het nationaal-socialisme. ‘Bij alle antipathie die in het buitenland tegen Hitler’s beweging bestaat, vergeet men te vaak dat deze fascinerende massaleider tenminste een belangrijke creditpost op zijn rekening heeft.’ Hij had miljoenen arme, vaak werklozen mannen en vrouwen weer een positief levensdoel gegeven. Hiermee had Hitler’s beweging ze gered uit de klauwen van het communisme. Zonder de Nazi’s zou het communisme een dreigend gevaar zijn voor Duitsland en voor Europa.³³⁰ Ook in 1932 woog het gevaar van het bolsjewisme voor de burgerlijke pers nog steeds zwaarder dan het gevaar van het Duitse fascisme.

Onderschatting van Hitler

Aanvankelijk meende de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, dat Hitler niet serieus kon worden genomen. Hij was de Münchener circusnar.³³¹ *De Tijd* sprak in 1923 over Hitler als de ‘grootste lege braniemaker der laatste tijden’.³³² *De Telegraaf* noemde hem een slaafs imitator van Mussolini en ‘een kwakende kikkvors in het Oostenrijkse moeras’ en een retorisch begaafd leeghoofd.³³³ Vijf jaar later werd Hitler minder belachelijk gemaakt, maar werd hij nog steeds niet helemaal serieus genomen, behalve door *De Tijd*, die met een zekere bewondering sprak over zijn meeslepende redevoeringen. ‘Hitler hangt aan zijn overtuigingen met een hartstochtelijke echtheid en idealisme, dat haast uit den tijd is.’³³⁴ Vooral *De Nederlander* onderschatte Hitler. Hij zou te zwak zijn om aan de invloed van zijn omgeving, in het bijzonder van Goebbels en Rosenberg, te ontkomen. De krant vroeg zich af of Hitler de geschikte man was. Hitler was een volksredenaar, een agitator en een begaafd organisator, maar *De Nederlander* kon zich Hitler vooralsnog niet voorstellen als rijkskanselier. Hij zou in die veeleisende kwaliteit, gebonden aan velerlei voorschriften en ambtelijke verplichtingen, een vrij jammerlijk figuur slaan. De krant geloofde niet dat Hitler van hetzelfde kaliber was

---

³²⁹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (correspondent, 1 december 1931, 22 december 1931, 29 december 1931). Ernst Nolte wijst er op, dat de communisten dachten dat verwerving van de macht door Hitler een stadium was op weg naar herstel van de eenheid van het proletariaat. Van het Italiaanse voorbeeld had men, volgens Nolte, kunnen leren dat dat zo niet werkte. In: Ernst Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, 1979, 416.

³³⁰ *De Standaard* (21 maart 1932).

³³¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (10 November 1923, 23 april 1924).

³³² *De Tijd* (correspondent, 3 oktober 1923).

³³³ *De Telegraaf* (eigen tel., 11 november 1923, 2 april 1924).

³³⁴ *De Tijd* (correspondent, 11 mei 1929).

als Mussolini.³³⁵ Ook *Het Volk* leed aan onderschatting en had geen hoge pet op van de nazi-leiders. De krant was van mening dat Göring zeldzaam onbekwaam was. Van Hitler zelf werd zijn ‘Habsburgsche leugenachtigheid’, zijn ‘groteske onwetendheid’ en zijn ‘ziekelijke grootheidswaanzin’ genoemd. Volgens *Het Volk* was het met het fascisme overal hetzelfde. De verwilderde massa's vertrouwden zich toe aan de belachelijkste individuen.³³⁶

In de jaren 1931 en 1932 heerste bij de Nederlandse pers grote onzekerheid en zelfs verwarring over de juiste koers. Men begon zich ernstig zorgen te maken over de opkomst van het nationaal-socialisme en de onmogelijkheid in Duitsland een stabiele regering te vormen. Tegelijk was er afschuw en angst voor het bolsjewisme. Twee meningen stonden tegenover elkaar en verschoven bijna voortdurend: ‘Wat de nationaalsocialisten willen is zo funest, dat kost wat kost verhinderd moet worden dat zij regeringsverantwoordelijkheid gaan dragen’ tegenover de stellingname, ‘dat de fascistten de kans moeten hebben zich te bewijzen en dat het misschien allemaal reuze mee zal vallen als ze eenmaal in de regering zitten’. Geleidelijk schoof de burgerlijke pers op naar de tweede opvatting.

Volgens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* waren veel Duitsers van mening, dat Hitler het maar eens moest proberen. De krant was er echter van overtuigd dat mensen met een sterk verantwoordelijkheidsgevoel dit experiment toch wel zeer gevaarlijk zouden vinden. Men zou de macht dan in handen geven van een groep die zich gewapend had tegen het staatsgezag en waarvan de leiders hadden bedreigd ‘hoofden te laten rollen’ als zij de macht in handen kregen. Maar alles afwegende meende de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* uiteindelijk: ‘Het is zeer waarschijnlijk dat de leiders, wanneer zij eenmaal in een regeering zitten, zullen trachten zich zo behoorlijk mogelijk te gedragen.’³³⁷ Een half jaar later concludeerde de krant dat de nationaal-socialisten hun best deden om te bewijzen dat zij zich wel degelijk parlementair ‘salon-fähig’ konden gedragen.³³⁸ *De Tijd* had in verschillende artikelen duidelijk gemaakt dat de nationaal-socialisten negatief stonden tegenover het katholieke geloof en de katholieke instituties. Toch helde ook deze krant over naar de mening dat een beweging als die van Hitler niet nog langer kon worden genegeerd. *De Tijd* verwachtte dat zijn partij wel kon worden opgevoed tot verantwoordelijkheid. ‘Hitler's soep zal niet zoo heet behoeven gegeten te worden als ze is opgediend. Ongetwijfeld is

---

³³⁵ *De Nederlander* (correspondent 2 mei 1932, 11 augustus 1932; redactie buitenland, 10 december 1932).

³³⁶ *Het Volk* (17 december 1932).

³³⁷ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (redactie buitenland, 9 oktober 1931).

³³⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (12 mei 1932).

hij bereid tot concessies; wat doet men al niet om de sympathie zijner kiezers te bewaren, wanneer men Adolf Hitler heet!' ³³⁹

Het Volk was realistischer en hield zijn lezers voor wat het zou betekenen als Hitler de macht zou veroveren. Het begin zou een moordpartij zijn, een radicale opruiming van alle sociaal-democratische leiders van wie energieke tegenstand tegen de fascistische terreur kon worden verwacht. Daarop zou dan de ontwapening van de Rijksbanier, de socialistische burgerwacht, volgen. Goedschiks zou dat niet gaan, het zou een burgeroorlog veroorzaken. Het derde bedrijf zou de ontbinding van alle organisaties van de moderne arbeidersbeweging en verbeurdverklaring van haar bezittingen zijn. 'Wie oogen heeft om te zien, moet dit nu toch weten.' ³⁴⁰

Pessimisme over de democratie

Paramilitaire troepen, gewapende burgerwachten, die los van de staat opereerden, speelden in vrijwel alle landen die in dit hoofdstuk aan de orde komen, een prominente rol. *De Telegraaf* was van oordeel, dat de stormtroepen van SS en SA een staat in de staat vormden en een bron van voortdurende onrust waren voor de vreedzame burgerij. Het ontstaan van deze troepen was door de staat geduld en leidde tot een toestand die op een burgeroorlog leek.

Het verbod van SS en SA in 1932 gaf de Nederlandse pers korte tijd de hoop dat de nationaal-socialisten in bedwang konden worden gehouden. *De Nederlander* was van oordeel dat nu zo spoedig mogelijk met het nationaal-socialistische gespoek moest worden afgerekend. De tolerante houding in de hoogste rijksbestuurskringen tegenover deze beweging was ongepast. Particuliere legers in de staat waren onduldbaar. ³⁴¹ Daar was *De Standaard* het mee eens. Een staat in de staat kon niet geduld worden. Het was uitsluitend de taak van de staat een georganiseerde macht te onderhouden. Een dergelijke macht van particuliere zijde zou rust en orde in gevaar brengen. ³⁴² *De Telegraaf* was op dat moment realistischer en dacht dat het een illusie was te menen dat deze gewelddadige organisaties echt zouden ophouden te bestaan. ³⁴³

Het verbod van de fascistische paramilitaire troepen was ook inderdaad van korte duur en verhinderde niet, dat de nazi's hun positie bij de verkiezingen bleven versterken.

---

³³⁹ *De Tijd* (correspondent, 30 april 1932).

³⁴⁰ *Het Volk* (26 november 1931).

³⁴¹ *De Nederlander* (redactie, 9 april 1932, 16 april 1932).

³⁴² *De Standaard* (14 april 1932).

³⁴³ *De Telegraaf* (14 april 1932, 15 april 1932).

Voor de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was duidelijk dat Duitsland zich ontwikkelde in de richting van de dictatuur. Het parlementarisme was er bezig schipbreuk te lijden. Een overwinning van Hitler betekende dictatuur, maar het enige middel om de revolutionaire partijen weg te houden uit de macht was ook weer...dictatuur. Dictatuur dus met of tegen Hitler, maar in ieder geval dictatuur. De liberale krant concludeerde dat Duitsland op de drempel van het fascisme stond, onverschillig wat de niet-fascistische partijen nog zouden besluiten. De burgerlijke partijen stelden immers niets anders tegenover het fascisme dan een zwakke nabootsing van hun programmapunten.³⁴⁴ Voor *Het Volk*, dat zich richtte op de SPD, bleek het lastig een helder standpunt te bepalen. De krant merkte op dat de Duitse sociaal-democraten nu inzagen dat zij zich hadden vervreemd van hun potentiële bondgenoten, met name van de katholieken. Zij gingen ervan uit dat de crisis niet eeuwig zou duren. In betere tijden zouden de mensen minder ontvankelijk zijn voor allerlei extremisten van rechts en van links.³⁴⁵

De Duitse communisten geloofden nog steeds in de verovering van de meerderheid van de arbeidersklasse voor de politiek van de KPD. Van de grote kapitalistische landen stond Duitsland, naar hun oordeel, het dichtste bij de proletarische revolutie. *De Tribune* bleef achter de politiek van de Duitse communisten staan. De Duitse zusterpartij ging niet uit van samenwerking met andere partijen tegen het fascisme, maar mikte uitsluitend op het veroveren van steun van sociaal-democratische en nationaal-socialistische arbeiders voor haar politiek. De leiders van de sociaal-democratie werden fel bestreden.³⁴⁶

Antisemitisme

Een helder oordeel van de kranten over de ontwikkelingen in Duitsland dat voor langere tijd kon stand houden bleek moeilijk in deze situatie. De kranten waren vooral bezorgde toeschouwers. In al die jaren was er één aspect dat voor alle kranten vast stond. De nationaal-socialistische partij was antisemitisch. De acties van de nazi's tegen de Joden waren serieus en moesten gevreesd worden. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* wees er op dat het antisemitisme in met name Beieren niet alleen een zaak was van de nationaal-socialisten. Op alles waar men het niet mee eens was werd het predikaat 'Juden' geplakt. De uitdrukking 'die verfluchte Judenbande' lag in Beieren de mensen in de mond bestorven. De krant herinnerde er aan dat men vroeger nergens gastvrijer was tegenover

---

³⁴⁴ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (hoofredactioneel artikel, 25 april 1932; correspondent, 10 mei 1932).

³⁴⁵ *Het Volk* (9 november 1932).

³⁴⁶ *De Tribune* (4 november 1932, 14 november 1932, 18 november 1932, 22 november 1932).

vreemdelingen en verdraagzamer tegen de Joden dan in München. Dat was echter volkomen veranderd.³⁴⁷ *De Tribune* wees op het verschil met Nederland, waar Albert Einstein zijn toevlucht had gezocht toen hij door de antisemitische bedreigingen van de fascistten gedwongen was uit Duitsland te vertrekken. De Duitse republiek bleek, volgens deze krant, kennelijk onmachtig een Duits geleerde van wereldfaam te beschermen tegen pogroms.³⁴⁸

Over het antisemitisme in Duitsland was *De Tijd* aanmerkelijk negatiever dan over het antisemitisme in Hongarije en Oostenrijk. De krant toonde zich bezorgd over de hetze tegen het internationale Jodendom. 'Hitler proclameert dus voor Duitsland 'n soort onbloedig – misschien ook wel, als 't moet, bloedig – pogrom, een nationale beweging à la Ku Klux Klan...'.³⁴⁹ *De Nederlander* toonde wel enig begrip voor de anti-joodse opvattingen van de Nazi's. De krant vermoedde, dat de nationaal-socialisten weinig zouden voelen voor een pogrom, maar dat zij geen Joden als rechter, minister, hoofdinspecteur van politie, onderwijzer en leraar wilden.³⁵⁰ Het ging er de nationaalsocialisten vooral om dat de Joden niet de macht zouden houden die zij in de laatste jaren hadden verkregen.³⁵¹ *De Standaard* had absoluut geen begrip voor het antisemitisme en wees er op dat Hitler vanaf het begin propageerde: 'Weg met de joden! Auf nach Berlin! Dit betekent in werkelijkheid niets anders dan een pogrom.'³⁵² In een driestar-artikel stelde *De Standaard*, dat er één ding duidelijk was in het negatieve en wanorde stichtende optreden van de nationaal-socialisten: het felle antisemitisme. De Joden waren de zondebok en moesten van alles de schuld krijgen. 'De Joden hadden Duitslands nationale vernedering gebracht. De Joden deden Duitsland onder het Young plan zuchten. De Joden waren de oorzaak, dat de gesel der werkloosheid Duitsland teisterde. De Joden waren de bewerkers van de economische malaise. De macht der Joden moest worden beknot en omdat het bankkapitaal veelal in Joodse handen was, diende dit in staatsmacht te worden overgebracht.' *De Standaard* stelde vol afgrijzen vast dat miljoenen stemmen op de partij van deze dwaalgeesten waren uitgebracht en concludeerde dat het nationaal-socialisten alleen maar haat predikte, haat tegen de aan alles schuldige Joden! 'Haat en nog eens haat!'³⁵³

Ook *De Nederlander* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* hekelden het gewelddadig antisemitisme van de nazi's. In Berlijn hadden honderden nationaalsocia-

---

³⁴⁷ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (correspondent, 3 oktober 1923).

³⁴⁸ *De Tribune* (12 November 1923).

³⁴⁹ *De Tijd* (redactie buitenland, 18 oktober 1923).

³⁵⁰ *De Nederlander* (bijdrage Heinrich Petermeijer, 6 december 1929).

³⁵¹ *De Nederlander* (correspondent, 19 juli 1930).

³⁵² *De Standaard* (10 maart 1924).

³⁵³ *De Standaard* (driestar artikel, 22 september 1930; 13 april 1931).

listen vreedzame Joden aangevallen. Joden werden met stokken en ijzeren stangen geslagen en enkelen ernstig gewond. De nationaal-socialistische leiders hitsten de massa op tegen Joden en het Jodendom. Bloeddorstige antisemitische strijdlieiders, zoals 'Wenn Judenblut vom Messer spritzt, dann geht's nochmal so gut', werden gezongen. Dit leek op een vooroefening voor een pogrom. De kranten merkten vol ergernis op, dat de politie pas was opgetreden toen het ergste voorbij was.³⁵⁴

Het Volk veroordeelde het antisemitisme consequent, maar probeerde het vooral te begrijpen. De krant vond dat het moeilijk was uit te maken in hoeverre het antisemitisme uit eigen bekrompenheid der leiders voortkwam en in hoeverre het de lijm was waarop de Duitse kleinburger gevangen moest worden. Otegenzeggelijk sloeg het antisemitisme van de nationaal-socialisten een brug naar de honderdduizenden kleine burgers, mensen met een oude Duitse ambtenarengeest, zonder initiatief of ondernemingsgeest, met hevig respect voor rang en stand, met heel goede herinnering aan het voor-oorlogse Duitsland.³⁵⁵

---

³⁵⁴ *De Nederlander* (15 september 1931); *Nieuwe Rotterdamse Courant* (15 september 1931).

³⁵⁵ *Het Volk* (15 april 1931, 7 november 1931, 20 december 1932).

Roemenië: De IJzeren Garde

De meeste landen waar het fascisme tot ontwikkeling kwam, waren in de Eerste Wereldoorlog verslagen, zoals Duitsland, Oostenrijk en Hongarije, of waren teleurgesteld en gefrustreerd uit de oorlog gekomen, zoals Italië. In Roemenië was dit allemaal niet het geval. De oorlog had het land een grote gebiedsuitbreiding opgeleverd, met onder meer Transsylvanië, Bucovina en Bessarabië. Van een dreiging van een binnenlandse socialistische revolutie, zoals in de meeste andere landen, was geen sprake. In Roemenië speelden socialisme en communisme een volstrekt marginale rol. Wel was er een voortdurende dreiging dat de Sovjet-Unie het land zou kunnen binnenvallen. Formeel was er sprake van een liberale democratie met algemeen kiesrecht. Bij de verkiezingen van 1926 kreeg links niet meer dan 21.000 stemmen. In Roemenië viel vooral het sterk aanwezige antisemitisme op, dat in 1927 politiek extra gewicht kreeg door de oprichting van de IJzeren Garde.³⁵⁶

De aandacht voor Roemenië bij de Nederlandse pers was gering. In 1919 kwam het land wel vaak in het nieuws nadat het Roemense leger Hongarije was binnengevallen om, onder de vlag van de Entente, het bewind van Bela Kun te verdrijven. Daarbij werd door de Roemenen veel geweld gebruikt en veel geplunderd. Pas onder grote druk van de Entente verlieten de Roemenen het land.³⁵⁷ Over Roemenië zelf verschenen vooral korte zakelijke berichten, maar nauwelijks analyses en beschouwingen. Roemenië was voor de pers vooral belangrijk als loyaal lid van de Entente, dat grenste aan de Sovjet-Unie en het bolsjewisme moest tegenhouden. Van de Nederlandse kranten besteedden *De Telegraaf*, de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en *De Tijd* de meeste aandacht aan de ontwikkelingen in dit land.

Kort na de machtsovername van Mussolini in Italië was het fascisme, volgens *De Telegraaf*, ook naar Roemenië overgeslagen. Als hoofd van de beweging werd Cuza, een hoogleraar aan de universiteit van Jassy, genoemd. Deze had, samen met de rechtenstudent Codreanu, de antisemitische nationale partij gesticht.³⁵⁸ *De Tijd* maakte in 1923 melding van een fascistische antisemitische samenzwering, die tot doel had minister-president Bratianu en zes andere ministers te vermoorden. De moord zou worden uitgevoerd door een groep studenten onder leiding van Codreanu. In de daarop volgende jaren berichtten de

---

³⁵⁶ Carsten, *The Rise of Fascism*, 181-194; Barbu, 'Rumania', 151-171; Payne, *Fascism. Corporatism and Definition*, 115-141; Mann, *Fascists*, 261-297.

³⁵⁷ *Het Volk* (8 juli 1919); *De Tijd* (12 juli 1919, 16 juli 1919, 23 juli 1919); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (29 juli 1919); *Het Volk* (30 juli 1919).

³⁵⁸ *De Telegraaf* (10 januari 1923).

kranten regelmatig over antisemitische relletjes, die vaak werden veroorzaakt door studenten, waarbij ook voortdurend de naam van Cuza werd genoemd.³⁵⁹

Voor de regering van Roemenië bestond bij de pers niet veel waardering. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* besteedde aandacht aan de Roemeense liberale partij, die zich keerde tegen 'het fascistisch-dictatoriale bestuursstelsel' van het land en tegen de nauwe betrekkingen die werden aangegaan met Mussolini.³⁶⁰ *De Tribune* sprak systematisch over 'witte terreur' in Roemenië³⁶¹. De socialis-tische Tweede Internationale protesteerde tegen 'de reactie' in het land.³⁶² Volgens *Het Volk* had een minderheid zich, net zoals in Italië, met kunstgrepen meester kunnen maken van de macht in het parlement. Van democratie in Roemenië was geen sprake. Het was een fascistisch land, dat werd geregeerd met geweld en bedrog.³⁶³ *De Tijd* was bezorgd over het gebrek aan binnenlandse stabiliteit en stelde in 1927 vast dat binnenlandse onlusten, samenzweringen en revolutionaire woelingen dreigden. De krant was van mening, dat 'een Mussolini, 'n onverschrokken, wilskrachtig en tevens begaafd politicus' ook voor Roemenië een kostbaar bezit zou zijn. Het land had dringend behoefte aan rust wilde het 'een krachtige sluitboom blijven vormen tegen het Russische Bolsje-wisme, tegen een revolutie op den Balkan en tegen een nieuwe dolkstootbewe-ging van Moskou naar Oost-Europa'.³⁶⁴

Tussen de kranten bestonden weinig verschillen als het om de berichtgeving over Roemenië ging. Het antisemitisme was het meest opvallende aspect en vond nergens een positief of begripvol onthaal.³⁶⁵ *De Tribune* gaf een voorbeeld van de vrijheid die aan de antisemitische 'Ijzeren Garde' werd gegeven. In een park van Boekarest gaven jongelieden onder de ogen van passief optredende politieagenten 'iedereen een pak slaag, die er maar enigszins joodsch uitzag'.³⁶⁶

Het leek er daarna op dat de regering Maniu iets wilde doen tegen de Ijzeren Garde. De leiders van de Garde werden gearresteerd wegens een poging tot 'omverwerping van het bestaande gezag door de vorming van geheime militaire organisaties'.³⁶⁷ De Garde bleef echter ook daarna actief, waarbij vooral stu-denten het voortouw namen. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* constateerde

---

³⁵⁹ *De Tijd* (14 januari 1926); *De Telegraaf* (26 januari 1926).

³⁶⁰ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (6 augustus 1926).

³⁶¹ *De Tribune* (13 april 1926).

³⁶² *De Telegraaf* (14 februari 1927); *De Tijd* (14 februari 1927); *Het Volk* (18 februari 1927).

³⁶³ *Het Volk* (31 mei 1927, 26 juli 1927).

³⁶⁴ *De Tijd* (23 juli 1927).

³⁶⁵ *De Tijd* (29 oktober 1927)

³⁶⁶ *De Tribune* (15 augustus 1930).

³⁶⁷ *De Tijd* (13 januari 1931).

dat er nauwe banden bestonden tussen antisemitisch gezinde Roemeense studenten en nationaal-socialistische studenten uit Duitsland.³⁶⁸

Toen de synagoge in Jassy werd verwoest door studenten die lid waren van de Garde, ging de regering zich opnieuw met de Garde bezig houden.³⁶⁹ Van enige effectiviteit in het optreden van de regering was echter geen sprake.

In de loop van 1932 werd ook in Roemenië een nationaal-socialistische partij opgericht. Daarmee waren in het land drie rechts-radicalen partijen actief met sterk op elkaar lijkende programma's: de Nationaal-Socialisten, de Liga voor de Verdediging van het Christendom en de IJzeren Garde. Bij de parlementsverkiezingen in 1932 boekten deze extreme partijen grote winst, vooral op het platteland.³⁷⁰ De Nederlandse kranten besteedden daar op dat moment niet veel aandacht aan.

---

³⁶⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (22 december 1931).

³⁶⁹ *De Telegraaf* (24 maart 1932).

³⁷⁰ *De Tijd* (27 mei 1932); *De Standaard* (27 mei 1932).

Slowakije: Katholiek Radicalisme

Tsjecho-Slowakije onstond in 1918 na het uiteenvallen van het Oostenrijks-Hongaarse rijk. Ruim drie miljoen Duitsers in Sudetenland en twee miljoen Slowaken vormden belangrijke minderheden in de nieuw gevormde republiek. Aan de Slowaken was bij de vorming van de nieuwe staat verregaande autonomie beloofd. Slowakije had een voornamelijk katholieke boerenbevolking, die na de oorlog verwachtte dat er verbetering zou komen in de slechte economische omstandigheden. In 1919 eiste de Slowaakse Volkspartij van pater Andrej Hlinka culturele autonomie en zelfbestuur binnen de Tsjecho-Slowaakse republiek. Deze beweging werd in de twintiger jaren steeds sterker en legde een grote sympathie voor Mussolini aan de dag.³⁷¹ In de dertiger jaren werd de aandacht van deze Volkspartij verlegd naar Hitler. De leiding van de partij werd na de dood van Hlinka in 1938 overgenomen door oud-minister Tiso, die ging collaboreren met de Duitse nationaalsocialisten en in 1939 de onafhankelijkheid van Slowakije uitriep.³⁷²

Aan de ontwikkelingen in Slowakije werd door de Nederlandse pers, zoals dat ook het geval was bij Roemenië, weinig aandacht besteed. Er waren twee aspecten die voor de kranten van belang waren. Er was bezorgdheid over de internationale politieke verhoudingen en de strategisch belangrijke rol van Tsjecho-Slowakije in Centraal-Europa. Daarnaast ging de aandacht uit naar de tegenstellingen binnen het land en het streven naar autonomie onder de Slowaken.

De republiek Tsjecho-Slowakije onder president Masaryk werd door *Het Volk* als een echte democratische staat beschouwd. De Slowaakse Volkspartij van professor Tuka en de katholieke priester Hlinka was, naar het oordeel van deze krant, een fascistische partij. *De Tijd* nam het stelselmatig voor deze partij op, waardoor ook ten aanzien van de ontwikkelingen in Slowakije *Het Volk* en *De Tijd* tegenover elkaar stonden, net als dat het geval was in Oostenrijk en Hongarije.

De activiteiten van Tuka en Hlinka in Slowakije werden door *De Telegraaf* en de *Nieuwe Rotterdamse Courant* geplaatst in het kader van het autonomiestreven in Midden-Europa. Tuka was wegens 'hoogverraad en spionage ten behoeve

---

³⁷¹ Ernst Nolte, *Die Krise des liberalen Systems*, 297-350; Jörg K. Hoensch, 'One God, One People, One Party!' The Development, Aims, and Failure of Political Catholicism', in: Richard J. Wolf and Jörg K. Hoensch (red), *Catholics, the State, and the European Radical Right, 1919-1945* (New York 1987).

van Hongarije' tot 15 jaar gevangenisstraf veroordeeld. Voorts was hij gestraft voor de oprichting van de Rodobrana, het clericale Slowaakse nationalistische leger, dat een revolutie wilde ontketenen om afscheiding van Tsjecho-Slowakije te bevechten. *De Telegraaf* had hier wel enig begrip voor omdat van de beloofde autonomie voor de Slowaken vrijwel niets terecht was gekomen. Onder leiding van Hlinka en Tuka kreeg de katholieke Slowaakse autonomistische partij steeds meer aanhang.³⁷³ Terwijl Tuka nauwe banden onderhield met Horthy en Bethlen en uit was op een samengaan met Hongarije, wenste Hlinka vooral te ijveren voor autonomie.³⁷⁴ Ze deelden echter met elkaar hun afkeer van de Tsjecho-Slowaakse staat.

De Tijd richtte zich in haar berichtgeving en commentaren vooral op de onderdrukking en vervolging van katholieken in Tsjecho-Slowakije. Een partij of beweging die – met wat voor middelen dan ook – hier wat aan wilde doen, kon in beginsel op sympathie of op z'n minst begrip van *De Tijd* rekenen. Met betrekking tot Italië had *De Tijd* bolsjewieken en vrijmetselaars vaak in één adem genoemd en scherpe afkeuring uitgesproken over hun 'anti-clericalisme'. In Tsjecho-Slowakije waren het niet zo zeer de communisten als wel de vrijmetselaars die, volgens *De Tijd*, het geloof bedreigden. 'De door vrijmetselaars bestuurde republiek der Tsjecho-Slowaken toonde van den beginne af weinig sympathie voor de Roomsche Kerk. Alle katholieke partijen des Slowakischen volks schaarden zich reeds onder leiding van den beroemden priester Hlinka (nu eens gevangen dan weer op vrijen voet!) om de oude rechten der Kerk te handhaven.'³⁷⁵ De krant noemde de 'vrijzinnige regering' in Praag 'katholisch-feindlich'. *De Tijd* nam het op voor de Slowaken en hun verlangen naar zelfbeschikkingsrecht en sprak regelmatig zijn afkeer uit van de Tsjechische suprematie.

De regering in Praag probeerde de eenheid in het land te bewaren en benoemde de katholieke priester Jozef Tiso, een prominent lid van de Slowaakse Nationale partij, in 1927 tot minister van gezondheid. Deze trad enkele jaren later af uit protest tegen de veroordeling van Tuka wegens hoogverraad.³⁷⁶ De onafhankelijkheidsbeweging in Slowakije kreeg in 1932 een nieuwe impuls doordat de katholieke partij van Hlinka een samenwerking aanging met de Slowaakse protestantse partij.³⁷⁷

---

³⁷³ *De Telegraaf* (8 oktober 1929); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (4 januari 1930).

³⁷⁴ *De Telegraaf* (6 november 1929).

³⁷⁵ *De Tijd* (28 december 1922).

³⁷⁶ *De Tijd* (28 januari 1927, 9 oktober 1929)

³⁷⁷ *De Tijd* (20 oktober 1932).

Het Volk beschouwde Tsjecho-Slowakije als een staat met radicaal-democratische en moderne allures. De krant was er absoluut van overtuigd dat de Slowaken niet werden onderdrukt.³⁷⁸ Tuka werd aangemerkt als een agent van het Horthy-regime en de stichter van een fascistische organisatie, die tot doel had de Slowaken in opstand te brengen en het land te herenigen met Hongarije.³⁷⁹ Met voldoening stelde de krant vast dat Tsjecho-Slowakije het enige land was 'waar het fascisme in de kiem is gesmoord'. De arrestatie van 96 fascistenaars wegens hoogverraad gaf hier blijk van.³⁸⁰ Toch moest *Het Volk* kort daarna melden dat het fascisme in het land, net als in Duitsland en Oostenrijk, steeds sterker werd.³⁸¹ Regelmatig werd bericht over antisemitische acties, vooral in Praag.³⁸² Ook de *Nieuwe Rotterdamse Courant* toonde zich bezorgd over het in heel Midden- en Oost-Europa groeiende antisemitisme. De Tsjechische regering spande zich, volgens deze krant, echter in om minderheden te beschermen.³⁸³

De Tribune concentreerde zich vooral op fascistische organisaties in Tsjechië en hoopte dat een voortzetting van fascistische activiteiten de uitbarsting van een communistische revolutie zou verhaasten.³⁸⁴ *De Tribune* huldigde ook hier de opvatting dat er sprake was van interactie tussen fascisme en communisme en dat het communisme juist van het fascisme zou kunnen profiteren.

---

³⁷⁸ *Het Volk* (5 januari 1929, 25 september 1929).

³⁷⁹ *Het Volk* (25 september 1929, 8 oktober 1929).

³⁸⁰ *Het Volk* (bijdrage Edo Fimmen, secretaris van het Internationaal Verbond van Vakverenigingen, 3 oktober 1930).

³⁸¹ *Het Volk* (2 februari 1931).

³⁸² *Het Volk* (15 april 1926).

³⁸³ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (10 juni 1921, 20 oktober 1923, 17 november 1927, 27 juni 1929).

³⁸⁴ *De Tribune* (2 juni 1926, 16 augustus 1926).

Portugal: Na Pronunciamento's de Corporatieve Staat

Portugal was, met Spanje, aan het begin van de vorige eeuw het meest achtergebleven en minst ontwikkelde land van West-Europa. In 1910 werd het land een republiek. Sindsdien groeide de agitatie van links tegen de kerk en de heersende liberale en conservatieve groepen. Opstanden en politieke moorden waren aan de orde van de dag. De instabiliteit van het land werd geïllustreerd door een lange reeks van staatsgrepen en regeringswisselingen. Ook na de oorlog, tijdens welke Portugal de kant van de Entente had gekozen, bleef deze onzekere en chaotische toestand bestaan. In mei 1926 nam Generaal da Costa na een mars op Lissabon de macht in het land over. Deze staatsgreep leidde tot een krachtig gezag, maar de economische problemen van het land bleven onopgelost. Die werden pas met succes aangepakt toen Antonio de Oliveira Salazar in 1928 minister van financiën werd. De katholiek Salazar werd in 1932 minister-president en zou dit blijven tot 1974. Zijn dictatuur was gericht tegen liberalisme en socialisme en werd vooral gekenmerkt door de invoering van een corporatief stelsel naast het nationale parlement. In het interbellum noemde alleen Portugal zich een corporatieve staat.³⁸⁵

Na de revolutie van 1910 was het, volgens de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, steeds onrustig geweest in Portugal en wisselden de omwentelingen elkaar af. 'Pronunciamento's' waren de gebruikelijke manier geworden om een regering tot aftreden te dwingen. Een nieuwe opstand leidde in 1926 tot een wat steviger regime, aanvankelijk onder leiding van generaal Gomes da Costa en daarna onder generaal Carmona. Door de vakbonden, die bang waren voor een fascistische dictatuur, werd als reactie op de staatsgreep een algemene staking uitgeroepen, maar deze liep op niets uit.³⁸⁶ De *Nieuwe Rotterdamse Courant* wees er op dat staatkundige moeilijkheden, onbloedige omwentelingen, staatsgrepen of pogingen daartoe, veelal van militaire aard, in Portugal tot de gewone verschijnselen behoorden.³⁸⁷ Ook volgens *De Tijd* waren de Portugezen aan revoluties en staatsgrepen gewend geraakt.³⁸⁸ De *Nieuwe Rotterdamse Courant* schetste het beeld van een bananenrepubliek, waarin stabiele regeringen niet voor kwamen en kennelijk ook niet pasten in de republikeinse tradities van het

---

³⁸⁵ E. Brongersma, *De opbouw van een Corporatieve Staat. Het nieuwe Portugal* (Utrecht 1940), 20-24; Nolte, *Die Krise des liberalen Systems*, 353-355; Philippe C. Schmitter, *Corporatism and Public Policy in Authoritarian Portugal* (Londen 1975), 5; Payne, *Fascism. Comparison and Definition*, 157-177; Blinkhorn, *Fascism and the Right*, 80-94.

³⁸⁶ *De Tribune* (25 februari 1926); *Nieuwe Rotterdamse Courant* (31 mei 1926, 2 juni 1926); *De Nederlander* (3 juni 1926); *De Tribune* (25 juni 1926).

³⁸⁷ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (31 december 1926).

³⁸⁸ *De Tijd* (12 juli 1926).

land. De zestien revoluties tijdens de jaren 1910-1926 werden in aantal nog overtroffen door de veertig regeringswisselingen die het politieke leven, volgens deze krant, hielpen opvrolijken.³⁸⁹ Dat beeld veranderde nadat in 1926 de dictatuur was afkondigd en de constitutie terzijde was gesteld.³⁹⁰ De krant ging ervan uit dat met het regime Carmona een zekere stabiliteit in het land was bereikt. Er waren wel opstanden tegen het regime geweest, maar die konden snel worden neergeslagen. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* vroeg zich af waarom de opstandelingen zoveel geweld hadden gebruikt. 'Zij hebben het aan zich zelf te wijten als de regering nu eens een straffe hand toont.'³⁹¹ Toch had deze krant wel oog voor kritiek op het fascistisch karakter van de regering, waarin de 'reactionaire' Salazar de centrale man achter de schermen was. De dictatuur in Portugal, die werd gesteund door Engeland, had er toe geleid dat 7500 republikeinen, de intellectuele elite van het land, in ballingschap leefden. 'Politieke gevangenen in Portugal en in de koloniën staan bloot aan ontzettende martelingen en procesloze fusilleringen.'³⁹²

In 1930 signaleerde *De Tijd* een ontwikkeling in de richting van een corporatistische republiek, waarin de Nationale Unie een centrale plaats zou moeten innemen. Deze Unie was, volgens *De Tijd*, het beste te vergelijken met de fascistische organisatie in Italië. *De Tijd* noemde Oliveira Salazar, voormalig hoogleraar aan de universiteit van Coimbra, de geestelijke vader van de toekomstige politieke structuur. Voorop stond de strijd tegen het individualisme, het socialisme en het parlementarisme. De autoriteit van de staat moest onaantastbaar zijn. De natie moest zich organiseren op grondslag van de zedelijke en economische corporaties, die in de plaats zouden komen van de voormalige politieke partijen. Als de corporatieve staat zich kon consolideren, zou Portugal, na de woelingen van de afgelopen vijftien jaar, een periode van rust tegemoet gaan.³⁹³ De staatsfinanciën waren verbeterd, waardoor de positie van de dictatuur was versterkt.³⁹⁴ Het definitieve ontwerp voor een nieuwe grondwet was, naar het oordeel van *De Tijd*, duidelijk een modern fascistisch product. Deze grondwet garandeerde het recht op eigendom, de vrijheid van meningsuiting, het recht van vergadering en vereniging, maar alle werkzaamheden van het individu zouden de staat ten goede moeten komen. Alleen op die voorwaarde garandeerde de staat de 'vrijheid van het individu om zijn arbeidskracht te ontplooien ten behoeve van het openbaar welzijn'. *De Tijd* erkende wel, dat het bewind steunde

---

³⁸⁹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (28 augustus 1931).

³⁹⁰ *De Nederlander* (7 juni 1926); *De Tijd* (7 juni 1926).

³⁹¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (28 augustus 1931).

³⁹² *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1 september 1931).

³⁹³ *De Tijd* (24 augustus 1930).

³⁹⁴ *De Tijd* (correspondent, 2 april 1932).

op een militaire dictatuur.³⁹⁵ De krant verwachtte dat Salazar, die in 1932 tot minister-president was benoemd, vele jaren het gezicht van de politiek in Portugal zou gaan bepalen. Salazar wilde een grondwet, die was gebaseerd op de hechte fundamenten van het gezin, van de landstreken en van de beroepen, cellen van het organisch leven van de Staat. Betoogd werd dat het parlementarisme het land naar de ondergang had gedreven. *De Tijd* was zeer ingenomen met de uitgangspunten en plannen van het Portugese bewind onder leiding van de ‘ijverige en vurige katholiek Salazar’.³⁹⁶

---

³⁹⁵ *De Tijd* (correspondent, 2 april 1932, 27 juni 1932, 7 juli 1932).

³⁹⁶ *De Tijd* (correspondent, 16 december 1932).

Finland: De Lapua beweging

Tot 1917 was Finland onderdeel van het tsaristisch Rusland. Het was een voornamelijk agrarische samenleving met een sterke nationalistische beweging. Deze richtte zich in de negentiende eeuw aanvankelijk vooral tegen de macht van de Zweeds sprekende minderheid, maar keerde zich later tegen de Russische hegemonie. Na de Russische revolutie verklaarde Finland zich onafhankelijk, hetgeen leidde tot een burgeroorlog tussen de Finse communisten en de nationalisten. De meeste communisten werden in het begin van de twintiger jaren de grens van Karelië overgezet. Om het communisme te bestrijden waren in het hele land burgerwachten opgericht. Deze burgerwachten stonden aan de basis van de Lapua-beweging, die na 1930 een stempel ging drukken op de gebeurtenissen in het land.³⁹⁷

De Telegraaf publiceerde een overzicht van de geschiedenis van Finland en herinnerde er aan, dat de Finnen vanaf de 19^e eeuw hadden gestreden voor onafhankelijkheid van Rusland. De grondwet van het zelfstandige Finland was gebaseerd op de beginselen van vrijheid en democratie. De Finse socialisten en communisten, gesteund door Sovjet-Rusland, wilden niet alleen nationale onafhankelijkheid maar ook sociale veranderingen, hetgeen, volgens de krant, door de meerderheid in het land niet werd gewenst. In de daarop volgende burgeroorlog werden de communisten verslagen en werd de communistische partij ontbonden. Bij de verkiezingen van 1922 slaagden de communisten er, onder een andere vlag, echter in 23 van de 200 parlamentszetels te veroveren. Deze ontwikkeling versterkte de invloed van de in de strijd tegen de Russen gevormde anticommunistische burgerwachten, die waren gemodelleerd naar de Freikorpsen in Duitsland en zich lieten inspireren door de successen en methodes van het Italiaanse fascisme.³⁹⁸

Wortels van de Lapua-beweging

De organisatie van een bijeenkomst van de jongerenorganisatie van de Finse communistische partij op 23 november 1929 in het vakbondsgebouw van het plaatsje Lapua leidde tot een felle anticommunistische reactie.³⁹⁹ In dezelfde plaats werd in 1930 een beweging opgericht die anticommunistisch, anti-Russisch en religieus was. De doelstelling van de zich ‘Lapua’ noemende bewe-

³⁹⁷ Carsten, *The Rise of Fascism*, 163- 169; Upton, ‘Finland’, 191-223, aldaar 191-217.

³⁹⁸ *De Telegraaf* (Kroniek 3 juli 1930, 18 juli 1930); Oula Silvennoinen, ‘“Home, Religion, Fatherland”, Movement of the Radical Right in Finland’, *Fascism*, Vol. 4 (2015) Issue 2, 134-154.

³⁹⁹ Silvennoinen, ‘Home, Religion, Fatherland’, 134-154.

ging was het vernietigen van het communisme in het eigen land. Het vijandsbeeld van het communisme was het bindmiddel dat velen kon verenigen, niet alleen strenggelovige boeren maar ook belangrijke legerofficieren.⁴⁰⁰

De Nederlandse pers besteedde verrassend veel aandacht aan de ontwikkeling van deze beweging. Met name *Het Volk* publiceerde vaak en uitgebreid over de ontwikkelingen in Finland, onder meer via artikelen en beschouwingen van socialistische voormannen als Koos Vorrink en Henri Polak. De belangstelling van Vorrink voor de ontwikkelingen in Finland was mogelijk te verklaren uit zijn reizen naar meerdere Europese landen als lid van Socialistische Jeugdinternationale. *Het Volk* en *De Tribune* noemden de Lapua-beweging van meet af aan 'fascistisch'. *De Tijd* en *De Telegraaf* twijfelden in het begin over het karakter van deze beweging, maar spraken in 1932 gedediceerd over een fascistische organisatie. *De Standaard* duidde de Lapua aan als 'Finse Nazi's', de *Nieuwe Rotterdamse Courant* was op dit punt minder uitgesproken. *De Nederlander* gebruikte het woord 'fascistisch' niet.

De Tijd wees er op dat de Lapua-beweging begonnen was als een anticommunistische beweging, maar zich steeds meer profileerde als een organisatie van boeren tegen de anti-christ, met piëtistische dominees aan de spits. *De Tijd* vond dat de situatie wel reëel moest worden beoordeeld. In werkelijkheid was er in Finland van een communistisch gevaar al jaren veel minder sprake dan in Duitsland of in andere landen met een groot fabrieksproletariaat.⁴⁰¹ *De Telegraaf* was het hier mee eens. De kansen voor de Communistische Internationale in een agrarisch land als Finland waren gering. Er zaten in het parlement maar weinig communisten, effectieve rode propaganda was sinds 1918 vrijwel onmogelijk.⁴⁰² *Het Volk* gaf de Finse bolsjewisten echter wel de schuld van het ontstaan van de Lapua-beweging. In de conservatieve en patriottische provincie Österbotten waren communisten provocerend opgetreden door, naar Russisch voorbeeld, uitdagend met rode kieren in de kerken te verschijnen, de diensten te verstoren en demonstraties te houden. *Het Volk* had er veel begrip voor dat deze onverantwoordelijke houding de boeren had gekwetst. De bolsjewisten hadden met hun verderfelijke tactiek de arbeidersorganisaties verzwakt en het pad geëffend voor de fascistische reactie.⁴⁰³

De aanvankelijk nog nuchtere kijk van *De Tijd* en *De Telegraaf* over de afwezigheid in Finland van een reëel communistisch gevaar verdween snel naar de ach-

---

⁴⁰⁰ Silvennoinen, 'Home, Religion, Fatherland'.

⁴⁰¹ *De Tijd* (overname artikel Wolf Zucker in de 'Vossische Zeitung', 16 juli 1930)

⁴⁰² *De Telegraaf* (Kroniek, 18 juli 1930)

⁴⁰³ *Het Volk* (artikel van Paul Olberg, 22 augustus 1930).

tergrond. Ook *Het Volk* maakte in haar publicaties het probleem groter dan het was, mogelijk beïnvloed door de discussies in de sociaal-democratische beweging, waarbij het communisme als katalysator van het fascisme werd aangeduid.

Mars naar Helsinki

Begin juli 1930 organiseerde Lapua een optocht van zeker 10.000 betogers met auto's, bussen, treinen en motorfietsen naar Helsinki om harde maatregelen van de regering tegen het communisme af te dwingen. In Helsinki werd een grote demonstratie georganiseerd met zeer godsdienstige en anti-communistische redevoeringen en christelijke gezangen, zoals 'Een vaste burcht is onze God'. *De Nederlander* had veel waardering voor dit spontane anti-communistische verzet. Ook *De Tijd* sprak in positieve zin over deze gedisciplineerde en sterk religieuze beweging.⁴⁰⁴

De pers zag wel enige overeenkomst tussen de Mars op Rome van de Italiaanse fascist en de demonstratie van de Lapua-contingenten in Helsinki. De oorzaak van beide acties was, volgens de meeste Nederlandse kranten, hetzelfde: het streven het land veilig te maken tegenover de ontbindende krachten van de revolutie. Het optreden van de Lapua-beweging beperkte zich niet tot het houden van een vreedzame demonstratie. Communistische kamerleden werden uit het parlement gesleurd zonder dat de Lapua-activisten iets in de weg werd gelegd.⁴⁰⁵

De regering en president Mannerheim stelden zich, in reactie op de demonstratie, achter de eisen van de Lapua om het communisme in Finland aan banden te leggen en wilden de daarvoor noodzakelijke wetgeving voorbereiden.⁴⁰⁶ *De Tijd* meende dat zo'n medewerking voor de leiders van de Heimwehr in Oostenrijk om van te watertanden zou zijn.⁴⁰⁷ *De Nieuwe Rotterdamsche Courant* had begrip voor de reactie van de regering, maar dacht niet dat premier Svinhufvud zo ver zou gaan om een dictatuur in Finland in te stellen.⁴⁰⁸ Resultaat van de Lapua-actie was, dat alle communistische parlamentsleden werden gearresteerd. Nadat nieuwe verkiezingen waren gehouden, kon de door de Lapua gewenste 'anticommunistenwet' worden aangenomen.

---

⁴⁰⁴ *De Nederlander* (redactie buitenland, 8 juli 1930; bijdrage J.J.R.Schmal, 26 juli 1930); *De Tijd* (8 juli 1930).

⁴⁰⁵ *De Nederlander* (redactie buitenland, 7 juli 1930); *De Tijd* (7 juli 1930); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1 juli 1930, 2 juli 1930).

⁴⁰⁶ *De Telegraaf* (persbureau Wolff, 7 juli 1930; 8 juli 1930).

⁴⁰⁷ *De Tijd* (8 juli 1930).

⁴⁰⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (redactie buitenland, 8 juli 1930).

Burgerwacht

De leden van de Lapua-beweging behoorden bijna allen tot de burgerwacht, die oorspronkelijk was opgericht als een strijdmacht tegen de Russen, maar die daarna, volgens *Het Volk*, een reactionaire en arbeidersvijandige organisatie was geworden. Ook verschillende leden van de regering waren lid van de burgerwacht, waardoor deze op bescherming van de overheid mocht rekenen. De burgerwacht in Finland bestond uit meer dan 100.000 vrijwilligers en had een positie, die vergelijkbaar was met die van het staande leger. Deze paramilitaire organisatie werd bekostigd door particuliere bijdragen en door de staat.

Volgens *Het Volk* was het voor een democratische republiek wel eigenaardig dat er naast het gewone leger op kosten van de staat een corps van vrijwilligers bestond dat antirepublikeinse en antidemocratische doelstellingen nastreefde.⁴⁰⁹ De Lapua-beweging kreeg vanaf het begin steun van deze burgerwacht, maar ook van het leger.⁴¹⁰

Geen rechtsstaat

De Tijd stelde vast dat de Lapua ook ging optreden tegen de sociaal-democraten. Socialistische vertegenwoordigers in gemeentebesturen werden gedwongen af te treden of werden ontvoerd. Socialistische bijeenkomsten werden aangevalen.⁴¹¹ Dat de beweging zich niet beperkte tot de communisten, werd helemaal duidelijk toen ook de liberale ex-president Stahlberg door Lapua werd ontvoerd.⁴¹² Stahlberg had zich in een rede voor de Finse liberale partij gekeerd tegen het communisme, maar onwettige daden scherp veroordeeld. Bestrijding van het communisme mocht niet door rechtsverkrachting gebeuren, maar moest geschieden door wijziging van de wetgeving. De rechtsorde moest zijns inziens weer worden hersteld.⁴¹³ Kort daarna werd Stahlberg ontvoerd, maar na enkele dagen weer vrijgelaten.⁴¹⁴ Later bleek dat generaal Wallenius, een van de belangrijkste Lapua-leiders en chef van de generale staf van het Finse leger, aan deze ontvoering had deelgenomen.⁴¹⁵

---

⁴⁰⁹ *Het Volk* (overgenomen uit: *Vorwärts*, 7 augustus 1930; bijdrage Olberg, 22 augustus 1930; artikel van Henri Polak, 18 oktober 1930).

⁴¹⁰ *De Tijd* (6 juli 1930); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (2 maart 1932).

⁴¹¹ *De Tijd* (persbureau Vaz Dias, 22 augustus 1930); *De Tribune* (23 augustus 1930); *De Telegraaf* (Vaz Dias, 25 februari 1931; Kroniek, 2 maart 1932).

⁴¹² *De Tribune* (29 oktober 1930).

⁴¹³ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (11 september 1930).

⁴¹⁴ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (correspondent, 19 oktober 1930).

⁴¹⁵ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (correspondent, 24 oktober 1930).

In juli 1930 heette het nog dat de Lapua-actie zich uitsluitend tegen het communisme richtte, maar geenszins tegen parlement en democratie. Nu bleek, volgens *De Telegraaf*, dat de koers van de Lapua fascistisch was geworden en dat de leiders van de beweging uit waren op het instellen van een dictatuur.⁴¹⁶ De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* trok de conclusie dat Lapua zich was gaan richten tegen de sociaal-democraten, de liberalen en de linkervleugel van de Zweedse volkspartij.⁴¹⁷

Het Volk gaf het bolsjewisme de schuld van de ontwikkelingen in Finland, maar de krant hechtte wel aan de handhaving van de principes van de rechtsstaat, ook voor communisten. *Het Volk* was verontwaardigd dat wegens communistische agitatie aangeklaagde Finse arbeiders niet de gewenste rechtskundige bijstand konden krijgen. Advocaten waren voor de ogen van de rechters en de politie door fascistische de rechtzaal uitgesleept. Bij een proces in Turku tegen zeventien communistische leiders zou de Zweedse advocaat Branting⁴¹⁸ als verdediger optreden. De Finse autoriteiten konden echter niet voor zijn veiligheid instaan, waarop deze advocaat zich gedwongen zag Finland te verlaten.⁴¹⁹ Dit was slechts een van de vele voorbeelden van de toestand in Finland. De kranten meldden dat communisten op straat onder het toezien van politieagenten werden mishandeld.⁴²⁰ Lapua-leden gingen bij dit soort misdrijven in de regel vrijuit. Dat was ook het geval als socialistische volkshuizen in brand werden gestoken.⁴²¹

Poging tot een staatsgreep

In februari 1932 kwamen duizenden Lapua-strijders, door *De Standaard* ‘rebelen’ genoemd, onder leiding van generaal Wallenius en de boerenleider Kosola, in Mäntsälä bijeen om van daaruit op te rukken naar Helsinki.⁴²² De Lapua stelde aan de regering de eis, dat de sociaal-democratische partij werd ontbonden. Deze eis werd, zo oordeelde *De Tijd*, terecht door de regering van de hand gewezen. Het ultimatum sprak, volgens deze krant, duidelijk fascistische taal.

---

⁴¹⁶ *De Telegraaf* (Kroniek, 2 maart 1932).

⁴¹⁷ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (2 maart 1932).

⁴¹⁸ Het ging hier om George Branting, zoon van de sociaal-democraat Karl Hjalmar Branting, die van 1920 tot 1925 premier van Zweden was en in 1921 de Nobelprijs voor de vrede had gekregen. George Branting had in 1927 het proces tegen Sacco en Vanzetti in Boston gevolgd en daarover gepubliceerd. https://sv.wikipedia.org/wiki/Georg_Branting

⁴¹⁹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (correspondent, 13 oktober 1930); *Het Volk* (correspondent, 15 oktober 1930).

⁴²⁰ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (correspondent, 24 oktober 1930).

⁴²¹ *Het Volk* (artikel van Koos Vorrink, 5 maart 1932).

⁴²² *De Telegraaf* (29 februari 1932, 1 maart 1932); *De Standaard* (1 maart 1932).

Het Volk en *De Tijd* waren er van overtuigd, dat er nauwe relaties bestonden met de nationaal-socialisten in Duitsland. Het ging om zuiver fascistische en dictatoriale doelstellingen. Het idee dat de Lapua een geloofsbeweging was, moest nu beslist van de hand worden gewezen.⁴²³ De Lapua-beweging richtte zich eerst tegen de communisten, maar nu was zij, volgens *De Nederlander*, een gevaar voor de staat geworden.⁴²⁴

Het Volk gaf meer informatie over de programmapunten van Lapua. Alleen belasting betalende en vaderlandslievende burgers mochten stemrecht hebben, de sociaal-democraten moesten uit het parlement verdwijnen, de overbodige en schadelijke sociale wetten, die in de afgelopen jaren waren aangenomen, moesten worden herzien. De leerplichtwet moest worden afgeschaft, de belastingen moesten worden verlaagd, de doodstraf moest weer worden ingevoerd. Communistische en sociale agitatie moesten worden belet. *Het Volk* besepte zeer goed dat het hier niet meer alleen over communisten ging, maar om een antisociaal, antiparlementair en reactionair beleid. In resoluties op Lapua-bijeenkomsten kwamen sporadisch ook frases tegen Joden en vrijmetselaars naar voren, die het Finse fascisme duidelijk had ontleend aan publicaties van het Duitse nationaal-socialisme.⁴²⁵ In Finland woonden bijna geen Joden.

De Finse regering reageerde ditmaal niet toegeeflijk en meegaand, zoals in 1930, maar kondigde de staat van beleg af en nam maatregelen om deze opstand te onderdrukken. Beslissend was het optreden van president Svinhufvud, die in het land gold als een nationale held door zijn optreden in de strijd tegen de Russen en die eerder op voorstel van Lapua tot president was gekozen. Svinhufvud nam zelf het opperbevel in handen, mobiliseerde het leger en gelastte in een radioredevoering de leden van de burgerwacht naar huis te gaan.⁴²⁶ De Lapua-putsch werd daarmee een mislukking.

Terugblikkend had *De Standaard* veel waardering voor de rol die de Lapua-beweging had gespeeld tegen de Russen en tegen het communisme. Voor de staatsgreep had *De Standaard* geen goed woord over. De krant was blij met het fiasco van de Finse 'Nazi's'.⁴²⁷ *De Nieuwe Rotterdamse Courant* wees op een historische waarheid, die weer was bevestigd, namelijk 'dat revoluties alleen

---

⁴²³ *De Tijd* (Vaz Dias, 3 maart 1932; redactie buitenland, 3 maart 1932); *Het Volk* (4 april 1932).

⁴²⁴ *De Nederlander* (2 maart 1932).

⁴²⁵ *Het Volk* (artikel van Koos Vorrink, 2 maart 1932; 3 maart 1932; artikel van Koos Vorrink, 5 maart 1932).

⁴²⁶ *De Telegraaf* (1 maart 1930; Vaz Dias, 3 maart 1930; bijzondere correspondent, 4 maart 1930); *De Tribune* (18 februari 1931); *De Tijd* (Vaz Dias, 2 maart 1932).

⁴²⁷ *De Standaard* (4 maart 1932, 12 maart 1932).

gelukken tegen een regering die niet meer de vaste wil heeft om zich te handhaven'. De krant laakte de jarenlange welwillende houding van de autoriteiten die leden van de Lapua beweging niet vervolgden voor ontvoeringen of andere wandaden of hen slechts een voorwaardelijke straf gaven. Beslissend was echter geweest dat president Svinhufvud had vastgehouden aan de democratische staatsvorm die voor Finland noodzakelijk was.⁴²⁸

Tijdens het proces tegen de leiders van de staatsgreep betoogden deze dat de Lapua-beweging nooit iets anders had gedaan dan op te komen voor het recht en het vaderland en dat zij daarom moesten worden vrijgesproken. De leiders van Lapua, onder wie Wallenius en Kosola, werden schuldig bevonden aan medeplichtigheid aan oproer. Zij werden echter slechts voorwaardelijk veroordeeld, omdat zij berouw toonden.⁴²⁹

---

⁴²⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (particuliere correspondent, 10 maart 1932).

⁴²⁹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (correspondent, 3 augustus 1932, 26 november 1932).

Conclusies

Uit de publicaties in de verschillende kranten over de in dit hoofdstuk besproken negen Europese landen blijkt dat de Nederlandse pers goed was geïnformeerd over de belangrijkste gebeurtenissen in Berlijn, Wenen, Rome, Barcelona en Boedapest, maar ook over wat plaats vond in uithoeken van Europa, zoals Triëst, Mäntsälä of Schattendorf. Indien de kranten informatie niet via eigen correspondenten konden verkrijgen, werd gebruik gemaakt van persbureaus en buitenlandse kranten. Over het geheel genomen hebben de kranten hun lezers een goed beeld gegeven van de ontwikkeling van het fascisme in Europa en hen geïnformeerd over de plannen en praktijken van de belangrijkste fascistische, dictatoriale and extreem-nationalistische regimes en organisaties. De kranten waren geïnteresseerd en soms zeer betrokken, vooral om politieke of godsdienstige redenen. Tegelijk was er ook afstand en een zekere relativering want het ging tenslotte om andere landen.

De nadruk in de berichtgeving van de Nederlandse kranten over de ontwikkeling van het fascisme in de periode 1919-1933 lag bij Italië, Duitsland en Oostenrijk. Daarnaast was er direct na de oorlog veel aandacht voor Hongarije. Over Spanje werd vaak bericht, maar dit land kreeg in de redactionele kolommen beduidend minder aandacht dan Italië, Duitsland en Oostenrijk. Voor Roemenië, Slowakije en Portugal bestond weinig interesse. Daarom is de relatief grote belangstelling voor Finland opvallend. Het ging hier om een protestants land dat na de oorlog strijd had gevoerd tegen Rusland en alleen al daarom sympathie had opgewekt bij veel kranten. Voor de pers was in Finland de centrale vraag hoe de regering met het oprukkend fascisme om zou gaan en of een vorm van democratie in dit land gehandhaafd zou worden. Die vraag stond in de jaren vóór 1933 ook centraal in Duitsland en Oostenrijk.

In alle landen was de angst voor en de afkeer van het 'bolsjewisme' een bepalende factor. De communistische gewelddaden werden in het algemeen sterk benadrukt en soms ook overdreven, vooral ten aanzien van gebeurtenissen in Duitsland, Hongarije en Finland. Het extreme en gewelddadige karakter van de 'witte' tegenreacties werd in de regel door de pers afgekeurd, zij het dat er ook begrip was. Strijd tegen het goddeloze communisme werd in de twintiger jaren door de burgerlijke pers als grootste verdienste van het fascisme beschouwd. Positief was, dat door de dictatuur in Italië, Spanje en Hongarije weer orde en rust heerste. Enthousiasme was er ook voor de bestrijding van corruptie en lof voor het verbeteren van de infrastructuur. Experimenten met het corporatisme, vooral die in Italië en Portugal, kregen een positief onthaal. Zeer negatief waren alle kranten in het algemeen over het gebruik van geweld. Het inzetten van para-militaire troepen, ontvoeringen, geweldplegingen en moordpartijen werden

veroordeeld. Over het afschaffen van de parlementaire democratie bestond bij de meeste burgerlijke kranten beslist geen enthousiasme. Het instellen van een dictatuur kon als tijdelijke maatregel nog wel worden gebillijkt, vooral indien deze door het staatshoofd was gesanctioneerd. Perscensuur werd in beginsel afgewezen, maar leidde niet tot vlammende protesten. Grote bezorgdheid bestond bij de pers over het gebruik van oorlogszuchtige taal, imperialistische plannen en acties.

De reacties van de burgerlijke pers op het fascisme in de negen landen getuigden niet van een erg principiële houding. Er was sprake van een zwalkend en betrekkelijk beginselloos beleid als het om de aantasting van de democratische rechtsstaat in andere landen ging, sterk afhankelijk van tijd en omstandigheden. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* toonde zich een voorstander van de rechtsstaat en de liberale vrijheden maar was niet altijd een baken bij het verdedigen van de parlementaire democratie. Die rol werd beter vervuld door *Het Volk*. Door de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* werd veel nadruk gelegd op orde en stabiliteit als voorwaarden voor de bloei van handel en industrie en economische vooruitgang. Daarvoor mochten wel wat principes wijken.

Het algemeen beeld is dat de meeste kranten het handhaven van orde en gezag in de bestudeerde landen belangrijker vonden dan de parlementaire democratie en het handhaven van alle democratische rechten.

Een bijzonder aspect in de beoordeling van het fascisme was de grote aandacht voor het leiderschap. De pers was ervan overtuigd dat het fascisme volkomen afhankelijk was van de persoonlijkheid en de kwaliteit van de leider. In dat opzicht was Mussolini voor de pers een rolmodel. Andere dictators, zoals Primo de Rivera, konden niet in zijn schaduw staan. De burgerlijke pers had kritiek op het fascisme, maar grote bewondering en respect voor Mussolini. In de twintiger jaren raakte dit deel van de pers overtuigd van zijn goede bedoelingen en werd hij door een van de kranten zelfs als 'vredesapostel' geportretteerd.

In zijn studies naar de Nederlandse pers en het Italiaanse fascisme en het Duitse nationaal-socialisme concludeerde Frank van Vree dat de politieke of religieuze oriëntering van de kranten een stempel heeft gedrukt op hun oordeel.⁴³⁰ Die observatie kan worden bevestigd. De geloofsovertuiging die door fascistten of ultranationalisten werd uitgedragen of ondersteund speelde vooral voor *De Tijd* een bepalende rol. Deze katholieke krant verdedigde niet alleen 'katholieke' regimes en bewegingen maar ook regimes met een protestantse leiding, zoals in Hongarije en Finland waar het vooral ging om de strijd tegen de 'anti-christ'. Terwijl in de meeste landen de fascistische bewegingen zich verbonden ver-

---

⁴³⁰ Van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland*, 354.

klaarden met het katholicisme of het protestantisme, was dat bij de nationaal-socialisten in Duitsland en Oostenrijk niet het geval. Dit was waarschijnlijk de belangrijkste reden voor *De Tijd* om zich in de twintiger jaren tegen deze beweging te keren. De context was een bepalende factor voor de houding van de krant ten aanzien van de in dit hoofdstuk besproken landen.

Het Volk werd door met name *De Standaard* en *De Tribune* geïdentificeerd met de sociaal-democratie in andere landen en was voor het oordeel van deze kranten zeer gevoelig. *Het Volk* voelde zich voortdurend gedwongen de politiek van haar zusterpartijen in Europa te verklaren en te rechtvaardigen. De krant zat in een spagaat, wilde loyaal zijn aan de zusterpartijen, maar had soms duidelijk moeite met hun politieke keuzes. De harde kritiek van *De Standaard* ('Als het er op aankomt zijn de socialisten niet te vertrouwen. Uiteindelijk willen ze hetzelfde als de communisten') en *De Tribune* ('Als het er op aankomt, keren ze zich tegen de arbeidersbeweging en maken zij gemene zaak met de reactie') kon, als het om de sociaal-democratische partijen in andere Europese landen ging, met feiten worden gestaafd. De sociaal-democraten in Europa lieten verschillende gezichten zien:

Revolutionair, bijvoorbeeld tijdens de eerste fase van het Bela Kun bewind in 1919 en bij de vormgeving van de Spaanse republiek in 1931.

Reactionair bij de moord op Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht in 1919 en het afzetten van de linkse coalitieregering van Saksen in 1923.

Gezagshandhavend bij het beteugelen van het Schattendorf protest in Wenen in 1927.

Pacterend met Primo de Rivera in 1926 en met Bethlen in 1926 'om te proberen er het beste van te maken'.

Analyserend in publicaties en tijdens congressen wat de oorzaken en de achtergronden van het fascisme waren en voorspellend wat er in Duitsland zou gebeuren als Hitler aan de macht zou komen, en als

Slachtoffer van het fascisme in de twintiger jaren in Italië, Hongarije en Finland. De sociaal-democraten wilden in de periode 1919-1933 in principe de legale weg bewandelen, maar worstelden met de vraag of dat in alle gevallen een houdbaar standpunt was. Deze ervaringen zullen onvermijdelijk van invloed zijn geweest op de houding van de sociaal-democraten in Nederland in de dertiger jaren en in mei 1940, doch dit valt buiten de scope van deze studie. Voor dit onderzoek is de vraag van belang hoe *Het Volk* deze ervaringen verwerkte en welke conclusies deze krant trok voor de Nederlandse situatie in de bestudeerde periode.

Uit de krantenanalyse komt nog eens duidelijk naar voren dat in alle negen landen werd gemorreld aan de principes van de rechtsstaat voordat de parlemen-

taire democratie werd aangetast. Fascistische paramilitaire organisaties kregen de ruimte te functioneren en ontvingen steun van het overheidsapparaat. Fascisten werden vaak niet vervolgd door justitie of werden door rechters vrijgesproken. Door deze welwillende houding werd het fascisme alleen maar aangemoedigd en versterkt. Het formeel bestaan van een gekozen parlement en een parlementaire regering bleek geen garantie te zijn voor het goed functioneren van de rechtsstaat, zoals duidelijk bleek in Italië, Spanje, Oostenrijk, Duitsland en Hongarije en later in Roemenië, Slowakije, Finland en Portugal.⁴³¹ De Nederlandse kranten zagen dit gebeuren, veroordeelden deze gebeurtenissen op het moment zelf, maar stonden er niet lang bij stil en gingen over tot de orde van de dag. Van een analyse van deze processen was geen sprake.

---

⁴³¹ Antonio Gramsci in *Ordine Nuovo*, 11 juni 1921. Geciteerd in: E. Santarelli (red), *Sul Fascismo* (Rome, 1974); Nolte, 'The European Right', 298; Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, 397; Blinkhorn, *Fascism and the Right in Europe*, 96; Salvemini, *The Origins of Fascism in Italy*, 312, 390; Capoccia, 'Defending Democracy. Strategies of Reaction to Political Extremism', 431-460; Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism*, 102; Gentile, *E fu subito regime*, 48-50; Blom, *Die zerrissenen Jahre*, 256.

Hoofdstuk II

Opmars Fascisme en Dictatuur in Europa

Het fascistisch gevaar op de radar van de pers (1919-1933)

De meeste aandacht van de Nederlandse pers ging uit naar wat in Nederland zelf gebeurde. Veel aandacht werd besteed aan berichtgeving over zaken die van belang waren voor de eigen lezerskring: bij de liberale pers veel economisch nieuws, bij de confessionele pers veel onderwerpen die verbonden waren met de geloofsgemeenschap, bij de socialisten en communisten veel zaken die voor de eigen partij en de arbeidersbeweging van belang waren. Het buitenlandse nieuws zakte na de oorlog wat naar de achtergrond en was vaak gericht op afzonderlijke landen. Wel werden bij belangrijke internationale ontwikkelingen in redactionele artikelen relaties gelegd tussen de gebeurtenissen in landen van Europa en soms ook elders in de wereld. Deze verbanden staan in dit hoofdstuk centraal. Wat zag de Nederlandse pers in Europa gebeuren? Werden relaties gelegd tussen de ontwikkelingen van het fascisme in verschillende landen, die zijn besproken in het voorgaande hoofdstuk, en hoe werden deze ontwikkelingen dan beoordeeld? Hoe reageerden de kranten op een algemene antidemocratische tendens in Europa in de twintiger jaren?

Ten aanzien van bovengenoemde vragen worden in de periode 1919-1933 drie fases onderscheiden: een periode kort na de oorlog van 1919 tot 1923, waarin vooral het 'bolsjewistische' gevaar, nieuwe revolutiepogingen in Oostenrijk, Hongarije en Duitsland en de gewelddadige reacties daarop centraal stonden. In die fase kwam in Italië het fascisme tot ontwikkeling en begon in Duitsland het nationaal-socialisme de aandacht van de pers te trekken. Met de Mars op Rome eind oktober 1922 en de benoeming van Mussolini tot minister-president begon een tweede periode, waarin de eerste fascistische staat een voorbeeldfunctie ging vervullen voor andere landen. In Spanje werd de dictatuur van Primo de Rivera gevestigd, in vrijwel alle landen ontstonden fascistische organisaties en partijen. De parlementaire democratie werd afgeschaft in Spanje, Portugal en Italië en gemarginaliseerd in Hongarije en Roemenië. Vanaf 1930 volgde een derde fase, waarin sprake was van een grotere disseminatie van het fascisme, waarbij het Europese beeld steeds meer door de gebeurtenissen in Duitsland en de sterke groei van het nationaal-socialisme werden bepaald. In deze fase gingen fascistische organisaties in andere landen zich ook op het Duitse nationaal-socialisme oriënteren. In Finland probeerde de Lapua beweging de macht te veroveren, in Portugal begon de dictatuur van Salazar, in Oostenrijk kreeg de Heimwehr beweging een sleutelpositie in de regering en in Hongarije werd Gömbös regeringsleider. De eerste en de derde periode zijn betrekkelijk kort,

maar werden gekenmerkt door enkele ingrijpende ontwikkelingen. De tweede periode gaat over een periode van zeven jaar, waarin het Italiaanse fascisme zich stabiliseerde. Na 1930 lijkt het zwaartepunt in de aandacht van de pers te verschuiven van het Italië van Mussolini naar de Hitler-beweging in Duitsland. Deze verschuiving bleek bijvoorbeeld uit het aantal artikelen dat het dagblad *De Telegraaf* publiceerde over Mussolini en Hitler. In 1926 publiceerde deze krant 570 artikelen over Mussolini en slechts 5 over Hitler. In 1932 nog 126 artikelen over Mussolini maar 345 over Hitler.¹

De aandacht voor het fascisme en voor Mussolini bleef in de twintiger jaren echter achter bij de aandacht in de pers voor het communisme. In de twintiger jaren werd het aantal artikelen over het fascisme ver overtroffen door het aantal artikelen over het communisme.² In dit hoofdstuk zal worden nagegaan of het communisme in de beschouwingen van de pers in de gehele periode ook als belangrijkste gevaar werd aangemerkt of dat daar na 1922 geleidelijk toch veranderingen in optraden.

---

¹ Op basis van raadpleging van Delpher op 5 februari 2017.

² Gedurende de onderzoeksperiode werden in *De Telegraaf* 3101 artikelen over het fascisme gepubliceerd en 12.545 over het communisme. In *De Tijd* bedroeg het aantal artikelen over het communisme 15.045. Pas in 1932 verschenen in de *Telegraaf* meer artikelen over fascisme/nationaal-socialisme dan over het communisme. In *De Tijd* behielden de publicaties over het communisme de overhand (eveneens op basis van de raadpleging van Delpher op 5 februari 2017).

De dreiging van het 'bolsjewisme' (1919-1923)

In de periode tussen de Eerste Wereldoorlog en de Mars op Rome in 1922 werd de geleidelijke opkomst van het fascisme in Italië, Duitsland en Hongarije wel door de pers gesignaleerd, maar geheel overschaduwed door de angst voor het 'bolsjewistisch gevaar'. De Nederlandse pers vreesde voor een domino-effect indien na Rusland, ook Duitsland, Oostenrijk of Hongarije in handen zouden vallen van communistische radicalen. Pas heel geleidelijk kreeg de pers Italië in het vizier.

Er was na de oorlog hoop op vooruitgang en op een lange periode van vrede en stabiliteit, maar tegelijk ook grote bezorgdheid over de toekomst van Europa. Het oude Europa was verdwenen, landen waren door de oorlog verarmd, het gezag in de meeste landen in Midden- en Zuid-Europa was fragiel, arbeiders eisten hun rechten op en het communisme kreeg een groeiende aanhang. De grootste vrees was dat in de labiele internationale situatie na 1918 de vrede in Europa van korte duur zou zijn. De Oostenrijkse kanselier Karl Renner bracht deze bezorgdheid onder woorden en merkte op dat de westelijke democratieën ervoor zouden moeten zorgen, 'dat zij bij het vrede maken niet het zaad voor een nieuwe oorlog uitstrooien'. Zorgen waren er vooral over Rusland, omdat een bolsjewistisch Rusland als een pestbacil heel Europa zou kunnen besmetten, en over Duitsland, waar de regering de stabiliteit niet kon waarborgen en politieke methodes, zoals het bestormen van ministeries, stations en andere gebouwen, gewoon toeliet.³

Het jaar 1919 was een jaar van ontgoochelingen en ergenissen. Van de idealen en de hoop op een betere toekomst was weinig meer over.⁴ 'Nergens was men meer hoopvol en te goeder trouw dan in ons land. Maar hoe bitter was de teleurstelling...Europa is verder van de democratie verwijderd dan ooit', zo verwoordde *De Standaard* in een terugblik in 1923 het gevoel in Nederland kort na de grote oorlog.⁵ De pers had haar hoop dat de Volkenbond een garantie zou gaan vormen voor een blijvende vrede in Europa zien verdwijnen. De Volkenbond werd al direct vleugellam door de weigering van de Verenigde Staten daaraan deel te nemen en werd geen internationale gemeenschap van alle staten.⁶ Positief was wel dat vredetractaten waren getekend en dat was besloten tot de vestiging van een vast internationaal gerechtshof in Den Haag.

---

³ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (2 januari 1919; De Toestand, 10 januari 1919).

⁴ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (hoofded. commentaar, 31 december 1919).

⁵ *De Standaard* (hoofded. commentaar 'Het Ontwaken', 22 november 1923).

⁶ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (De Toestand. hoofded. commentaar, 31 december 1919).

Bezorgdheid bleef bestaan over de gevolgen van de economische crisis, die mensen ontevreden en opstandig kon maken en hen in de armen van het communisme kon drijven. Het communisme hitte mensen op tegen de maatschappelijke orde, het speelde in op ontevredenheid en wekte allerlei begeerte op. De gebeurtenissen in Rusland hadden aangetoond wat het marxisme in de praktijk betekende. Met de vrijheid en de grondwettelijke rechten zou het onder het communisme zijn gedaan.⁷

Nadat de radenrepubliek in Hongarije en de reacties daarop in 1919 een prominente plaats hadden ingenomen in de kranten, spitste de aandacht in de buitenlandrubrieken van de meeste kranten zich weer vooral toe op Duitsland. Gevreesd werd voor wat in Duitsland zou kunnen gebeuren. Als het daar mis zou gaan en de Duitse communisten de overhand zouden krijgen, zou de Entente moeten ingrijpen, net zoals dat in Hongarije was gebeurd. De toestand in Duitsland werd ernstig en zelfs hopeloos genoemd.⁸ De gedachte dat het zou kunnen komen tot samenwerking tussen een door communisten beheerst Duitsland en het Russische sovjet-regime was een gruwel voor de burgerlijke pers.

Bij *Het Volk* werd de ontgoocheling over hetgeen in Europa gebeurde steeds groter. Deze krant had aanvankelijk haar hoop gevestigd op de Duitse sociaaldemocratie, maar moest constateren dat van de geestdrift onder de Duitse arbeiders die tijdens de novemberdagen in 1918 nog zo groot was geweest, niets meer over was. De eenheid binnen de socialistische beweging was verdwenen, verschillende stromingen stonden lijnrecht tegenover elkaar. De stemming onder de arbeiders was gedrukt en troosteloos. *Het Volk* constateerde dat de scheuring van de Duitse zusterpartij de meerderheidssocialisten van de Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) naar rechts dreef en de onafhankelijken van de Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands (USPD) naar links. Deze richtingen stonden steeds vaker in een heftige strijd tegenover elkaar. De USPD kwam daarbij steeds meer onder de invloed van de communisten. De reactie in Duitsland profiteerde alleen maar van deze verdeeldheid. *Het Volk* stelde vast dat de Duitsers zich gedroegen 'alsof er geen verloren wereldoorlog, geen economische instorting en geen 9^e November was geweest'.⁹ Terwijl de andere kranten zich vooral zorgen maakten over het bolsjewistisch

---

⁷ *De Standaard* (hoofddred. artikel, 17 maart 1920, driestar artikel 25 maart 1920, driestar artikel 15 april 1920, driestar artikel 17 april 1920); *De Nederlander* (hoofddred. art. 'Radicalisme', 31 maart 1920 en 8 april 1920).

⁸ *De Tijd* (redactie buitenland, 28 december 1918; *De Nederlander* (5 april 1919); *De Tijd* (buitenland. algemeen overzicht, 29 december 1919).

⁹ *Het Volk* (correspondent, 27 december 1919). Bedoeld is 9 november 1918. Op die dag kwam een einde aan het Duitse keizerrijk en werd de republiek uitgeroepen.

gevaar, legde *Het Volk* er de nadruk op dat in Midden-Europa de reactie in opmars was. In Hongarije en Duitsland nam ze de vorm aan van een gewapende burgeroorlog, in Duits-Oostenrijk was ze ‘een boosaardige, sluipende crisis’.¹⁰

Vanaf 1921 begon de pers ook te berichten over de politieke en sociale strijd in Italië, waar een nieuwe beweging optrad tegen het gevaar van een ‘bolsjewistische’ revolutie. Tevreden werd door de burgerlijke pers vastgesteld dat tal van radicale acties van links waren verhinderd door het krachtadig ingrijpen van de fascistten. De pers merkte op dat in steeds meer landen sprake was van extremistische reacties van rechts tegen het linkse extremisme.¹¹

In het begin was het voor de Nederlandse pers nog onduidelijk wat voor soort beweging het fascisme nu precies was en of het Italiaanse fascisme eigenlijk wel serieus moest worden genomen. In 1921 ontstond het beeld dat het in ieder geval om een nationalistische en fel anti-bolsjewistische beweging ging. Alhoewel in de pers de angst voor het communistisch gevaar overheerste en elke strijd tegen het communisme werd toegejuicht, was de pers in het begin nog terughoudend om al te positief over het fascisme te schrijven. Vooral het feit dat een partij die in het parlement vertegenwoordigd was gewelddadige acties voerde buiten het parlement paste niet in de verwachtingen die na de oorlog bestonden over het functioneren van de parlementaire democratie en het gedrag van politieke partijen.¹²

Regelmatig werden de ontwikkelingen in Italië niet op zichzelf beoordeeld maar in een bredere context geplaatst. *Het Volk* maakte zich grote zorgen over de ontwikkelingen in Italië waarbij paramilitaire troepen, die totaal niet onder controle van de staat stonden, steeds meer het straatbeeld bepaalden. De krant zag parallellen tussen deze fascistische troepen in Italië en de burgerwacht in Nederland. ‘Hier en ginds is deze gewapende macht van vrijwilligers het voortbrengsel van de revolutievrees bij een regeerende klasse.’ De Nederlandse burgerwacht stak nog wel gunstig af tegen die in Italië, want dat was een ‘meer agressief en onstuimiger gezind korps’, hetgeen te maken had met het ‘hartstochtelijke, zuidelijke temperament’.¹³

Al vóór de machtsovername door Mussolini op 31 oktober 1922 merkte de pers op dat het verschijnsel van het ‘fascisme’ niet tot Italië beperkt bleef. De term ‘fascisme’ werd ook gebruikt voor de in Duitsland opkomende NSDAP.

---

¹⁰ *Het Volk* (buitenland rubriek, 10 juni 1920).

¹¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (hoofdred. com., De Toestand. Buitenland, 31 december 1921); *De Tijd* (hoofdred.com. ‘Wet Parlementaire Stelsel en Fascisme’, 5 augustus 1922).

¹² *De Tijd* (hoofdred.com. ‘Wet Parlementaire Stelsel en Fascisme’, 5 augustus 1922).

¹³ *Het Volk* (Buitenland. Overzicht 25 juli 1921, 27 juli 1921).

Het Volk sprak over 'het met knuppels en revolvers werkende Duitsche fascisme, die tallooze onbekende elementen naar München getrokken hebben: ontslagen officieren, arbeidsschuwe studenten, wien het aan bekwaamheden en een eigen wil ontbreekt om zonder protektie een eerlijk bestaan te leiden'. Het viel de krant op dat de intellectuele middenstand zowel in Italië als in Duitsland zijn heil zocht bij de meest reactionaire partijen. ¹⁴

De pers zag een aantal gemeenschappelijke kenmerken van deze als fascistisch aangeduide bewegingen. Het meest opvallend was dat geageerd werd tegen 'bolsjewistische' acties, zoals de bezetting van bedrijven in Noord-Italië en de vestiging van een radenrepubliek in München. In beide landen was er sprake van gewapende confrontaties tussen links en rechts. Rechts beschikte daarbij veelal over goed bewapende paramilitaire troepen, die veel ontevreden oudstrijders in hun gelederen hadden. In Italië, in Duitsland, maar ook in Hongarije had de staat in de jaren na de oorlog geen geweldsmonopolie meer. In al deze landen was ook sprake van grote politieke instabiliteit. ¹⁵

In de jaren direct na de oorlog ging de aandacht van de pers vooral uit naar Duitsland omdat over de toekomst van het buurland grote onzekerheid bestond. De Spartakusopstand, de Radenrepubliek, de Kapp-putsch, de bezetting van het Roergebied door opstandige arbeiders en de Bierkellerputsch boden het beeld van een intense machtsstrijd waarvan de uitkomst lange tijd onzeker was. In die jaren lag Italië ver weg. De gebeurtenissen in dat land kregen pas serieus de aandacht toen Mussolini dreigde met een staatsgreep en de fascistena zich opmaakten voor de Mars op Rome. De benoeming van Mussolini door de koning tot minister-president plaatste het fascisme in een ander perspectief en maakte het fascisme tot een serieuze factor. Het fascisme was geslaagd waar het bolsjewisme had gefaald.

---

¹⁴ *Het Volk* (7 september 1922, 2 november 1922)

¹⁵ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (11 oktober 1922, 21 oktober 1922); *De Tribune* (12 oktober 1922); *De Standaard* (26 oktober 1922, 1 november 1922, 8 november 1922); *De Telegraaf* (31 oktober 1922, 1 november 1922); *Het Volk* (31 oktober 1922, 1 november 1922); *De Tijd* (8 november 1922).

Het tijdperk van het fascisme begint (1923-1930)

In de jaren na de Eerste Wereldoorlog werd het ‘bolsjewisme’ als grootste en enige echte gevaar voor Europa gezien. Na de mars van de Italiaanse fascisten naar Rome veranderde dat beeld geleidelijk. Het werd de Nederlandse pers duidelijk dat het fascisme in Italië geen eendagsvlieg was en geen geïsoleerd verschijnsel. De algemene beweging naar rechts en de instelling van steeds meer dictaturen in Europa stonden op de radar van de Nederlandse pers. Ook de verbanden tussen verschillende fascistische en rechtse stromingen werden onderkend. De meeste kranten waren positief over de dam die was opgeworpen tegen het bolsjewisme, maar zij wensten het fascisme niet als recept te propageren. Er moest orde en rust zijn en veel misstanden in andere landen dienden te worden gecorrigeerd. Dat kon het beste gebeuren door een krachtige regering of – en daar stond de burgerlijke pers zeker niet altijd negatief tegenover – door een sterke leider. Wel wees de pers het gebruik van geweld door een fascistisch of dictatoriaal regime af.

Het Italiaanse fascisme als voorbeeld

De overwinning van de ‘fascistische zwarthemden in Italië’ veroorzaakte, volgens de kranten, in Duitsland onrust en spanningen. Gewezen werd op uitspraken van Stresemann, de leider van de liberale Duitse Volkspartij, die van oordeel was dat er ook in Duitsland sprake was van een fascistisch gevaar. De Duitse Centrum Partij meende dat de Duitse pers zou moeten appelleren aan het volk, voorlichting en opheldering zou moeten geven en duidelijk zou moeten maken dat het Italiaanse recept niet paste bij de Duitse mentaliteit.¹⁶ Reeds in 1923 werden in de Nederlandse pers vergelijkingen gemaakt tussen Hitler en Mussolini. Bij Hitler was, volgens *De Telegraaf*, alles ‘uiterlijk vertoon’. Hitler was ‘een slaafse imitatie van de Italiaanse dictator Mussolini’.¹⁷

De pers constateerde dat er in Europa sprake was van een algemene ontwikkeling naar extreem rechts en dat de fascistische en reactionaire bewegingen uit Italië, Duitsland, Oostenrijk en Hongarije ook steeds meer onderling contact hadden.¹⁸ Vooral *Het Volk* toonde zich bezorgd over deze ontwikkeling. De Duitse contra-revolutie was een geweldig gevaar voor Midden-Europa, terwijl de Horthy regering van Hongarije democratisch geregeerde landen zoals Tsje-

¹⁶ *Het Volk* (correspondent, 2 november 1922); *De Tijd* (Berlijnse correspondent ‘Het Internationaal Fascisme’, 4 november 1922).

¹⁷ *De Telegraaf* (11 november 1923).

¹⁸ *De Telegraaf* (8 november 1923); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (9 november 1923); *De Tribune* (13 november 1923); *De Tijd* (23 november 1923).

cho-Slowakije bedreigde.¹⁹ Een groot deel van Zuid- en Zuidoost Europa werd geteisterd door een fascistische vloedgolf. In Italië, Hongarije, Spanje en Griekenland was sprake van moord en doodslag, onderdrukking van de pers, de persoonlijke vrijheid en het recht. Gewezen werd ook op de dictatuur in Roemenië en Bulgarije. Fascisme betekende een bedreiging van de beschaving en de wereldvrede.²⁰

Het fascisme werd, een jaar na de Mars op Rome, niet meer als een zuiver Italiaanse affaire beschouwd, maar als een nieuwe ontwikkeling, een nieuw internationaal verschijnsel. Weliswaar was het nog alleen in Italië aan de macht, maar in veel andere landen van Europa ontwikkelde zich een soortgelijke reactie op de gevolgen van de oorlog, de slechte economische toestand en de verarming. Onderkend werd dat massa's mensen, die wilden breken met het bestaande en naar nieuwe idealen zochten, zich tot het fascisme aangetrokken voelden.²¹

In de internationale contacten tussen fascistische en extreem-rechtse regimes en organisaties was Mussolini de centrale figuur. Primo de Rivera noemde Mussolini, bij zijn bezoek aan Rome, een apostel van de campagne tegen revolutie en anarchie²². Volgens Primo had Mussolini in zijn land gezorgd voor orde, werk en rechtvaardigheid.²³ De pers constateerde dat er ook regelmatig contacten waren tussen de Hongaarse leiders Gömbös en Bethlen en de Italiaanse fascistten. Bethlen zond een studiec commissie naar Italië om daar de openbare instellingen te bestuderen.²⁴ Ook waren er contacten tussen Gömbös en Hitler en tussen Gömbös en de Heimwehr-leider Starhemberg.²⁵ Warme relaties ontstonden ook met Roemenië, dat een 'fascistisch-dictatoriaal bestuursstelsel' had.²⁶ Al deze relaties deelden met elkaar hun afschuw van het communisme en de bereidheid daar met alle middelen tegen te strijden.

---

¹⁹ *Het Volk* (bericht over het congres van de Socialistische Internationale, 24 mei 1923; 29 december 1924).

²⁰ *Het Volk* (19 december 1925, 20 januari 1926).

²¹ *De Tribune* (Karl Radek, 17 juli 1923); *De Standaard* (rubriek buitenland, 'Brieven uit de Duitse Republiek', 22 september 1923).

²² *De Telegraaf* (17 oktober 1923).

²³ Payne, 'Fascist Italy and Spain 1922-1945', 99-115.

²⁴ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (3 juni 1926, 11 april 1928); *De Telegraaf* (4 april 1929); *De Tijd* (12 oktober 1930); *Het Volk* (21 oktober 1930); *De Telegraaf* (9 november 1932).

²⁵ *De Telegraaf* (19 april 1927); *Het Volk* (13 oktober 1930).

²⁶ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (6 augustus 1926, 11 april 1928).

Fascisme als reactie op linkse terreur

Van de ervaringen in Beieren en Hongarije kon worden geleerd dat een witte terreur was gevolgd op een communistische putsch, op een rode terreur.²⁷ Ook in Italië werd de opkomst van het fascisme vooral gezien als een reactie op extremistische linkse acties, stakingen en bezettingen van bedrijven en landgoederen. Aanvankelijk was dit een observatie van vooral de burgerlijke pers, maar halverwege de twintiger jaren werd deze benadering overgenomen door *Het Volk*. Op een communistische revolutiepoging volgde bijna per definitie een rechtse, witte terreur. Deze analyse van de gebeurtenissen was de basis voor de wijze waarop de sociaal-democraten in Nederland het radicalisme wilden bestrijden en het fascisme wilden voorkomen.

Door *Het Volk* werd het communisme steeds nadrukkelijker als de grote schuldige aan de ontwikkeling van het fascisme gezien. In Italië had het communisme de weg gebaad voor het fascisme. De taak van de arbeidersbeweging was dus het communisme te bestrijden, opdat het geen aanleiding kon worden tot een fascistische reactie, een reactionaire 'revolutie', zoals in Italië.²⁸ Volgens deze benadering zou er geen fascisme zijn geweest als de arbeidersbeweging zich gedeisd had gehouden. Het fascisme moest primair worden gezien als een contrarevolutionaire en anticommunistische beweging.²⁹

In feite week de benadering van *De Tribune* niet veel van af van die van *Het Volk*. Volgens *De Tribune* was het fascisme nu eenmaal het risico dat de klassenstrijd met zich meebracht. De kapitalistenklasse greep naar het middel van het fascisme om een sterker wordende arbeidersklasse te onderdrukken. Als de arbeidersbeweging zwak was, was de kans op het fascisme zeer beperkt.³⁰ Beide kranten waren er van overtuigd dat er sprake was van een interactie tussen communisme en fascisme, tussen de dreiging van een socialistische revolutie en de fascistische reactie daarop. *Het Volk* wilde de socialistische revolutie voorkomen, *De Tribune* wilde deze juist bevorderen en uitlokken.

In deze analyses werd er overigens aan voorbij gegaan dat de omstandigheden in de landen, die in het voorgaande hoofdstuk zijn besproken, nogal van elkaar verschilden. In Roemenië was er geen binnenlandse communistische dreiging, maar het land voelde wel voortdurend de dreiging van een mogelijke commu-

²⁷ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (19 april 1924).

²⁸ *Het Volk* (16 april 1926).

²⁹ Deze redenering kan ook na de Tweede Wereldoorlog veelvuldig in de historiografie worden aangetroffen, bijvoorbeeld bij Nolte ('Faschismus ist Antimarxismus....Diese Wesensbestimmung impliziert: daß es ohne Marxismus keinen Faschismus gibt..') in Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, 51 en bij Hobsbawm, *The Age of Extremes*, 124.

³⁰ *De Tribune* (15 februari 1924, 20 februari 1924).

nistische infiltratie vanuit de Sovjet-Unie. In dat land werd wel een reëel buitenslands communistisch gevaar gevoeld.³¹ In Finland³² en Hongarije³³ speelden de communisten geen rol van betekenis op het moment dat de fascistten een greep naar de macht deden. In Spanje speelden de communisten geen rol meer toen radicaal rechts in 1923 een staatsgreep pleegde.³⁴ In de zomer van 1922 was de organisatiestructuur van de katholieke en socialistische vakbonden in Italië al volkomen door de fascistten vernietigd. Al vóór de Mars op Rome was er geen sprake meer van een reëel gevaar van links.³⁵

Volgens Mann is de dreiging van links geen voldoende verklaring voor het fascistische geweld en de fascistische reactie.³⁶ Zijns inziens was in 1921 revolutionair links in Europa in feite al verslagen³⁷, maar door de Nederlandse pers werd dat toen niet zo ervaren.

Met het fascisme was volgens de burgerlijke pers een nieuwe stroming opgekomen. Het fascisme was een reactie op het pacifisme, het communisme en het socialisme; het werd gekenmerkt door een activistisch nationalisme. Het fascisme wenste af te rekenen met 'onbekwame, slappe, slapende, te weinig nationale, niet voor de landseer opkomende, oneerlijke, gewetenlooze of zich zelf verrijkende regeeringen'.³⁸ De ontwikkelingen in met name Italië en Spanje waren een tastbaar bewijs voor de verwording van de democratie, waarvan het voor sommige kranten overigens de vraag was, of de volken van de mediterrane landen ontwikkeld genoeg waren om werkelijk rijp voor de democratie te kunnen zijn.

De protestantse kranten spraken zich uit voor de 'vrijheid' en de beginselen van de rechtsstaat, maar hadden hun twijfels over de waarde en het functioneren van de parlementaire democratie. Voor moeilijke tijden was de democratie minder geschikt. Alleen door het snoeien in de macht van de volksvertegenwoordiging en de instelling van een dictatuur kon in Italië en Spanje rust en orde worden gehandhaafd. Ook de republikeinen in Duitsland zouden erken-

---

³¹ Carsten, *The rise of Fascism*, 181-183; Barbu, 'Rumania', 156; Mann, *Fascists*, 266-270.

³² Carsten, *The rise of Fascism*, 166; Upton, 'Finland', 203-207.

³³ Deák, 'Hungary', 370; Carsten, *The rise of Fascism*, 170; Erös, 'Hungary', 120; Mann, *Fascists*, 257.

³⁴ Ben-Ami, *Fascism from Above*, 33-34, 178; Raymond Carr, *Spain 1808-1975* (Oxford 1982), 515; Mann, *Fascists*, 303.

³⁵ Neville, *Mussolini*, 45-46.

³⁶ Mann, *Fascists*, 61-62, 355.

³⁷ *Ibidem*, 355.

³⁸ *De Standaard* (Rubriek Buitenland, Brieven uit de Duitse Republiek, 22 september 1923).

nen dat een democratische republiek alleen goed was voor rustige tijden.³⁹ De burgerlijke pers vond het echter wel ongezond 'dat geregelde toestanden alleen door onwettige middelen' konden worden geschapen'.⁴⁰

Fascisme en de sterke leider

De opkomst van het fascisme leerde, zo was de redenering van de burgerlijke pers, dat de volkeren behoefte hadden aan een sterke leiding. Het fascisme rende af met onbekwame en slappe regeringen. De gebeurtenissen in Europa, en vooral die in Italië, toonden aan dat een volk door een sterke hand geregeerd wilde worden. De feiten bewezen wat de schadelijke gevolgen van het democratische nivelleer-systeem waren. Door de enorme zwakheid van de parlementaire regering was vrij baan gemaakt voor de sterke man. Dat was ook gebeurd in Frankrijk, waar Poincaré een bijna onbeperkte macht had, in Oostenrijk waar de sterke hand van Schober en Seipel voelbaar was, terwijl in Duitsland met de machtigingswet bijna dictatoriale bevoegdheden konden worden uitgeoefend. De confessionele pers had veel waardering voor Mussolini, 'die bij het reinigen van de Augiasstal een doortastendheid ten toon spreidde, die hem groote populariteit bezorgde'.⁴¹ Deze sterke leiders, maar ook Primo de Rivera in Spanje, hadden hun land grote diensten bewezen. Soms was sprake van een regelrechte verheerlijking. 'de Italiaansche en Spaansche premier als typen van politieke krachtmenschen, die den toestand overweldigen en de massa door hun dompteurs-blik biologeeren, de Oostenrijksche staatsman als het beeld van buitengewoon talent en energie, getemperd door den adel van een fijnen priesterlijken geest, die het volk met sterken wil, maar met zachte hand opheft uit zijn ellende.'⁴²

Toch trok de burgerlijke pers een streep waar het ging om de aantasting van de vrijheid en het recht. Deze beschavingsgoederen mochten niet wijken voor willekeur en dictatuur. In feite werd hiermee benadrukt dat 'vrijheid' en 'recht' belangrijker waren dan de 'parlementaire democratie'. Voor de confessionele pers ging het daarbij vooral om de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van meningsuiting.

Hiermee wordt meteen het dilemma voor de burgerlijke pers duidelijk. Erkend werd dat in veel landen in Europa orde op zaken moest worden gesteld en dat de parlementaire democratie in Midden-, Oost- en Zuid-Europa niet functioneerde. De vrees bestond dat de democratie en alles wat was bereikt verloren

---

³⁹ *De Nederlander* (hoofddred.art. 'Dictatuur', 4 oktober 1923).

⁴⁰ *De Nederlander* (10 januari 1929).

⁴¹ *De Standaard* ('Het Nationalisme en zijn uitwassen', hoofdart., 7 januari 1924).

⁴² *De Tijd* (Buitenland, algemeen overzicht, 13 oktober 1923).

zouden gaan indien er geen sterkere leiding zou komen. Geconstateerd werd dat ook in landen die nog democratisch werden geregeerd de roep om een sterke man steeds groter werd. De burgerlijke pers was voor verandering en voor een harde aanpak, maar die veranderingen mochten niet met geweld worden gerealiseerd. 'De wereld moet vooruit, en heeft sterke mannen nodig...Moet het spoor wat verlegd wat verbogen – door een welgerichte inspanning van volkskracht, zoo is dat ook te doen – maar gebeurt dit door aanslag, blinken overal langs de baan het mes en de revolver, dan loopt de boel zeker verkeerd. Dan gaan we hard vermiddeleeuwen.'⁴³ Om de democratie te beschermen en te handhaven was een sterke leiding nodig, maar het roepen om een sterke leider kon gemakkelijk leiden tot dictatuur en fascisme. Dat was in principe ongewenst omdat het dan gedaan zou zijn met de vrijheid.

Internationale waardering

Het fascistisch regime van Mussolini in Italië zat na de vestiging van de éénpartij-dictatuur in 1925 stevig in het zadel, en dat gold ook voor het Horthy-regime in Hongarije. De regimes zelf spraken over een periode van stabiliteit. De internationale waardering voor het Italiaanse fascisme nam in die jaren sterk toe. Veel waardering was er bijvoorbeeld van Austen Chamberlain, de Britse minister van Buitenlandse Zaken⁴⁴ en van Winston Churchill. Churchill bezocht Mussolini in januari 1927 en sprak, volgens *De Tribune*, daarbij zijn 'onverholen bewondering en warme sympathie' uit voor het fascistische regime.⁴⁵ De Britse minister beschouwde Mussolini vooral als een bondgenoot in de strijd tegen Sovjet-Rusland. Veel waardering had hij ook voor de Italiaanse vakverenigingswet die voor alle kapitalistische regeringen een voorbeeld kon zijn, omdat op die wijze revolutionaire elementen onschadelijk konden worden gemaakt.⁴⁶ Ook andere internationaal bekende personen, zoals de Ierse schrijver George Bernard Shaw, lieten meerdere malen hun bewondering voor Mussolini blijken.⁴⁷

De positieve sfeer, die in deze periode in sommige kringen om het fascisme hing, bleek ook uit de sympathie van vooraanstaande Nederlandse intellectuelen voor het fascisme. Een bijzonder voorbeeld was Herman de Vries de Heekelingen, de bibliothecaris van de Katholieke Universiteit Nijmegen, die in 1927 ontslag nam om zich geheel aan de propaganda van het fascisme te kunnen

---

⁴³ *De Telegraaf* (red.art. 18 juni 1924).

⁴⁴ Lyttleton, *The Seizure of Power*, 425.

⁴⁵ *De Tribune* (25 januari 1927); Hobsbawm, *The age of extremes*, 113; Sassoon, *Mussolini and the rise of fascism*, 137.

⁴⁶ *De Telegraaf* (21 januari 1927).

⁴⁷ *Het Volk* (20 oktober 1927); Paul Hollander, *From Benito Mussolini to Hugo Chavez* (Cambridge 2017), 68.

wijden.⁴⁸ RKSP-leiders, zoals baron van Wijnbergen, werden door Mussolini in audiëntie ontvangen.⁴⁹ Een andere bekende Nederlander, Rudolph Zimmermann, de oud-burgemeester van Rotterdam, noemde het fascisme een historische noodzakelijkheid, het had Italië rust en orde geschonken. ‘Het fascisme wordt gedragen door mannen, die overal en altijd tot de besten hunner natie zouden behooren’. Hij vond het erg belangrijk dat het fascisme een plaats had veroverd in de harten van de Italiaanse jeugd.⁵⁰ Het fascisme had Italië van het bolsjewisme gered, het predikte eerbied voor de kerk en waardering voor het koningschap. Voor het gebruik van geweld moest begrip worden opgebracht, omdat een zwaarziek lichaam zonder operatiemes niet genezen kan worden. ‘Europa [heeft] het aan het fascisme te danken dat niet andermaal een groot land aan het sovjetsysteem ten offer is gevallen.’⁵¹

Ook het fascisme vormt een gevaar

Het Volk stelde bezorgd vast dat een groot deel van Zuid- en Zuidoost-Europa werd geteisterd door een fascistische vloedgolf en wees op Italië, Hongarije, Spanje en Griekenland, waar sprake was van moord en doodslag, onderdrukking van de pers, de persoonlijke vrijheid en het recht. Het was voor deze krant duidelijk dat het fascisme de beschaving en de wereldvrede bedreigde en de vraag was of democraten lijdelijk zouden moeten blijven toezien. *Het Volk* wist echter niet hoe het fascistische gevaar doelmatig bestreden zou kunnen worden. De krant vertrouwde erop dat het fascisme op den duur niet opgewassen zou zijn tegen een geestelijke en morele boycotactie.⁵²

Het Volk stelde de principiële vraag aan de orde of de Volkenbond niet zou moeten ingrijpen in een land met een niet-democratisch bewind. Direct na de oorlog had de Entente gepoogd om het Sovjet-bewind in Rusland met militaire middelen te bestrijden en ten val te brengen. De Entente was in Hongarije succesvol geweest met haar interventie in de zomer van 1919 om een einde te maken aan het bewind van Bela Kun. *Het Volk* vroeg zich af of de Volkenbond niet zou moeten ingrijpen in een land waar de staatsinrichting onwelgevallig was en of zo’n land zou moeten worden gedwongen de democratie te aanvaarden. *Het Volk* dacht dan vooral aan de dictaturen in Italië en Hongarije. Afgezien van oorlog waren er, volgens de krant, indirecte middelen zoals uitsluiting uit de gemeenschap, weigering van financiële hulp en belemmering van de handel. *Het*

⁴⁸ *Het Volk*, (28 maart 1927); ook in: Paul Luykx, *Daar is nog poezie, nog kleur, nog warmte. Katholieke bekeerlingen en moderniteit in Nederland 1880-1960* (Hilversum 2007), 216, 220.

⁴⁹ *De Telegraaf* (2 mei 1929); *De Tijd* (2 mei 1929).

⁵⁰ *De Telegraaf* (25 juni 1927).

⁵¹ *De Telegraaf* (16 juni 1927).

⁵² *Het Volk* (20 januari 1926).

Volk geloofde echter niet dat dit paste in de politieke lijn van de Volkenbond. Het wachtwoord van de Volkenbond was vooral ‘dempen’. Van de Bond kon daarom niet veel worden verwacht. De beste remedie was, volgens de krant, het meeleven met wat in Europa gebeurde en het vormen van een publieke opinie tegen de fascistische dictatuur. Op den duur zou deze opstelling tot resultaten moeten leiden.⁵³

In de tweede helft van de twintiger jaren ging het economisch vrijwel overal beter. Grote politieke verschuivingen in Europa deden zich niet voor. Naar het oordeel van de pers bleef de dreiging van een nieuwe socialistische revolutie bestaan, maar er was meer aandacht voor de ontwikkeling van het fascisme. De vrijheid in de wereld werd volgens de pers steeds meer gekneveld.⁵⁴ Het Sovjetsysteem en het fascisme wilden allebei het bestaande met ruwe hand omverhalen en nieuwe vormen van samenleving decreteren, ‘die aan den nationalen volkszin meestal vreemd zijn’.⁵⁵

De pers zag dat er een dreiging kwam van twee kanten: van het Italiaanse fascisme vanuit het Zuiden en van het bolsjewistische Rusland uit het Oosten. In Zuid- en Oost-Europa werden de democratische beginselen met voeten getreden en was de arbeidersbeweging machteloos gemaakt. Uit het Zuiden trachtte de fascistische gedachte, uit het Oosten de communistische gedachte zich over het Centrum, het Westen en het Noorden van Europa te verbreiden. Er was vooral grote bezorgdheid over Oostenrijk en Duitsland. Over de situatie in Noordwest-Europa maakte de pers zich niet zo veel zorgen.

Angst was er wel voor een nieuwe oorlog, omdat oorlog het ergste was dat de bevolking kon overkomen. Een nieuwe oorlog zou ook de strijd voor het socialisme verhinderen. Vooral voor de sociaal-democraten was dit een reden met extra elan te strijden voor ontwapening.⁵⁶ Terwijl er gesproken werd over een bedreiging van zowel het fascisme als het communisme, werd door *Het Volk* de gedachte aan eenzijdige ontwapening gepropageerd. Dit was alleen met elkaar te rijmen, indien de rotsvaste overtuiging bestond dat Nederland niet zou worden bedreigd, noch door een gevaar van buitenaf noch door een binnenlands gevaar. *Het Volk* had groot vertrouwen in de ‘onoverwinnelijke weerstand’ die ook in Nederland zelf zou bestaan tegen het extremisme van links en van rechts, een weerstand die zou worden geleverd door de arbeidersbeweging.

---

⁵³ *Het Volk* (Buitenland. Overzicht, 5 juli 1928).

⁵⁴ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (hoofdred. art., De toestand. Buitenland. Jaaroverzicht, 31 december 1926).

⁵⁵ *De Standaard* (driestar ‘Een onveranderlijke trek’, 16 oktober 1929).

⁵⁶ *Het Volk* (30 april 1926).

In de beoordeling van de situatie in Europa stond *De Tribune* alleen. Deze krant was niet alleen bang dat Oostenrijk, Duitsland en Tsjecho-Slowakije een fascistische dictatuur zouden krijgen, maar ook dat daarmee een ring van fascistische staten rondom de Sovjet-Unie zou worden gelegd. Strijd tegen het fascisme ging daarom samen met de verdediging van de Sovjet-Unie.⁵⁷

Hoewel de meeste kranten zich zowel over de gevaren van het Russische communisme als het Italiaanse fascisme zorgen maakten omdat beide bewegingen zich nadrukkelijk met de buitenwereld bemoeiden, werd het gevaar uit Moskou nog steeds als het grootste beschouwd. 'Het sovjet-bewind heeft overal filialen, bestemd om Azië, Europa en nog een stuk of wat werelddelen murw te maken en de Moscovitische werelddictatuur voor te bereiden'. Met Mussolini was dat anders. Het Italiaanse fascisme bleek een succesvol exportartikel te zijn. In het buitenland woekerde de namaak van dit artikel. 'Fascistische margarine wordt er voor natuurboter verkocht.'⁵⁸

Italië was het centrum van de reactie, maar geen enkele dictatuur was zo erg als die in Rusland. 'Het Italiaansche fascisme is de brutaalste vorm van reaktionaire minderheidsmaatschappij. Het heeft zich de macht in den staat verzekerd door veranderingen in het kiesrecht en in de organisatie van het vertegenwoordigend stelsel. Het beschermt met wapengeweld zijn anti-demokratische staatsinrichtingen tegen de massa van het volk.' Haast nergens echter 'is de methode, om aan een kleine minderheid de heerschappij in den staat te bezorgen, met meer zorg uitgewerkt dan in Rusland'.⁵⁹ Het 'bolsjewisme' was het grootste gevaar en het ergste kwaad. Het doel van het communisme was de wereldrevolutie en het vernietigen van de christelijke beschaving. Ook in het optreden van Abd-el-Krim in Marokko, de opstanden in China en Indië zagen de meeste kranten de hand van Moskou.⁶⁰

Er was nog een ander aspect dat zorgen baarde. Als de fascistten in Italië ten val zouden komen, zou het niet makkelijk zijn de orde in het land te herstellen, omdat van de politieke partijen alleen de communisten er in geslaagd waren hun organisatie in het geheim te handhaven, ondanks de hernieuwde vervolgingen.⁶¹ Deze observatie sloot aan bij een reeks kleine berichten in de pers over

---

⁵⁷ *De Tribune* (25 september 1929).

⁵⁸ *Het Volk* (31 mei 1927).

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *De Standaard* (hoofdartikel 'Het gevaar uit het Oosten', 4 augustus 1925, hoofdartikel 'Het werk van den Communist', 6 augustus 1925).

⁶¹ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (hoofred. com., De Toestand. Buitenland. Jaaroverzicht, 31 december 1928).

aanslagen op fascistische leiders en anti-fascistische acties in de provincie. Er was kennelijk geen sprake van een algehele instemming met het regime.⁶²

---

⁶² Dat de instemming met het regime in Italië bepaald niet algemeen was bleek bijvoorbeeld ook uit het onderzoek van Passerini naar de reactie van de FIAT-arbeiders in Turijn op het werkbezoek van Mussolini in 1939, In: Luisa Passerini, *Fascism in Popular Memory. The cultural experience of the Turin working class* (Cambridge 1987).

Groeiende invloed van het fascisme (1930-1933)

Vanaf 1930 was het fascisme niet meer een gewelddadige en antidemocratische beweging, die vooral van betekenis was in landen die ver van Nederland verwijderd waren. Duitsland was heel dichtbij. Er tekende zich een verschil af tussen het Italiaanse fascisme, dat, zeker van de katholieke pers, nog op een welwillende houding kon rekenen, en het Duitse fascisme, dat vanaf het begin veel negatiever werd benaderd. De pers ging zich in deze jaren steeds meer zorgen maken over het fascisme, vooral omdat het de vrede in Europa zou kunnen bedreigen. De politieke ontwikkelingen in Duitsland werden op de voet gevolgd, maar de meeste kranten waren niet bezorgd dat ook Nederland door het Duitse fascisme werd bedreigd.

Dictatuur bedreigt landen ten Oosten van de Rijn

De grote algemene economische crisis in Europa maakte de pers erg somber, ook omdat verarming en werkloosheid als een voedingsbodem werden gezien voor fascisme en communisme. Het optimisme van de vorige jaren was in 1930 geheel voorbij. Het jaar 1930 werd omschreven als een 'crisis-jaar met een zwarte kool aangetekend'. Groot was de bezorgdheid over het ongehoorde succes van de nationaal-socialisten in Duitsland die, volgens de pers, hun succes vooral te danken hadden aan de economische nood. Geconstateerd werd, dat de Duitse kiezer neigde naar extremisme, aangezien ook de communisten winst hadden behaald bij de verkiezingen. Die zorgen werden in de daarop volgende jaren alleen maar groter.⁶³

Volgens de kranten was in Europa sprake van een nationalistische vloedgolf en een steeds verder gaande bedreiging van de democratie. Duitsland stond in het centrum en was beslist geen stabiele democratie. Het handhaven van rust en orde gebeurde daar met onconventionele middelen. Er werd regelmatig bij decreet geregeerd, waarbij het parlement buiten spel werd gezet. Met het argument dat er iets moest gebeuren om erger te voorkomen, stemden ook de Duitse sociaal-democraten in de regel in met deze noodverordeningen. Ook in de oostelijke staten van Europa, die na de oorlog gevormd waren, was de democratie in de verdrukking. Veel landen werden daar dictatoriaal geregeerd. In heel Zuid-Europa werd, volgens de pers, het recept van Mussolini toegepast.⁶⁴

---

⁶³ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (hoofded. com., De Toestand. Buitenland. Jaaroverzicht, 31 december 1930), *De Nederlander* (van Rhijn, 11 februari 1931; 15 maart 1932, 11 april 1932, 25 april 1932, 30 mei 1932).

⁶⁴ *Het Volk* (23 december 1930); *De Nederlander* (Van Rhijn, 11 februari 1931); *Nieuwe Rotterdamse Courant* (buitenland. De Toestand. Jaaroverzicht, 31 december 1932).

Bij de beoordeling van de toestand in Duitsland werd ook steeds Oostenrijk betrokken. Wanneer het ene land voor het fascisme zou bezwijken zou het andere land volgen. Gevreesd werd voor een Anschluss van een dictatoriaal geregeerd Oostenrijk bij Duitsland, waar Hitler aan de macht zou kunnen komen.⁶⁵ Een overwinning van de nationaal-socialisten in Duitsland zou 'de democratie in heel Europa ten Oosten van den Rijn in het grootste gevaar brengen. Zij zou een ernstige bedreiging zijn voor den vrede van Europa en alle hoop op het slagen van de internationale ontwapeningsconferentie vernietigen'.⁶⁶

Voor de pers was het duidelijk dat een Duitse regering, die volgens de plannen van de nationaal-socialisten zou gaan werken, zich zeker zou inzetten voor herbewapening. Hitler was er volkomen van overtuigd dat herstel van de grenzen van 1914 door Duitsland niet zonder oorlog verkregen kon worden. De belofte van gebiedsuitbreiding naar het Oosten was voor de nationaal-socialisten een centraal punt in de verkiezingen. Aan ontwapening zou een regering met Hitler geen boodschap hebben.⁶⁷ Toch bleef bij de pers de hoop bestaan dat de internationale ontwapeningsconferentie de wapenwedloop tot staan kon brengen en dat Nederland aan die conferentie een steentje zou kunnen bijdragen.

De Nederlandse kranten waren in deze jaren attent op wat zich in het buitenland afspeelde, bezorgd over de vrede en bezorgd over de toekomst van de democratie in de buurlanden. Nog steeds was er niet het idee dat Nederland zelf direct werd bedreigd. Als het over een verdere uitbreiding van het fascisme ging, werd vooral gedacht aan de landen 'ten oosten van de Rijn'. De landen ten westen van de Rijn, zoals Nederland, België en Frankrijk, werden niet bedreigd. Ook in landen als Engeland, de Scandinavische landen, Frankrijk en België ontbraken 'de speciale verhoudingen die het verschijnsel elders hebben tevoorschijn geroepen'.⁶⁸ Volgens de sociaal-democraat Matthijsen waren bepalende factoren: economische ontwrichting en sociale ontreddeering, de verdeeldheid van de arbeidersbeweging, het extremisme van communisten, syndicalisten en anarchisten, en de lafhartige houding van de bourgeoisie.⁶⁹

Gevaar van twee kanten

Voorals *De Standaard* bleef er op hameren dat het gevaar van twee kanten kwam

---

⁶⁵ *De Telegraaf* (4 november 1930).

⁶⁶ *Het Volk* (21 oktober 1930).

⁶⁷ *De Nederlander* (8 januari 1931).

⁶⁸ *Het Volk* (30 december 1930).

⁶⁹ Rob Hartmans, *Vijandige Broeders? De Nederlandse Sociaal-Democratie en het Nationaal-Socialisme 1922-1940* (Amsterdam 2012), 111.

en sprak over de crisis van de Europese beschaving. Voor het jaar 1930 werden de meest negatieve en sombere termen gebruikt als het ging om de algehele toestand in de wereld, die werd bepaald door een algemene verwarring op politiek gebied en door een ongekende financiële en economische malaise. 'Onze beschaafde wereld is in een impasse geraakt en speurt geen uitweg.' De krant zag overal oorlogen en opstanden en 'daarnaast de voortschrijdende kanker van het Communisme en, deels als reactie daartegen, het al driester optreden van het Fascisme'. *De Standaard* vreesde voor een werelddictatuur met Mussolini en Stalin als sterke mannen. Hun plannen vormden een bedreiging voor de westerse beschaving en voor de 'heiligste goederen der mensheid', op de eerste plaats voor de vrijheid.⁷⁰ Beide stelsels stonden, naar het oordeel van *De Standaard*, ver af van de christelijke staatsopvatting. Ze gingen uit van de onbeperkte opperheerschappij van de staat, wat een 'zuiver heidens-humanistische staatsbeschouwing' was.⁷¹ De anti-revolutionaire krant was in toenemende mate ongerust over wat in Italië en vooral in Duitsland gebeurde en vreesde dat onweer en donder op komst waren. 'Wat in Duitsland gebeurt, ligt ons nader dan wat in meer verwijderde delen voorvalt.' *De Standaard* snapte niet dat men in Nederland de ogen sloot voor de dreigende gevaren. 'En inmiddels gaan wij in ons land rustig voort te redekavelen over honderd en een kleinigheden, weigeren we – zeer velen althans – de werkelijke toestanden te zien en zoekt men zijn vermaak zelfs in het ontkennen van de werkelijkheid, doet men alsof we op een andere planeet dan moeder Aarde leven.'⁷² *De Standaard* bleef er op hameren dat de vrijheid in Europa werd bedreigd door het fascisme en door het communisme. Van deze twee bleef het communisme echter het grootste gevaar.⁷³

Afgezien van *De Standaard* en de linkse pers waren de kranten voorzichtig en terughoudend in hun beoordeling of toonden zich nog niet voldoende gealarmeerd om krachtig te waarschuwen tegen de gevaren van het fascisme. De houding van de meeste kranten droeg zeker bij aan het beeld van een land, dat passief afwachtte wat er zou gebeuren. Dat was op dat moment echter zeker niet het geval voor *De Standaard*, die een directe bedreiging zag voor de westerse beschaving en dus ook voor Nederland. Deze krant ergerde zich er aan dat velen in Nederland 'met een blinddoek door het leven gaan'. Na de Eerste Wereldoorlog was West-Europa lange tijd gezien als een bastion van democratie,

---

⁷⁰ *De Standaard* (hoofdred. art. 'Crisis der Europese beschaving', 5 januari 1931; hoofdred. art. 'Fascistische Staat', 11 januari 1931).

⁷¹ *De Standaard* (hoofdred. art. 'De Internationale verhoudingen II', 18 juli 1932).

⁷² *De Standaard* (driestar hoofdartikel 'Naderend onweer', 21 juli 1932).

⁷³ *De Standaard* (21 maart 1932).

recht en vrijheid, maar bij *De Standaard* was sprake van een groeiende twijfel over de verdedigingskracht van dat bastion.⁷⁴

Internationale fascistische relaties en contacten

Terwijl in de periode 1923-1930 alle fascistische relaties en contacten via Italië en Mussolini liepen, werd na 1930 ook de Duitse Nationaal-Socialistische partij een speler in een internationaal netwerk. De pers signaleerde dat er warme banden waren tussen deze partij en de Lapua-beweging in Finland, maar ook dat er nauwe contacten waren tussen de Heimwehr-leider Starhemberg, de Hongaarse leider Gömbös en Hitler.⁷⁵

De groei van de Duitse NSDAP in het begin van de dertiger jaren was voor Mussolini nog geen aanleiding voor rechtstreeks contact met Hitler, die grote bewondering voor Mussolini had. Mussolini had daarentegen geen hoge pet op van Hitler, die werd getypeerd als een lachwekkend figuur en een schrijver van een onleesbaar boek. Vanaf 1922 waren er wel contacten tussen andere nazi's en Mussolini, waarbij Alto Adige, door de Duitsers en Oostenrijkers aangeduid als Zuid-Tirol, een belangrijk onderwerp was. Pas op 14 en 15 juni 1934 kwam het tot een eerste ontmoeting tussen Mussolini en Hitler in Stra, niet ver van Venetië.⁷⁶

Ondanks de aanhoudende kritiek van vooral communisten en sociaal-democraten op het fascisme, was het Italiaanse fascisme in het begin van de dertiger jaren in veel opzichten 'salonfähig' geworden. Het regime deed er alles aan om zijn internationale positie te versterken, via diplomatie, door het Verdrag van Lateranen, door tot de verbeelding sprekende prestaties zoals die van de pool-onderzoeker Umberto Nobile⁷⁷ en de vlucht van fascist-leider Italo Balbo over de Atlantische Oceaan, maar ook door de organisatie van internationale wetenschappelijke congressen. Het Volta congres was exemplarisch voor de positie die het Italiaanse fascisme zich had verworven en de houding van vooraanstaande Europese intellectuelen.

Het Volta Congres had al een internationale reputatie gevestigd na de bijeenkomst in 1927 aan het Comomeer, waar onder meer de fysici Werner Heisenberg, Enrico Fermi en Niels Bohr aan hadden deelgenomen. De *Nieuwe Rotterdamse Courant* berichtte over het tweede Volta Congres, dat in 1932 in Rome

---

⁷⁴ *De Standaard* (driestar hoofdartikel 'Naderend onweer', 21 juli 1932).

⁷⁵ *Het Volk* (13 oktober 1930, 30 december 1932).

⁷⁶ Th. Strobel, *Bewegung des NS-Regimes zum Italienischen Vorbild bis 1924* (Norderstedt 2000); Pierre Milza, *Conversations Hitler-Mussolini 1934-1944* (Paris 2013).

⁷⁷ *De Telegraaf* (15 juli 1931).

werd gehouden over de toekomst van Europa met buitenlandse afgevaardigden van diverse pluimage.⁷⁸ Nederlandse sprekers waren de historicus prof. H. Brugmans, die een lezing hield over het zelfbeschikkingsrecht van kleine staten, en de econoom prof. G.M. Verrijn Stuart, die sprak over de gouden standaard.⁷⁹ Het congres droeg, volgens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, ‘niettemin een zeer fascistisch karakter of laat ons zeggen het karakter van een huldebetuyging aan het fascisme’. De krant wist te melden dat aan het congres ook werd deelgenomen door Alfred Rosenberg, hoofd van de persdienst van Hitler, en de Roemeense vice-premier Manulescu.⁸⁰

Deelname van vooraanstaande Nederlandse intellectuelen aan deze internationale conferentie zou wetenschappelijke interesse als achtergrond kunnen hebben gehad. De lijst van deelnemers liet echter zien dat de inbreng van leidende figuren van het Italiaanse fascisme, zoals Federzoni en Rocco, en het Duitse fascisme, zoals Göring en Rosenberg, zeer groot was. Deelname aan zo’n conferentie in 1932 getuigde op z’n minst van grote naïviteit, omdat het congres, zoals de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* opmerkte, bedoeld was als ‘huldebetuyging aan het fascisme’. In elk geval gaf dit voorbeeld aan dat in intellectuele kringen in Nederland deelname aan een dergelijke bijeenkomst op dat moment niet ‘besmet’ was. In *De Telegraaf* schreef Brugmans, kennelijk ter rechtvaardiging van zijn aanwezigheid in Rome, dat het uitsluitende doel van de conferentie was het kweken van onderling begrip en vooral het verhelderen van de be-

---

⁷⁸ De uitnodigingen voor het tweede Volta Congres, dat van 16 november tot 20 november 1932 in Rome werd gehouden, gingen uit van de Nobelprijswinnaar Guglielmo Marconi, de President van de Accademia d’Italia en lid van de Fascistische Grote Raad.

⁷⁹ *Het Vaderland* berichtte op 8 november 1932 dat ook dr. H. Colijn was uitgenodigd voor deze conferentie. Volgens *De Tribune* had Colijn besloten af te zien van zijn reis naar Rome “in verband met de huidige situatie onzer binnenlandsche politiek” in: *De Tribune* (10 november 1932).

⁸⁰ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (17 november 1932, 20 november 1932, 24 november 1932). Volgens Simona Giustibelli was een van de Nederlandse deelnemers de historicus prof. Henry Brugmans. Dit is niet erg waarschijnlijk. Het ligt meer voor de hand dat het hier ging om zijn vader, prof. Hajo Brugmans. Wel geeft Giustibelli een lijst van andere deelnemers, waaronder de Engelse historicus Christopher Dawson, de Duitse schrijver Stephan Zweig en de econoom Hjalmar Schacht. Als vertegenwoordigers van het Italiaanse bewind waren onder meer aanwezig Luigi Federzoni en Alfredo Rocco. Namens de Duitse Nationaal-Socialistische Partij werd de conferentie bijgewoond door Alfred Rosenberg en Hermann Göring, op dat moment president van de Rijksdag. In: Simone Giustibelli, ‘L’Europa nella Riflessione del Convegno della Fondazione Volta’, *Dimensioni e problemi della ricerca storica*, nr. 1 (Rome, 2002), 180-234, aldaar 181, 210, 212. (<http://dprs.uniroma1.it/sites/default/files/giustibelli.pdf>).

staande problemen.⁸¹ Volgens Ceplair konden de gedelegeerden op dit Volta Congres het alleen maar eens worden over de noodzaak van een geestelijke reactivering van Europa, eenheid tegen het bolsjewisme en leiding van Italië.⁸²

Wat kan er tegen het fascisme gedaan worden?

Vooral de linkse pers hield zich bezig met de vraag wat tegen het fascisme gedaan zou kunnen worden. Volgens *De Tribune* was bewapening van het proletariaat noodzakelijk om weerstand te bieden tegen het oprukkend fascisme in Europa. De krant herinnerde er aan dat het wapen van de politieke massastaking eerder met succes was gebruikt, zoals in reactie op de Kapp-putsch.⁸³ Een politieke massastaking was echter alleen mogelijk als communisten en sociaal-democraten zouden samenwerken.

Edo Fimmen, secretaris van het Internationaal Verbond van Vakverenigingen, stelde somber vast dat de burgerlijke democratie alleen nog maar bestond in de landen van Noord- en West-Europa. 'In de Zuidelijke en Oostelijke landen heerscht de dictatuur en voorzover er nog een parlement is, is dit nog slechts een schijnparlement, dat alleen maar dient om goed te keuren, wat de dictatuur wenscht. In de landen, waar de dictatuur nog niet heerscht, in Duitsland, Oostenrijk en Tsjecho-Slowakije, wordt de fascistische stroming sterker.' SDAP-leider Albarda werd verweten de werkelijkheid te verdoezelen en dwaasheden te verkondigen over de kracht van de sociaal-democratie in Duitsland. De kritiek van Fimmen werd door Albarda als te pessimistisch van de hand gewezen. De leiding van de sociaal-democratie had er nog alle vertrouwen in dat de sociaal-democratie in Duitsland in staat zou zijn het fascisme te weerstaan.⁸⁴

In *Het Volk* gingen steeds meer stemmen op om toch maar uit te gaan van het zwartste scenario, althans om daarop voorbereid te zijn. Zo betoogde de Leidse jurist In 't Veld⁸⁵, dat de zekerheid, dat de oorlog van '14-'18 de laatste oorlog

---

⁸¹ *De Telegraaf* (2 december 1932). In *De Telegraaf* van 6 juni 1933 komt Brugmans terug op de lezing van Alfred Rosenberg tijdens de Volta conferentie. Er zou in Rome overeenstemming zijn geweest over de noodzaak van Europese samenwerking om de Europese cultuur te verdedigen tegen andere volken, in het bijzonder tegen Sovjet-Rusland. Kritiek had Brugmans op de rassenleer van het nationaal-socialisme, maar hij opperde dat de jodenvervolgung misschien zou moeten worden opgevat als het begin van de strijd van Duitsland tegen het Oosten.

⁸² Ceplair, *Under the Shadow of War*, 72.

⁸³ *De Tribune* (25 september 1929).

⁸⁴ *Het Volk* (2 februari 1931, 30 maart 1931).

⁸⁵ Joris In 't Veld was Statenlid voor de SDAP in Zuid-Holland. In 1948 werd hij minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting en in 1964 lid van de Raad van State.

was geweest, reeds lang was verdwenen. ‘Wie daarin nog gelooft, moet wel ziende blind zijn.’ Hij pleitte ervoor na te denken over de daarbij noodzakelijke strijdmethoden, zoals de algemene werkstaking en een economische boycot. In het uiterste geval moest de oorlog als middel worden aanvaard. ‘Denk maar eens, dat in Duitschland het fascisme tot de macht komt en gezamenlijk met het Italiaansche en andere fascismen of het bolsjewisme optrekt tegen de democratische staten. Moeten wij dan maar in lijdelijkheid blijven toezien? Ik acht het onverantwoordelijk, dat men dergelijke, toch heusch niet zoo onwaarschijnlijke gevallen niet tijdig met de noodige vastberadenheid onder het oog durft zien.’⁸⁶ Albarda probeerde dit te dempen, hij zag niets in extremisme en waarschuwde voor het inslaan van dwaalwegen. De socialistische overwinning zou door de keuze van verkeerde en ondoelmatige strijdmiddelen voor de arbeidersklasse voor lange tijd verloren gaan. Hij wilde strikt aan de parlementaire weg vasthouden. Verwijzend naar Duitsland en Oostenrijk merkte hij op dat men in sommige arbeiderskringen, wapens verzamelde, dat men zich oefende in het gebruik ervan en zich voorbereidde op een burgeroorlog. Albarda was van oordeel dat dat in Nederland niet aan de orde kon zijn. Er was daar ook geen enkele reden toe, omdat in Nederland fascisme en communisme, vergeleken bij Duitsland, nog zwak waren.⁸⁷

Het Volk bleef herhalen dat er in Europa maar één kracht was die het fascisme kon weerstaan, en dat was de socialistische beweging. Van het communisme moest niets verwacht worden. Samenwerking met die beweging was ook onmogelijk. In het begin van de dertiger jaren had *Het Volk* er nog alle vertrouwen in dat het fascisme in Duitsland en Oostenrijk niet aan de macht zou komen. Vooral Oostenrijk werd gezien als een democratische kaap in West-Europa, tussen Polen, Hongarije en Italië. Dat was, volgens deze krant, volledig te danken aan de vasthoudende politiek van de sociaal-democraten.⁸⁸ In een Europa, waarin fascisme en dictatuur steeds sterker werden, bleef Oostenrijk een ‘lichttoren’, vooral door de kracht van de socialistische arbeidersbeweging.⁸⁹ In Duitsland werd, volgens *Het Volk*, alleen door grote krachtsinspanning van de sociaal-democraten de overwinning van het fascisme tot op dat moment verhinderd.⁹⁰

Bij het debat over de vraag of en hoe het fascisme in Europa kon worden weerstaan, speelde Finland in 1932 een relatief belangrijke rol. Een deel van de Ne-

---

⁸⁶ *Het Volk* (congresbijdrage van mr. J. In 't Veld, 6 februari 1931).

⁸⁷ *Het Volk* (21 november 1931).

⁸⁸ *Het Volk* (19 november 1930).

⁸⁹ *Het Volk* (31 december 1930).

⁹⁰ *Het Volk* (30 maart 1931, 28 december 1931).

derlandse pers was zeer geïnteresseerd in wat daar gebeurde en plaatste de ontwikkelingen in dat land in de context van de ontwikkelingen elders in Europa. In *Het Volk* wees Henri Polak op overeenkomsten tussen Hongarije, Italië, Duitsland, Oostenrijk en Finland, bijvoorbeeld waar het ging om het optreden van gewapende burgertroepen. Zijn conclusie was dat elke particuliere militie verboden zou moeten worden. Een regering zou zulke legerorganisaties in een democratisch land niet mogen dulden. Dat was wel gebeurd in Italië, in Duitsland, in Oostenrijk met de Heimwehr en in Finland met de Lapua's. 'Als de Italiaansche regeering na den oorlog krachtadig en onbarmhartig ware opgetreden tegen Mussolini en zijn toen nog kleine scharen, zou ons werelddeel de schande van het despotisme zijn bespaard gebleven en zou het fascisme elders niet tot ontwikkeling zijn gekomen.'⁹¹ Koos Vorrink achtte het van groot belang dat in Finland de democratie en de vrijheid werden verdedigd en dat er niet een nieuwe zwarte plek op de kaart van Europa zou komen, zeker gelet op de nauwe relaties tussen Lapua en de Duitse nationaal-socialisten.⁹²

Na het mislukken van de Lapua-revolutie werd in de pers het oude standpunt van *De Standaard* herhaald, dat 'revoluties alleen gelukken tegen een regering die niet meer de vaste wil heeft om zich te handhaven'.⁹³ Aan de vastberadenheid van de Nederlandse regering zich tegen elke revolutie te verzetten behoefde niet te worden getwijfeld. Bovendien liep Nederland, volgens de meeste kranten, als het over de dreiging van het Duitse fascisme ging, geen gevaar. Ook eind 1932 werd gedacht dat alleen de landen ten Oosten van de Rijn gevaar zouden lopen.⁹⁴

Regelmatig kwamen anti-fascisten in Europa bijeen voor overleg over de opkomst van het fascisme, zoals tijdens bijeenkomsten van de Socialistische Internationale en de Communistische Internationale, de Comintern. Steeds nadrukkelijker werd de strijd tegen oorlog verbonden met de strijd tegen fascisme. De algemene overtuiging tijdens die bijeenkomsten was dat een overwinning van het fascisme oorlog zou betekenen. Op dit punt waren sociaal-democraten en communisten het met elkaar eens. Samenwerking tussen beide partijen was echter ver te zoeken. De sociaal-democraten zagen de communisten als de provocateurs van opstanden en acties die de fascistten alleen maar in de kaart speelden. De communisten waren van oordeel dat de sociaal-democratische leiders de sociale revolutie probeerden te verhinderen en daarmee in feite aan de kant

---

⁹¹ *Het Volk* (18 oktober 1930).

⁹² *Het Volk* (2 maart 1932 en 3 maart 1932).

⁹³ *De Standaard* (8 november 1922, 22 september 1923, 7 januari 1924); *Nieuwe Rotterdamse Courant* (De toestand. Buitenland, 5 maart 1932).

⁹⁴ *Het Volk* (21 oktober 1932).

van de bourgeoisie stonden. De sociaal-democratie speelde daarmee het fascisme in de kaart.

Het congres van de Socialistische Internationale in Wenen in juli 1931, waar vertegenwoordigers van 34 partijen aanwezig waren, stond in het teken van de strijd voor democratie en vrede. De grondgedachte van het congres was dat er geen oorlog meer mocht komen.⁹⁵ Een beeld op het podium van de vermoorde socialist Matteotti herinnerde aan deze strijder tegen het fascisme. De Italiaanse kameraden hadden de strijd verloren, maar de Spaanse kameraden hadden de strijd gewonnen, terwijl de Oostenrijkse socialisten het fascisme tot staan hadden gebracht. Er was nog steeds hoop dat het allemaal goed zou kunnen aflopen. De ogen van het congres waren gericht op Duitsland. ‘Als in Duitsland het fascisme zou zegevieren, zou oorlog voor de deur staan.’⁹⁶

Een jaar later werd tijdens een Internationaal Congres van de sociaal-democratische beweging in Wenen eenstemmig vastgesteld, dat de sociaal-democratische partijen de democratie zouden handhaven met alle middelen, ook ‘indien nodig met niet-democratische, zoodat het geweld van het fascisme met geweld zal worden weerstaan’.⁹⁷ Deze uitspraak was in tegenspraak met de door de Nederlandse sociaal-democraten gekozen strategie en werd ook nooit onderdeel van de politiek van de SDAP.

Een geheel andere bijeenkomst vond op 27 en 28 augustus 1932 plaats in het RAI-gebouw in Amsterdam, waar het Wereldstrijdcongres tegen de imperialistische oorlog werd gehouden, op initiatief van de schrijvers Henri Barbusse, Romain Rolland en Maxim Gorki. Aan dit door communisten beheerste congres namen 2195 gedelegeerden uit 27 landen deel.⁹⁸ Volgens Ceplair had dit congres maar weinig aandacht voor het fascisme. Het ging in Amsterdam vooral over de oorlogsdreiging op andere fronten en de noodzaak de Sovjet-Unie te verdedigen.⁹⁹ Dit congres illustreerde de grote verschillen in de linkse beweging. Het hele congres bleek ‘geconfijt in het Stalinisme’ en stond bol van aanvallen op de sociaal-democratie.¹⁰⁰

Communisten en sociaal-democraten ijverden in 1932 voor de handhaving van de vrede en ageerden tegen het fascisme, maar van een gezamenlijk optrekken

---

⁹⁵ *De Telegraaf*, (26 juli 1931).

⁹⁶ *Het Volk* (28 juli 1931).

⁹⁷ *Het Volk* (10 maart 1932).

⁹⁸ *De Tribune* (1 september 1932).

⁹⁹ Paul de Groot, *De Dertiger Jaren 1930-1935* (Amsterdam 1965), 109; Ceplair, *Under the Shadow of War*, 79.

¹⁰⁰ *Het Volk* (29 augustus 1932).

was geen sprake. De motieven liepen sterk uiteen en er was een groot gebrek aan onderling vertrouwen. Beide stromingen zochten alleen aansluiting bij hun geloofsgenoten en kwamen in deze periode niet tot de conclusie dat de bestaande verschillen overbrugd moesten worden ter verdediging van de democratie.

Hoop op vrede en ontwapening

De Internationale Ontwapeningsconferentie, die in 1932 in Genève zou worden gehouden, zou de vrede moeten garanderen en de spanning tussen de belangrijkste staten in Europa moeten verminderen. Over de aanloop tot de conferentie en over de conferentie zelf werd zeer regelmatig door de Nederlandse pers bericht. Tijdens de conferentie werd dagelijks gerapporteerd over de voortgang en de stappen van de verschillende landen. De pers hoopte van harte dat de conferentie een succes zou worden en had zich in de daaraan voorafgaande jaren ook energiek daarvoor ingezet.

In een opmerkelijke eensgezindheid was de Nederlandse dagbladpers op 8 juli 1931, op initiatief van Robert Peereboom van het *Haarlems Dagblad*, gestart met de organisatie van een groot petitionnement voor internationale ontwapening. Vooral in Zweden was men onder de indruk van dit Nederlandse initiatief. Er was op dit punt een gemeenschappelijke actie mogelijk ondanks de zeer sterke partijverdeeldheid. Bekende persoonlijkheden uit politieke, financiële en wetenschappelijke kringen hadden tot het tekenen van de petitie aangespoord en ook in de kerken was vanaf de kansel opgeroepen om te tekenen. De petitie werd getekend door 2.438.908 miljoen Nederlanders boven de 18 jaar (van de in totaal 4,5 miljoen boven die leeftijd), dat wilde zeggen 60% van de volwassen bevolking. De pers was van mening dat Nederland gerust het land van de vrede genoemd kon worden. Met uitzondering van *De Tribune* hadden alle dagbladen, ongeacht hun politieke richting, de ondertekening aanbevolen.¹⁰¹ *De Tribune* onderstreepte haar geïsoleerde positie en haar negatieve rol

---

¹⁰¹ *De Telegraaf* (cartoon, 12 juli 1931; 8 augustus 1931); *Het Volk* (advertentie 13 juli 1931; 16 september 1931); *De Tijd* (advertentie, 18 juli 1931; 15 september 1931); *De Standaard* (4 september 1931); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (17 september 1931). De tekst van de petitie luidde: "Ik verzoek Uwe Conferentie met den meesten aandrang, in naam der menschelijkheid, de maatregelen te nemen die tot ontwapening der naties zullen leiden". Dit petitionnement oversteeg verre de campagne tegen de plaatsing van kruisraketten in 1985. Ook in bv.: Jan van der Plasse, *Kroniek van de Nederlandse dagblad- en opiniepers* (Amsterdam 2005), 57; Joan Hemels, "Als het goede maar gebeurt". Titus Brandsma. *Adviseur in vrijheid en verzet*' (Kampen, 2008), 183.

door dit petitionnement ‘een fiasco’ te noemen omdat het slechts door 2.5 miljoen mensen was getekend.¹⁰²

Vooraf de linkse kranten hadden steeds gewezen op een nauwe relatie tussen fascisme, bewapening en de bedreiging van de vrede. Op 19 september 1926 had de SDAP in Den Haag al een grote demonstratie voor ontwapening en medezeggenschap georganiseerd waar 80.000 mensen aan deelnamen. Tijdens deze demonstratie werd gewezen op het oorlogsgevaar door het hitsen van Mussolini. Ook op 16 september 1928 werd in Amsterdam een grote demonstratie voor ontwapening, medezeggenschap en staatspensioenen georganiseerd.¹⁰³ *Het Volk* voerde in het begin van de jaren dertig zelfs campagne voor eenzijdige ontwapening. ‘Wij zijn voor nationale ontwapening, omdat Nederland zich toch niet verdedigen kan en oorlog zelfmoord zou zijn’¹⁰⁴ De VDB stond in deze kwestie dichtbij de SDAP en sprak zich uit voor omschakeling van het bestaande leger in een politieleger met eenvoudige bewapening.¹⁰⁵ Deze opvattingen stonden lijnrecht tegenover de opvatting van de regering en de meerderheid van de Tweede Kamer.¹⁰⁶

Colijn hoopte op een gunstige uitkomst van de Ontwapeningsconferentie, omdat ontwapening van belang kon zijn voor de verbetering van de economische toestand in de wereld. Van een vermindering van de bewapening zou ook een gunstige invloed uitgaan ‘op de politieke verhoudingen in ons werelddeel, op het wederkerige gevoel van veiligheid en zekerheid tusschen de volken’.¹⁰⁷ Het slagen van de conferentie zou ook een oplossing van het internationale schuldenprobleem mogelijk kunnen maken. Zonder een bevredigende regeling waren de huidige ‘crisisverschijnselen nog slechts een begin der smarten’. Er werd op vertrouwd dat ook Mussolini dat goed had begrepen.¹⁰⁸

Nederland wilde zich internationaal manifesteren, zeker als het over vrede en ontwapening ging. *De Standaard* wees er op dat het internationaal leven vóór de oorlog geheel werd beheerst door de politiek van de grote mogendheden en dat de kleine staten niet veel meer te doen hadden dan toe te zien en te passen op hun eigen belangen. Dat was geheel veranderd door de stichting van de Volken-

---

¹⁰² *De Tribune* (17 juli 1931, 10 augustus 1931).

¹⁰³ *Het Volk* (20 september 1926, 29 september 1926, 9 augustus 1928, 15 augustus 1928, 14 september 1929).

¹⁰⁴ *Het Volk* (18 februari 1931, 4 maart 1931, 20 mei 1931, 6 augustus 1931, 17 september 1931, 25 maart 1932).

¹⁰⁵ Klijnsma, *Om de democratie*, 311.

¹⁰⁶ Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 346-351; Klijnsma, *Om de democratie*, 412-413.

¹⁰⁷ *De Standaard* (30 januari 1932; 31 januari 1932, 1 februari 1932).

¹⁰⁸ *De Standaard* (driestar artikel, 24 juni 1932).

bond. Nederland was lid van de Volkenbond en zond elk jaar in september zijn afgevaardigden naar de vergadering in Genève.¹⁰⁹ 'Nederland kijkt niet meer door een klein raam uit op de internationale markt, maar het staat thans midden in het marktgewoel zelf en heeft daar een taak en roeping te vervullen.'¹¹⁰

Tijdens de conferentie kwamen er steeds meer voortekenen dat een algemene overeenstemming moeilijk zou zijn, maar de pers had tot het laatste moment hoop op een goede afloop. Er werd nog wel een 'vacantie-resolutie' opgesteld om nog zoveel mogelijk het volkomen mislukken van de conferentie achter een scherm van mooie woorden te verbergen.¹¹¹

De pers concludeerde dat de uitkomst zeer onbevredigend was. De discussies op de ontwapeningsconferentie hadden aangetoond dat de internationale verhoudingen zich hadden verscherpt. Tekend was dat zowel Italië als Duitsland hadden verklaard, niet verder aan discussies of stemmingen te zullen deelnemen. Met veel spijt moest uiteindelijk worden vastgesteld dat de conferentie was mislukt vooral omdat Mussolini zich achter de Duitse eisen tot herbewapening had gesteld. Tegelijk was daar ook wel weer begrip voor. Men kon Duitsland immers 'niet beletten zijn vrijheid weer te hernemen'. Het jaar 1932 eindigde in somberheid. Er was economische ellende, het mislukken van de ontwapeningsconferentie en de opkomst van het nationaal-socialisme leidden tot 'doffe moedeloosheid' en 'onzekerheid'.¹¹²

---

¹⁰⁹ Michael Riemens. *De Passie voor Vrede. De evolutie van de internationale politieke cultuur in de jaren 1880-1940 en het recipiëren door Nederland* (Amsterdam, 2005), 172-196, 369-372.

¹¹⁰ *De Standaard* (hoofdartikel, 15 juli 1932).

¹¹¹ *De Tribune* (22 juli 1932).

¹¹² *De Tijd* (21 juli 1932); *De Tribune* (23 juli 1932); *De Telegraaf* (25 juli 1932); *De Nederlander* (12 september 1932); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (buitenland. De toestand. Jaaroverzicht, 31 december 1932); *De Nederlander* (buitenland. 'Aan het einde des Jaars', 31 december 1932).

Conclusies

In dit hoofdstuk is nagegaan of de pers een samenhang zag tussen de fascistische, ultranationalistische en rechts-extremistische bewegingen in de verschillende Europese landen en hoe de pers met het oog daarop de algemene situatie in Europa tussen 1919 en 1933 beoordeelde. Hoe reageerden de kranten op de algemene antidemocratische tendens in Europa in de twintiger jaren?

De bedreiging van vrijheid en democratie door het internationaal georganiseerde communisme bepaalde het algemene beeld van de internationale situatie in de twintiger jaren. Alle landen hadden met de doelstellingen en de regie van Moskou te maken. Geleidelijk werd ook het fascisme als een steeds groter wordend gevaar beschouwd. De beweging naar rechts zette zich in de periode tussen 1919 en 1933 steeds verder door. In het Zuiden en het Oosten van Europa was vanaf 1930 vrijwel overal sprake van fascistische of rechts autoritaire regimes, terwijl in zowel Oostenrijk als in Duitsland het fascisme steeds sterker en dreigender werd. De pers maakte zich in toenemende mate zorgen over de toekomst van de democratie en de vrijheid in Europa en verbond die zorgen met de vrees voor een nieuwe grote oorlog. Er bestond echter nauwelijks angst dat de ontwikkelingen in andere landen voor Nederland zelf gevaar op zouden leveren.

De zeven landelijke dagbladen onderkenden al snel dat fascistische regimes en organisaties in Europa contact met elkaar hadden en elkaar steunden. In de jaren twintig was het Italië van Mussolini het knooppunt in dit netwerk, maar voor de meeste kranten voltrokken deze contacten zich ver weg van Nederland. Onderkend werd dat er verschillen waren tussen de verschillende fascistische bewegingen en dat er geen centrale regie bestond. Van het Italiaanse fascisme ging vooral een voorbeeldwerking uit; daarnaast was er financiële en materiële steun. Het belangrijkste gemeenschappelijke kenmerk was de strijd tegen het communisme. Pas na 1930 werd de internationale ontplooiing van het fascisme serieuzer genomen, het fascisme kwam toen ook dichterbij. De ontwikkelingen in Duitsland bepaalden daarna de inhoud van de buitenlandse berichtgeving en commentaren. De gebeurtenissen in het Zuiden van Europa verdwenen naar de achtergrond.

Het Volk vertrouwde volledig op de kracht van de socialistische partijen in Duitsland en Oostenrijk, die een dam zouden opwerpen tegen het fascisme. Een alternatieve strategie was niet voorhanden, omdat alle alternatieven waren besproken en verworpen als gevaarlijk en provocatief. Het leidende beginsel was terughoudend te zijn, te kiezen voor een strikte opstelling binnen de grenzen van de legaliteit en te vertrouwen op betere tijden. *Het Volk* putte hoop uit het Finse voorbeeld, waar de Lapua-beweging op het laatste moment de voet was dwars

gezet. Dat was niet gebeurd door socialisten, maar door liberalen en conservatieve, rechtse democraten. Deze ervaring leidde niet tot een reflectie van *Het Volk* op de eigen positie in Nederland zelf en de relatie met andere partijen.

Alhoewel *De Standaard* niet was verbonden met een internationaal netwerk zoals *Het Volk* en vooral op eigen kompas moest varen, slaagde deze antirevolutionaire krant er voortdurend in de ontwikkelingen in perspectief te zien en lijnen en patronen in Europa aan te wijzen. *De Standaard* zag het gevaar van het Italiaanse fascisme, het Duitse nationaal-socialisme en het Russische communisme. De krant waarschuwde scherp tegen een lankmoedige en afwachtende houding, ook in eigen kring. Deze krant verbond haar analyses van de ontwikkelingen in Europa heel consequent met de Nederlandse politiek en met de noodzaak van een krachtige regering. De andere partijen en kranten bleven, volgens *De Standaard*, rondlopen met een blinddoek voor de ogen.

Grote zorgen over de politieke situatie in Europa waren in 1931 voor de Nederlandse kranten reden om zich daadwerkelijk in te zetten voor ontwapening en via een volkspetitionnement invloed uit te oefenen op de ontwapeningsconferentie. Deze handtekeningenactie werd in elk geval relatief door veel meer mensen gesteund dan de actie tegen de plaatsing van kruisraketten in 1985.¹¹³ Na het mislukken van de Ontwapeningsconferentie verdween deze actie in de vergetelheid, hetgeen het beeld van Nederland in die periode heeft vertroebeld. Wel zou kunnen worden opgemerkt dat deze actie toch ook wel getuigde van enige overschatting van de rol die Nederland op dat moment in Europa speelde.

Dat de sociaal-democraten nog in de dertiger jaren, toen de nationaalsocialisten in Duitsland keer op keer grote verkiezingsoverwinningen boekten en Hitler openlijk over de noodzaak van gewelddadige gebiedsuitbreiding sprak, bleven opkomen voor eenzijdige ontwapening, wees er op dat zij op geen enkele wijze bang waren voor een bedreiging van de vrijheid en de democratie in Nederland. Vooral *De Standaard* maakte zich bijzonder kwaad over de naïviteit van de Nederlandse pacifisten. De eis tot nationale eenzijdige ontwapening werd pas in 1937 uit het partijprogramma van de SDAP geschrapt.¹¹⁴

---

¹¹³ De handtekeningenactie tegen de kruisraketten in 1985 werd door 3.7 miljoen mensen ondersteund. Bij de ondertekening is geen onderscheid in leeftijd gemaakt. Het aantal inwoners bedroeg toen 14.5 miljoen, in 1931 was dat 8 miljoen.
https://nl.wikipedia.org/wiki/Komitee_Kruisraketten_Nee.

¹¹⁴ J.E.W. Duys, *Ter oriëntering. Eenige beschouwingen naar aanleiding van enkele vragen van democratie* (Zutphen, 1933), 22; Woltjer, *Recent Verleden*, 159-160; Paul Moeyes, *De sterke arm, de zachte hand. Het Nederlandse leger en de Neutraliteitspolitiek 1839-1939* (Amsterdam 2011), 408-409.

Het interbellum was, zoals Mennen terecht constateerde, een ‘durchaus dynamischer Zeitalter voller grundsätzlicher politischer Konfrontationen’.¹¹⁵ Er was volop discussie, ook tussen de kranten onderling. De felste polemieken gingen tussen *Het Volk* en *De Standaard* over de betrouwbaarheid van de sociaal-democratie, tussen *Het Volk* en *De Tijd* over fascisme en anti-clericalisme, tussen *De Tijd* en *De Nederlander* over fascisme en geloof, en tussen *Het Volk* en *De Tribune* over de positionering van de sociaal-democratie ten aanzien van het fascisme en de rol die het communisme speelde bij het opwekken van het fascisme. Opvallend was dat de positie en het optreden van de sociaal-democraten en hun dagblad *Het Volk* vanuit meerdere richtingen onder vuur lag. Tegen die achtergrond waren democratische coalities met liberalen en katholieken tegen het fascisme ook niet gemakkelijk te realiseren, hoe zeer die wenselijkheid uit de ervaringen in Duitsland en Finland ook had kunnen blijken.

---

¹¹⁵ Kristian Mennen, *Selbstinszenierung im öffentlichen Raum. Katholische und Sozialdemokratische Repertoire Diskussionen um 1930* (Münster 2013), 26.

Hoofdstuk III

Reactionair of vernieuwend

Het fascisme geanalyseerd door de Nederlandse pers

Inleiding

In het vorige hoofdstuk is onderzocht hoe de Nederlandse pers de ontwikkeling van het fascisme in Europa heeft beoordeeld en is vastgesteld dat zeker tot omstreeks 1930 het bolsjewisme als een beduidend groter gevaar werd gezien dan het fascisme. In dit hoofdstuk staat de analyse van het fascisme als verschijnsel centraal. Ingegaan wordt op de karakterisering van het fascisme door de verschillende kranten en op de verschillen tussen het Italiaanse fascisme en het Duitse nationaal-socialisme. Sommige kranten benadrukten het reactionaire, nationalistische en anti-communistische karakter van het fascisme, andere kranten wezen ook op vernieuwende aspecten, zoals de instelling van corporatieve organen. Nagegaan wordt welke definitie van ‘fascisme’ door de zeven kranten tussen 1919 en 1933 werd gehanteerd en welke landen, al dan niet op basis daarvan, ‘fascistisch’ werden genoemd. De beschouwingen van de Nederlandse kranten in de twintiger jaren zullen worden geconfronteerd met de opvattingen in de moderne historiografie.

Een belangrijke vraag was wie zich tot het fascisme aangetrokken voelden. Werde het fascisme door de kranten voornamelijk gezien als een beweging die nieuwe groepen, zoals de opkomende middenklasse, wist te bereiken of oefende het fascisme vooral aantrekkingskracht uit op ontevreden arbeiders en werklozen en moest het fascisme daarom als een concurrent van het communisme en het socialisme worden gezien? Deze vragen waren van direct belang voor de benadering van het fascisme toen het zich ook in Nederland ging manifesteren.

De Nederlandse pers berichtte over het groeiende antisemitisme in Midden- en Oost-Europa, met name in Duitsland, Hongarije, Oostenrijk en Roemenië. In Spanje en Italië was in de twintiger jaren echter niet of nauwelijks sprake van antisemitisme. Mussolini keerde zich lange tijd tegen het antisemitisme, zoals ook blijkt uit het verslag van zijn gesprekken met Emil Ludwig in 1932.¹ De eerste anti-joodse campagne werd in 1936, ongetwijfeld onder invloed van de relatie met Nazi-Duitsland, door de fascistische *Il Popolo d'Italia* opgestart. Op

---

¹ Emil Ludwig, *Mussolini's gesprekken met Emil Ludwig* (Arnhem 1932), 54; Carsten, *The Rise of Fascism*, 21; Eatwell, *Fascism*, 66-68.

14 juli 1938 kwam met de 'Manifesto della Razza' de eerste antisemitische wetgeving tot stand. In dit manifest werd vastgesteld dat de Joden niet behoorden tot het Italiaanse ras.² Door de profilering van het Italiaanse fascisme werd antisemitisme in de twintiger jaren niet met het fascisme verbonden. Antisemitisme werd wel als een essentieel kenmerk van het nationaal-socialisme gezien, zoals dat zich manifesteerde in Duitsland en Oostenrijk.

Volgens Schuurisma was in Nederland geen sprake van virulent antisemitisme, maar wel van diepgewortelde vooroordelen uit protestants-christelijke en katholieke hoek. Ook noemde hij de neerbuigende wijze waarop men Joden in het dagelijkse leven nogal eens op afstand hield. Het terugsturen van Joodse vluchtelingen aan de grens in de dertiger jaren was daarvan een schrijnend voorbeeld.³ Nog steeds wordt in de historiografie naar sluitende verklaringen gezocht voor het grote aantal Joden dat vanuit Nederland in de Tweede Wereldoorlog is gedeporteerd en vermoord. Aandacht voor de reactie van de verschillende kranten op het groeiende antisemitisme in Europa in de twintiger jaren is, ook in het licht daarvan, van belang.

Voor de ontwikkeling van het fascisme in Italië is de steun van de katholieke kerk cruciaal geweest. Zonder de steun van het Vaticaan zou het fascisme niet aan de macht zijn gekomen en verschillende crises in de twintiger jaren niet hebben overwonnen.⁴ De Heimwehr beweging in Oostenrijk en de dictatoriale regimes in Spanje en Portugal toonden zich nauw verbonden met het katholieke geloof, terwijl de Finse Lapua beweging zich manifesteerde als een protestantse beweging, die streed tegen de anti-christ.

In het eerste hoofdstuk kwam naar voren dat voor de confessionele pers de strijd tegen het onchristelijke communisme en voor geloofsvrijheid erg belangrijk was. Vooral voor *De Tijd* speelde de opstelling van een fascistische organisatie of regering ten opzichte van het geloof een bepalende rol. Over de relatie tussen katholicisme en fascisme is door historici later veel gepubliceerd, aan de relatie tussen protestantisme en fascisme is minder aandacht besteed. Nagegaan wordt of deze relaties in de onderzoeksperiode ook in de pers aan de orde kwamen en hoe vooral de katholieke en protestantse kranten daarmee omgingen.

---

² Joscha Hansen, *Antisemitismus bei Benito Mussolini* (Norderstedt 2007), 4-6.

³ Rolf Schuurisma, *Vergeefs onzijdig. Nederlands neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005), 101.

⁴ Salvemini, *The Origins of Fascism in Italy*, 345-357, 393-397; Hobsbawm, *The Age of Extremes*, 114-115; Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism*, 120-123.

Wat is fascisme?

In oktober 1920 gebruikte de *Nieuwe Tilburgsche Courant* als eerste Nederlandse krant de term ‘Fascisten’ in de kop van een artikel over leden van Italiaanse ‘Fasci’⁵, die in Triëst op een priester hadden geschoten toen deze weigerde de herdenking van de bezetting van Fiume door D’Annunzio op 12 september 1919 te vieren.⁶ Vanaf dat moment verbonden de kranten de term ‘fascisme’ met een beweging, die in maart 1919 in Milaan onder leiding van Benito Mussolini was gesticht: de ‘Fasci di Combattimento’. Deze beweging vestigde daarna regelmatig de aandacht op zich door het gebruik van geweld tegen bedrijfsbezettingen en socialistische demonstraties en acties in de steden en op het platteland.

De pers was het er vrij snel over eens dat het fascisme een reactie was op communistische acties. De burgerlijke pers had wel begrip en zelfs sympathie voor deze reactie, maar stoorde zich aan het gebruikte geweld. Het was ook volkomen verkeerd dat de fascisten daarbij de taak van de staat konden overnemen. In het begin werd nog wat badinerend over het Italiaanse fascisme geschreven, maar dat veranderde snel. Voor de linkse pers stond vast dat het fascisme een instrument was in dienst van het kapitaal, van fabrieks- en landeigenaren.

Na de Mars op Rome verdiepten de kranten zich in de oorzaken en de kenmerken van het fascisme en spiegelde dat aan fascistische en rechts-radicalen bewegingen die zich in andere landen manifesteerden. Daarbij kwamen aanvankelijk de meest diepgaande analyses van de linkse pers.

In de eerste publicaties over ‘fascisme’ legde de burgerlijke pers de nadruk op de reactie op het opkomende communisme in Italië en de ‘rode dwingelandij’. Daarbij viel de pers vooral het militaire en gewelddadige karakter van het fascisme op dat als een nieuw politiek fenomeen werd beschouwd.⁷ De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was van mening dat het fascisme stond voor weerbaarheid tegen elke aanranding van het nationaal eergevoel en zelfbewustzijn. De krant hoopte dat de levenwekkende invloed van het fascisme een positieve stimulans voor het liberalisme zou zijn.⁸

---

⁵ De term ‘fascio’ verwees naar de Latijnse term ‘fasces’, de Romeinse lictorenbundel, een symbool van autoriteit. Later werd de term gebruikt om te verwijzen naar een groep, die een bepaalde politieke of maatschappelijke stroming vertegenwoordigde. Zo werd de groep parlementsleden in Italië, die zich uitspraken voor deelname aan de Eerste Wereldoorlog, aangeduid als ‘Fascio per la difesa nazionale’

⁶ *Nieuwe Tilburgsche Courant* (2 oktober 1920).

⁷ *De Telegraaf* (8 maart 1921, 9 april 1921); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (17 november 1921); *De Tijd* (12 maart 1921).

⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (13 december 1921).

Het Volk zag het fascisme vooral als een beweging tegen sociale en politieke verbeteringen voor de onderdrukte klasse. Het fascisme was gericht tegen de arbeidersbeweging in de bedrijven en de boerenbeweging op het platteland en werd gefinancierd door grootgrondbezitters en industriëlen.⁹ Tegenover de democratie, de regering van het volk over het volk, stelde het fascisme, volgens deze krant, de macht van de persoonlijkheid die de massa aan zich onderworpen maakte.¹⁰ *De Tribune* beschouwde de fascistena als de betaalde strijdkrachten van de grootgrondbezitters en de grootindustriëlen en sprak over fascistische terreur van onderkruipers, witte schurken en uitvaagsel.¹¹ In dit stadium was er nog niet veel verschil tussen de beoordeling van *Het Volk* en *De Tribune*. Later zou dat veranderen.

Na de Mars op Rome in oktober 1922 gingen bewegingen in andere landen Mussolini als hun voorbeeld zien. *De Tribune* zag al vrij snel dat het fascisme zich niet tot Italië beperkte en constateerde dat er sprake was van nabootsing in Beieren, Hongarije, Bohemen, Moravië en Pruisen. Het fascisme in Beieren werd door *De Tribune* anti-joods, anti-democratisch, anti-socialistisch, pro-reactionair en clericaal genoemd.¹² In 1924 gaf Van Ravesteyn, hoofdredacteur van *De Tribune* en lid van de Tweede Kamer, een analyse van de kenmerken van het fascisme. Hij noemde de beweging nationalistisch, anti-socialistisch en demagogisch. Essentiële aspecten waren de aanwezigheid van een bekwame leider en de voorkeur voor het gebruik van geweld.¹³

De Tribune probeerde, nadrukkelijker dan de meeste andere Nederlandse kranten, vanuit haar eigen wereldbeeld ook een oordeel te geven over de vraag of een bepaalde beweging in Europa nu wel of niet 'fascistisch' moest worden genoemd. Deze term zou niet van toepassing moeten zijn op het bewind van Primo de Rivera in Spanje. Dat regime was meer een herhaling van eerdere machtswisselingen in Spanje. Radek, een van de leiders van de Comintern, had al in juli 1923 aangegeven dat ook Hongarije niet fascistisch kon worden genoemd. In Hongarije zou veeleer sprake zijn van een wit-feodalistische, kapitalistische beweging, die de restauratie van oude toestanden nastreefde.¹⁴ De voorwaarden voor het fascisme ontbraken, volgens *De Tribune*, in Hongarije en Spanje. Alleen als er sprake was van een krachtige arbeidersbeweging, moest, naar het oordeel van de communistische krant, met het fascisme rekening wor-

---

⁹ *Het Volk* (6 augustus 1922).

¹⁰ *Het Volk* (13 oktober 1922).

¹¹ *De Tribune* (16 maart 1921, 27 oktober 1921, 28 november 1921).

¹² *De Tribune* (13 november 1922).

¹³ *De Tribune* (20 februari 1924).

¹⁴ *De Tribune* (17 juli 1923).

den gehouden.¹⁵ Deze benadering kwam in grote lijnen overeen met de analyse van de Duitse communiste Clara Zetkin, die er op had gewezen dat het fascisme een massabeweging was met diepe sociale wortels die politiek en ideologisch in staat was de arbeidersbeweging voor zich te winnen. Het fascisme in Europa manifesteerde zich in verschillende vormen, maar gemeenschappelijke elementen waren de pretentie van een revolutionair programma en het gebruik van bruut geweld.¹⁶

Ondanks deze incidentele analyses over de verschillen tussen enerzijds Italië en anderzijds Hongarije en Spanje, bleef *De Tribune* de regimes in Spanje en Hongarije 'fascistisch' noemen en verdwenen de genuanceerde analyses van Radek en Zetkin uit 1923 naar de achtergrond. Geleidelijk conformeerde deze krant zich aan de beoordeling door de Comintern.¹⁷ Het fascisme werd gedefinieerd als de openlijke terroristische dictatuur van het grootkapitaal. Fascisme was de methode, waarmee de bourgeoisie haar dictatuur uitoefende over de hele bevolking op grondslag van willekeur.¹⁸ Het fascisme werd belichaamd door de sterke man en steunde op onverbloemd geweld. Een belangrijke doelstelling van het fascisme was om de voorhoede van het proletariaat uit te schakelen. Fascisme zou, volgens de communistische krant, onvermijdelijk tot oorlog leiden.¹⁹

Wat bij de karakterisering van het fascisme door *De Tribune* opvalt is dat, afgezien van de analyses in de beginjaren van het fascisme, weinig of geen aandacht werd geschonken aan het antiparlementaire en antidemocratische karakter van het fascisme. De strijd van het fascisme tegen de arbeidersbeweging en het socialisme was voor deze krant het meest opvallende kenmerk. Het fascisme trad in die strijd op als een verlengstuk van het kapitalisme.

De analyses en definities van het fascisme van *Het Volk* verschilden aanvankelijk niet zo veel van die in *De Tribune*. Gesproken werd over een fel nationalistisch, antisocialistisch, antiproletarisch, oorlogsgevaarlijk en imperialistisch programma.²⁰ *Het Volk* legde veel nadruk op de militaristische organisatie en het

---

¹⁵ *De Tribune* (15 februari 1924, 20 februari 1924).

¹⁶ Clara Zetkin, 'Fascism', *Labour Monthly* (Augustus 1923); Ceplair, *Under the Shadow of War*, 47.

¹⁷ De Communistische Internationale definieerde in 1933 het fascisme als 'the open, terrorist dictatorship of the most reactionary, most chauvinist and most imperialistic elements of finance capitalism. Fascism tries to secure a mass basis for monopolist capital' in: Togliatti, *Lectures on Fascism*, 1.

¹⁸ *De Tribune* (bijdrage van Riel, 12 juli 1928).

¹⁹ *De Tribune* (1 augustus 1929, 2 januari 1930, 2 februari 1931).

²⁰ *Het Volk* (27 juli 1922; buitenland. Overzicht, 31 oktober 1922).

optreden tegen het proletariaat. De fascisten stonden buiten en boven de wet.²¹ Fascisme was, volgens *Het Volk*, contra-revolutionair en werd gekenmerkt door geweld, moord en bloedvonnissen van de contra-revolutionaire rechtbanken.²² Het was de brutaalste vorm van reactionaire minderheidsmaatschappij, het was 'uitgesproken nationalistisch-reactionair'.²³

De *Nieuwe Rotterdamse Courant* karakteriseerde het fascisme kortweg als revolutionair militarisme naar binnen en niet te breidelen imperialisme naar buiten. Het fascisme tastte de persoonlijke vrijheid aan.²⁴ *De Telegraaf* beschouwde het fascisme als ultranationalistisch, het was een zwartgehemde reactie zonder scrupules. Een karaktertrek was ook de militaire inrichting.²⁵ Het bewind van Primo de Rivera werd fascistisch genoemd omdat het, naar het oordeel van *De Telegraaf*, aan de kenmerken van het fascisme voldeed: er was sprake van dictatuur, de beweging was zeer nationalistisch, alle separatistische stromingen (met name in Catalonië) en alle socialistische en communistische organisaties werden onderdrukt. Een grote schoonmaakactie werd gevoerd tegen corruptie en leegloperij. Het fascisme was gericht tegen de democratie, het betekende aanslagen en gewelddaden.²⁶

De *Nieuwe Rotterdamse Courant* maar ook andere kranten merkten op dat de Italiaanse fascistten zich evenals de communisten en sociaal-democraten van demagogische leuzen bedienden.²⁷ Demagogie werd als een kenmerkend aspect van vooral het Duitse fascisme beschouwd. In 1932 sprak de krant over 'pompeuze Hitleriaanse demagogie'.²⁸

De antirevolutionaire *De Standaard* concludeerde dat het fascisme de parlementaire democratie wilde vernietigen. De vrijheid en het recht moesten wijken voor willekeur en dictatuur. In het begin van de twintiger jaren zag de antirevolutionaire krant het Italiaanse fascisme vooral als een contra-revolutie, waarbij een dictatuur werd gevestigd. Het was een stelsel zonder vaste beginselen, dat

---

²¹ *Het Volk* (16 augustus 1922).

²² *Het Volk* (29 december 1924).

²³ *Het Volk* (31 mei 1927, 22 augustus 1930).

²⁴ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (correspondent 'In het hoofdkwartier der fascistten', 11 oktober 1922; hoofdred. art. De Toestand. Buitenland, 31 december 1927).

²⁵ *De Telegraaf* (31 oktober 1922; 'Het nieuwe bewind in Italië', hoofdart., 1 november 1922).

²⁶ *De Telegraaf* ('Fascisme of dictatuur?', correspondent, 18 september 1923; red.art., 18 juni 1924).

²⁷ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (hoofdartikel 'Tiende verjaardag van het Fascisme', 23 maart 1929); *De Tribune* (hoofdartikel 'De demagogie van het fascisme', 23 februari 1929; 11 april 1932).

²⁸ *De Telegraaf* (10 januari 1932); *Het Volk* (12 januari 1932, 27 juli 1932); *De Tribune* (31 mei 1932).

wortelde in de levensovertuiging van het volk, het gebruikte tyranniek geweld en tastte de constitutionele vrijheden aan ²⁹. De christelijk-historische *De Nederlander* noemde als kenmerkende elementen van het Italiaanse fascisme dat het dictatoriaal en gewelddadig was. Het minachtte het parlement, was gericht tegen de volksvrijheden, het was oorlogszuchtig en imperialistisch.³⁰

De katholieke krant *De Tijd* zag het fascisme op de eerste plaats als een reactie tegen het bolsjewisme, waarbij willekeurig geweld werd gebruikt. Het fascisme handelde niet volgens de opvattingen van de democratie, het was extreem reactionair. Fascisme betekende een radicale breuk met het parlementarisme omdat er geen program van beginselen was.³¹ Het beantwoordde daarmee niet aan het beeld dat *De Tijd* op dat moment had van een normale politieke partij. *De Tijd* besteedde veel aandacht aan de lezingen die de Tilburgse hoogleraar Weve op verschillende plaatsen in het land gaf over 'democratie en fascisme'. Weve stelde vast, dat het fascisme zich in verschillende landen op verschillende wijze uitte. In Polen, Italië en Spanje was sprake van fascisme, aangezien er een sterke regering was en het parlement werd veracht. Er was sprake van een gecentraliseerde gezagsstaat, een straffe staatsorde en dictatuur. Een dictatuur kon tijdelijk haar waarde hebben, maar na de moord op Matteotti ontwikkelde het Italiaanse fascisme zich, volgens de hoogleraar, in extremistisch nationale richting. Positief element van het fascisme was het streven naar een sterke, organische staat. De toekomst zou moeten uitwijzen in welke richting het fascisme zich uiteindelijk zou ontwikkelen.³²

Het bovenstaande overzicht geeft aan hoe het fascisme door de verschillende kranten werd gekarakteriseerd. De meeste beschouwingen hadden logischerwijze betrekking op het Italiaanse fascisme. In samenhang bekeken, ontstaat een goed beeld van wat de kranten als kenmerken van het fascisme zagen.

---

²⁹ *De Standaard* (red.artikel 'Belaging der Democratie', 6 oktober 1923; red. art. 'Zonder perspectief', 20 oktober 1923; driestar hoofdartikel, 18 juli 1924).

³⁰ *De Nederlander* (redacteur J. van Rhijn, 'Fascisme', 18 juli 1924).

³¹ *De Tijd* (5 augustus 1922, 4 november 1922, 23 juli 1927).

³² *De Tijd* (15 oktober 1928, 19 oktober 1928, 6 augustus 1929, 6 november 1929).

Kenmerken van het fascisme:

dictatoriaal
beschikkend over een sterke leider

ultranationalistisch

antisocialistisch
anticommunistisch

antiparlementair
antidemocratisch
antiliberaal

gericht tegen wanorde en corruptie

gebruik makend van paramilitaire troepen
gewelddadig
oorlogszuchtig
imperialistisch.

demagogisch

Over deze aspecten bestond in de twintiger jaren globaal overeenstemming in de Nederlandse kranten. Het algemeen beeld was dat van een negatieve nationalistische beweging die zich keerde tegen democratie, liberalisme en socialisme. Positieve connotaties werden in de eerste helft van de twintiger jaren nauwelijks aangetroffen, behalve waar het ging om het scheppen van rust en orde. Geen enkele krant noemde het Italiaanse fascisme vóór 1933 *antisemitisch* of *racistisch*. Ook de term ‘*totalitair*’, die door Amendola in 1923 was gebruikt om aan te duiden dat het fascisme mensen het recht op een eigen geweten wilde ontzeggen, werd niet gebruikt.³³ Er was geen overeenstemming over de vraag of het fascisme ‘*revolutionair*’ kon worden genoemd. Opgemerkt werd wel dat het fascisme vooral in de beginjaren pretendeerde een revolutionair programma te hebben. Verschillende kranten, met voorop *Het Volk*, beschouwden het fascisme vooral als ‘*reactionair*’. *De Standaard* nam hier in de tweede helft van de twintiger jaren afstand van en wees nadrukkelijk op de vernieuwende aspecten. Hier zal later in dit hoofdstuk nader op worden ingegaan.

Alhoewel in de bovenstaande analyse van de Nederlandse kranten vrij nauwkeurig is aangegeven welke aspecten van belang waren om een land of een be-

---

³³ Lupo, *Le Fascisme*, 28.

weging als ‘fascistisch’ aan te duiden, namen de kranten het in de dagelijkse praktijk niet zo nauw met hun eigen definitie. Na de staatsgreep van Mussolini in 1922 werd het begrip ‘fascisme’ te hooi en te gras verbonden met dictatoriale regeringen en contra-revolutionaire ontwikkelingen in Europa. *De Tijd* merkte op, dat ‘fascisme’ geleidelijk ook een modewoord was geworden voor alle maatregelen die de handhaving van orde en tucht beoogden.³⁴

Ondanks deze relativerende opmerking, kan op basis van de bestudeerde artikelen worden aangegeven welke regimes en landen die in dit onderzoek zijn opgenomen stelselmatig of met een zekere regelmaat als ‘fascistisch’ werden aangemerkt door de zeven bestudeerde kranten:

	De Tribune	Het Volk	Nieuwe Rott. Courant	De Telegraaf	De Tijd	De Standaard	De Nederlander
Italiaans fascisme	x	x	x	x	x	x	x
Duitse NSDAP	x	x	x	x	x	x	x
Oostenrijkse NSDAP	x	x	x	x	x	x	x
Heimwehr Oostenrijk	x	x		x	x		x
Primo de R dictatuur Spanje	x	x	x	x	x		x
Lapua Finland	x	x		x	x	x	x
Ijzeren Garde Roemenië	x	x		x	x		
Horthy Hongarije	x	x					
Salazar Portugal			x		x		
Volkspartij Hlinka Slowakije		x					

Het bewind van Horthy in Hongarije en dat van Salazar in Portugal werden door de meeste kranten vooral ‘dictatoriaal’ en ‘autoritair’ genoemd, maar niet fascistisch. *De Tijd* noemde het bewind van Salazar fascistisch en gebruikte deze term in positieve zin, omdat in Portugal gewerkt werd aan de vestiging van een corporatieve staat naar het voorbeeld van Italië. De *Nieuwe Rotterdamse Courant* en *De Standaard* waren terughoudend met het gebruik van de term ‘fascistisch’. De connotatie was wel steeds negatief.

³⁴ *De Tijd* (buitenland. Algemeen Overzicht, 23 juli 1927).

In de moderne literatuur bestaat geen overeenstemming over de vraag welke bewegingen nu wel en niet als 'fascistisch' moeten worden aangeduid. Alle auteurs zijn het eens over de Fascistische partij in Italië, de Nationaal-Socialistische partij in Duitsland en de Nationaal-Socialistische partij in Oostenrijk. Overeenstemming bestaat ook over de IJzeren Garde in Roemenië en de in 1935 in Hongarije opgerichte Pijlkruizers.³⁵ In de regel wordt ook de Lapua beweging in Finland fascistisch genoemd.³⁶ De meeste auteurs zijn het er over eens dat de regimes van Primo de Rivera in Spanje, Horthy in Hongarije en Salazar in Portugal niet kunnen worden aangeduid als 'fascistisch'. Het bewind van Primo de Rivera werd omschreven als een ouderwetse militaire dictatuur, het Horthy regime was rechts, conservatief en feodaal. Het corporatisme werd als enige duidelijke verwantschap van Salazar met het fascisme beschouwd.³⁷ De karakterisering van de beweging van Gömbös in Hongarije is minder duidelijk. Blinkhorn sprak over 'Szegeed-fascism'³⁸. De meeste onenigheid bestaat over de Heimwehr beweging.³⁹ Mann gebruikte voor de Heimwehr de term 'Austro Fascism',⁴⁰ terwijl Kitchen en Kershaw het klip en klaar een fascistische partij noemden.⁴¹

---

³⁵ Carsten, *The rise of Fascism*, 160 ev.; Juan Linz, 'The crisis of democracy after the first World War', in: Roger Griffin (red), *International Fascism. Theories, Causes and the New Consensus* (London, 1998), 179 ; Stanley Payne, 'A retrodictive theory of fascism', in: Griffin (red), *International Fascism*, 228-232; Mann, *Fascists*, 261-297.

³⁶ Carsten, *The rise of fascism*, 160 ev.; Upton, 'Finland', 191-223.

³⁷ Payne, *Spain*, 184-261; Carsten, *The rise of Fascism*, 160-204; Ben-Ami, *Fascism from Above*; Blinkhorn, *Fascism and the Right*, 46-62, 79-80; Mann, *Fascists*, 297-313.

³⁸ Blinkhorn, *Fascism and the Right in Europe*, 46-62.

³⁹ Carsten, *The rise of Fascism*, 223-230.

⁴⁰ Mann, *Fascists*, 207-237.

⁴¹ Kitchen, *The Coming of Austrian Fascism*, 25, 263-274; Kershaw, *To Hell and Back*, 241-242.

De aanhangers van het fascisme

Een belangrijke vraag die de kranten bezig hield, was wie door het fascisme werden aangetrokken. Volgens *De Tribune* kwamen de aanhangers van het fascisme niet uit één bepaalde klasse en ging van het fascisme kennelijk een bepaalde aantrekkingskracht uit op een dwarsdoorsnede van de bevolking. De krant merkte op dat de aanhang van Mussolini bestond uit handwerkers op het land en in de steden, allerlei groepen van de oude en de nieuwe middenstand, en het land-proletariaat. Het fascisme oefende aantrekkingskracht uit op het proletariaat en was dus een concurrent van communisten en socialisten.⁴² In 1923 kwam in *De Tribune* ook de opvatting naar voren dat het fascisme vooral een beweging was ‘van de grote massa van kleinburgers’⁴³. In de beginjaren legde *Het Volk* de nadruk op het optreden van onder leiding van gewezen officieren opererende werkloze, ontaarde individuen⁴⁴, maar sprak later over een aanhang van mensen uit de kleine burgerij, intellectuelen en groepen die het sterkste te lijden hadden onder de crisis.⁴⁵ De aantrekkingskracht die het fascisme uitoefende op de arbeidersklasse werd door *Het Volk* lange tijd ontkend.

De andere kranten onderkenden dat de fascistische beweging was samengesteld uit zeer heterogene elementen. Naast kapitalisten en middenstanders waren er grote scharen arbeiders onder, vooral landarbeiders. Opgemerkt werd dat het ging om een combinatie van jongeren en oud-strijders. Vooral de aantrekkingskracht op de jeugd viel de pers op. Onderkend werd dat het fascisme er alles aan deed om de jeugd op te voeden in liefde voor een krachtig staatsgezag en een bezielend nationalisme. Het was kortom een beweging, die de sympathie had van brede kringen van de bevolking.⁴⁶

Het beeld van *Het Volk*, dat het fascisme niet of nauwelijks aanhang had onder het proletariaat, moest na de verkiezingen in Duitsland in de dertiger jaren worden losgelaten. Ook *Het Volk* kwam tot de conclusie dat sociaal-democratie, communisme en fascisme elkaars concurrent waren bij het veroveren van de steun van het proletariaat. Er was wel brede overeenstemming over de belang-

---

⁴² *De Tribune* (2 november 1922).

⁴³ *De Tribune* (17 juli 1923).

⁴⁴ *Het Volk* (1 juli 1922).

⁴⁵ *Het Volk* (2 november 1922).

⁴⁶ *De Nederlander* (buitenland). Overzicht. ‘Het Fascisme’, 26 oktober 1922); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (hoofdred.com., De Toestand. Buitenland, 31 december 1922); *De Standaard* (14 juni 1930). Cijfers over de leden van de fascistische partij bevestigden het beeld van de Nederlandse kranten in de twintiger jaren. In 1921 was 24.3 % van de leden landarbeider en 15.4 % fabrieksarbeider. In: Togliatti, *Lectures on Fascism*, 33; Lupo, *Le Fascisme*, 104-105; Sassoan, *Mussolini*, 100;

rijke rol die de middengroepen speelden in de fascistische bewegingen, groepen die zich tot dat moment niet vertegenwoordigd voelden door de bestaande politieke partijen en zeker niet door de linkse partijen. Zicht op de sociale samenstelling van fascistische bewegingen was van belang voor de positiebepaling van het fascisme als politieke beweging en daarmee voor de vraag hoe daarop gereageerd zou moeten worden.

Het inzicht dat zowel fascisme als communisme hun steun vooral bij het proletariaat vonden, had invloed op de beschouwingen in de kranten over de relatie tussen de twee stromingen. Ook op ideologisch gebied zag *Het Volk* grote overeenkomsten. Albarda stelde fascisme en communisme op gelijke voet. In beide gevallen was sprake van dictatuur van een minderheid. Er waren geen rechten voor het volk, geen vrijheden voor de arbeidersbeweging, er was geen democratie, er was vooral oorlogsdreiging.⁴⁷

Ook andere kranten zagen in de dertiger jaren veel overeenkomsten. 'Tussen het fascisme en het bolsjewisme is een verwantschap, die in Duitsland grote gevolgen kan hebben als de nationaal-socialisten op den duur de grote verwachtingen van hun proletarische aanhang niet mochten kunnen bevredigen.'⁴⁸ Regelmatig werden vergelijkingen gemaakt tussen het fascisme en het Russische communisme. In de gesprekken met Emil Ludwig erkende Mussolini dat er belangrijke overeenkomsten waren. Beide stelsels beschouwden, volgens Mussolini, mensen hoofdzakelijk in hun functie in de staat. 'In al het negatieve gelijken wij op elkaar: wij en de Russen zijn tegen liberalen, democraten en parlementen.'⁴⁹ Het gevaar dat het fascisme vormde voor democratische rechten en politieke vrijheden werd na 1930 urgenter door de ontwikkelingen in Duitsland. Volgens *Het Volk* ging het steeds meer om de keuze tussen democratie en dictatuur, tussen parlementarisme en fascisme.⁵⁰

---

⁴⁷ *Het Volk* (30 april 1926, 31 mei 1927).

⁴⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (Rubriek Buitenland, 1 december 1931).

⁴⁹ Ludwig, *Mussolini's gesprekken*, 96, 117; Robin te Slaa, *Wat is fascisme? Oorsprong en ideologie* (Amsterdam 2017), 92-95, 197-203, 219-221.

⁵⁰ *Het Volk* (3 maart 1932).

Fascisme als vernieuwende beweging

In de historiografie is het fascisme gedurende lange tijd niet gekarakteriseerd als een dynamische, moderne of vernieuwende beweging. Deze begrippen waren in strijd met het naoorlogse beeld van het fascisme als ‘de extreemste tegenvorm van de humanitaire democratie’⁵¹, leidend tot een vernietiging van ‘monsterachtige absurditeit’⁵². Bij de duiding van het fascisme was na de Holocaust ook weinig ruimte voor definities die als positief zouden kunnen worden aangemerkt, zoals ‘modern’ en ‘vernieuwend’. Vanaf de zeventiger jaren verschenen echter steeds meer publicaties die ook de ‘moderne’ en nieuwe elementen van het fascisme benadrukten.⁵³ Het fascisme werd niet meer alleen gezien als een verderfelijke en negatieve beweging, maar ook als een beweging die nieuw en vernieuwend wilde zijn en daardoor grote aantrekkingskracht kon uitoefenen op jonge mensen, vooral in Duitsland en Italië.

Sluitend was deze redenering niet, want de IJzeren Garde in Roemenië en de Gömbös- beweging in Hongarije waren, zoals de Nederlandse kranten constateerden, weliswaar populair op de universiteiten, maar deze bewegingen konden moeilijk ‘vernieuwend’ of ‘modern’ worden genoemd.⁵⁴ Dat was evenmin het geval met de Heimwehr beweging in Oostenrijk, de Hlinka-partij in Slowakije en de Lapua beweging in Finland. Bij deze bewegingen overheerste het conservatief-reactionaire karakter.

Uit dit onderzoek blijkt dat de benadering van het fascisme als vernieuwende beweging niet nieuw is. Het is geen inzicht dat alleen achteraf, op een moment dat afstand kon worden genomen, is verworven. Enkele Nederlandse kranten – en aangenomen mag worden dat dat ook in andere landen is gebeurd – wezen in de twintiger jaren al op de nieuwe en vernieuwende aspecten van het fascisme en op de belangrijke resultaten die waren bereikt. Deze aspecten waren in de periode vóór de machtsovername van Hitler in 1933 in de analyses van deze kranten opgenomen en verklaarden voor een deel de interesse in en de welwillende benadering van het Italiaanse fascisme, vooral in de twintiger jaren.

---

⁵¹ Eugen Kogon, *De SS-Staat. Het systeem der Duitse concentratiekampen* (Amsterdam 1976), 15;

⁵² J.Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945. Eerste deel* ('s Gravenhage 1965), 3.

⁵³ Gilbert Allardyce, *The Place of Fascism in European History* (Englewood Cliffs, New Jersey 1971), 5; Payne, *Fascism*, 211; Griffin, *The Nature of Fascism*, 7-26; Eatwell, *Fascism*, 11; Payne, *A History of Fascism*, 7; Griffin, *International Fascism*, 13-14; Mann, *Fascists*, 11-17, 365; Griffin, *Modernism and Fascism*, 6, 179-194.

⁵⁴ In tegenstelling tot de meeste andere auteurs meende Griffin dat de IJzeren Garde niet “anti-modern” was. in: Griffin, *Modernism and Fascism*, 356-358.

Terwijl het fascisme in de beginjaren nog vooral als ‘antibolsjewistisch’ en als ‘dictatoriaal’ en ‘reactionair’ werd bestempeld, groeide bij een aantal kranten het inzicht dat het fascisme eerder ‘revolutionair’ dan ‘reactionair’ was. Dit was het duidelijkste het geval bij *De Standaard*. Deze krant wijdde ook de meest doorwrochte beschouwingen aan het fascisme, de ontwikkelingen in Europa en de betekenis hiervan voor de Nederlandse politiek.

De *Nieuwe Rotterdamse Courant* wees er in 1921 als eerste Nederlandse krant op, dat ‘van de fascistten een levenwekkende invloed uitgaat. Zij zijn het die de democraten en liberalen tot zelfbesef hebben gebracht.....Het is dus te verwachten, dat het fascisme nieuwe stuwning en kracht zal geven aan de liberalen en nationalistten’.⁵⁵ De hoop op een nieuwe toekomst, die het fascisme wilde bieden, kwam, zij het voorzichtig, ook naar voren in *De Tribune*. Volgens Radek streefde het fascisme naar een nieuwe orde, die gewone mensen hoop zou geven om het leven na de oorlog op een nieuwe basis te kunnen opbouwen.⁵⁶

In januari 1924 was het, volgens *De Standaard*, nog te vroeg om te concluderen ‘of er in het fascisme een positieve, constructieve gedachte schuilt, die ook voor andere landen gelden kan’.⁵⁷ Het fascisme wilde, volgens de krant, net als het sovjet-systeem het bestaande, het gegroeide, met ruwe hand omver werpen. De fascistten ‘halen de spons over wat de historie in het leven riep en decreteerden een nieuwe vorm van samenleving, die aan den nationale volkszin meestal vreemd is’.⁵⁸ Het fascisme was echter een ‘belangwekkende proefneming’. Er was orde gebracht, de treinen liepen weer op tijd, het leger was georganiseerd, er was wetgeving gericht tegen de vrijmetselarij, er werd gepoogd de graanproductie te verhogen. De regering bemoeide zich met de gezondheidszorg en vooral met de financiële politiek. De kern van de nieuwe staatsgedachte van het fascisme moest men echter zoeken in ‘de idee van de corporatieve Staat’. Met de corporatistische aanpak moest een eind worden gemaakt aan de marxistische klassenstrijd.⁵⁹ Deze proefneming sprak ook de *Nieuwe Rotterdamse Courant* zeer aan. De liberale krant kon nog niet beoordelen of de samenwerking tussen werkgevers en werknemers in corporaties op doeltreffende wijze te verwezenlijken zou zijn.⁶⁰ De fascistische staat trad volgens *De Standaard* echter niet in het voetspoor van de liberale democratie, die lijdelijk toezag dat het

---

⁵⁵ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (correspondent, 13 december 1921).

⁵⁶ *De Tribune* (Karl Radek, ‘Het Internationale Fascisme en de Communistische Internationale’, 17 juli 1923).

⁵⁷ *De Standaard* (hoofdred. art. ‘Het nationalisme en zijn uitwassen’, 7 januari 1924).

⁵⁸ *De Standaard* (driestar hoofdartikel, 16 oktober 1929).

⁵⁹ *De Standaard*, (driestar hoofdart., ‘Belangwekkende proefneming’, 10 februari 1928).

⁶⁰ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (redactioneel commentaar, ‘De toestand’. Buitenland, 19 april 1930).

ationale leven vernietigd werd. Van toeschouwer moest de staat rechter worden. ⁶¹ *De Standaard* kwam, het fascisme analyserend, tot het oordeel 'dat het Italiaansch fascisme nog iets anders is dan een afwijking van West-Europese vormen, en niet iets tijdelijks, maar iets geheel nieuws en blijvends is, of althans bedoelt te zijn'. Het mag niet alleen maar worden beschouwd als 'een storende fase in de volksoontwikkeling langs de bekende Westersch-democratische lijnen'.⁶²

De crisis van de westelijke beschaving deed, volgens *De Standaard*, omzien naar nieuwe stelsels en sterkere mannen, die een beter lot aan de wereld zouden kunnen bereiden. De geestdrift voor het fascisme was vooral te verklaren doordat er sprake was van een nieuwe proefneming, die vierkant inging tegen de versleten democratische leuzen, die zo veel teleurstelling hadden gebracht.⁶³ Wat men ook van het fascisme kon zeggen, conservatief kon men het, volgens *De Standaard*, niet noemen en reactionair nog minder. Het had typische revolutionaire neigingen tot proefnemingen. Op economisch en sociaal gebied durfde het stoutmoedige experimenten aan die zeker in weinig andere landen buiten Italië ondernomen zouden kunnen worden. Als belangrijkste vernieuwingsvoorbeeld noemde *De Standaard* het corporatieve stelsel dat in 1932 vijf jaar in werking was. Italië was de modelstaat voor de komende werelddictatuur. Fascisme betekende wel dat het met het kostbaarste goed van de mensheid, de vrijheid, gedaan was. ⁶⁴*De Standaard* ging in deze beschouwing niet zo ver dat de krant wilde zoeken naar een synthese, waarbij een nieuw stelsel dat corporatistisch en experimenteel was en onder leiding stond van een sterke man gecombineerd kon worden met vrijheidsrechten. Wel was duidelijk dat de krant opteerde voor een nieuwe weg en dat zij weinig op had met de parlementaire democratie.

---

⁶¹ *De Standaard*, (driestar hoofdart., 'Belangwekkende proefneming', 10 februari 1928).

⁶² *De Standaard* (hoofdred. com.'De fascistische staat', 14 januari 1930).

⁶³ *De Standaard* (hoofdred.art.'De crisis der Europeesche beschaving', 5 januari 1931).

⁶⁴ *De Standaard* (hoofd. art.'De Fascistische Staat', 11 januari 1932).

Antisemitisme

De Nederlandse pers constateerde dat het antisemitisme na de oorlog in heel Midden- en Oost-Europa een belangrijke rol speelde. Door de meeste kranten werd hier zeer negatief op gereageerd. Aanvankelijk hadden de meeste artikelen, waarin het antisemitisme aan de orde kwam, geen betrekking op Hongarije of Duitsland, maar op Rusland. Door alle kranten werd afkeurend over het opkomend antisemitisme in Rusland gesproken. Alleen door *De Tribune* werd het bestaan van antisemitisme in Rusland ontkend. Wanneer het over andere landen in Europa ging, in het bijzonder Hongarije en Oostenrijk, kwamen bij de niet-communistische pers verschillende opvattingen naar voren.

Kort vóór de putsch in München in 1923 wees de *Nieuwe Rotterdamse Courant* reeds op belangrijke doelstellingen van Hitler's 'nationale fascisme': verbanning van joden en confiscatie van hun eigendommen.⁶⁵ *De Nederlander* was van oordeel dat het nationaal-socialisme leidde tot rassenverheerlijking. Het kwam op voor het recht van de sterkste en maakte zich schuldig aan volksvergoding.⁶⁶ In *De Telegraaf* verklaarde prof. Van Embden, voorzitter van de Vrijzinnig Democratische fractie in de Eerste Kamer, dat de denkbeelden van het nationaal-socialisme voor de natie een dodelijk gif waren, vooral door de godsdienstvervolging en de rassenhaat.⁶⁷

Het katholieke dagblad *De Tijd* etaleerde zeker in de twintiger jaren een afkeer van de Joden, die, naar het oordeel van deze krant, een veel te dominante rol speelden in de samenleving, vooral in een land als Hongarije. Later werden meer nuances in deze krant aangetroffen. De christelijk-historische *De Nederlander* had begrip voor de bezwaren in sommige Europese landen tegen in deze samenlevingen 'te dominant aanwezige joden', maar verklaarde wel het antisemitisme af te wijzen omdat het in strijd was met het christelijk geloof.

Hitler's *Mein Kampf* was bij de pers bekend en werd ook gerecenseerd. Het dagblad *De Tijd* wijdde een uitvoerige bespreking aan *Mein Kampf* en was er niet bepaald negatief over. Er kwamen 'meeslepende passages' in voor, 'die ongetwijfeld zijn geboren uit een geniale aanleg voor volkstribuun'. Verder las *De Tijd* in dit boek veel 'holle rhetorica' en 'zeer orginaire derailleringen'. *De Tijd* ontdekte wel een 'gezonde kern', namelijk het racistische pleidooi voor het Aarische, levende volkskarakter. Uiteindelijk was de conclusie wel dat het nationaal-socialisme als systeem onverenigbaar was met het katholicisme. Het racisme

---

⁶⁵ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (correspondent, 30 oktober 1923).

⁶⁶ *De Nederlander* (hoofred. art. 'Nationaal-Socialisme en Christendom', 13 februari 1931).

⁶⁷ *De Telegraaf* (19 april 1932).

werd echter 'gezond' genoemd. Over Hitler's antisemitisme werd in deze merkwaardige recensie niet gesproken.⁶⁸

De Standaard concludeerde dat voor Hitler de raszuiverheid het leidende beginsel in de staatkunde was. Het edele arische ras was volgens Hitler geroepen om te heersen over de aarde. De krant noemde ook de 'rassen-kundige Hans Günther', die betoogde, dat 'in den grooten strijd om het bestaan van zulk een scheppende natie als Duitschland natuurlijk geen rekening kan gehouden worden met de even impotente als waardeloze en aanmatigende Polen, Tsjechen...'. De consequenties van het rassenbeginsel in *Mein Kampf* was dat de 'instandhouding en opvoering van het ras de hoogste taak van den Staat' was. Het 'edele ras' werd belaagd door allerlei Untermenschen, allerlei minderwaardige elementen, die moesten worden uitgeroeid. De Jood was, volgens Hitler, de eigenlijke rasbederver. Lezing van dit boek leidde voor *De Standaard* tot de volgende conclusie: 'Ons oordeel kan niet anders zijn dan dat het nationaal-socialistisch rassenbeginsel in strijd is met het Bijbelse Christendom!' Helemaal vrij van racisme was *De Standaard* echter niet; de krant merkte op dat bloedmenging tussen sommige, niet nader gespecificeerde, rassen ongewenst was.⁶⁹

De Standaard berichtte, in tegenstelling tot *De Tijd*, wel klip en klaar wat de kern was van de racistische ideeën van Hitler, die moesten leiden tot het uitroeien van de Joden. Voor een goed lezer kon hierover geen enkel misverstand bestaan.

Ook *De Nederlander* besteedde aandacht aan *Mein Kampf* en concludeerde dat Hitler 'ons over zijn uitgangspunten geen oogenblik in het onzekere' laat. Het ging volgens Hitler om een strijd om het bestaan, waarbij de sterke zou blijven leven: 'Het streven naar samenwerking en vrede berust op domheid en lafheid'. *De Nederlander* achtte deze opvattingen niet christelijk, maar heidens. De krant was van oordeel dat deze verwerpelijke uitgangspunten noodlottige gevolgen zouden hebben voor de internationale verhoudingen. Herstel van de grenzen van Duitsland van 1914 zou alleen door oorlog kunnen worden verkregen. De conclusie moest zijn, dat een individueel mensenleven bij Hitler absoluut niet telde.⁷⁰ Op het antisemitisme werd in deze bespreking niet ingegaan. De verwijzingen in de Nederlandse pers naar *Mein Kampf* waren verder beperkt. *Het Volk* verwees er slechts naar om duidelijk te maken dat de nationaal-socialisten alle middelen zouden gebruiken om de macht in de staat te veroveren.⁷¹

---

⁶⁸ *De Tijd* (Friedrich Muckermann S.J., 31 januari 1931).

⁶⁹ *De Standaard* (3 oktober 1932, 6 oktober 1932 en 8 oktober 1932).

⁷⁰ *De Nederlander* (Van Rhijn, 8 januari 1931).

⁷¹ *Het Volk* (9 april 1931).

Waar het om het antisemitisme in de Europese praktijk ging, onderscheidde *De Tijd* zich van andere kranten door het antisemitisme in Hongarije eenvoudig te ontkennen en in Oostenrijk consequent de antisemitische Heimwehr beweging te steunen. Een als 'W.F.' aangeduide medewerker van *De Tijd* waarschuwde tegen de jodenhaat en vreemdelingenhaat in Duitsland. Steeds meer mensen in dat land werden er zijns inziens door aangetast. Mensen werden alleen al om hun uiterlijk afgeranseld. De schrijver had zowel in zijn woonplaats Berlijn als op vakantie in Tirol hier ook zelf veel last van gehad. Hij achtte het zorgelijk, dat 'de joden- en vreemdenhatende Duitschers hun lugubere en voor de geheele menscheid schadelijke bacillen thans ook als exportartikel gaan aanwenden'.⁷² De Weense correspondent van *De Tijd* kwam hiertegen in het geweer. 'De overwegende invloed der Joden op bijna elk gebied en meer nog de wijze, waarop deze invloed ontstond en uitgebuit wordt, heeft hier, ik zou willen zeggen een on-Weenske, onverdraagzame stemming tegen de Joden in het leven geroepen...'⁷³ De correspondent gaf de bekritiseerde medewerker in overweging *The International Jew* van Henry Ford te lezen.⁷⁴ De krant sprak via deze Weense correspondent stelselmatig haar steun uit aan mgr. Seipel, de leider van de Christelijk-Sociale partij, die benadrukte dat het antisemitisme een van de uitgangspunten van zijn partij was.⁷⁵

De Tijd gaf voeding aan gevoelens en opvattingen die tot een zeer negatieve houding tegen Joden leidden maar wilde niet als antisemitisch te boek staan. De krant maakte melding van verontrustende berichten in de Amerikaanse pers. De Hearst-pers benadrukte dat er in vijf Europese landen sprake was van een groeiend antisemitisme: Duitsland, Oostenrijk, Polen, Roemenië en Hongarije. De Joden werd vooral in Duitsland de schuld in de schoenen geschoven van de hoge werkloosheid, het Verdrag van Versailles en het kapitalisme. Tevens werd melding gemaakt van een groeiend antisemitisme in Rusland. De zuiveringsplannen van Stalin, waar o.a. Trotski en Radek het slachtoffer van waren geworden, konden wedijveren met het Duitse antisemitisme.⁷⁶

De Tijd vond, zo bleek uit verschillende artikelen, het moeilijk een goed standpunt te bepalen. Sommige artikelen gaven zonder meer blijk van een hevig antisemitisme, andere artikelen lieten meer nuances zien en bepleitten een 'christelijke houding'. Als het om het innemen van een ferm standpunt tegen het antisemitisme ging, gaf *De Tijd* in de periode vóór 1933 geen thuis. De verdoezelen

---

⁷² *De Tijd* (31 juli 1925).

⁷³ *De Tijd* (19 augustus 1925).

⁷⁴ Te Slaa, *Wat is fascisme?*, 126-127.

⁷⁵ *De Tijd* (buitenland rubriek, 16 april 1927).

⁷⁶ *De Tijd* (redacteur buitenland, 20 september 1930).

van het antisemitisme in Hongarije was geen voorbeeld van goede journalistiek, maar meer van desinformatie. Een zelfde oordeel kan overigens over *De Tribune* gegeven worden, die systematisch het antisemitisme in Rusland ontkende en alles wat in dat land gebeurde ophemelde.

Ook de houding van *De Nederlander* kon regelmatig als ‘antisemitisch’ worden gekwalificeerd. De krant besprak geruchtmakende redes van de hoogleraren Bolland en Bleeker, die het antisemitisme een wetenschappelijke onderbouwing probeerden te geven. De krant vestigde de aandacht op het groot aantal Joden, dat bij het bolsjewistisch regime in Rusland was betrokken. ‘Dit is natuurlijk geen toeval. Evenmin als dat het Bolsjewisme in Hongarije vooral door Israëlieten werd geleid...’⁷⁷ De krant ging mee met de voortdurende verwijzingen van met name het regime in Hongarije naar de invloed van de Joden en meende dat Hongarije misschien meer dan enig ander land van Europa in Joodse handen was en dat ook de invloed der Joden zienderogen was gestegen. Radicale groeperingen geloofden, volgens *De Nederlander*, waarschijnlijk eerlijk, dat men door het houden van een ‘opruiming’ onder de Joden het land kon redden.⁷⁸ *De Nederlander* verbond antisemitisme met anticommunisme, ook als het ging om de situatie in Nederland. De krant verklaarde dat het geen toeval was dat in Nederland ‘in de leiding van het communisme Israëlieten werken.....Hier zal een psychologische en een ethnologische verklaring moeten worden gezocht’.⁷⁹

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* stelde vast dat er voor de nationaal-socialisten een verband was tussen hun strijd tegen het ‘bolsjewisme’ en hun strijd tegen de joden. Deze relatie was een van de kernpunten van de ideologie van de Duitse nationaal-socialisten die stelselmatig spraken over de ‘joods-bolsjewistische samenzwering’.⁸⁰

Het standpunt van *De Standaard* was duidelijk en principieel. Deze krant stelde dat er één ding duidelijk was in het negatieve en wanorde stichtende optreden van de nationaal-socialisten: het felle antisemitisme. De Joden waren de zondebok en moesten van alles de schuld krijgen. ‘De Joden hebben Duitslands nationale vernedering gebracht. De Joden doen Duitsland onder het Young plan zuchten. De Joden zijn oorzaak, dat de gesel der werkloosheid Duitsland teistert. De joden zijn de bewerkers van de economische malaise. De macht der Joden moet worden beknot en omdat het bankkapitaal veelal in Joodse handen is, dient dit in staatsmacht te worden overgebracht. Miljoenen stemmen zijn op

⁷⁷ *De Nederlander* (‘Het Jodenvraagstuk’, red.art., 5 november 1921).

⁷⁸ *De Nederlander* (‘De Hongaarsche Staatsgreepoging’, Hongaarse correspondent, 8 maart 1932).

⁷⁹ *De Nederlander* (5 november 1921).

⁸⁰ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (7 november 1929).

de partij van deze dwaalgeesten uitgebracht.’⁸¹ Ook *De Telegraaf* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* keerden zich consequent tegen het antisemitisme in Europa.⁸² Dat gold ook voor *Het Volk*, dat fulmineerde tegen een antisemitisch artikel in *De Volkskrant*⁸³, waarin werd betoogd dat joden met geldzaken goed overweg konden en aan arbeid een broertje dood hadden. Het waren, volgens dit artikel, de Joden die de socialistische leer hadden gemaakt en het waren Joden die in alle landen de hoofdrol speelden bij socialisme en communisme. Volgens *Het Volk* liet dit wel duidelijk zien ‘tot welke verachtelijkheden men vervalt als men dagelijks de oogen zijner lezers moet af wenden van de werkelijkheid’.⁸⁴

Het Volk probeerde het antisemitisme van veel ‘gewone Duitsers’ vooral te begripen. De krant vond dat het moeilijk was uit te maken in hoeverre het antisemitisme uit eigen bekrompenheid van hun leiders voortkwam en in hoeverre het de lijm was, waarop de Duitse kleine burger gevangen moest worden. Ongezegd sloeg het antisemitisme van de nationaal-socialisten een brug naar de honderdduizenden kleine burgers, mensen met een oude Duitse ambtenarengeest, zonder initiatief of ondernemingsgeest, met hevig respect voor rang en stand, met heel goede herinnering aan het voor-oorlogse Duitsland. *Het Volk* sprak, als het ging om kiezers van de Nationaal-Socialistische Partij, over brave lieden die meer dan ooit bereid waren om alles wat er slecht in de wereld was of wat er slecht was aan het kapitalistische stelsel aan de Joden te wijten. De grondtoon van het program van Hitler was dat de schuld van alle problemen bij de Joden lag. Het antisemitisme bleef niet bij woorden. De kranten maakten regelmatig melding van geweld tegen Joden en van de vernieling van Joodse winkels in verschillende Duitse steden.⁸⁵ Het antisemitisme van de Duitse nationaal-socialisten was meer dan loze dreigementen. Ook vóór 1933 werd regelmatig openlijk geweld gebruikt tegen Joden.

Het is opmerkelijk dat in de discussie in de pers in 1932 over de voor- en nadelen van de deelname van Hitler aan de regering het antisemitisme van de nationaal-socialistische beweging nauwelijks een rol heeft gespeeld. De berichtgeving over antisemitische uitlatingen door nationaal-socialistische leiders was in dat jaar schaars. Het antisemitisme was in de verkiezingspropaganda van de

---

⁸¹ *De Standaard* (driestar hoofdartikel, 22 september 1930)

⁸² *De Telegraaf* (7 augustus 1930, 3 oktober 1930, 18 oktober 1930, artikel prof. R. Casimir 2 augustus 1931, 17 januari 1932, 1 juli 1932); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (19 februari 1930, 27 mei 1930, 1 augustus 1930, 15 september 1931, 9 augustus 1932, 8 december 1932).

⁸³ *De Volkskrant* (29 juni 1927).

⁸⁴ *Het Volk* (5 juli 1927).

⁸⁵ *Het Volk* (15 april 1931, 7 november 1931, 20 december 1932); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (18 oktober 1930, 17 januari 1932).

Nazi's in het begin van de jaren dertig, zoals onder meer door Kershaw is opgemerkt, kennelijk uit berekening, ook minder prominent aanwezig dan in de jaren daarvoor.⁸⁶ Het antisemitisme en de acties tegen Joden en Joodse bezittingen waren echter, zoals *Het Volk* constateerde, niet verdwenen.

---

⁸⁶ Ian Kershaw, *To Hell and Back*, 212.

Katholieken, protestanten en fascisme

Bij de beoordeling van het fascisme in Europa speelde het geloof, zoals in het eerste hoofdstuk naar voren is gekomen, een belangrijke rol. In Italië was de relatie tussen het fascistische regime en het Vaticaan een regelmatig terugkerend thema. Fascistische bewegingen in Hongarije, Oostenrijk en Spanje, maar ook in Finland, verklaarden op te komen voor de verdediging van het geloof tegen 'de anti-christ'. Voor de nationaal-socialisten in Duitsland en Oostenrijk had de verdediging van het geloof geen enkele betekenis. Volgens *De Tijd* keerden Rosenberg en andere nationaal-socialistische leiders zich zelfs nadrukkelijk tegen het katholicisme, dat joods en heidens zou zijn.⁸⁷ Ook de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* noemde de Hitler-beweging anti-katholiek.⁸⁸

Verbondenheid met het katholicisme en de politiek van het Vaticaan bepaalden geruime tijd het oordeel van *De Tijd* over het Italiaanse fascisme. Een verwerping van het Italiaanse fascisme door de paus in de twintiger jaren bleef uit, terwijl de paus zich in 1926 wel keerde tegen de fascistische Action Française, die geacht werd in strijd te zijn met de katholieke dogma's en de katholieke moraal. Het werd katholieken in Frankrijk niet toegestaan lid te worden van deze beweging.⁸⁹ Voor Italië bleef zo'n uitspraak achterwege. Volgens de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* had deze tweeslachtige houding bij Franse katholieken veel ongenoegen gewekt. De paus had terecht stelling genomen tegen de Action Française, maar had er kennelijk belang bij het Italiaanse fascisme te steunen, omdat een ander bewind het Concordaat weer ter discussie zou kunnen stellen.⁹⁰

Over het geloof en de relatie van het geloof met het fascisme botsten vooral het katholieke *De Tijd* en de christelijk-historische *De Nederlander* met elkaar. Deze laatste krant zag een belangrijke relatie tussen fascisme en katholicisme. De bevolking in protestantse landen had het onvergelijkbaar veel beter dan de bevolking in katholieke landen. 'Dit is allerminst bevreedend. De roomsche geestelijkheid begeert krachtens beginsel en krachtens roeping om gansch het leven van een volk te beheerschen: familiair, cultureel, sociaal enz..'⁹¹ *De Nederlander* noemde dit het verschijnsel van het 'clericalisme', dat in alle overwegend katholieke landen als vanzelf een anticlericaal streven wakker riep, omdat op den duur de mens zich toch niet liet overheersen. Het protestantse stempel

---

⁸⁷ *De Tijd* (9 april 1932).

⁸⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (17 november 1923, 8 december 1932).

⁸⁹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (21 december 1926); Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, 114-116. .

⁹⁰ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (12 januari 1927; correspondent Parijs, 21 februari 1929).

⁹¹ *De Nederlander* (hoofdartikel, 8 juli 1931).

betekende dat men zich in alle maatschappelijke kringen - gezin, school, maatschappelijke organen - vrij kon ontplooiën. Hier was geen dwang over de persoonlijkheid en dus geen reactie tegen die dwang. In alle roomse landen was sprake van beperking van de geestelijke bewegingsvrijheid. Dat was allemaal nog erger in het katholieke Italië waar het fascisme aan de macht was. Het fascisme stond feitelijk voor staats-clericalisme.⁹²

Volgens *De Tijd* klopte deze voorstelling van zaken van geen kanten. Het protestantisme werd nergens vervolgd, het katholicisme wel. Landen met de protestantse staatsgodsdienst hadden zich in het verleden met geweld meester gemaakt van de katholieke goederen. In de geschiedenis stond protestantisme voor 'protestantsche eigenbaat, dwang, onverdraagzaamheid en vervolging'. Wat van Europa terecht zou zijn gekomen 'als het geheel aan het protestantsche clericalisme van de dominees ware uitgeleverd, bewijzen zwaard, vuur en vervolging in den tijd dat de slecht lezende Luthersche en Calvinistische Bijbelpausjes gemeene zaak maakten met vorstelijke machts-wellustelingen'. Pausen, bisschoppen en priesters hadden, volgens *De Tijd*, een heel wat betere rol gespeeld door gehoorzaamheid te leren aan God en Kerk, de menselijke persoonlijkheid te vormen en de ontwikkeling van een godsdienstig zedelijk leven en een gezond staatsleven te bevorderen.⁹³ Het debat spitste zich toe op het nationaal-socialisme, dat, volgens *De Nederlander*, op katholieke bodem was ontstaan. Alle vooraanstaande nazi's waren katholiek. De ideeën van de Hitlerbeweging waren 'een mengelmoes van modern heldendom, fascistische formules en katholieke leerstellingen, welke uitsluitend door een overdreven fanatisme worden samengehouden'.⁹⁴

In tegenstelling tot *De Nederlander* wilde *De Standaard* de werkelijkheid wel onder ogen zien. Deze anti-revolutionaire krant stelde nuchter, maar met groot ongenoegen, vast dat duizenden Duitse christenen Hitler volgden. De meeste aanhangers van Hitler behoorden tot de Evangelische Christenheid, terwijl de rooms-katholieke bisschoppen zich wel degelijk tegen enkele programmapunten van Hitler hadden gekeerd. *De Standaard* zocht naar een verklaring en dacht dat veel christenen Hitler zagen als een nationale vrijheidsheld, die Duitsland weer groot wilde maken. Hitler wilde het bolsjewisme stuiten, maar de duivel van het communisme werd met Beëlzebub uitgedreven.⁹⁵

---

⁹² Ibidem.

⁹³ *De Tijd* (hoofdartikel, 10 juli 1931).

⁹⁴ *De Nederlander* ('Het Protestantisme en het Derde Rijk', Berlijnse correspondent, 2 mei 1932).

⁹⁵ *De Standaard* (8 oktober 1932).

Het Volk wees herhaaldelijk op de goede relaties tussen het Italiaanse en het Oostenrijkse fascisme en de katholieke kerk. Niet alleen in artikelen maar ook in krantenkoppen werden katholieken regelmatig in de fascistische hoek geplaatst. Zo werd gesproken over 'katholiek-fascistische samenwerking', 'Katholieke geestelijkheid vóór het bloedbewind', 'Vatikaansch-Fascistisch verkeer' en 'Katholieken vereeren de Matteotti-moordenaar'. Betoogd werd dat het katholieke systeem de mens beroofde van politieke zelfkeuze. Mensen werd rijp gemaakt voor het heilsgeloof in de dictator. Een goed voorbeeld was de Oostenrijkse bondskanselier Seipel, een gevaarlijke priester die de fascistebendes steunde.⁹⁶ *Het Volk* had echter ook oog voor katholieken die zich tegen het fascisme verzetten en daar ook het slachtoffer van werden⁹⁷. De krant was zeer ingenomen met de kritiek die de paus uiteindelijk uitoefende op het fascisme. De paus 'geselde het fascisme' omdat het een moreel, geestelijk en politiek gevaar was voor de jeugd. Het fascisme was niet verenigbaar met de katholieke leer. Met deze uitspraken kwamen de katholieke kerk en de fascistische dictatuur onverzoenlijk tegenover elkaar te staan.⁹⁸ Tegenover de honderden artikelen in *Het Volk* over katholicisme en fascisme stond een gering aantal artikelen over protestantisme en fascisme. De krant berichtte wel over de Synode van de Hervormde Kerk, waar eerbied werd betuigd aan het fascisme van Mussolini, ondanks het feit dat het fascisme nauw verbonden was met de paus en de katholieke kerk.⁹⁹

Er was geen lineair verband tussen katholicisme en fascisme of tussen protestantisme en fascisme. Een overwegend katholieke bevolking stond de ontwikkeling van het 'fascisme' echter niet in de weg in Italië, Oostenrijk, Spanje, Roemenië en Portugal. In Italië had de katholieke kerk volop steun gegeven aan de ontwikkeling van de Italiaanse fascistische beweging en in Oostenrijk was er sprake van een warme relatie tussen de Heimwehr beweging en de katholieke kerk. De overwegend protestantse bevolking van Hongarije en Finland had ook in die landen de ontwikkeling van sterke fascistische bewegingen niet verhinderd, maar juist mogelijk gemaakt. Met een beroep op het geloof werd terreur uitgeoefend en gemoord. In alle landen, die in hoofdstuk I aan de orde zijn gekomen, was de verdediging van het geloof vaak een extra argument om hard op te treden tegen 'bolsjewisme' en 'anti-clericalisme' en daar dictatoriale macht tegenover te stellen. Er was verzet van katholieken tegen het Italiaanse fascisme

---

⁹⁶ *Het Volk* (5 mei 1923, 27 oktober 1923, 19 april 1924, 7 april 1925, 17 februari 1927, 3 maart 1928, 30 maart 1928, 23 maart 1929, 28 maart 1929, 30 maart 1929, 1 oktober 1929, 5 oktober 1929).

⁹⁷ *Het Volk* (22 juli 1921, 26 september 1923, 6 november 1924, 26 mei 1925, 3 juni 1925).

⁹⁸ *Het Volk* (27 maart 1928, 31 maart 1928, 28 december 1929, 7 juli 1931).

⁹⁹ *Het Volk* (12 augustus 1926).

en belangrijke katholieke en protestantse geestelijke leiders spraken zich uit tegen het fascisme in Italië en Duitsland, maar het christelijk geloof was geen bastion tegen dictatuur en fascisme. Gelovigen voelden zich niet gehinderd zich bij het fascisme aan te sluiten of op een fascistische partij te stemmen. *De Standard* noemde, als enige confessionele krant, de dingen bij hun naam en sloot de ogen niet voor de aantrekkingskracht die het fascisme uitoefende, ook op protestanten.

Conclusies

In dit hoofdstuk was de vraag aan de orde hoe de Nederlandse pers het opkomend fascisme heeft geanalyseerd, welk beeld van het fascisme is geschetst en welke landen ‘fascistisch’ werden genoemd. De Nederlandse kranten hebben een goed beeld gegeven van de verschillende kenmerken van het fascisme. Veel van de kenmerken van het fascisme die in de historiografie zijn genoemd – antimarxistisch, antiliberaal, nationalistisch, dictatoriaal, uitgaande van het leiderschapsprincipe, gewelddadig, gebruikmakend van paramilitaire troepen, imperialistisch¹⁰⁰ – werden in de twintiger jaren ook door de Nederlandse kranten genoemd, ver voordat de kranten wisten waar het in de dertiger en veertiger jaren op uit zou draaien. Daarbij was het, zoals *De Standaard* treffend opmerkte, ‘altijd moeilijk voor hen, die midden in de stromingen van den tijd staan, een oordeel te vormen over de krachten van een beweging, die men waarneemt’.¹⁰¹

In het begin van de twintiger jaren werd door *Het Volk* en *De Tribune* vrij scherp gedefinieerd aan welke voorwaarden het ‘fascisme’ zou moeten voldoen. In de dagelijkse journalistieke praktijk werd het predikaat ‘fascistisch’ door deze kranten echter snel verbonden met alle rechts-autoritaire en extreem-nationalistische bewegingen.

Alle kranten hanteerden de term ‘fascistisch’ met betrekking tot het bewind van Mussolini en de nationaal-socialistische partijen in Duitsland en Oostenrijk. De meeste kranten beschouwden ook de dictatuur van Primo de Rivera in Spanje, de Lappo beweging in Finland en de Heimwehr beweging in Oostenrijk als fascistisch. Bij de Lappo en de Heimwehr ging het niet om een ‘dictatoriaal regime’ en ook niet om ‘een sterke leider’. Andere aspecten hebben hier een rol gespeeld, zoals het ultra-nationalisme, het anti-communisme, het anti-liberalisme, het optreden van para-militaire troepen en het gewelddadige karakter. De diversiteit van opvattingen tussen de kranten was groter met betrekking tot de andere landen die zijn onderzocht.

Volgens Carsten en anderen is er geen algemeen geaccepteerde theorie van het fascisme die kan worden toegepast op alle landen waar de fascistische bewegin-

---

¹⁰⁰ Hans Rogger and Eugen Weber (red), *The European Right: A Historical Profile* (Berkeley 1965); Carsten, *The Rise of Fascism*; Gilbert Allardyce, *The Place of Fascism in European History*; Togliatti, *Lectures on Fascism*; Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*; Woolf, *Fascism in Europe*; Ceplair, *Under the Shadow of War*; Griffin, *The Nature of Fascism*; Eatwell, *Fascism*; Hobsbawm, *The Age of Extremes*; Payne, *A History of Fascism*; Griffin, *International Fascism*; Mazower, *Dark Continent*; Blinkhorn, *Fascism and the Right in Europe*; Mann, *Fascists*; Griffin, *Modernism and Fascism*; Paxton, *The Anatomy of Fascism* (New York 2007).

¹⁰¹ *De Standaard* (11 december 1930).

gen zich in de twintiger en dertiger jaren hebben ontwikkeld.¹⁰² Over de verschillende kenmerken van het fascisme zijn de meeste auteurs het wel eens, maar steeds werden verschillende aspecten benadrukt of uitvergroot die vervolgens weer door andere auteurs werden bekritiseerd.¹⁰³ Nolte wees vooral op de antimarxistische kenmerken van het fascisme in Europa en het ‘Führerprinzip’.¹⁰⁴ Payne wees op het extreme nationalisme, het gebruik van geweld en het optreden van paramilitaire troepen.¹⁰⁵ Griffin’s definitie benadrukte de nationalistische en vernieuwende aspecten van het fascisme¹⁰⁶, maar zouden, volgens Payne, op de door hem zelf genoemde aspecten juist te weinig nadruk leggen. In Mann’s definitie – ‘Fascism is the pursuit of a transcendent and cleansing nation-statism through paramilitarism’ – ontbrak weer het imperialistische aspect van het fascisme.¹⁰⁷ De poging van Griffin om met drie termen de minimumvoorwaarden voor ‘fascisme’ te definiëren - palingenetic populist ultra-nationalism - werd veel geciteerd, maar was niet onomstreden.¹⁰⁸ Het door Griffin als essentieel genoemde aspect ‘palingenesis’ zou volgens Payne ook op andere bewegingen van links en rechts van toepassing kunnen zijn.¹⁰⁹

De relatie tussen het fascisme en de belangen van het kapitaal of de heersende klasse is in de moderne literatuur op de achtergrond geraakt. Met name voor de

---

¹⁰² Carsten, ‘Interpretations of Fascism’ in: W. Laqueur (red), *Fascism: A Reader’s Guide* (Harmondsworth 1979), aldaar 428. Geciteerd in Griffin, ‘Introduction’ in: Idem (red), *International Fascism*, aldaar 8-9.

¹⁰³ Rogger en Weber (red), *The European Right: A Historical Profile* (Berkeley 1965); Carsten, *The Rise of Fascism*; Gilbert Allardyce, *The Place of Fascism in European History*; Togliatti, *Lectures on Fascism*; Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*; Woolf, *Fascism in Europe*; Ceplair, *Under the Shadow of War*; Griffin, *The Nature of Fascism*; Eatwell, *Fascism*; Hobsbawm, *The Age of Extremes*; Payne, *A History of Fascism*; Griffin, *International Fascism*; Mazower, *Dark Continent*; Blinkhorn, *Fascism and the Right in Europe*; Mann, *Fascists*; Griffin, *Modernism and Fascism*; Paxton, *The Anatomy of Fascism* (New York 2007).

¹⁰⁴ Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, 33.

¹⁰⁵ Payne, *A History of Fascism*, 7-10, 208.

¹⁰⁶ Griffin definieerde fascism in 1991 als ‘a genus of political ideology whose mythic core in its various permutation is a palingenetic form of populist ultra-nationalism’. In: *The Nature of Fascism*, 26.

¹⁰⁷ Mann, *Fascists*, 13.

¹⁰⁸ Griffin, *International Fascism*, 13. Volgens Paxton was deze definitie van Griffin de ‘most widely accepted recent concise definition’, in: Paxton, *Anatomy of Fascism*, 21; Roger Griffin, ‘Ideologies of War. The Palingenetic Corse of Fascist Ideology’ in: A. Campi (red.), *Che cos’è il fascismo? Interpretazioni a prospettive di ricerca* (Roma, 2003), 97-122; Roger Eatwell, ‘Ideology, Propaganda, Violence and the Rise of Fascism’ in: Antonio Costa Pinto (red.), *Rethinking the Nature of Fascism. Comparative Perspectives* (Basingstoke 2011) 163-183, aldaar 166; Adrian Lyttelton, ‘Concluding Remarks’, in: Costa Pinto, *Rethinking the Nature of Fascism*, 271-276.

¹⁰⁹ Payne, *A History of Fascism*, 5.

socialistische en de communistische pers was die relatie duidelijk aanwezig.¹¹⁰ Na de val van de Berlijnse Muur in 1989 werden marxistische analyses, waarin deze relatie werd benadrukt, terzijde geschoven. Daarmee konden, zoals onder meer door Blinkhorn is opgemerkt, de feiten echter niet worden ontkend.¹¹¹ Mussolini werd al in 1919 fors gesteund door de Milanese zakenwereld¹¹² en later door Ansaldo, de belangrijkste wapenfabrikant van Italië.¹¹³ Primo de Rivera werd door de Catalaanse ondernemers in het zadel geholpen.¹¹⁴ In 1923 werd de Bierkellerputsch financieel gesteund door Daimler.¹¹⁵ De Heimwehr werd gefinancierd door de Alpine Montangesellschaft, de grootste onderneming van Oostenrijk¹¹⁶, terwijl Hitler in de dertiger jaren financieel werd gesteund door Bechstein, Thyssen, Ford Motor Company en ettelijke andere bedrijven. Voor de linkse pers in de twintiger jaren was dit een belangrijk punt in de beoordeling van de aard van het fascisme.¹¹⁷

Antisemitisme kwam in de twintiger jaren niet of nauwelijks voor in Italië. Bij de definiëring van het 'fascisme' werd 'antisemitisme' door de pers daarom ook niet genoemd. Het was wel onlosmakelijk verbonden met de Duitse variant, het nationaal-socialisme. Antisemitisme werd door de pers gesignaleerd in Hongarije, Oostenrijk, Duitsland, Roemenië en Tsjecho-Slowakije. Hier werd in het algemeen sterk afwijzend op gereageerd. Dat gold alleen niet voor het katholieke dagblad *De Tijd* dat zich, waar het ging om Hongarije en Oostenrijk, ronduit antisemitisch opstelde. Ook de christelijk-historische *De Nederlander* gaf regelmatig blijk van een anti-joodse houding.

Bijzondere aandacht vraagt de verbinding die vooral door de nationaal-socialisten in Duitsland, de Oostenrijkse Heimwehr en het Horthy bewind in Hongarije werd gelegd tussen joden en het bolsjewisme. Antisemitisme en anticommunisme gingen in deze landen hand in hand. Ook *De Tijd* en *De Neder-*

---

¹¹⁰ *De Tribune* (4 mei 1921); *Het Volk* (2 november 1922); *De Tribune* (9 oktober 1929); *Het Volk* (4 december 1924); *Het Volk* (6 oktober 1924); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (9 december 1925).

¹¹¹ Blinkhorn wees er op, dat 'It remains entirely reasonable to conclude that without the complaisance of established elites neither Italian Fascism nor German Nazism would have won power.' In: Blinkhorn, *Fascism and the Right in Europe*, 96.

¹¹² Lyttelton, *The Seizure of Power*, 358.

¹¹³ Salvemini, *The Origins of Fascism in Italy*, 132; Sassoon, *Mussolini and the Rise of Fascism*, 137.

¹¹⁴ Carr, *Spain*, 516.

¹¹⁵ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (red. artikel 'De Staatsgreep in Beieren mislukt', 10 november 1923).

¹¹⁶ Kitchen, *The Coming of Austrian Fascism*, 25.

¹¹⁷ *De Tribune* (4 mei 1921); *Het Volk* (2 november 1922, 6 oktober 1924, 4 december 1924); *De Tribune* (9 oktober 1929).

lander wezen bij herhaling op de aanwezigheid van joden in besturen van socialistische en communistische organisaties. Met dergelijke stemmingmakerij kon latent aanwezig antisemitisme in een sfeer, waarin het communisme als grootste gevaar voor de vrijheid was neergezet, gemakkelijk worden aangewakkerd.

Ondanks alle tegenstellingen en meningsverschillen zijn veel historici het er tegenwoordig over eens dat meer aandacht moet worden besteed aan de 'moderne en vernieuwende aspecten' van het fascisme. Allardyce meende al in 1971 dat het niet onmogelijk was 'to speak of a "good" fascism, a political ideal...'.¹¹⁸ Twintig jaar later besteedde Eatwell aandacht aan de 'positieve' doelstellingen van het fascisme: het zoeken naar een derde weg, die noch communistisch noch kapitalistisch was, de creatie van een nieuwe mens en een dynamische samenleving.¹¹⁹ Payne wees op de vitale cultuur die het fascisme wilde uitdragen en op de pretentie een revolutionaire nieuwe mens te scheppen. Hij beschouwde het fascisme als de enige belangrijke nieuwe ideologie van de 20^e eeuw.¹²⁰ In feite sloten Eatwell en Payne aan op de analyses van Nolte, die had gewezen op 'der Wille zu einer neuen Welt', 'das Pathos der Jugendlichkeit' en 'revolutionäres Feuer'.¹²¹

In de post-marxistische analyses van het fascisme speelde vooral Griffin een centrale rol. Deze noemde het fascisme een ideologie met een specifieke 'positive, utopian vision of the ideal state of society..'.¹²² Griffin was van mening dat de drijvende kracht van het fascisme 'the sense of a beginning', 'the mood of standing on the threshold of a new world', 'thrust towards a new type of society' was geweest.¹²³ Ook Mann benadrukte dat fascistten middenin de moderniteit stonden. Ze omarmden de natiestaat en boden plausible oplossingen voor de grote moderne, sociale problemen.¹²⁴

In deze persanalyse komt naar voren dat *De Standaard*, meer en nadrukkelijker dan alle andere Nederlandse kranten, heeft gewezen op deze vernieuwende aspecten van het fascisme, op 'belangwekkende proefnemingen', vooral door het programma voor het vormen van een corporatistische staat. Volgens *De Standaard* was er niet alleen behoefte aan sterke mannen, maar ook aan nieuwe stelsels en nieuwe ideeën.¹²⁵ Deze anti-revolutionaire krant onderkende ook

---

¹¹⁸ Allardyce, *The Place of Fascism in European History*, 5.

¹¹⁹ Eatwell, *Fascism, A History*, 11.

¹²⁰ Payne, *Fascism, Comparison and Definition*, 211.; Payne, *A History of Fascism*, 7, 208.

¹²¹ Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, 33.

¹²² Griffin, *International Fascism*, 13-14.

¹²³ Griffin, *International Fascism*, 2-6, 179-194.

¹²⁴ Mann, *Fascists*, 1-2, 13-14, 365-366.

¹²⁵ *De Standaard* (7 januari 1924, 10 februari 1928, 14 januari 1930, 16 oktober 1929, 5 januari 1931, 11 januari 1932).

vernieuwende economische, sociale en culturele aspecten, die door de andere kranten, zoals *Het Volk*, dat vooral het reactionaire karakter van het fascisme benadrukte, niet of nauwelijks in beschouwing werden genomen.¹²⁶ De aantrekkingskracht die het fascisme uitoefende op de jeugd in met name Italië en Duitsland konden worden verklaard door de hoop die werd geboden op een betere toekomst.¹²⁷ *De Standaard* onderkende deze ‘positieve’ aspecten van het fascisme, maar ging in haar oordeel bepaald niet zo ver als bovengenoemde historici.

Ook het communisme beloofde drastische veranderingen en propageerde het geloof in een nieuwe stralende toekomst. De kranten zagen een sterke concurrentie tussen communisme en fascisme maar ook interactie tussen beide politieke stromingen, waarbij het fascisme als vooral reactief en als het kleinste kwaad werd voorgesteld. De algemene opvatting in de Nederlandse pers was dat er zonder bolsjewisme geen fascisme zou zijn geweest. Ook in de literatuur is deze opvatting vaak naar voren gebracht.¹²⁸ Tegelijk zijn hier ook vraagtekens bij geplaatst omdat extreem links in Europa in 1921 in feite al was verslagen.¹²⁹ Mann vond het een groot vraagstuk hoe de ‘hysterical class overreaction’ in de verschillende Europese landen op de ‘bolsjewistische dreiging’ kon worden verklaard. Hij was er van overtuigd dat de kranten hierbij een belangrijke rol hadden gespeeld. ‘Mass circulation newspapers exaggerated the threat so as to increase readership, sensationalizing violence and anarchy.’¹³⁰ Deze observatie was zonder enige twijfel ook van toepassing op de Nederlandse pers, maar het is niet waarschijnlijk dat dat bij de meeste kranten gebeurde om de door Mann genoemde redenen. In hoofdstuk IV zal worden nagegaan welke rol de communistische dreiging heeft gespeeld in het debat over de democratie in de Nederlandse pers.

---

¹²⁶ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (31 december 1922); *De Standaard* (14 juni 1930).

¹²⁷ Payne, *Fascism, Comparison and Definition*, 7, 49.

¹²⁸ Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche*, 51; Hobsbawm, *The Age of Extremes*, 124; Tony Judt & Timothy Snyder, *Denken over de Twintigste Eeuw* (Amsterdam 2013), vertaling door Wybrand Scheffer van *Thinking the Twentieth Century*, 197-198.

¹²⁹ Lupo, *Le Fascisme*, 113; Salvemini, *The origins of Fascism*, 317; Eatwell *Fascism*, 43.

¹³⁰ Mann, *Fascists*, 61-62, 130, 355.

Hoofdstuk IV

Het democratiEDEBAT in de Nederlandse pers

Zeven kranten over fascisme, dictatuur, democratie en rechtsstaat

Inleiding

De zeven Nederlandse kranten hebben hun lezers een goed beeld gegeven van het fascisme zoals zich dat in Europa ontwikkelde. Regelmatig gaven zij een oordeel over de verschillende aspecten van het fascisme. In dit hoofdstuk staat de vraag centraal hoe de beoordeling van het fascisme in andere landen werd ‘vertaald’ naar de Nederlandse situatie. Waren er aspecten van het fascisme die in Nederland navolging verdienden? Werden lessen getrokken uit de ervaringen met het fascisme in andere landen? Welke invloed had de ontwikkeling van het fascisme op het democratiEDEBAT en op de democratieopvatting van de kranten? Werd het fascisme als een bedreiging voor Nederland gezien of werd het fascisme als een verschijnsel beschouwd waarvoor Nederland immuun zou zijn? Welke rol speelde de angst voor het communisme en de revolutionaire arbeidersbeweging die door de fascistten met zo veel succes was bestreden?

In de meeste Europese landen waar het fascisme zich in de twintiger jaren ontwikkelde tot een krachtige en invloedrijke beweging, was sprake geweest van een reële dreiging van een socialistische revolutie. Het optreden van SDAP-leider Troelstra in november 1918 was in Nederland als zo’n dreiging ervaren.¹ De reacties op deze gebeurtenissen maakten echter duidelijk, dat de parlementaire democratie op grote en brede steun mocht rekenen, uiteindelijk ook van de sociaal-democratie. In de twintiger jaren was de burgerlijke pers ingenomen met de strijd van het fascisme tegen het ‘bolsjewisme’, dat als het grootste gevaar voor de vrijheid en de democratie werd beschouwd. Alle kranten waren attent op revolutionaire gebeurtenissen in het buitenland en beducht voor de invloed daarvan op Nederland zelf. Herhaaldelijk werd daarbij herinnerd aan de gebeurtenissen in november 1918. De ontwikkelingen in met name Hongarije, Italië en Duitsland leidden bij veel kranten tot de overtuiging dat het communisme werkte als een katalysator voor het fascisme. Communistische agitatie zou, ook volgens *Het Volk*, het fascisme kunnen oproepen en versterken. De invloed van dit aspect op het democratiEDEBAT in de pers zal in dit hoofdstuk aan de orde komen.

---

¹ De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (13 november 1918); *De Tijd* (13 november 1918); *De Nederlander* (13 november 1918); Piet de Rooy, *Een zoekende tijd*, 194-195.

Het fascistische experiment in Italië trok belangstelling, omdat het een nieuw fenomeen was en nieuwe oplossingen bood. Er was kritiek op het fascisme, maar de zorg voor rust en orde, de krachtige aanpak van problemen en de vernieuwende 'proefnemingen' werden door de meeste kranten welwillend bekeken. Ministers uit vrijwel alle West-Europese landen bezochten Italië om met Mussolini van gedachten te wisselen en 'het fascisme in de praktijk' te bestuderen. Ook vanuit Nederland reisden politici, wetenschappers, schrijvers en kunstenaars, zoals Toorop, naar Rome om zich te laten 'inspireren'.² Opvallend was dat vooral onder jonge katholieke intellectuelen in de twintiger jaren veel belangstelling voor het fascisme bestond.³

De pers maakte een onderscheid tussen het fascisme en de persoonlijkheid van de leider. In 1923 werd nog badinerend gesproken over Hitler, Primo de Rivera werd een 'paljas dictator' genoemd, maar Mussolini was 'de stralende zon in het hemelrijk der diktaturen'.⁴ Bij alle kritiek die er was op het fascisme als systeem, zagen de meeste kranten Mussolini als een voorbeeldige en 'goede dictator'. De status van Mussolini bereikte bijna mythische proporties in de jaren 1925 en 1926, toen hij meerdere malen een aanslag wist te overleven en tal van regeringsleiders en ook de paus daarover hun grote vreugde uitspraken. De aandacht voor Mussolini bleek ook uit het aantal artikelen over hem in de Nederlandse pers. In 1923 publiceerde *De Telegraaf* 193 artikelen over Mussolini en 135 over Colijn. Terwijl in 1926 iets meer dan 144 artikelen over Colijn verschenen, werden 570 artikelen over Mussolini gepubliceerd.⁵ De bewondering voor Mussolini was onmiskenbaar. Een 'Mussolini' werd door verschillende kranten aanbevolen voor andere landen. Nagegaan zal worden of het recept van de 'sterke man' ook voor Nederland in de kranten aan de orde is gesteld en hoe daar op is gereageerd.

In de voorgaande hoofdstukken is naar voren gekomen dat de Nederlandse pers veel belangstelling had voor experimenten in Italië met de invoering van corporatieve organen ter vervanging van het parlement. Ook werd geïnteresseerd gereageerd op de plannen van Primo de Rivera in Spanje en Salazar in Portugal.

---

² *De Telegraaf* (5 februari 1923, 21 december 1926, 2 mei 1929).

³ *De Beiaard*, 1924 *lp.*401-487; L.J.Rogier en N. De Rooij, *In Vrijheid Herboren. Katholiek Nederland 1953-1953* (Amsterdam 1953), 634-648; I.Schöffner, 'De Nederlandse confessionele partijen 1918-1939'. In: L.W.G. Scholten, J.A. Bornewasser, I. Schöffner, et al, *De Confessionelen. Ontstaan en geschiedenis van hun politieke partijen* (Utrecht 1968), 46-47; Joosten, *Katholiek en Fascisme*, 126, 194-228, 249-260, 364; Schippers, *Zwart en Nationaal Front*, 34; Schrama, *Dagblad De Tijd*, 218; Luykx, *Andere katholieken*, 268, 284; Paul Jongkind, *Katholiek Fascisme in Nederland*, 26-30.

⁴ *Het Volk* (15 september 1926).

⁵ Op basis van raadpleging van Delpher op 5 februari 2017.

Die interesse sloot aan bij het debat over het functioneren van het parlementaire stelsel in Nederland zelf. De uitbreiding van het parlementaire stelsel met het algemeen kiesrecht voor mannen en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1917 en met de invoering van het algemeen kiesrecht voor vrouwen in 1919 stond op gespannen voet met al lang levende bezwaren in vooral protestantse kring tegen het toekennen van teveel gewicht aan een gekozen parlement.⁶ De kritiek op het functioneren van het parlementaire stelsel nam in de twintiger jaren alleen maar toe, waarbij het zowel om praktische als meer fundamentele bezwaren ging. Gewezen werd op de overbelasting van het parlement, de stroperigheid van de besluitvorming, de versplintering van het politieke veld doordat te veel partijen in de Kamer vertegenwoordigd waren, de lengte van de debatten en het gebrek aan kennis bij volksvertegenwoordigers. Betwijfeld werd of de grote massa van kiezers wel in staat was te oordelen over ingewikkelde vraagstukken.⁷

Decentralisatie en grotere verantwoordelijkheid voor gemeenten en provincie werden als oplossing genoemd, maar ook het geven van meer bevoegdheden aan georganiseerde belangengroepen.⁸ Reeds vóór de Eerste Wereldoorlog had de antirevolutionaire leider Kuyper de instelling van een publiekrechtelijke organisatie van de arbeid geopperd. Hij achtte het noodzakelijk 'het maatschappelijk leven in zijn verschillende schakeringen aan het woord' te laten komen.⁹ In de visie van de katholieken dienden lagere gemeenschappen taken, waartoe deze zelf in staat waren, ook zelf te kunnen uitvoeren. Bij de katholieken was daarbij meer ruimte voor staatsingrijpen dan bij de protestanten. Bevoegd werd dat de staat de taak had bij grote sociale onrechtvaardigheden op te treden en passende maatregelen te nemen.¹⁰ Ook de sociaal-democraten pleitten voor meer decentralisatie en ordening om de staat te ontlasten, meer verantwoordelijkheid te leggen bij lagere overheden en bedrijfsorganisaties, vooral

---

⁶ Houwink ten Cate, *'De Mannen van de Daad'*, 32-36; Tames, *Oorlog voor onze gedachten*, 227-229.

⁷ J.H.Valckenier Kips, 'De Staatsidee'. In: *Handelingen van de Vereeniging des Rechts V* (Amsterdam, 1921); Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 6; De Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer*, 87; Henk te Velde, 'Van Grondwet tot Grondwet. Oefenen met Parlement, Partij en Schaalvergroting 1848-1917', in: Aerts et al, *Land van kleine gebaren*, 175; Tames, 'Voorbereid op nieuwe tijden' in: *Moderniteit*, 62; Tames, *Oorlog voor onze gedachten*, 224-245.

⁸ Erik Schrijvers en Stefan Couperus, 'Voorbij verkiezingen en parlement. Alternatieve representatie in Nederland na 1870'. In: Aerts en de Goede (red), *Omstreden democratie. Over de problemen van een succesverhaal* (Amsterdam 2013), 73-75.

⁹ A.A.H.Struycken, *Grondwetsherziening*, 153; Tames, *Oorlog voor onze gedachten*, 236, 252.

¹⁰ Herman de Liagre Böhl, 'De Confessionelen en het Corporatisme in Nederland'. in: Paul Luykx en Hans Righthart (red), *Van de Pastorie naar het Torentje. Een eeuw confessionele politiek* ('s Gravenhage 1991), 104-108; Tames, *Oorlog voor onze gedachten*, 236; Luykx, *Andere katholieken*, 225-235, 288-291.

om zo meer democratie te verkrijgen op sociaal-economisch gebied.¹¹ De katholieken gingen na de Eerste Wereldoorlog, onder leiding van het kamerlid Veraart, in eigen kring daadwerkelijk experimenteren met bedrijfsraden waarin werkgevers en werknemers samenwerkten. In de praktijk kreeg dit stelsel van bedrijfsraden echter weinig betekenis. Pas in 1931 werd door de katholieke minister Verschuur een wetsontwerp op de bedrijfsraden ingediend dat na forse discussies pas in 1933 werd aanvaard.¹² Ideeën over organische democratie werden in Nederland al ver vóór de invoering van vormen van corporatisme in Italië, Spanje en Portugal bediscussieerd. In dat licht is het van belang na te gaan of de fascistische experimenten met het corporatisme in andere landen aantoonbaar invloed hebben gehad op de discussie in de Nederlandse kranten.

De twintiger jaren zijn vaak gekarakteriseerd als een periode waarin ‘de democratie in het defensief’ was, hetgeen deels werd verklaard uit de gevolgen van de economische crises en deels uit al langere tijd levende bezwaren tegen een op basis van algemeen kiesrecht gekozen parlement.¹³ Deze kritiek werd gevoed door twee grote politieke crises: de Vlootwet crisis in 1923 en de crisis rond het gezantschap bij het Vaticaan in 1925.

Reeds in 1922 was sprake van een ontwerp-Vlootwet voor de bouw van kruisers, onderzeeboten en jagers. De financiering van het op peil brengen van de vloot, die noodzakelijk werd geacht voor de verdediging van de Nederlandse koloniale belangen in Indië, zou forse bezuinigingen vergen op ambtenaren, onderwijspensioenen en uitkeringen. Tegen deze Vlootwet werd maandenlang geageerd. Op 23 september 1923 vond een grote door de SDAP en het NVV georganiseerde demonstratie plaats. Een volkspetitionnement tegen de wet werd door ruim 1,1 miljoen mensen getekend, bijna 17% van de totale bevolking.¹⁴ In de aanloop naar de parlementaire behandeling bleek dat ook in katholieke kringen het verzet tegen de wet groeide. De Vlootwet werd op 26 oktober 1923 verworpen mede dankzij tien dissidente katholieke kamerleden. Hun belangrijkste argument was, dat de hoge kosten van de nieuwe vloot in tijden

---

¹¹ De Haan, *Zelfbestuur en Staatsbeheer*, 87.

¹² Kossmann, *De Lage Landen*, 459-460; Liagre Böhl, ‘*De confessionelen en het corporatisme in Nederland*’, 108; Luykx, *Andere katholieken*, 225-235; Meine Henk Klijsma, *Om de democratie, De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946* (Amsterdam 2007), 428.

¹³ Piet de Rooy, ‘*Een zoekende tijd*’, 191-196, 205-208; Tames, *Oorlog voor onze gedachten*, 229; Ismee Tames, ‘Voorbereid op nieuwe tijden. De Nederlandse discussie over de ‘ware democratie’ tijdens de Eerste Wereldoorlog’, in: Madelon de Kezier en Sophie Tates (red), *Moderniteit Modernisme en Massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004), 48, 62.

¹⁴ Henri J.G.Beunders, ‘*Weg met de Vlootwet*’ (Amsterdam 1984), 171-178.

van bezuiniging niet waren uit te leggen. Ook een sterk sentiment tegen bewapening speelde hierbij een rol. Na een crisis van enkele maanden keerde het kabinet Ruijs de Beerenbrouck terug, aangezien de koningin uiteindelijk had besloten het ontslag van het kabinet niet te aanvaarden.¹⁵

Een volgende grote crisis ontstond in november 1925 doordat de Tweede Kamer een amendement van het kamerlid Kersten van de Staatkundig Gereformeerde Partij had aanvaard om de financiering van het gezantschap bij het Vaticaan stop te zetten, hetgeen leidde tot de val van het kabinet Colijn, dat net drie maanden in functie was. Beslissend voor de val van het kabinet was de steun van de Christelijk-Historische Unie aan het amendement Kersten. De poging van de liberaal Marchant om daarna een parlementair kabinet te vormen met de sociaal-democraten en de katholieken strandde op de weigering van de katholieke kamerfractie om samen te werken met de sociaal-democraten. Deze crisis resulteerde op 8 maart 1926 in de vorming van een extra-parlementair kabinet onder leiding van de CHU-politicus De Geer (1926-1929).¹⁶

Het vestigen van een dictatoriaal gezag in een ander land werd door de burgerlijke pers niet altijd alleen maar negatief beoordeeld. Er konden situaties zijn waarin daarvoor begrip moest worden opgebracht omdat een dictatuur het enige middel kon zijn om orde en gezag te herstellen of te handhaven. De moeilijke regeringsvorming na de val van de kabinetten Ruijs en Colijn en de obstakels bij het vormen van een kabinet dat over een parlementaire meerderheid kon beschikken werd in de twintiger jaren door critici van de parlementaire democratie aangegrepen om het democratische stelsel zelf ter discussie te stellen en te pleiten voor een 'sterke man' of een sterke leiding.

Het fascisme kwam dichterbij doordat vanaf 1922 zich ook in Nederland verschillende varianten van het fascisme gingen manifesteren. De Bond van Actuaristen en de katholieke Herstelbeweging leverden kritiek op de Nederlandse verhoudingen, de democratie en het parlementaire stelsel.¹⁷ Later volgden tal van andere fascistische of dichtbij het fascisme staande organisaties, zoals de Bezem-groep, de door protestanten beheerste Nationale Unie, het Verbond van

---

¹⁵ Jan Rogier, *Een zondagskind in de Politiek* (Nijmegen 1980), 216; Schuurisma, *Jaren van opgang*, 203; J.J. Woltjer, *Recent Verleden. Nederland in de twintigste eeuw*, (Amsterdam 2001), 98-101; Verhagen, *Toen de katholieken Nederland veroverden*, 224-228; Charlotte Brand, *Gevallen op het Binnenhof. Afgetreden ministers en staatssecretarissen 1918-1966* (Nijmegen 2016), 97;

¹⁶ Woltjer, *98-101*; Verhagen, *Toen de katholieken Nederland veroverden*, 211-212, 239-249; Den Hertog, *Cort van der Linden*, 703-705.

¹⁷ Bijvoorbeeld Verviers in *Katholieke Staatkunde*, 5 april 1923; Wouter Lutkie, 'Herleving' (Oosterwijk 1923), 32,49.

Nationalisten en in december 1931 de Nationaal-Socialistische Beweging. Vanaf 1922 was er daarmee in Nederland niet alleen sprake van radicaal links maar ook van radicaal rechts. Aanvankelijk ging het nog om bewegingen die in kracht en in omvang te verwaarlozen waren, maar vanaf 1930 nam hun invloed toe.¹⁸ Dit maakte de discussie over democratie en fascisme in Nederland reëler en tastbaarder en daarmee ook de vragen die in dit hoofdstuk aan de orde komen, actueler.

In dit hoofdstuk zullen de zeven kranten afzonderlijk aan de orde komen. Allereerst *De Telegraaf*, als neutrale en grootste krant van Nederland, en vervolgens de kranten die een band hadden met een geestelijke stroming of politieke partij: de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *Het Volk*, *De Tribune*, *De Tijd*, *De Standaard* en *De Nederlander*.

---

¹⁸ Zaal, *De Nederlandse Fascisten*, 8, 40-48, 86; Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003), 82-86, 93, 152-154; Hartmans, *Vijandige broeders?*, 111, 215, 250; Te Slaa & Klijn, *De NSB*, 134-150.

De Telegraaf

De Telegraaf had zich in de oorlog onafhankelijk en rebels opgesteld door onomwonden partij te kiezen vóór de Entente en tegen Duitsland, Oostenrijk en Hongarije. De krant negeerde daarbij de nadrukkelijke aanwijzingen van de regering om toch vooral de neutrale positie van Nederland niet in gevaar te brengen.¹⁹ Direct na de oorlog voer de krant korte tijd een progressieve koers. In november 1918 werden de eisen van de SDAP gesteund, zij het dat de krant bang was dat een regering met de SDAP tot een Duitse overheersing zou leiden.²⁰ Over de stichting van de radenrepubliek in München in april 1919 werd aanvankelijk nog neutraal bericht en werden de ontwikkelingen als een spannend verhaal gepresenteerd. In de loop van die maand veranderde de houding en werd gesproken over de terreur en de plunderingen van de Rode Garde of de Spartakisten.²¹ Ten aanzien van de stichting van de Hongaarse Radenrepubliek stelde *De Telegraaf* zich eerst afwachtend op, maar al snel keerde de krant zich tegen de terreur van Bela Kun en het Hongaarse bolsjewisme. De krant profileerde zich daarna als een rechtse krant, die opkwam voor de handhaving van rust en orde en het garanderen van veiligheid voor de bevolking.²²

Geen socialisme, maar wel hervormingen

Deze houding werd sedertdien ook gevolgd voor de Nederlandse situatie. De krant was terughoudend met het geven van eigen hoofdredactionele commentaren over fascisme en democratie. In de regel werden politici en wetenschappers van conservatieve, liberale maar ook van socialistische huize aan het woord gelaten. De krant deed verslag van belangrijke politieke bijeenkomsten, vooral van de in Amsterdam sterke SDAP, en van de liberale partijen. Er was echter geen sprake van identificatie met hun opvattingen en zeker niet met die van de sociaal-democraten. De ervaringen in Rusland, Duitsland en Hongarije hadden, volgens *De Telegraaf*, laten zien dat het socialisme een doodlopende weg was. Van die landen, maar ook van de gebeurtenissen in Nederland, kon worden geleerd hoe gevaarlijk het was de arbeiders om de tuin te leiden. De sociaal-democratie kon geen realiseerbaar regeringsprogramma ontwerpen, noch voor Nederland noch voor enig ander land.²³ Ook werd de SDAP door *De Telegraaf* halfslachtigheid verweten, ‘welke bepaald wordt door haar hervormingsgezindheid als parlementaire partij en haar revolutionair klassekarakter’. Met het marxistisch dogma van de dictatuur van het proletariaat moest duidelijk wor-

¹⁹ Stoelinga, *De Russische revolutie*, 25.

²⁰ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 124-126, 130-167.

²¹ *De Telegraaf* (24 april 1919, 25 april 1919).

²² *De Telegraaf* (31 maart 1919, 13 mei 1919, 1 augustus 1919, 5 november 1919).

²³ *De Telegraaf* (hoofdartikel ‘Sociaal-Egoïsme’, 2 april 1920).

den afgerekend. De sociaal-democraten dienden zich te richten op democratische hervormingen, het parlementaire overleg en het algemeen belang.²⁴ In het 'Dagboek van een Amsterdammer' werd er op gewezen dat Mussolini had voorkomen dat Italië was afgegleden naar de sociaal-democratie en vandaar naar het communisme. Mussolini had de geestdrift gebracht waar het in de wereld aan ontbrak. De 'Amsterdammer' dacht aan Abraham Kuiper, 'die onze Mussolini had moeten geweest zijn. Doch hij vond geen groot volk, dat hem als klankbord kon dienen. Hij vond slechts kleinpeuterige liberalen....'²⁵

In de twintiger jaren benadrukte de krant met een zekere regelmaat dat er sprake was van een 'crisis van de parlementaire democratie' en liet daartoe gezaghebbende auteurs uit binnen- en buitenland aan het woord. De teneur was dat 'de democratie had gefaald', de parlementen in ongenade waren gevallen en de evenredige vertegenwoordiging een mislukking was.²⁶ Het parlementair stelsel zou moeten worden hervormd voordat het te laat was. *De Telegraaf* was van mening dat het parlementarisme vooral tekort was geschoten bij de wetgeving en wees er op dat Thorbecke heil had gezien in decentralisatie van de wetgeving. Aan belangrijke groepen zou verordenende bevoegdheid moeten worden gegeven, zoals bij de waterschappen was gebeurd. Decentralisatie zou de democratie nieuwe levensmogelijkheden kunnen geven. 'Wanneer Thorbecke herrijst, kunnen wij het zonder Mussolini stellen.'²⁷ Dit sloot aan bij een bijdrage in de krant van de Franse diplomaat Henry de Jouvenel, die van oordeel was dat de vrijheidsidealen van de Franse republiek uit de 19^e eeuw voor latere generaties niet meer voldoende waren en dat de oorlog de ondergang van het liberalisme had verhaast. De ondergang van de parlementaire democratie kon echter voorkomen worden als het parlementarisme de moed had zichzelf te hervormen.²⁸

Het land heeft geen fascisme nodig

De discussie over de parlementaire democratie laaide op na de besluitvorming in het parlement over de Vlootwet. *De Telegraaf* was van oordeel dat Nederland een sterke leider nodig had. Colijn was, volgens deze krant, een regeerder die precies wist wat hij wilde en door niets van zijn stuk kon worden gebracht. De krant vond niet dat Nederland een dictator nodig had, 'maar wel een zelfzeke-

---

²⁴ *De Telegraaf* (23 februari 1921).

²⁵ *De Telegraaf* (Dagboek van een Amsterdammer, 7 maart 1923).

²⁶ *De Telegraaf* (redactioneel commentaar 10 juli 1923; 27 oktober 1923, 15 november 1923, 20 september 1924, 19 december 1925, 7 januari 1926, 17 februari 1926, 20 februari 1926, 27 april 1929).

²⁷ *De Telegraaf* (10 juli 1923).

²⁸ *De Telegraaf* (10 oktober 1923).

ren en zekergaanden regent'.²⁹ Reeds in 1923 werd gesuggereerd over te gaan tot het instellen van een extraparlamenteair kabinet onder leiding van Colijn.³⁰ Zo'n kabinet werd in de krant ook bepleit door de CHU-politicus Slotemaker de Bruïne. Deze verklaarde, dat hij de democratie in ons land wilde behouden en niets moest hebben van dictatuur en fascisme. De Vlootwetcrisis zou moeten worden opgelost door een extra-parlementaire kabinet. Met zo'n kabinet zou de invloed van de bevolking via de volksvertegenwoordiging bewaard blijven.³¹

In de daarop volgende jaren werd de discussie over de toekomst van de parlementaire democratie voortgezet. Uitgebreid werd aandacht besteed aan een rede van de sociaal-democraat Wibaut, die kritiek had op de geringe waardering voor het parlementarisme en op de aanbidding van de 'imponerende figuur' van Mussolini. Wibaut vond het alternatief 'volksvertegenwoordiging of dictatuur' een noodlottige tegenstelling. Als een land in nood was of als grote problemen moesten worden opgelost, diende een land al zijn krachten te mobiliseren. De parlementaire vertegenwoordiging van het gehele volk was daarvoor een waardevolle factor.³² Die opvatting kwam ook naar voren in bijdragen van de liberale leider Marchant en de sociaal-democratische voorman Albarda. Daartegenover stonden weer beschouwingen waarin er op werd gewezen dat de parlementen in heel Europa de wil van het volk absoluut niet weergaven.³³ Zo probeerde *De Telegraaf* de verschillende standpunten aan bod te laten komen. Eigen opvattingen waren spaarzaam.

Als het over een sterke man of over dictatuur ging, was Mussolini vaak het referentiepunt, waarbij de conclusie wel steeds was dat aan zo'n dictator geen behoefte was. Illustratief was de traditionele nieuwjaarsviering in januari 1926 van 'Het Hofstad Tooneel' met de opvoering van 'De Bruiloft van Kloris en Roosje'. In het toneelstuk kwamen de crisis en 'de eventuele mogelijkheid van een dictatorschap' aan de orde. De reactie van een van de figuren in het stuk was dat hij hier geen Mussolini zou wensen. Dat paste niet bij de Hollanders. 'Aan mijn lijf geen zwart hemd'.³⁴ Dit deed niets af aan de populariteit van Mussolini. De Vereniging van Bloembollencultuur vond het bijvoorbeeld wel gepast een keurcollectie bollen aan Mussolini te sturen.³⁵

---

²⁹ *De Telegraaf* (hoofdartikel, 30 oktober 1923).

³⁰ *De Telegraaf* (redactioneel commentaar, 7 december 1923).

³¹ *De Telegraaf* (9 december 1923).

³² *De Telegraaf* (25 april 1924).

³³ *De Telegraaf* (20 september 1924, 27 november 1924, 27 december 1924).

³⁴ *De Telegraaf* (3 januari 1926).

³⁵ *De Telegraaf* (14 december 1926).

De Telegraaf had wel een duidelijk oordeel over de in Nederland steeds actiever wordende fascistische stromingen, zoals het Verbond van Actualisten. Voorzover dit 'actualisme' voortkwam uit dadendrang tegenover het 'geklets en gemarchandeerder der politieke beroeps-scharrelaars' leek het 'het zaad van den tijd'. Om te zorgen dat de democratie en al wat is bereikt niet onder de voet zou worden gelopen, was 'meer leiding, sterkere leiding' noodzakelijk. Het spoor mocht worden verlegd en verbogen, maar geweld moest ten stelligste worden veroordeeld.³⁶ Wat het gebruik van geweld betreft, nam de krant afstand van het fascisme in binnen- en buitenland.

Parlementaire democratie of dictatuur

De kabinetscrisis van november 1925, die was ontstaan doordat, met steun van de Christelijk Historische Unie, het Nederlandse gezantschap bij het Vaticaan uit de begroting was geschrapt, was voor *De Telegraaf* aanleiding een reeks staatkundige beschouwingen van leidende politici te publiceren, zoals van de liberaal Marchant, de antirevolutionair Heemskerk, de sociaal-democraat Albarda en de christelijk-historische partijleider Snoeck Henkemans, die tevens hoofdredacteur van *De Nederlander* was. Deze laatste zag in beginsel twee mogelijkheden om de crisis op te lossen: een parlementair kabinet of een dictatuur. Een zakenkabinet vond hij geen optie. Snoeck Henkemans sloot niet uit dat het parlementaire stelsel tijdelijk onbruikbaar zou kunnen zijn en dat dan slechts de dictatuur restte met al haar grofheid en dwingelandij.³⁷

De Telegraaf reageerde hierop in een hoofdartikel en vond dat beslist een parlementaire oplossing voor de crisis gevonden moest worden. Een dictatuur was nog lang niet aan de orde. De krant besprak uitvoerig de verschillende opties voor de vorming van een kabinet. Een nieuwe clericale coalitie van protestanten en katholieken werd een anomalie genoemd. De krant bekritiseerde de katholieken omdat zij weigerden samen te werken met de sociaal-democraten en de liberalen, zoals door informateur Marchant was voorgesteld.³⁸ *De Telegraaf* was van oordeel dat het hier wel degelijk ging om een noodsituatie, waarin de katholieken hun bedenkingen opzij zouden moeten zetten.

Het negatieve oordeel van het Episcopaat over een samenwerking van de katholieke partij met de sociaal-democraten was door de Bond van R.K. Kiesverenigingen overgenomen, met dien verstande dat alleen in 'uiterste noodzaak' samenwerking met de sociaal-democraten mogelijk zou zijn, indien het althans

---

³⁶ *De Telegraaf* (7 oktober 1923, 4 december 1923, 18 juni 1924).

³⁷ *De Telegraaf* (22 november 1925).

³⁸ *De Telegraaf* (hoofdred. art. 'De Weigering', 1 december 1925).

om een coalitie ging waar ook andere partijen aan zouden deelnemen.³⁹ Naar het oordeel van *De Telegraaf* was zo'n noodsituatie met de al lang durende kabinetscrisis aanwezig. Het was de enige mogelijkheid om tot de vorming van een parlementair kabinet te komen.⁴⁰

In de eerste drie maanden van 1926 verschenen er veertien artikelen, waarin gesproken werd over de crisis van het parlementaire stelsel. Het beeld van kamerleden, die van praten over onbelangrijke details hun beroep maakten, werd door *De Telegraaf* nog eens benadrukt in een artikel waarin een Franse journalist sprak over het probleem van de 'parlementaritis' en het ontstaan van een 'parlementaire mens'.⁴¹ Een somber beeld van de parlementaire democratie werd vooral geschetst door de liberale oud-minister Treub, die op dat moment voorzitter was van de ondernemersraad voor Nederlands-Indië. Een groot probleem met de democratie was, zijn inziens, dat de eisen van de massa het politieke gebeuren te veel bepaalden. Een nadeel van het algemeen kiesrecht was, dat vooral lager opgeleide kiezers zich gemakkelijk lieten beïnvloeden door mooie praatjes. Hij betoogde, dat de zwakte van de democratie voor een toenemend deel van de bevolking van de democratisch geregeerde staten aanleiding was te roepen om een dictatoriaal bewind. Treub vond dit begrijpelijk maar onverstandig. De oplossing was erger dan de kwaal, want onder een dictatuur zou de staatsburgerlijke vrijheid te gronde gaan, zoals was gebleken in Rusland, Italië en Spanje. Voor een oplossing van het probleem was de medewerking van het parlement zelf vereist. De belangrijkste feilen die, volgens Treub, moesten worden aangepakt waren de bevoegdheid van de kamervoorzitter de debatten te beperken en het afwijzen van behandeling van zaken die buiten het eigenlijke kader van werkzaamheden vielen. Het ging daarbij, volgens de oud-minister, veel minder om grondwettelijke bevoegdheden als wel om de wijze waarop daar misbruik van werd gemaakt. Indien het parlement zou verzuimen deze hervormingen door te voeren, dan zouden drastische maatregelen nodig zijn en zou de regering moeten ingrijpen, bijvoorbeeld door moties naast zich neer te leggen en de taak van het parlement ook verder te beperken. In het uiterste geval sloot hij een staatsgreep niet uit om te voorkomen dat het landsbelang onder het eindeloos gepraat over futiliteiten zou worden bedolven.⁴² Deze opvattingen werden een half jaar later door Treub nog eens in de krant

---

³⁹ R.A.Koole en H.M. ten Napel, 'De riantie positie in het vermaledijde 'midden'. Confessionele machtsvorming op nationaal niveau'. In: Paul Luykx en Hans Righthart (red), *Van de Pastorie naar het Torentje*, 77; Schuurisma, *Jaren van Opgang*, 135; Verhagen, *Toen de katholieken Nederland veroverden*, 212, 244, 263.

⁴⁰ *De Telegraaf* (1 december 1925).

⁴¹ *De Telegraaf* (17 februari 1926).

⁴² *De Telegraaf* (7 januari 1926).

herhaald. De evenredige vertegenwoordiging was een mislukking geworden en de invloed van de ambtenaren op de staatszaken moest worden beknot. Het parlement moest worden teruggedrongen tot zijn ware taak. Om dat te bewerkstelligen was desnoods een staatsgreep nodig.⁴³

Tegen deze opvattingen werd door *De Telegraaf* geen stelling genomen. Wel liet de krant Marchant, de liberale tegenpool van Treub, aan het woord. Deze riep de democraten op om het parlementaire stelsel te verdedigen. Volgens Marchant speelde de Indische ondernemersraad de baas over de regering.⁴⁴ Door hem werd ook gewezen op een artikel in de *Leeuwarder Courant*, waarin bezorgdheid werd geuit over de toekomst van het parlementaire stelsel, dat door de onverschilligheid van de Nederlandse burger ten onder zou kunnen gaan. ‘Want bijna zou men zeggen: de regeermacht ligt open en bloot voor het grijpen voor ieder die de energie en den lust heeft er een greep naar te doen. Niet dat er om dien dictator, waar men het den laatsten tijd zoo druk over heeft, zou worden geroepen. Maar omdat, als hij kwam, geen mensch, bij wijze van spreken, zich daarover misschien druk maken zou’.⁴⁵

Tegen extremisme

De Telegraaf presenteerde verschillende opvattingen vanuit de positie van ‘den onpartijdige’. De krant was terughoudend met het naar voren brengen van haar eigen opvattingen. Waar dat gebeurde zag *De Telegraaf* als ideale oplossing voor de problemen met het parlementaire stelsel het opstaan van een ‘geniaal staatsman’, het instellen door de Tweede Kamer van vaste commissies van deskundigen en verdere decentralisatie van de rechtsvorming, zoals ook in 1923 door de krant was betoogd. Maatschappelijke organen zouden de vrijheid moeten hebben de eigen belangen te behartigen. *De Telegraaf* waarschuwde tegen de autarkie pleidooien van extremistische minderheden en wees daarbij zowel op de bolsjewistische fanatici als op ‘de zgn. representanten van het door de democratie in zijn uitzonderingspositie bedreigde grootkapitaal’, die om een krachtiger beleid hadden geroepen. De felle aanklachten van deze extreme groepen tegen het parlementarisme konden worden opgevat als een sterk argument vóór dat stelsel. De krant pleitte voor de gulden middenweg, voor het vinden van het juiste evenwicht.⁴⁶

---

⁴³ *De Telegraaf* (17 november 1926); Huberts wees er op dat Treub de mogelijkheid van een staatsgreep ook opperde in het tijdschrift *Vragen des Tijds*, waarvan hij redacteur was. In: Huberts, *In de ban van een beter verleden*, 55.

⁴⁴ *De Telegraaf* (27 januari 1926).

⁴⁵ *De Leeuwarder Courant* (18 januari 1926).

⁴⁶ *De Telegraaf* (17 februari 1926, 20 februari 1926).

Alhoewel de oplossingen die *De Telegraaf* bood nogal eens veranderden, bleef de kritische toon ten aanzien van de parlementaire democratie gehandhaafd. Deze kreeg nog een extra lading door de artikelen van dr. A.R. Zimmerman, oud-burgemeester van Rotterdam en vaste medewerker van *De Telegraaf*. Het fascisme schonk, volgens Zimmerman, orde en rust en had Italië economische vooruitgang en internationaal prestige opgeleverd.⁴⁷ Herhaaldelijk maakte deze prominente Nederlander stemming tegen het functioneren van de parlementaire democratie. De belastingen waren te hoog, de overheid was te duur. Kamerleden waren beroepspolitici geworden, die hun eigen belangen verdedigden.⁴⁸ De teneur was, dat het goed ging met Nederland maar niet met de politiek. De kloof tussen de politiek en de bevolking werd steeds groter. Er werd geen leiding gegeven, er was geen bezieling. De oorzaak daarvan lag bij de politieke partijen. Er was geen behoefte aan vervanging van het op dat moment zittende extra-parlementair kabinet door een partijregering, maar vooral aan 'eenheid van de volksgemeenschap'.⁴⁹

De bijdragen van Zimmerman gingen samen met artikelen waarin de vraag 'democratie of dictatuur' centraal stond, met koppen zoals 'Daudets Doodvonnis over het Parlementarisme. Noodlottige invloed der Democratie. Pleidooi voor een systeem van orde en gezag', 'Democratie in Dictatuurvorm'. Staatslieden uit binnen- en buitenland spraken en schreven over 'de crisis van de democratie', 'ontvredeheid over het parlementarisme' en 'de ziekte der parlementaire democratie'.⁵⁰ Daar stonden echter weer bijdragen tegenover waarin de waarde van de democratie werd benadrukt en de noodzaak om een stelsel zoals dat van Mussolini te verhinderen.⁵¹

Economische crisis vergt krachtige regering

Eind 1932 klonk in de kolommen van de krant de vrees door dat Europa te gronde zou kunnen gaan. Op de laatste dag van 1932 maakte de redactie van de krant de balans op, nam het in principe op voor de parlementaire democratie, maar hield vast aan eerdere standpunten over de noodzaak van een sterke regering. De krant stelde vast dat de parlementaire democratie leed onder de druk van de economische crisis. *De Telegraaf* wees op de onparlementaire machtsaspiraties van het fascisme in Duitsland. 'De internationale afkeer van de parlementaire democratie vindt stellig voor het kleinste deel zijn verklaringen in

⁴⁷ *De Telegraaf* (25 juni 1927).

⁴⁸ *De Telegraaf* (8 januari 1928, 4 februari 1928, 15 april 1928, 21 juni 1928).

⁴⁹ *De Telegraaf* (5 januari 1929).

⁵⁰ *De Telegraaf* (21 december 1927, 21 januari 1928, 22 januari 1928, 1 december 1928, 15 juni 1930, 28 september 1930, 26 maart 1931, 9 augustus 1931).

⁵¹ *De Telegraaf* (9 augustus 1931, 21 augustus 1932, 21 november 1932).

gefundeerde beweegredenen. In een van de tien gevallen steunt zij op teleursteldheid over de onmacht der Regeeringen om ons de crisis van de schouders te wentelen en verlossende daden te verrichten. Die teleurstelling is onrechtvaardig. Geen enkel bestuursstelsel – en elk denkbaar stelsel is in de loop der geschiedenis aan bod geweest – vermocht den kringloop van de conjunctuur te breken, de golfbeweging van de welvaart te effenen. Dat neemt niet weg, dat er redenen tot critiek op het thans meest gangbare stelsel zijn.’ De krant bekritiseerde de vele overheidsuitgaven in de hausse-periode tot 1929, het gebrek aan begrotingsdiscipline en het kwistig strooien met sociale voorzieningen. Uiteindelijk ondervonden de burgers de pijnlijke financiële gevolgen van dit beleid. In Duitsland had zo’n beleid geleid tot de opkomst van een anti-democratische beweging. In Nederland was daarom een regering nodig die de durf zou hebben te zeggen waar het op stond.⁵²

Beschouwing

In de twintiger jaren publiceerde *De Telegraaf* regelmatig artikelen waarin kritiek werd uitgeoefend op het functioneren van de parlementaire democratie. Het ging daarbij vooral om ‘kleine bezwaren’, zoals de problemen bij de vorming van een kabinet, langdurige debatten, het tanende respect voor de leden van het parlement, maar nooit over fundamentele bezwaren tegen de representatieve democratie. *De Telegraaf* sprak zich nooit uit voor het afschaffen van de parlementaire democratie en bepleitte vooral aanpassingen aan het bestaande stelsel. De krant had een voorkeur voor een parlementair kabinet, ook als dat betekende dat de sociaal-democraten regeringsverantwoordelijkheid zouden moeten dragen. Als dat niet mogelijk was, kon de krant ook zeer goed leven met een extra-parlementair kabinet.

De Telegraaf was niet de enige krant die bij voortdurende eerdere genoemde kleine tekortkomingen van de parlementaire democratie benadrukte, maar het was wel de grootste krant. Door de grote oplage kon moeilijk worden getwijfeld aan de invloed van haar artikelen en beschouwingen, de woordkeus en zeker ook de krantenkoppen, die niet over het hoofd konden worden gezien. Dit alles kon bijdragen aan het creëren van een klimaat van begrip voor de noodzaak van een sterker staatsgezag en een krachtige leider. Van sympathie voor een Nederlands fascisme was echter geen sprake. De oplossingsrichting diende gezocht te worden binnen het vigerende democratische bestel.

De krant probeerde zich nadrukkelijk als ‘onpartijdig’ te profileren, verbond zich niet aan een van de partijen of stromingen en bood, zoals ook door Wolf is

---

⁵² *De Telegraaf* (31 december 1932).

geconstateerd, een podium aan de verschillende opvattingen over de parlementaire democratie en aan een scala van auteurs van links en rechts.⁵³ De opstelling was veelal flexibel en opportunistisch, maar de rode draad in de gehele periode was het pleidooi voor een krachtige aanpak, een sterke leiding van het land en het handhaven van orde en rust.

Aan het eind van de jaren twintig schoof de krant, volgens Wolf, meer op naar de rechterzijde van het politieke spectrum en werd de roep om een sterk en daadkrachtig gezag steeds luider. Vanaf 1933 was de beleidslijn om pal achter Colijn te gaan staan, omdat geen enkele andere politicus betere waarborgen bood voor 'een krachtige nationale politiek'.⁵⁴ Op basis van de analyse in dit proefschrift zou ik het opschuiven van *De Telegraaf* naar rechts beduidend eerder in de tijd willen plaatsen. Al in 1923 werd door de krant gepleit voor Colijn als 'sterke leider'.

---

⁵³ Wolf, *Het Geheim van De Telegraaf*, 180.

⁵⁴ Wolf, *Het Geheim van De Telegraaf*, 217, 225.

Nieuwe Rotterdamsche Courant

Van alle kranten besteedde De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* de meeste aandacht aan wat er in het buitenland gebeurde en was daar ook goed over geïnformeerd. De krant was terughoudend met het leggen van een relatie tussen de internationale ontwikkelingen en de Nederlandse situatie, behalve waar het ging om het belang van Nederland bij het handhaven van de vrede in Europa en een onbelemmerd handelsverkeer. Fascisme, communisme en dictatuur werden door deze liberale krant afgewezen en ongeschikt en ongewenst geacht voor Nederland.

Democratie en geen Nederlandse Mussolini

Evenals *De Telegraaf* publiceerde de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* in de twintiger jaren zelden redactionele standpunten over de toekomst van democratie en rechtsstaat. Wel werden regelmatig gezaghebbende politici van de twee grote liberale partijen hierover aan het woord gelaten. De verdediging van de parlementaire democratie en de grondwettelijke rechten en vrijheden berustte voor een belangrijk deel bij de liberaal Marchant, fractievoorzitter van de Vrijzinnig-Democratische Bond in de Tweede Kamer. Al in een vroeg stadium constateerde Marchant in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* dat het fascisme een internationaal verschijnsel was en zelfs was doorgedrongen in de harten van veel Nederlanders. Marchant vreesde dat deze beweging, die was ontstaan uit een diepe minachting voor de kiezers, zeker ook naar ons land zou overslaan, als de liberalen daar niet tegen zouden waken. Ook in bepaalde liberale kringen werd, volgens Marchant, het fascisme populair. 'De rechten van het volk mogen echter niet opgegeven worden. Het volk heeft een grondwettelijk recht, dat het een eigen gekozen regering waarborgt; dit recht zou verloren gaan als het fascisme triumfeerde, en nimmer mag dit geschieden'.⁵⁵ De krant berichtte regelmatig over vergaderingen van liberale kieskringen waarin het fascisme aan de orde werd gesteld en consequent werd veroordeeld.⁵⁶ Vrijheid van meningsuiting was voor de liberalen een groot goed. Radicale bewegingen van rechts en van links werden geduld.⁵⁷ De vrijheid van drukpers en van gedachte, typisch liberale grondstellingen, mochten niet worden aangetast.⁵⁸ Het verdedigen van de democratie vereiste, volgens Dresselhuys, voorzitter van de liberale Vrijheidsbond, waakzaamheid voor het bolsjewistische gevaar, maar ook voor het gevaar van het actualisme en de ondemocratische opvattingen van een deel van de SDAP

---

⁵⁵ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1 december 1923).

⁵⁶ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1 december 1923, 21 januari 1925, 10 juni 1925, 12 januari 1926, 3 april 1926, 12 januari 1928, 13 maart 1928).

⁵⁷ Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 175-193.

⁵⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (21 januari 1925).

onder leiding van vakbondsvoorzitter Stenhuis. Ook deze liberaal hield een warm pleidooi voor de handhaving van het parlementair-democratisch stelsel. Waar de bestaande volksvrijheden, waar de vrijheid van geest, van arbeid, van handel dreigden te worden aangerand, was principieel verzet van de liberalen geboden.⁵⁹

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* had veel aandacht voor wat in het parlement gebeurde. Het parlement werd als een belangrijk orgaan beschouwd. Vele kolommen werden gevuld met verslagen van de beraadslagingen in de beide Kamers. De opvattingen van alle partijen kwamen daarbij aan bod. De discussie over grote thema's, zoals de Vlootwet, werden op de voet gevolgd. Na het verwerpen van de Vlootwet werd, volgens Marchant, door sommigen om een Nederlandse Mussolini geroepen. Deze kreet vond, zijns inziens, haar oorzaak 'in de zwakheid van de regeering, welke wij de laatste jaren hebben gehad, waardoor het parlement niet in aanzien heeft gewonnen'. Thorbecke had laten zien dat ook op parlementaire grondslag een krachtige regering mogelijk was. 'Een Mussolini krijgt men niet anders dan door een revolutie, maar raakt men ook niet anders dan door een revolutie kwijt.' Gepleit werd voor een parlementair kabinet van katholieken, sociaal-democraten en vrijzinnig liberalen, een meerderheid van democratische elementen van rechts en van links. Een zuiver links kabinet was onmogelijk geworden door 'de opkomst van de sociaal democratie en het communisme'. Deelname van de communisten aan een kabinet was natuurlijk ondenkbaar.⁶⁰

Nadat de derde poging om een kabinet de formeren was mislukt, constateerde de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* dat de 'Mussolini variant' weer ging opspelen. Volgens het door de krant geciteerde *Utrechtse Dagblad* waren er maar twee oplossingen: de revolutionaire (het aanstellen van een dictator) of de constitutionele (kamerontbinding).⁶¹ De liberale krant stelde vast dat ook bij de sociaal-democraten de vrees bestond dat Colijn naar de dictatuur zou streven.⁶² Tegen deze achtergrond stonden de Vrijzinnig-democraten uiteindelijk niet afwijzend tegenover een reconstructie van het kabinet Ruijs. Volgens Marchant zou anders sprake zijn geweest van een groot gevaar voor de democratie en het parlementarisme.⁶³

Zorgen om parlementair stelsel

De discussie over democratie en dictatuur werd opnieuw gevoerd naar aanlei-

---

⁵⁹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (26 november 1924).

⁶⁰ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (8 november 1923).

⁶¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (2 januari 1924, 3 januari 1924).

⁶² *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (13 januari 1924).

⁶³ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (17 januari 1924).

ding van de kabinetscrisis over het gezantschap bij het Vaticaan. De uitspraak van Snoeck Henkemans, de leider van de CHU, dat er een keuze moest worden gemaakt tussen een parlementair kabinet en een dictatuur, leidde tot veel discussie in de Nederlandse pers. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* liet hierover verschillende partijen aan het woord, zonder zelf direct een duidelijk standpunt in te nemen. De krant concludeerde dat na de mislukte poging van Marchant om een kabinet van katholieken, liberalen en sociaal-democraten te vormen, ook een rechtse meerderheidsregering, door de wijze waarop de regeringscrisis was ontstaan, niet goed mogelijk was. Daarom had de krant vrede met een extra-parlementair kabinet om uit de impasse te komen.⁶⁴ De krant maakte zich grote zorgen over de economische toestand en de tegelijkertijd ingetreden malaise van het parlementaire stelsel met herhaalde kabinetscrisissen. Regering en parlement waren tekort geschoten om gezonde voorwaarden voor herstel te scheppen.⁶⁵ Het in maart 1926 gevormde 'intermezzo' kabinet De Geer was uit noodzaak geboren. De krant ging ervan uit dat het weer snel zou verdwijnen zodra een parlementaire meerderheid de verantwoordelijkheid wilde overnemen. De politieke partijen werden opgeroepen zich ingetogenheid en zelfbeheersing op te leggen.⁶⁶

De krant verwees ook naar een artikel van Cohen Stuart in *De Gids*, waarin de problemen rond het parlementaire stelsel grondig werden geanalyseerd. Het ging er vooral om het parlementaire kiesstelsel te verbeteren en een meer harmonische vertegenwoordiging van de maatschappelijke belangen te verkrijgen. Het uitvoerend gezag zou moeten worden versterkt zonder opoffering van de democratische controle. Gewaarschuwd werd tegen het fascisme van Mussolini en tegen fascistische ideeën, die ook in Nederland uit de kast kwamen als de parlementaire machine haperde. Met name Treub en Snoeck Henckemans werden hierom bekritiseerd. Geconstateerd werd dat, hoewel de kans op een fascistisch bewind in Nederland niet groot was, er wel een groeiende neiging was in te grijpen in het politieke bestel. Om dat te voorkomen was meer besluitvaardigheid van de regering vereist.⁶⁷

In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* bleef Marchant zich inzetten voor de verdediging van de democratie en de democratische instellingen. Het was, volgens hem, bijna mode geworden af te geven op de democratie en te spreken van een

---

⁶⁴ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (12 december 1925, 15 december 1925, 15 januari 1926, 23 januari 1926).

⁶⁵ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (redactioneel artikel, 30 januari 1926).

⁶⁶ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (hoofdredactioneel artikel, 12 maart 1926).

⁶⁷ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (3 september 1926). Verwezen werd naar Mr. A. B. Cohen Stuart, 'Parlementarisme en Fascisme', in: *De Gids, jaargang 90* (1926), 343-372.

crisis van democratische instellingen als het parlementaire systeem. De ontwikkeling in de landen, waar met de instituten van de representatieve volksregering werd gebroken, zou mensen moeten ontvuchten. ‘Dat gold vooral voor de ongeduldigen en oppervlakkigen, die zich lieten begoochelen door de schijnbaar snelle successen van de methoden van geweld en onderdrukking van de ‘mannen van de daad’, de ‘sterke mannen’, en die zoo luchthartig over een ‘staatsgreep’ spraken, als gold het de oplossing van een crisis in een sociëteitsbestuur aan de bittertafel!’ De fatale uitkomst van een communistische of fascistische revolutie was een regime van geweld en onderdrukking.⁶⁸ Marchant meende dat men in Nederland nog niet behoefde te vrezen voor een Mussolini, maar hij waarschuwde wel voor de propaganda van het zogenaamde Nederlandse fascisme, ‘dat als een belager van de democratie moet worden beschouwd’. Het fascisme tastte de persoonlijke vrijheid aan en ging in tegen het liberalisme en de parlementaire democratie. Marchant betreurde het daarom dat mensen, die men altijd voor liberalen had gehouden, Nederland voor het fascisme probeerden te winnen. Nederland had dan wel geen Mussolini, maar wel enkele personen, die naar het fascisme streefden. Daarom waren de voortdurende aanvallen op het parlementarisme erg gevaarlijk.⁶⁹

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* maakte voortdurend duidelijk dat deze zorgen niet ongegrond waren en gaf tal van voorbeelden waaruit bleek hoezeer Mussolini een referentiepunt was geworden in het politieke debat, op gemeentelijk niveau en op landelijk niveau, maar ook op andere gebieden.⁷⁰ Zo stelde de ANWB het doortastende optreden van Mussolini bij de aanleg van auto-snelwegen ten voorbeeld voor het in Nederland te voeren beleid en onderbouwde de Vereniging van landmacht-officieren haar argumenten tegen ontwapening met uitspraken van Mussolini.⁷¹

Aanpassingen van het parlementaire stelsel

De aanhoudende kritiek op het functioneren van het parlement was voor de

---

⁶⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (27 november 1926).

⁶⁹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (3 februari 1928, 13 maart 1928).

⁷⁰ Enkele voorbeelden in: *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (23 maart 1923, 13 april 1923, 20 september 1923, 13 oktober 1923, 8 november 1923, 28 mei 1925, 30 mei 1925, 1 juli 1925, 28 november 1925, 5 december 1925, 10 december 1925, 23 december 1925, 30 januari 1926, 11 februari 1926, 28 maart 1926, 9 april 1926, 9 april 1926, 13 april 1926, 22 mei 1926, 26 juni 1926, 10 oktober 1926, 15 oktober 1926, 6 november 1926, 11 november 1926, 15 november 1926, 18 november 1926, 20 november 1926, 24 november 1926, 8 januari 1929, 1 mei 1929, 7 juni 1929, 2 september 1929, 3 oktober 1929, 28 november 1929, 29 november 1929, 4 december 1929).

⁷¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (26 juni 1929, 29 juni 1929).

Nieuwe Rotterdamsche Courant aanleiding om liberale staatsrechtgeleerden aan het woord te laten, die het niet altijd opnamen voor het parlementaire stelsel.⁷² Volgens prof. Kohnstamm, oud-voorzitter van de VDB, was kritiek op het algemeen kiesrecht en het parlementair stelsel geen fascistische uitvinding. De parlementaire instellingen in de meeste landen maakten een crisis door, de waardering voor het parlementaire werk en het respect voor de kamerleden was verdwenen. Als remedie pleitte hij voor decentralisatie van bevoegdheden, waardoor verschillende vraagstukken ‘uit de bedorven sfeer van de politiek’ konden worden gehaald en de direct belanghebbenden weer konden meespreken.⁷³ De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* wees ook op een bijdrage van de staatsrechtgeleerde Kranenburg in het maandblad *De Opbouw*, waarin deze vaststelde dat de afkeer van de politiek overal in Europa toenam. Door splitsing van politieke partijen was het steeds moeilijker een kamermeerderheid te krijgen en een kabinet te vormen. Een facultatief referendum zou een oplossing kunnen bieden wanneer grote algemene belangen op het spel stonden. Een referendum kon beslissingen voorkomen, waar de meerderheid van het volk tegen was, en kon de verantwoordelijkheid van partijleiders verzwaren.⁷⁴ Tijdens de Algemene Beschouwingen bij de Rijksbegroting 1929 bekritiseerde Marchant de regering dat een reeks maatregelen werd voorgesteld, terwijl een correctief referendum ontbrak.⁷⁵

De redactie van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* noemde decentralisatie van bevoegdheden een goede oplossing om de werking van het democratische systeem te verbeteren en een meer harmonische vertegenwoordiging van de maatschappelijke belangen te krijgen. Deze denkbeelden sloten aan bij het pleidooi, vooral uit katholieke hoek, voor meer ordening van de samenleving en functionele decentralisatie. Voor de liberale krant was het wel van belang dat dat niet gebeurde volgens het model van het corporatisme in fascistisch Italië. Corporatistische ideeën zouden moeten worden verbonden met het liberale gedachtegoed. In 1930 was door minister Verschuur een wetsontwerp ingediend, dat het mogelijk zou moeten maken om per bedrijfstak een bedrijfsraad in te stellen die de minister zou kunnen adviseren over sociale wetgeving. Op den duur zouden de bedrijfsraden verordenende bevoegdheid kunnen krijgen. Dit wetsontwerp was een slap aftreksel van de oorspronkelijke corporatistische ideeën, maar toch had de liberale krant grote bedenkingen bij deze ontwikkeling. Daarom werd positief gereageerd op voorstellen van het katholieke kamerlid Kortenhorst voor het erkennen van in vrijheid gevormde bedrijfsorganen in plaats van

---

⁷² *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1 november 1924).

⁷³ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (10 juni 1925).

⁷⁴ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (19 oktober 1928).

⁷⁵ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (2 oktober 1928, 19 november 1928).

door de overheid ingestelde organen. ‘Tegenover den fascistischen inslag van het op de staatsalmacht gegronde denkbeeld Verschuur treft ons thans als verfrissende verschijning de liberale inslag van de amendementen Kortenhorst.’⁷⁶

De problemen met de parlementaire democratie mochten, volgens de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, niet voortdurend worden verbonden met het functioneren van het parlement en de parlementariërs. Op de eerste plaats was daarvoor de regering verantwoordelijk. In de twintiger jaren werd bij voortdoring gewezen op de slappe en weinig inspirerende manier waarop leiding werd gegeven. In 1923 werd gesproken over een kabinet zonder leiding en zonder wil, en terugkijkend op het jaar 1930, sprak de krant over ‘een kabinet, waar geen leiding van uitgaat’. De krant zag een parlement zonder stuwkracht en een kiezerscorps, waar de belangstelling voor het staatkundig leven meer en meer verflauwde. De regering was een centrum van onzekerheid en lusteloosheid, zij ondernam niets, nam geen verantwoordelijkheid en gaf geen leiding.⁷⁷ In het manifest van de Liberale Staatspartij werd een doortastende regering verlangd met ruime blik die in deze tijd leiding zou kunnen geven. ‘Vooral moet blijk worden gegeven van een vaste wil om het gezag te handhaven, om al wat orde en veiligheid verstoort, te keren.’⁷⁸

Tegen de burgerwacht

De handhaving van het gezag diende, volgens de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, nadrukkelijk door de overheid te geschieden. Naast de door de regering in 1915 opgerichte Vrijwillige Landstorm, waren na de ‘revolutiepoging’ van 1918 in steeds meer gemeenten plaatselijke Burgerwachten opgericht. De ruim 100.000 leden van deze para-militaire burgerwachten konden de politie tijdens stakingen en andere ordeverstoringen ondersteunen. De Landstorm kon overal in het land worden ingezet, terwijl de Burgerwacht een plaatselijk karakter had.⁷⁹ Volgens *De Telegraaf* werd de Burgerwacht samengesteld op basis van informatie van onder meer de geestelijkheid en de politieke partijen.⁸⁰ De *Nieuwe Rotterdamse Courant* stelde nadrukkelijk dat er geen plaats mocht zijn voor paramilitaire troepen, die niet onder het staatsgezag stonden. De krant

---

⁷⁶ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (14 oktober 1932); P.J.Oud, *Het Jongste Verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940 Deel IV* (Assen, 1948), 274-292 ; De Haan, *Zelfbestuur en Staatsbeheer*, 87; Klijsma, *Om de democratie*, 428; Verhagen, *Toen de katholieken Nederland veroverden*, 290.

⁷⁷ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (31 december 1930).

⁷⁸ *Nieuwe Rotterdamse Courant* (8 november 1932).

⁷⁹ Moeyes, *Buiten Schot*, 406 ; Verhagen, *Toen de katholieken Nederland veroverden*, 155; Kristel, *De Oorlog van Anderen*, 246-247, 251-255; Gijsenbergh, 41, 167-172.

⁸⁰ *De Telegraaf* (bijz. correspondent, 27 september 1923).

constateerde dat bij de ontwikkeling van het fascisme in alle landen paramilitaire troepen een cruciale rol speelden. Zonder gewapende troepen die terreur hadden uitgeoefend en niet door de staat werden gecontroleerd, zou het fascisme in veel landen onmogelijk aan de macht zijn gekomen. Marchant sprak zich uit tegen de ‘handhaving van instellingen als de burgerwacht, omdat alle private gewapende macht uit den boeze is. Oostenrijk, met een christelijke, een socialistische en een communistische schutterij, is het waarschuwend voorbeeld’.⁸¹ In 1932 stelde de krant zich in een redactioneel artikel achter een wetsontwerp van de sociaal-democraat Albarda om deze corpsen te verbieden. De krant herinnerde aan de ervaringen van het fascisme in Italië, waar na de staatsgreep van Mussolini de gewapende formaties bleven bestaan, zodat een minderheid het land kon blijven regeren. ‘Afgezien van de gevaren van een terreur, die deze politieke schutterijen meebrengen, leveren zij ook zolang zij de macht niet verworven hebben, een voortdurend gevaar voor den staat en de orde op. Zij vormen een voortdurende bedreiging, waarmee de regeering van hun land rekening te houden heeft.’ De krant wees er op, dat in Finland was gebleken dat een tijdig ingrijpen van een regering erg belangrijk was. Door voet bij stuk te houden had de Finse regering de Lapua-beweging de kop ingedrukt. De krant laakte de houding van de politieke partijen, die in Nederland zelf het ‘burgerwachtgeschutter’ handhaafden, waarvan het gevaar wel werd onderkend als het om het buitenland ging.⁸²

Grenzen aan de vrijheid

De liberale houding van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* kende haar grenzen. De krant was een groot voorstander van de vrijheid van drukpers, maar ten aanzien van de radio, het nieuwe medium, lag dat wat genuanceerder. In 1930 was met het Zendtijdsbesluit een omroepbestel gecreëerd, grotendeels op basis van de bestaande zuilen, waarbij de AVRO zich als algemene omroep richtte op vrijzinnigen, liberalen en niet-kerkelijken. Terwijl de meeste landelijke kranten gericht waren op hun ‘verzuilde lezersgroep’ en ook voornamelijk door die groep werden gelezen, was het bereik van de radio volkomen anders. Iedereen kon van de uitzendingen van andere zuilen kennis nemen. ‘In al zijn directheid vormde de radio een potentiële dreiging, die alleen door vergaande controle kon worden ingedamd.’⁸³ Regelmatig werden daarom programma’s door de

---

⁸¹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (14 december 1927).

⁸² *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (15 maart 1932); *Het Volk* (16 maart 1932).

⁸³ Huub Wijffjes, *Radio onder restrictie. Overheidsbemoediging met radioprogramma’s 1919-1941* (Amsterdam 1988) 30-32, 93; Van Vree, ‘In het land van Mussolini’, 8; Bas de Jong, ‘Grensoverschrijdend en gelijktijdig. Radio en de arbeidersbeweging in het interbellum’ in: Marcel Broersma en Joop W. Koopmans (red), *Identiteitspolitiek. Media en de constructie van gemeenschapsgevoel* (Hilversum 2010), 31.

radiocontrolecommissie gecensureerd. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* meende dat bij dat ingrijpen vaak sprake was van 'willekeur'.⁸⁴ Dit nam niet weg dat niet alles door de beugel kon. Grote opschudding wekte een conflict over de radiozendtijd in 1932. De VARA beschouwde de 8de november 1932 als 'hoogtijdag' en wilde daarom, conform de geldende afspraken, op die dag zendtijd overnemen van de AVRO om verslag te kunnen doen van een grote 'Rode Dinsdag' manifestatie op Houtrust in Den Haag. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* had hier geen goed woord voor over. De krant ageerde fel tegen het positieve advies van de radioraad om 3½ uur in het programma van de AVRO beschikbaar te stellen aan de VARA voor een rapportage over deze socialistische manifestatie. 'Welk een ontstellend symptoom van afgematheid vertoont een gezag, dat zelf de regelingen bevordert, die noodig zijn om zijn eerbiedigers te laten hooren, hoe het door zijn bestrijders wordt verguisd.'⁸⁵ Mede door de actie van de krant weigerde de minister van Waterstaat uiteindelijk zijn medewerking te verlenen aan de ruiling van zendtijd. De sociaal-democratische leider Albarda sprak van kleingeestige bekrompenheid en over een hetze, ontketend door de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Vakbondsvoorzitter Oudegeest sprak over de knoet der liberalen en Van der Goes van Naters over 'misbruik van het recht met de wet in de hand'. *Het Volk* schreef dat de liberalen de opperhitters zijn om de vrijheid van meningsuiting, 'dat kostelijke liberale goed', in de ether om zeep te brengen. De katholieke minister was gecapituleerd voor 'een aandrang, die voortkwam uit de verbeterendste kapitalistische vijandigheid jegens de arbeidersbeweging'.⁸⁶ De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* herhaalde haar standpunt dat de omroep geen orgaan was voor de 'vrijheid van meningsuiting' op politiek gebied. 'Ten aanzien van de aether moet zowel op politiek als op godsdienstig gebied een beperking in acht worden genomen, waardoor men strijd en verdeeldheid uit de aether weert.'⁸⁷ De enige partij die de radio voor politieke doeleinden wilde gebruiken was, volgens de liberaal Oud, de SDAP.⁸⁸ Vrijheid van meningsuiting via de kranten, die gericht waren op hun eigen lezersgroep, was goed, de radio was echter een medium dat iedereen bereikte. Met de radio kon op eenvoudige wijze propaganda worden gemaakt buiten de eigen kring. Aan die openbaarheid moesten grenzen worden gesteld.

---

⁸⁴ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (3 juni 1931).

⁸⁵ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (17 oktober 1932, 24 oktober 1932).

⁸⁶ *Het Volk* (27 oktober 1932).

⁸⁷ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (28 oktober 1932).

⁸⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (7 december 1932).

Beschouwing

Met haar opvattingen over parlementaire democratie, grondrechten en rechtsstaat, maar ook over de noodzaak de economische belangen te verdedigen en orde en gezag te handhaven nam de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* een geheel eigen positie in binnen het spectrum van landelijke kranten.

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* keerde zich tegen fascisme, bolsjewisme en dictatuur en stond vóór de verdediging van de democratie, maar liet dit beeld in de twintiger jaren meer bepalen door de vrijzinnig liberale leider Marchant dan door eigen hoofdredactioneel commentaar. Elke gedachte aan een dictatuur onder een Nederlandse Mussolini werd echter resoluut van de hand gewezen. De krant sloot daarmee aan op de stellingname van de VDB, dat verzet geboden was tegen elke poging om zich met ondemocratische middelen van de staatsmacht meester te maken.⁸⁹ Volgens Klijsma was er groeiende zorg bij de liberalen over de opkomst van het nationaal-socialisme in binnen- en buitenland. De liberalen geloofden nog niet in een oorlog door de fascistten, maar wel in een bedreiging voor de democratie.⁹⁰ Gewaarschuwd werd voor de aanhoudende kritiek op het parlementaire stelsel, omdat dit de reeds aanwezige sympathie voor het fascisme in Nederland alleen maar zou aanwakkeren. Een goed functioneren van de democratie vereiste een krachtig optredende regering, die de grote problemen van het land kon aanpakken en zorgde voor een goede financiële huishouding en handhaving van orde en veiligheid. In een rechtsstaat was een paramilitaire burgerwacht ontoelaatbaar.

Alhoewel de krant oog had voor de radicale tendenzen binnen de sociaal-democratische beweging, werd deze wel als 'democratisch' beschouwd. De sociaal-democratie werd nuchter en zakelijk beoordeeld. Samenwerking op regeringsniveau mocht zeker niet worden uitgesloten indien hiermee een parlementair kabinet tot stand zou kunnen komen.

Klijsma constateerde dat vanaf 1929 door de liberalen kritischer op de sociaal-democraten werd gereageerd. De houding van de sociaal-democraten werd als arrogant ervaren. De onduidelijke opstelling van de SDAP ten aanzien van Indië werd hen niet in dank afgenomen.⁹¹ Een verwijdering tussen liberalen en sociaal-democraten was beslist voelbaar in de discussie in de krant naar aanleiding van de verhinderde VARA-uitzending in 1932. De toon van enkele sociaal-democratische leiders leek niet bevorderlijk voor een harmonieuze samenwerking met de liberalen tegen fascisme en dictatuur. Dat was tamelijk kort-

---

⁸⁹ Klijsma, *Om de democratie*, 389-391.

⁹⁰ *Ibidem*, 414, 429.

⁹¹ *Ibidem*, 418-419.

zichtig, omdat de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* op belangrijke momenten de sociaal-democraten had gesteund.

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* stelde zich op als verdediger van de democratie en de rechtsorde, maar wel beheerst en met een zekere academische terughoudendheid. De krant vervulde niet een werkelijke voortrekkersrol in het democratie-debat. Er bleef sprake van een zekere afstandelijkheid alsof toch wel voor iedereen duidelijk was waar de krant voor stond. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was tenslotte, zoals wel is gesteld, een deftig blad.⁹²

---

⁹² Schuursma, *Jaren van Opgang*, 208.

Het Volk

Van de in dit onderzoek betrokken kranten was *Het Volk* de enige krant die in de twintiger jaren geen goed woord over had voor het fascisme in Europa én tegelijkertijd in Nederland zelf het parlement en de democratie verdedigde. Alhoewel de sociaal-democraten zich formeel al eerder hadden uitgesproken voor de parlementaire weg naar het socialisme, duurde het door een felle richtingensrijd betrekkelijk lang tot de partij zich onomwonden uitsprak vóór het parlementarisme en tegen ingrijpende buiten-parlementaire acties.⁹³

De krant en de profilering van de SDAP

Na de gebeurtenissen van november 1918 nam *Het Volk* nog niet direct afstand van de gewelddadige revolutie. De burgerlijke partijen betoogden, dat de socialisten het door hen zo lang gewenste algemeen kiesrecht hadden gekregen en dus de politieke macht via die weg zouden kunnen veroveren, en dat betekende zonder revolutie. Die redenering werd aanvankelijk door *Het Volk* verworpen. 'Politieke strijd is strijd om de macht, en is tot en met de verovering van de macht door de bourgeoisie in laatste instantie altijd door geweld of bedreiging met geweld beslecht.' De krant herinnerde aan de geschiedenis en aan het geweld dat was gebruikt tegen vreemde overheersing in de Tachtigjarige Oorlog. Het algemeen kiesrecht was op de bourgeoisie veroverd. Hiervoor waren revolutionaire gebaren, zoals de Rode Dinsdagen, nodig geweest.⁹⁴ In deze lijn ontwikkelde Troelstra het concept van het zogenaamde 'revolutionaire staatsrecht'. Het streven van de arbeidersklasse naar de verovering van de staatsmacht moest worden gezien als een historische noodzakelijkheid. Zolang de gemeenschap geen zeggenschap had over de productiemiddelen, hadden democratie, parlementarisme en verkiezingen slechts betrekking op een deel van het publieke leven. Zonder economische democratie was geen echte politieke democratie mogelijk.⁹⁵ In *Het Volk* werd veel gediscussieerd over deze opvatting en over de vraag of de sociaal-democraten zich altijd zouden moeten houden aan de 'methode der wettelijkheid'. Als mogelijkheid om de invloed van de arbeidersklasse te vergroten werd het referendum geopperd, maar aan deze ideeën werd geen vervolg gegeven.⁹⁶

Het combineren van geweldloze acties buiten het parlement met het optreden in het parlement was in 1923 zeer succesvol. De grote demonstraties tegen de

---

⁹³ Hartmans, *Vijandige broeders?*, 14.

⁹⁴ *Het Volk* (30 december 1918).

⁹⁵ *Het Volk* (19 juni 1920).

⁹⁶ *Het Volk* (24 juli 1920, 31 juli 1920, 9 oktober 1920, 11 november 1920, 20 november 1920).

Vlootwet en het volkspetitionnement van SDAP en NVV waren er ook op gericht een parlementaire meerderheid te krijgen, die de regeringsmacht zou gebruiken om de arbeiders tegen de reactie, onder aanvoering van Colijn, te beschermen.⁹⁷ Na het verwerpen van de Vlootwet en de val van het kabinet Ruijs bestond voor korte tijd de overtuiging dat regeringsdeelname mogelijk was. De reconstructie van het kabinet Ruijs maakte aan deze speculaties een eind.

Het Volk trachtte in de twintiger jaren voortdurend aan te tonen dat de sociaal-democraten klaar waren om te regeren en profileerde de SDAP als een serieuze, democratische partij. De crisis rond het gezantschap bij het Vaticaan in 1925 gaf *Het Volk* nieuwe hoop op regeringsdeelname. De krant probeerde daarbij omstandig duidelijk te maken dat de tegenstem van de sociaal-democraten in de Tweede Kamer geen kwestie was geweest van ‘antipapisme’, zoals dat bij de christelijk-historischen wel het geval was.⁹⁸ De afwijzing van samenwerking door de katholieke kamerfractie, omdat de ‘diepere beginselen’ van de SDAP met de katholieke beginselen in lijnrechte strijd zouden zijn, werd betreurd, omdat die opstelling zou leiden tot een reactionair kabinet.

Terwijl een deel van de leiding van de SDAP er alles aan deed om een positief klimaat voor samenwerking te scheppen, konden in de pers ook andere uitspraken van sociaal-democraten worden opgetekend. Vakbondsleider Stenhuis beschuldigde de rooms-katholieke geestelijkheid van terreur in de zuidelijke provincies.⁹⁹ Het kamerlid Duys plaatste de katholieken in de antidemocratische hoek en verklaarde dat het fascisme het weligste tierde, waar de vrije meningsuiting het meest beperkt was, en dat was in katholieke kringen.¹⁰⁰ Stenhuis noemde de leiding van de katholieke arbeidersbeweging ‘een troep laffe zielen’, die de arbeidersbelangen opofferden voor het kabinet onder katholieke leiding.¹⁰¹

De discussies in de sociaal-democratische beweging over de koers van de partij, die uitgebreid in *Het Volk* aan de orde kwamen, waren voor andere partijen redenen om te twijfelen aan de ware bedoelingen van de sociaal-democraten.¹⁰² Intern werd de SDAP gebrek aan leiding verweten en gebrek aan helderheid over de koers en over de verhouding tussen de partij, de vakbeweging en de

---

⁹⁷ *Het Volk* (5 september 1923, 26 september 1923).

⁹⁸ *Het Volk* (17 november 1925).

⁹⁹ *De Tijd* (9 oktober 1920, 1 april 1922, 10 april 1922, 20 april 1922, 1 mei 1922, 18 juli 1927, 27 juli 1927); *Het Volk* (7 januari 1922, 22 mei 1922, 23 mei 1922, 2 juni 1922).

¹⁰⁰ *De Tijd* (30 juni 1920, 26 september 1924).

¹⁰¹ *Het Volk* (14 januari 1924).

¹⁰² *Het Volk* (28 december 1921).

partijkrant *Het Volk*.¹⁰³ De andere kranten registreerden deze uitlatingen, maar waren ook gespitst op het optreden van andere socialistische partijen in Europa, en dan vooral de Oostenrijkse partij en de reactie van *Het Volk* daarop. Deze ervaringen dienden vooral voor de confessionele pers als bewijs van de onbetrouwbaarheid van de sociaal-democratie. Steeds opnieuw was dit ook een reden om de lezers te herinneren aan de revolutiepoging van 1918.

Tegen fascisme en dictatuur

Ondanks de discussies in de SDAP over de te volgen koers stelden de sociaal-democratische woordvoerders zich tijdens openbare bijeenkomsten duidelijk op als verdedigers van de parlementaire democratie, tegen het fascisme en tegen elke gedachte aan een dictatuur in Nederland. De sociaal-democraten hadden jarenlang geijverd voor het algemeen kiesrecht en hadden een flink aantal zetels in het parlement veroverd. Tegen die achtergrond was het logisch de parlementaire democratie te verdedigen, vooral tegen de protestantse partijen, die voortdurend riepen om een sterke man of een sterke regering, en tegen een groeiende groep van politici en hoogleraren, die in de pers anti-democratische en fascistische ideeën verkondigden.

Meer dan enige andere organisatie in ons land wilden de sociaal-democraten voorlichting geven en informeren over de opkomst van het fascisme en het regime van Mussolini.¹⁰⁴ Na de moord op Matteotti organiseerde de SDAP in Den Haag een protestbijeenkomst onder voorzitterschap van de Haagse wethouder W. Drees. Moord en geweld behoorden, volgens het kamerlid Duys, tot de middelen van het fascisme, maar niet tot de middelen van de socialisten. De wettige weg zou nooit verlaten mogen worden.¹⁰⁵ Ook in de daarop volgende jaren werd het fascisme tijdens plaatselijke, regionale en landelijke bijeenkomsten regelmatig aan de kaak gesteld.¹⁰⁶ Aan de strijd tegen het fascisme werd vanaf 1930 ook uitdrukking gegeven door de instelling van een internationaal Matteotti-fonds, dat het mogelijk moest maken 'medestrijders in een aantal landen eenige hulp te bieden'. Voor het fonds werd op alle kerstvergaderingen van de sociaal-democratische partij en de vakbeweging gecollecteerd.¹⁰⁷ *Het*

---

¹⁰³ *Het Volk* (13 januari 1923, 22 april 1924).

¹⁰⁴ *Het Volk* (22 april 1924).

¹⁰⁵ *Het Volk*, (10 juli 1924); *Voorwaarts* (10 juli 1924); *De Telegraaf* (10 juli 1924); *De Tribune* (12 juli 1924).

¹⁰⁶ *Het Volk* (21 januari 1925, 1 maart 1926, 3 mei 1926, 5 mei 1926, 9 mei 1927, 15 juni 1927, 27 december 1927, 1 december 1930, 2 februari 1931, 7 april 1931, 26 maart 1932, 14 mei 1932, 29 augustus 1932, 5 oktober 1932, 9 december 1931).

¹⁰⁷ *Het Volk* (23 december 1930).

Volk en het socialistische blad *Voorwaarts* speelden in deze campagnes tegen het fascisme een centrale rol en vanaf het eind van de twintiger jaren ook de VARA.

Tegen radiocensuur

In 1931 wilde de VARA een radiouitzending wijden aan de moord op Matteotti. De in 1930 opgerichte Radio Omroep Controle Commissie had de bevoegdheid programma's te controleren voordat deze werden uitgezonden. Uitzendingen konden worden verboden omdat deze een gevaar vormden voor de goede zeden, de openbare orde of de veiligheid van de staat.¹⁰⁸ De door de VARA geplande uitzending over Matteotti en de rol van Mussolini werd verboden in het belang van de veiligheid van de staat. Tegen deze censuur werden grote protestmanifestaties belegd in Amsterdam, Den Haag en Arnhem. Dit verbod liet, volgens Drees, zien hoe slecht het in Nederland gesteld was met de vrijheid van meningsuiting in de ether. Het ging hier om de vrijheid van het woord, een van de hoofdvoorwaarden voor democratie in het openbare leven. Betoogd werd dat het niet de taak van Nederland was om met zo'n verbod hand- en spandiensten te bewijzen aan het fascisme. Op een protestbijeenkomst in de Beurs voor de Diamanthatel in Amsterdam waren drieduizend mensen aanwezig om te protesteren tegen de radiocensuur, terwijl nog eens tienduizend protesterenden buiten op het Weesperplein stonden. Matteotti was, volgens *Het Volk*, een martelaar voor de socialistische zaak.¹⁰⁹ In een nabeschouwing vroeg Henri Polak zich af waarom deze radiouitzending moest worden verboden. Het zou zogenaamd gaan om het belang van de veiligheid van de Staat, maar dat kon onmogelijk worden aangetoond. Ging het om heimelijke bewondering voor Mussolini, om lafheid, om kruiperij voor de brallende geweldenaar? Benadrukt werd nog eens dat onderdrukking van elke vrije meningsuiting leidde naar de weg die Italië en Rusland hadden afgelegd.¹¹⁰ Dit was overigens niet de eerste keer dat werd ingegrepen in een radio-uitzending over Mussolini. Op 29 september 1929 maakte de directeur van de PTT een einde aan een uitzending van de Vrijzinnige Radio Omroep, omdat

¹⁰⁸ Wijffes, *Radio onder restrictie*, 93; Bas de Jong, 'Grensoverschrijdend en gelijktijdig', 31.

¹⁰⁹ *Het Volk* (11 juni 1931, 12 juni 1931); *De Tribune* (13 juni 1931); *Het Volk* (16 juni 1931); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (17 juni 1931).

¹¹⁰ *Het Volk* (25 juni 1931). In 1932 werd opnieuw een uitzending van de VARA radio verboden. Deze uitzending handelde over de wapensmokkel naar Duitsland, het fascistisch gevaar en het feit dat in Den Haag fascistische jongeren een deel van de taak van de politie hadden mogen overnemen. Ook tegen deze censuur werd door vele duizenden geprotesteerd. in: *Het Volk* (10 oktober 1932).

uitlatingen waren gedaan die beledigend waren voor de eerste minister van een bevriende mogendheid.¹¹¹

Keuze voor de parlementaire weg bevestigd

Het koersen op het behalen van successen enkel via de parlementaire weg bleef lang omstreden binnen de sociaal-democratische beweging. Vakbondsleider Stenhuis maakte duidelijk dat hij ook andere paden dan de parlementaire wilde betreden. De partijleiding hield Stenhuis en zijn volgelingen voor, dat zij het parlementaire stelsel minachtten en niet beseften, dat in elke democratie de meerderheid alleen met geestelijke en zedelijke middelen door de minderheid mocht worden overtuigd.¹¹² Partijvoorzitter Vliegen wees er op dat de politieke democratie door conservatieve elementen in Nederland werd bedreigd. De arbeidersbeweging moest echter de legale weg volgen. Afstand moest worden gedaan van de algemene werkstaking als strijdmiddel, omdat dat zou leiden tot 'het lamslaan van het economisch leven'.¹¹³

Met het voorzitterschap van Henri Polak in 1926 nam de leiding van de SDAP scherper afstand van 'de linkse stroming' binnen de partij. Volgens Stenhuis, die al jaren oppositie voerde tegen de koers van de partij, wenste de leiding van de SDAP geen lering te trekken uit de feiten: Europa was ontwricht, de reactie werd sterker en in de sociale strijd werd geen vooruitgang geboekt. De arbeidersbeweging kon daarom niet langs de oude, platgetreden paden voortgaan. De politiek van de leiding van de SDAP was in principe gericht tegen buitenparlementaire actie. Volgens Stenhuis kon het socialisme nooit alleen langs parlementaire weg worden bereikt. Hij pleitte voor een versterking van het politieke karakter van de vakbeweging en de omvorming van partij en vakbeweging tot één krachtige arbeiderspartij.¹¹⁴ De opvattingen van Stenhuis werden door het SDAP-congres van de hand gewezen.

Ook op andere gebieden braken de sociaal-democraten met oude socialistische opvattingen. Ten aanzien van Indië stelden de sociaal-democraten zich op achter de regering en tegen de communisten, die voor onmiddellijke onafhankelijkheid pleitten.¹¹⁵ *Het Volk* voelde zich in de kwestie Indië gevangen tussen de druk van de communisten, die de sociaal-democraten herinnerden aan klassieke

---

¹¹¹ Wijfjes, *Radio onder restrictie*, 30-32.

¹¹² *Het Volk*, (3 november 1924, 26 november 1924).

¹¹³ *Het Volk* (14 februari 1925); *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (15 februari 1925); *Het Volk* (16 februari 1925); *Voorwaarts* (16 februari 1925); *De Tribune* (16 februari 1925, 17 februari 1925); *Het Volk* (14 september 1925); *De Tribune* (18 september 1925).

¹¹⁴ *Het Volk* (3 april 1926, 6 april 1926, 7 april 1926).

¹¹⁵ *Het Volk* (8 januari 1924, 22 november 1924, 17 februari 1927).

socialistische opvattingen over kolonialisme, en de wens 'salonfähig' te blijven ten aanzien van dit voor de christelijke en liberale partijen cruciale onderwerp. Doorslaggevend voor de opstelling van de sociaal-democraten was het argument dat de werkgelegenheid door een te abrupte onafhankelijkheid van de rijke kolonie zou worden aangetast.

Polak hield vast aan de parlementaire democratie, wenste binnen de marges van de democratie te opereren en zette de democratische verworvenheden in Nederland af tegen de toestand in andere landen. Hij betoogde dat er geen beter stelsel denkbaar was dan de democratie. Geregeerd worden door een tiran was onduidelijk. Het volk zou in volle vrijheid zelf en uit eigen midden zijn vertegenwoordigers moeten kiezen. De dictatuur van één man, zoals in Italië en Spanje, of van een groep, zoals in Rusland, waren beide even verwerpelijk en vijandig aan de ontwikkeling van volk en maatschappij.¹¹⁶

Sociale democratie en corporatisme

De sociaal-democraten hadden tijdens de extra-parlementaire kabinetten geen uitzicht op echte politieke invloed in het parlement, reden waarom ook naar andere wegen werd gezocht om sociaal-democratische eisen te realiseren. In een reactie op het 'staatsgreep' artikel van de liberale oud-minister Treub verdedigde Troelstra in *Het Volk* de instandhouding en uitbouw van de parlementaire instellingen. Het was een politiek recht dat door de arbeidersklasse was veroverd en de aangewezen hefboom ter handhaving en verwezenlijking van de democratie. Daarvoor was ook controle van het volk op het sociale en economische leven nodig. Dit kon niet langer aan de willekeur en de alleenzeggenschap van ondernemers en ondernemersraden worden overgelaten. In die richting zou het parlementaire stelsel moeten worden herzien.¹¹⁷

De decentralisatie van Thorbecke met een grotere rol voor provincies en gemeenten werd geprezen, maar was onvoldoende. Een organische vertegenwoordiging in de maatschappij zou meer ruimte moeten krijgen. Het Socialisatie-rapport van de SDAP uit 1920 ging nog uit van een ontwikkeling waarbij de particuliere productie zou overgaan naar een gesocialiseerde productie en een Economische Raad zou worden ingesteld naast het politieke parlement. In 1925 werd deze toekomstvisie afgezwakt, gekoerst werd vooral op een grotere invloed van sociaal-democraten in het beheer van overheidsbedrijven. Met de invoering van het organisch beginsel in de staat zouden, zo was de verwachting, de arbeiders in de bedrijven een grotere stem krijgen.¹¹⁸ Na het mislukken van

---

¹¹⁶ *Het Volk* (16 april 1926).

¹¹⁷ *Het Volk* (25 januari 1926).

¹¹⁸ *Het Volk* (15 januari 1925, 7 juli 1925, 18 januari 1927, 24 december 1929).

de poging tot regeringsdeelname in 1925 moest, ook volgens Albarda, worden gekoerst op 'medezeggenschap, bedrijfsorganisatie, socialisatie als belangrijkste hervormingen. Ordening op economisch gebied zal dan eenheid en gelijkheid brengen'. Deze aanpak zou het socialisme dichterbij brengen.¹¹⁹

De corporatistische ideeën in het fascistische Italië speelden in deze discussie aanvankelijk geen rol. Een meer democratische organisatie van het sociaal-economische leven ter aanvulling op de politieke democratie werd al bepleit voordat van concrete experimenten in fascistische landen sprake was. De inzet van de discussie was een grotere invloed van de arbeiders zowel bij particuliere bedrijven als bij overheidsbedrijven, terwijl het bij het fascisme vooral ging om het uitschakelen van de klassenstrijd. Er bestond overeenstemming tussen fascistische en sociaal-democratische over de grote rol die de staat in de corporaties zou moeten spelen, alleen de staatsopvatting verschilde.

Binnen de sociaal-democratische beweging waren ook bewonderaars van het corporatisme in Zuid-Europa te vinden. De economisch redacteur van *Het Volk*, J.W. Matthijssen, noemde het Italiaanse corporatisme 'een grootsche en bewonderenswaardige schepping'. Zijn kritiek was alleen dat het was geperst in het keurslijf van de dictatuur.¹²⁰ Ook de sociaal-democraat Brongersma was vol lof over het corporatisme in het Portugal van Salazar. In de Portugese grondwet en het arbeidsstatuut waren artikelen uit de wetgeving van het Italiaanse fascisme vrijwel letterlijk overgenomen, maar Salazar had, volgens hem, afstand genomen van het fascisme door de 'totalitaire staat' te veroordelen.¹²¹

Fascisme in Nederland

Vóór 1930 ging de discussie in *Het Volk* over het fascisme nog vooral over andere landen in Europa, vanaf 1930 werd meer aandacht besteed aan fascistische organisaties in Nederland zelf, zoals de Bezemgroep, het Verbond van Nationalisten en de NSB. Over de ernst van het fascistisch gevaar liepen de meningen uiteen.¹²² De overheersende opvatting was, dat het fascisme een gevaar was voor de vrede, de ontwapening en de ontwikkeling van de socialistische beweging, maar dat het in Nederland zo'n vaart niet zou lopen. De speciale omstandigheden, zoals de verloren oorlog, grote economische problemen, een zwakke democratie en een sterke provocerende communistische beweging, die in ande-

---

¹¹⁹ *Het Volk* (19 april 1927).

¹²⁰ *Het Volk* (18 december 1928); Schippers, *Zwart en Nationaal Front*, 41-42.

¹²¹ Brongersma, *De Opbouw van een Corporatieve Staat*, 122, 153, 195, 208.

¹²² *Het Volk* (18 oktober 1930, 23 december 1930, 20 mei 1931).

re landen nodig waren geweest om het fascisme op te roepen, ontbraken in de landen van West-Europa en dus ook in Nederland.¹²³

Ook over de mogelijkheden van verzet tegen fascisme en dictatuur liepen de meningen uiteen. Volgens Koos Vorrink waren die mogelijkheden beperkt door 'de algemeen geldende democratische opvattingen en gezindheid'.¹²⁴ Daarentegen was oud-voorzitter Vliegen van oordeel dat gewelddadig verzet tegen het fascisme niet alleen gerechtvaardigd, maar zelfs heilige plicht zou moeten zijn, zodra dit verzet kans van slagen bood.¹²⁵ Door een tijdgenoot werd geconstateerd, dat de sociaal-democratische leiders zich wongen 'in de vreemdste bochten teneinde hun praktische voorliefde voor de burgerlijke democratie te rijmen met hun theoretische afkeer voor het fascisme'.¹²⁶

De zorgen over een bedreiging van Nederland door het fascisme namen bij *Het Volk* niet toe toen de nationaal-socialisten in Duitsland grote overwinningen boekten bij de verkiezingen en de Duitse sociaal-democratische partij geen rol van betekenis meer speelde. De sociaal-democratie kon zich alleen in de landen met een oudere, goed gevestigde democratie, zoals Nederland, 'in vrijheid wijden aan de politieke en sociale problemen, die haar door de tijdsomstandigheden en de volksbehoeften worden gesteld'. Al te veel zorg en aandacht voor het fascisme in Nederland was nog niet nodig.¹²⁷

Meer zorgen kwamen naar voren in een terugblik van Albarda op de twintiger jaren. Deze was van oordeel dat de invloed van de arbeiders in de binnen- en buitenlandse politiek tot 1929 was toegenomen. 'Daarna kwam de crisis met alle gevolgen daarvan: de verlamming van het Duitse parlementarisme, de groei van het nationaalsocialistische fascisme en de verkapte dictatuur van de jonkers en de militairen'.¹²⁸ Eind 1932 nam door de ontwikkelingen in Duitsland de bezorgdheid over het fascisme verder toe. De conclusie was dat het de taak was van de sociaal-democraten de democratie te beschermen. 'Waar het verlaten van de democratischen weg toe leidt, ziet men aan Italië; ook in Duitsland heeft Hitler in zijn terreur laten zien, waartoe het gekomen was, als hij de

---

¹²³ *Het Volk* (30 december 1930); W. Banning, *Het Nationaal-Socialisme* (Arnhem 1933), 71.

¹²⁴ *Het Volk* (8 mei 1930).

¹²⁵ Vliegen werd geciteerd door Snethlage. In: J.L.Snethlage, *Democratie en Dictatuur* (Arnhem 1933), 22. Citaat is afkomstig uit: W.H. Vliegen, *Oorsprong, Geschiedenis en Hedendaagsche Stand der Socialistische Beweging* (Amsterdam 1931).

¹²⁶ Snethlage, *Democratie en Dictatuur*, 24.

¹²⁷ *Het Volk* (26 maart 1932).

¹²⁸ *Het Volk* (10 november 1932).

macht zou krijgen. Verdediging van de democratie is dan ook voor ons een eerste eisch.’¹²⁹

Beschouwing

Het Volk deed niet mee aan een campagne tegen het parlement en de parlementaire democratie. De krant wilde zich democratisch opstellen en profileren, maar de voortdurende discussies binnen de SDAP, tussen de partij en de vakbeweging, waarbij de verschillende opvattingen in *Het Volk* werden weergegeven, vertraagden de tot standkoming van het beeld van de sociaal-democratische beweging die de leiding voor ogen stond. Leaders als Schaper, Vliegen en Polak stonden, volgens Goudriaan, volstrekt afwijzend tegenover elk revolutionair experiment; toch was de SDAP nooit eendrachtig genoeg om op de beslissende ogenblikken (1903, 1918, 1933) alle revolutionaire sympathieën te onderdrukken.¹³⁰ Dat de confessionelen geen vertrouwen hadden in de sociaal-democraten had de SDAP, volgens Hartmans, ook aan zichzelf te wijten. ‘Op basis van haar ideologie en deels ook haar retoriek werd de SDAP gezien als een partij die revolutionaire omwenteling nastreefde.’¹³¹

Voor andere kranten was het niet moeilijk in de kolommen van *Het Volk* voortdurend aanwijzingen te vinden om de betrouwbaarheid van de sociaal-democraten ter discussie te stellen. Die discussie werd aangewakkerd door het buitenlandse nieuws en de opstelling van socialisten in andere Europese landen en hun relatie tot het communisme.

De Rooy wees er op dat de machtsovername door Hitler in 1933 en de ondergang van de Duitse zusterpartij tot een transformatieproces van de SDAP hadden geleid.¹³² Dat is zeker zo, waar het ging om een poging de basis van de oorspronkelijke arbeiderspartij te verbreden. Al in 1926 kozen de sociaal-democraten onder leiding van Polak en Vorrink voor een sterk parlementair gerichte, anticommunistische koers. De ervaringen in andere landen, zoals Italië, Hongarije, Duitsland en Oostenrijk hadden een grote invloed op die koers. Het overschrijden van de grenzen van de democratie zou het fascisme dichterbij brengen. Demonstraties en manifestaties pasten nog binnen de marges van de parlementaire democratie, maar de ‘algemene werkstaking’ ging de leiding te ver. De bezorgdheid van de sociaal-democratische leaders ging zo ver dat eerst als normaal beschouwde stakingsacties met zorg en angst werden benaderd. Een belangrijk argument was dat revolutionaire acties het fascisme

---

¹²⁹ *Het Volk* (15 november 1932, 9 december 1932, 13 december 1932).

¹³⁰ J.Goudriaan, *Socialisme zonder dogma's* (Haarlem, 1933), 35.

¹³¹ Hartmans, *Vijandige broeders?*, 34.

¹³² De Rooy, ‘Een zoekende tijd’, 179-260, aldaar 228.

zouden oproepen of versterken. Daarom moest alles worden gedaan om communistische provocaties te verhinderen en de fascistten zo de wind uit de zeilen te nemen. Het was ook een argument dat tegen de linkse stroming in de sociaal-democratische beweging werd gebruikt. Deze politiek leidde tot een sterk legalistische houding en tot een voorzichtigheid, die gemakkelijk kon leiden tot passiviteit.

De sociaal-democraten bestreden meer dan enige andere stroming in ons land het fascisme, niet alleen door artikelen en beschouwingen, maar ook door manifestaties, acties, campagnes, voorlichtings- en discussiebijeenkomsten, zonder dat het tot confrontaties kwam met fascistische organisaties. Deze activiteiten waren overigens vooral gericht tegen de ontwikkeling van het fascisme in andere landen van Europa. De opkomende fascistische organisaties in Nederland zelf werden beslist onderkend maar geweldloos bestreden. Noch het Nederlandse fascisme noch het nationaal-socialisme in het buurland werd vóór 1933 als een serieus gevaar voor Nederland gezien. Daarom meende de SDAP zich vooral te kunnen richten op de grote sociale vraagstukken in het eigen land.

Na de mislukte pogingen tot regeringsdeelname in 1923 en 1925 richtten de sociaal-democraten zich op meer democratische verhoudingen in de bedrijven en betere sociale omstandigheden. Daarbij ijverden partij en krant voor meer zeggenschap en vormen van organische democratie in het bedrijfsleven. Het corporatisme was een aspect van het Italiaanse fascisme dat tot de verbeelding sprak van vooraanstaande sociaal-democraten. Dat was echter het enige punt waar de sociaal-democratie en het fascisme, wat Hartmans noemde, ‘vijandige broeders’ waren ¹³³.

---

¹³³ Hartmans, *Vijandige broeders?*

De Tribune

Links van de grote sociaal-democratische partij met haar partijblad *Het Volk* opereerden in Nederland na de oorlog verschillende kleinere partijen, waarvan de van de SDAP afgesplitste Sociaal-Democratische Partij de belangrijkste was. Deze partij noemde zich later Communistische Partij Holland en vervolgens Communistische Partij in Nederland.

De Tribune was het partijblad van de CPN, die in 1922 bij de verkiezingen 53.664 stemmen kreeg, iets minder dan 10% van de SDAP. Bepalend voor de koers van krant en partij was het in 1919 verworven lidmaatschap van de Communistische Internationale, waardoor de politieke lijn, zeker na de machtsovername van Stalin in 1929, steeds in overeenstemming moest zijn met het door Moskou bepaalde beleid. Verdediging van de positie van de Sovjet-Unie was een van de peilers van dat beleid. Directieven werden door de Nederlandse partij opgevolgd en bepaalden de houding ten aanzien van de parlementaire democratie, het fascisme en de sociaal-democratie.¹³⁴ De directe band met een erkende vertegenwoordiger van het verafschuwde en gevaarlijke Russische bolsjewisme in Nederland gaf voor de andere kranten een bijzondere lading aan de acties van de Nederlandse communisten en de opvattingen van *De Tribune*, die dan ook zorgvuldig werd gelezen en becommentarieerd. Meer dan in andere kranten werden in *De Tribune* regelmatig de feiten en de beoordeling van die feiten door de redactie van de krant met elkaar vermengd.

Democratie, fascisme en de ‘sterke man’

De Tribune had nooit geloof gehecht aan de parlementaire weg naar het socialisme en sprak de opvattingen van andere kranten, dat het parlementarisme op een teleurstelling was uitgelopen, dan ook niet tegen. Overall werden parlementen gekozen, maar het volk voelde zich niet vertegenwoordigd.¹³⁵ Communisten dienden het parlement te gebruiken als een tribune tot agitatie en vernietiging van het gezag van de burgerlijke volksvertegenwoordiging. Het opruimen van de burgerlijke democratie werd een ‘toe te juichen hervorming’ genoemd.¹³⁶ Deze lijn werd gedurende de gehele onderzoeksperiode gehandhaafd. Volgens partijleider Louis de Visser was alleen in de Sovjet-Unie sprake van werkelijke democratie omdat daar de arbeiders de meest volledige medezeggenschap hadden.

---

¹³⁴ Ger Verrips, ‘Uit het Marxistisch-Leninistisch Vriesvak. De communistische kritiek’. In: B.W.Schaper et al (red), *Het Verbleekte Ideaal. De linkse kritiek op de sociaal-democratie in Nederland* (Amsterdam 1982), 21-43, aldaar 24; Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 150; Voerman, *De meridiaan van Moskou*.

¹³⁵ *De Tribune* (hoofdartikel Van Ravesteyn, 30 mei 1919).

¹³⁶ *De Tribune* (25 januari 1923, 28 januari 1924).

Om uit de ellende van de crisis te komen dienden parlement, regering en kapitalisme te worden vervangen door de dictatuur van het proletariaat.¹³⁷

De Tribune onderkende wel dat de parlementarismekritiek van andere partijen gevaarlijke consequenties kon hebben en ruimte kon bieden aan ‘Olie-Colijn’, ‘de Hollandsche Mussolini’, ‘de incarnatie van het Hollandsche bandieten-imperialisme’.¹³⁸ Colijn werd gezien als kwade genius die achter de schermen optrad voor de belangen van het grootkapitaal en het imperialisme. Van Ravesteyn, tot 1925 kamerlid en hoofdredacteur van *De Tribune*, constateerde dat in rechtse kringen zeer uiteenlopend over de crisis, die na de Vlootwet was ontstaan, werd gedacht. De krant wees er op, dat achter het gekonkel van de rechtse fracties een verdere machtsconcentratie van het grootkapitaal plaats vond. Men behoefde nog niet meteen aan een Mussolini te denken, maar achter de crisis ging het om een machtsspel met Colijn in een centrale rol.¹³⁹ Volgens *De Tribune* streefden delen van de bourgeoisie er zeer bewust naar ‘om de parlementaire democratie te discrediteeren, om tot dictatoriale, wil men zeggen fascistische, methoden over te gaan’. Indien de fascistische groepjes in Nederland allerlei dingen riepen was dat nog een komiek gedoe, maar als mensen als Treub gingen roepen om een staatsgreep en een sterke man, ‘dan krijgt het fascisme hier een ernstig karakter’.¹⁴⁰

Over de doelstellingen van het fascisme en het actualisme bestond bij *De Tribune* nooit enige twijfel. De opvattingen van Verviers in het blad *Katholieke Staatkunde* kwamen niet als een verrassing.¹⁴¹ De krant was van oordeel, dat het fascisme in Nederland nog niet zo veel voorstelde, maar het kon voor het proletariaat een enorm gevaar worden, omdat ‘het benden idealistische jongelui in verblinde woede op de arbeidersklasse kan afjagen’.¹⁴² In principe werd het fascisme beschouwd als het middel waar de bourgeoisie naar kon grijpen om haar bedreigde belangen te verdedigen. Op grond van de ervaringen in andere landen meende *De Tribune* goed te kunnen voorspellen waar het fascisme op uit was. Het zou zich eerst richten op de vernietiging van de communistische organisaties en daarna op het parlement. ‘De ‘kwade honden’ worden niet eerst op het parlement, maar op ons losgelaten’. Het fascisme mocht daarom in Nederland geen kans krijgen. De communisten zouden de strijd aanbinden tegen het fascisme, ook al zou de nuchtere Hollandse arbeider misschien nog geneigd zijn

---

¹³⁷ *De Tribune* (18 november 1931).

¹³⁸ *De Tribune* (6 september 1923, 13 oktober 1923).

¹³⁹ *De Tribune* (8 januari 1924).

¹⁴⁰ *De Tribune* (30 januari 1926, 8 februari 1926).

¹⁴¹ *Katholieke Staatkunde* (5 april 1923).

¹⁴² *De Tribune* (31 januari 1924).

te denken dat het zo'n vaart niet zou lopen.¹⁴³ Voorlopig kon de fascistische beweging in Nederland nog worden afgedaan als 'bittertafel-fascisme'. Het Hollandse fascisme wekte meer lachlust dan vrees op.

De Tribune was van oordeel dat de bourgeoisie in Nederland nog geen behoefte had aan het fascisme, omdat de arbeidersbeweging in Nederland nog te zwak en te verdeeld was. De voorwaarden voor fascisme ontbraken daarom. Zodra er sprake was van een krachtige arbeidersbeweging, zou met het fascisme rekening moeten worden gehouden.¹⁴⁴ *De Tribune* bleef deze redenering herhalen. Pas als de communistische partij sterker was geworden, werd het fascisme een gevaar, een gevaar dat echter overwonnen zou worden.¹⁴⁵ Een serieus fascistisch gevaar kwam eerder vanuit de bestaande partijen. Dat een extra-parlementair kabinet zonder problemen een door beide Kamers aangenomen wet voor kleinere klassen in het onderwijs niet uitvoerde, wees op een sluipend fascisme.¹⁴⁶ Ook de radio-censuur wees op 'fascisme'. Daarmee dreigde de doodsteek aan de laatste resten van de burgerlijke democratie.¹⁴⁷

Bedreiging voor de bestaande orde

In dit proefschrift is eerder de vraag aan de orde gesteld waar de Nederlandse kranten, als het over het communisme in Nederland ging, nu eigenlijk bang voor waren. Het aantal lezers van *De Tribune* en de aanhang van de communistische partij nam in de twintiger jaren nauwelijks toe. Door hun sectarische opstelling leken de communisten ook nauwelijks in staat tot bondgenootschappen. Daarom was het opmerkelijk dat door de niet-communistische pers zo veel aandacht werd besteed aan partijcongressen, openbare bijeenkomsten en in het parlement naar voren gebrachte opvattingen. Die aandacht was alleen te verklaren door de aanhoudende angst voor het internationale communisme en de bedreiging die van sociale en antikoloniale acties zou kunnen uitgaan.

Ondanks de beperkte omvang van hun partij speelden communisten een voor-aanstaande rol in tal van acties, zoals een maandenlange havenstaking in Rotterdam in 1920, die zich uitbreidde naar het vervoersbedrijf in Amsterdam¹⁴⁸, een staking van Friese landarbeiders in 1925¹⁴⁹, langdurige stakingen van land-

---

¹⁴³ *De Tribune* (14 april 1923).

¹⁴⁴ *De Tribune* (31 januari 1924, 20 februari 1924).

¹⁴⁵ *De Tribune* (6 juni 1924).

¹⁴⁶ *De Tribune* (29 oktober 1928).

¹⁴⁷ *De Tribune* (2 oktober 1929).

¹⁴⁸ *De Nederlander* (18 maart 1920, 20 maart 1920, 25 maart 1920, 27 maart 1920, 7 april 1920, 26 april 1920).

¹⁴⁹ *De Tribune* (11 april 1925).

arbeiders in Groningen¹⁵⁰, huurstakingen in Amsterdam in juli 1931¹⁵¹ en textielstakingen in Twente in 1931¹⁵². Toch ging van deze sociale protesten nooit een bedreiging uit voor de bestaande orde die ook maar in de verste verte te vergelijken was met de dreiging van revolutionaire acties in Italië, Spanje, Oostenrijk, Hongarije en Duitsland na de oorlog.

Dat lag anders waar het over het behoud van het koloniaal bezit in Indië ging. Naar aanleiding van de discussie over de Vlootwet benadrukte *De Standaard* dat Nederland zijn welvaart in hoofdzaak aan drie dingen te danken had: de krachtige groei van het Duitse Rijk na 1870, de ontwikkeling van de Nederlandse scheepvaart en de steeds voortgaande groei van de ontwikkeling van Indië. Met grote bezorgdheid stelde deze krant vast dat de situatie inmiddels erg was verslechterd. ‘Van de drie zuilen waarop onze materiele welvaart rustte, staat alleen de laatste nog overeind.’ Het was daarom noodzakelijk Indië als wingewest te behouden.¹⁵³ De communisten beschouwden zich als de enige principiële tegenstanders van de Vlootwet.¹⁵⁴ Alleen zij hanteerden de leuze ‘Indië los van Holland’. Het ageren van de CPN en haar krant *De Tribune* in Nederland zelf en in Indië voor de onmiddellijke onafhankelijkheid van de kolonie kon, zo werd gevreesd, uitmonden in een anti-koloniale beweging die Nederlandse belangen kon bedreigen.

De angst dat de opstelling van de communisten zou overslaan naar de sociaaldemocraten werd niet bewaarheid. *De Tribune* trok van leer tegen de koloniale politiek van de SDAP en herinnerde er aan dat de sociaal-democraten zich vroeger steeds fel tegen koloniale uitbuiting hadden uitgesproken. De sociaaldemocraten werden bekritiseerd omdat zij zich in 1926 achter de kloppijp op ‘extremisten’ in Indië hadden gesteld. Volgens *De Tribune* waren dat nu juist mensen, die het verzet tegen het koloniaal bewind wilden doorzetten.¹⁵⁵ *Het Volk* bekritiseerde het hardhandige en willekeurige optreden van het Nederlands gezag tegen de nationalisten, maar volgde de politieke lijn van de SDAP, dat Nederland zonder Indië zou instorten. De kolonie was van te groot belang voor de welvaart van de Nederlandse arbeidersklasse.¹⁵⁶ Deze stellingname werd in 1927 bevestigd op een, in verband met fikse discussies binnen SDAP, belegd, speciaal koloniaal congres. De *Nieuwe Rotterdamse Courant* was opge-

---

¹⁵⁰ *De Tribune* (1 mei 1929, 15 mei 1929, 25 juli 1929, 30 juli 1929, 3 augustus 1929, 5 september 1929, 6 september 1929).

¹⁵¹ *De Tribune* (25 juli 1931).

¹⁵² *De Tribune* (18 november 1931).

¹⁵³ *De Standaard* (driestar artikel 12 september 1923).

¹⁵⁴ *De Tribune* (22 september 1923).

¹⁵⁵ *De Tribune* (23 november 1926).

¹⁵⁶ *Het Volk* (8 januari 1924, 22 november 1924, 17 februari 1927).

togen dat de sociaal-democraten inzagen dat Nederland in Indië grote economische belangen had en dat verlies van de kolonie een ramp zou betekenen.¹⁵⁷ Voor *De Tribune* was het duidelijk dat de Nederlandse bourgeoisie de klassevrijand was zowel van de Nederlandse arbeiders als de Indonesische massa's.¹⁵⁸

De Telegraaf, *De Nederlander* en *De Standaard* wezen regelmatig op agitatie van de Sovjet-regering in de koloniën om de westerse staten in hun belangen aan te tasten en de macht van het Russische communisme uit te breiden. Ook de nationalistische partij in Indonesië stond, volgens *De Standaard*, onder de invloed van een in Nederland agerende groep.¹⁵⁹ Hiermee kon *De Standaard* verwijzen naar de Communistische Partij, maar ook naar de Revolutionair-Socialistische Partij van Sneevliet, die al tijdens de oorlog actief was geweest in Indië.¹⁶⁰

Sociaal-fascisme

De Tribune reageerde vrijwel permanent negatief en laatdunkend op de activiteiten en opvattingen van de sociaal-democraten. De sociaal-democraten reutelden erbarmelijke deuntjes van ideaalstaatjes, waren verzonken in het moeras van bedrog en misleiding, koesterden burgerlijke democratische en pacifistische illusies, ontvluchtten de klassenstrijd en werkten samen met de bourgeoisie.¹⁶¹

Vooral de koloniale politiek van de sociaal-democraten wekte grote woede op, omdat zij weigerden zich uit te spreken voor een onmiddellijke onafhankelijkheid van Indië.¹⁶²

De Tribune riep op tot bestrijding van de 'imperialistische koloniale politiek van de Hollandsche sociaal-democratie'.¹⁶³ De communistische krant zag hierin een bevestiging, dat de sociaal-democratie 'de voornaamste steunpilaar van het kapitalisme was'. Die rol speelde de sociaal-democratie ook in andere landen van Europa. Het fascisme kon zich overal ontwikkelen met de welwillende steun van de sociaal-democratie, die al vroeg in de twintiger jaren als 'sociaal-fascisme' werd aangeduid. Het partijcongres van de CPN in 1932 was van oor-

---

¹⁵⁷ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (8 april 1927, 12 mei 1927, 15 december 1927, 16 januari 1930).

¹⁵⁸ *De Tribune* (9 december 1932).

¹⁵⁹ *De Telegraaf* (29 oktober 1927, 4 december 1927, 25 maart 1928); *De Nederlander* (22 september 1923, 11 februari 1925, 27 mei 1926, 16 januari 1930, 22 februari 1930, 29 oktober 1930); *De Standaard* (23 oktober 1929, 18 januari 1930).

¹⁶⁰ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 152-158.

¹⁶¹ *De Tribune* (9 februari 1924, 21 november 1924, 19 februari 1925, 18 juni 1927, 16 maart 1928, 15 december 1928, 9 december 1932).

¹⁶² *Het Volk* (8 januari 1924, 22 november 1924, 17 februari 1927).

¹⁶³ *De Tribune* (23 november 1926, 1 december 1932).

deel dat daarom een scherpe strijd moest worden gevoerd tegen het sociaal-fascisme.¹⁶⁴ Deze opstelling leidde tot een verdere vergroting van de kloof tussen communisten en sociaal-democraten en maakte een gezamenlijk optreden tegen het fascisme illusoir.

Beschouwing

De Tribune onderscheidde zich in de periode dat Van Ravesteyn hoofdredacteur was regelmatig met heldere en doorwrochte analyses, vooral over de internationale politieke ontwikkelingen. Met het verdwijnen van Van Ravesteyn maakten de eigenstandige analyses plaats voor meer clichématige, door de 'juiste lijn' beheerste betogen.

De bezorgdheid van de burgerlijke pers over de gevaren van het Nederlandse communisme leek vrijwel alleen te kunnen worden verklaard uit de rol die communisten in Nederland en in Indië speelden in de strijd tegen het Nederlandse kolonialisme. Vanaf de tweede helft van de twintiger jaren werd daar steeds meer de hand van Moskou in gezien. Het blijft echter vreemd dat het communistische gevaar in de twintiger jaren disproportioneel werd uitvergroot, terwijl het fascistische gevaar lange tijd werd gebagatelliseerd. Het benadrukken van de aanwezigheid van een groot gevaar, ook als dat de facto niet of niet sterk aanwezig was, kon ook als legitimatie dienen voor een streng en hard beleid.¹⁶⁵

De Tribune was geen voorstander van de parlementaire democratie, maar de krant ging niet mee in de parlementarismekritiek van de andere kranten omdat dat alleen maar de roep om het fascisme zou aanmoedigen. Voor *De Tribune* stond vast dat het fascisme primair gericht was tegen het communisme. Dit inzicht kan er toe hebben bijgedragen dat *De Tribune* in de twintiger jaren bepaald niet voorop liep bij het bekritisieren van de parlementaire democratie, die als tribune voor de communistische propaganda beslist behouden moest blijven.

Fascisten werden door *De Tribune* als belangrijkste vijanden beschouwd, de sociaal-democratische arbeiders waren potentiële bondgenoten, maar hun leiders werden bestempeld als sociaal-fascisten, reformisten of verraders.¹⁶⁶ De krant liet niet na om voortdurend de sociaal-democraten te tartten en te confronteren met eerdere uitspraken en tegenstrijdigheden, functioneerde als een luis in de pels, maar was in haar strijd tegen het fascisme onmachtig, sectarisch en contra-productief. In vrijwel alle onderwerpen stond *De Tribune* alleen.

¹⁶⁴ *De Tribune* (9 november 1929, 15 oktober 1932, 10 november 1932, 9 december 1932).

¹⁶⁵ J.C.H. Blom, *De muiterij op de Zeven Provinciën* (Utrecht 1983), 152-155; Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 177-182.

¹⁶⁶ Voerman, *De Meridiaan van Moskou*, 377-388.

De Tijd

Vóór de Mars op Rome veroordeelde *De Tijd* het buitenparlementaire geweld van de Italiaanse fascistten. *De Tijd* vond hun optreden zorgelijk omdat er ook al problemen waren met het gezag en de parlementaire democratie in Spanje, Duitsland en Hongarije.¹⁶⁷ Na de Mars op Rome werd de gekozen volksvertegenwoordiging in Italië echter niet of nauwelijks meer verdedigd. Eenzelfde houding werd ingenomen ten aanzien van de parlementaire democratie in Spanje en Portugal.

Ten aanzien van de situatie in Nederland zelf lag het voor *De Tijd* toch allemaal wat anders. Het verschil tussen de beoordeling van fascistische ontwikkelingen in het buitenland en de positiebepaling van de krant als het om de Nederlandse verhoudingen ging was groot. Daarbij zal zeker een rol hebben gespeeld dat de positie van de katholieken in Nederland na de verkiezingen van 1918 bijzonder sterk was geworden. De katholieke fractie was de grootste in de Tweede Kamer geworden en Ruijs de Beerenbrouck werd de eerste katholieke minister-president. Bij de verkiezingen van 1922 werd die positie verder versterkt. De RKSP kreeg 32 van de 100 zetels, de SDAP als tweede partij 20 zetels en de twee grote protestantse partijen samen 27 zetels. Hiermee kregen de katholieken een sleutelpositie in handen bij de kabinetsformaties en behielden deze in het interbellum.¹⁶⁸

Parlementaire democratie

De Tijd had begrip voor de groeiende kritiek op de parlementaire democratie. De krant constateerde dat het gezag van het Nederlandse parlement net als in Italië, Duitsland en Midden-Europa was gedaald¹⁶⁹, maar wenste vast te houden aan het parlementaire stelsel en pleitte consequent voor een parlementair kabinet gebaseerd op een rechtse meerderheid in de Tweede Kamer. Alleen van zo'n kabinet kon regeerkracht uitgaan. Een kabinet met de sociaal-democraten was niet aan de orde. De katholieke fractie was van oordeel dat 'een samenwerking van uitsluitend Katholieken en Sociaal-democraten op den grondslag van een coalitie of Regeringsprogram onder geen voorwaarde of beding in overweging kan worden genomen'. Een bredere coalitie met de sociaal-democraten was alleen mogelijk als er sprake was van een 'uiterste noodzaak'.¹⁷⁰

---

¹⁶⁷ *De Tijd* (5 augustus 1922).

¹⁶⁸ Verhagen, *Toen de katholieken Nederland veroverden*, 127-143, 211-253, 269-299.

¹⁶⁹ *De Tijd* (30 mei 1923, 2 april 1924).

¹⁷⁰ *De Tijd* (15 mei 1922, 3 juli 1922).

Het verwerpen van de Vlootwet en het optreden van tien dissidente katholieke parlementsleden doorkruisten de gekozen beleidslijn. *De Tijd* sprak over de dwaasheid van deze katholieken die zich hadden laten leiden door de demagogische actie en de krankzinnige eisen van de SDAP en daarmee een politieke chaos hadden aangericht. Het katholieke blad *De Voorhoede*, dat argumenten tegen de Vlootwet had gegeven, werd van plichtsverzuim beschuldigd. De leiding van de R.K. Staatspartij werd bekritiseerd omdat zij alle waarschuwingen van *De Tijd* over de dreigende problemen met de Vlootwet in de wind had geslagen.¹⁷¹ Gewezen werd op de consequenties die deze crisis zou kunnen hebben, vooral voor het toenemende gevaar van het fascisme. *De Tijd* registreerde commentaren in regionale kranten waarin werd opgemerkt dat een bevolkingsgroep met fascistische neigingen al klaar stond om de 'democratie' nog meer aan te vallen en hier politieke munt uit te slaan. Ook bestond de vrees dat de communisten van deze crisis profijt zouden kunnen hebben.¹⁷²

Het verwerpen van het gezantschap bij de Heilige Stoel leidde tot nog grotere consequenties voor de regeringsvorming dan de Vlootwet. De Christelijk-Historische Unie werd bekritiseerd om haar antipapisme. Kennelijk vond de Unie het stopzetten van het gezantschap 'een hooger belang dan het behoud der Coalitie en de voortzetting der christelijke staatkunde ten bate van geheel ons volk'. *De Tijd* had veel respect voor Colijn en bewondering voor de 'moedige Anti-Revolutionairen' die niet met de christelijk-historischen hadden meegestemd en hadden gehandeld in het belang van het vaderland.¹⁷³

Een parlementair meerderheidskabinet met de sociaaldemocraten werd afgevoerd. Ondanks de gezantschapsaffaire bood een kabinet steunende op de drie rechtse partijen de beste waarborgen voor een goed en stabiel beleid. De beginselen van de SDAP stonden lijnrecht tegenover de katholieke beginselen. Een 'uiterste noodzaak' om toch samen te werken was niet aanwezig.¹⁷⁴

Geen fascisme en geen Mussolini

Volgens *De Tijd* maakte het katholieke dagblad *De Morgen* een zwenking naar het fascisme door te pleiten voor een niet-parlementair kabinet. Dit in Helmond verschijnende blad achtte zo'n extra-parlementair kabinet gewenst voor de zuivering van de parlementaire verhoudingen. Wel zou 'een krachtige en populaire persoonlijkheid aan het hoofd' moeten staan. *De Tijd* wees dit af en herinnerde er aan, dat Mussolini, vóór hij leider der fascisten werd, propagan-

---

¹⁷¹ *De Tijd* (27 september 1923, 2 oktober 1923, 18 oktober 1923, 27 oktober 1923, 31 oktober 1923, 10 november 1923).

¹⁷² *De Tijd* (8 november 1923).

¹⁷³ *De Tijd* (21 oktober 1925, 11 november 1925, 12 november 1925).

¹⁷⁴ *De Tijd* (1 december 1925).

dist was geweest van de Italiaanse SDAP en dat hij dus een socialistische achtergrond had.¹⁷⁵ Deze verwijzing illustreerde het denken van dat moment.

Terwijl *De Tijd* bleef opteren voor een rechtse democratische meerderheid en het parlementaire stelsel wilde handhaven, zagen anderen, zowel in katholieke als in protestantse kringen, reden voor een drastische koerswijziging. Volgens de CHU-leider Snoeck Henkemans waren er voor het oplossen van de crisis maar twee mogelijkheden: een parlementair kabinet of de dictatuur. In de Nederlandse pers stond de gedachte aan een ‘dictatuur’ op dat moment echter gelijk aan de keuze voor ‘een Mussolini’.¹⁷⁶ Volgens *De Tijd* had Nederland helemaal geen Mussolini nodig.¹⁷⁷ Voor een door Snoeck Henkemans gesuggereerde dictatuur was volgens *De Tijd* ‘bij onze politieke en economische machtsverhoudingen en bij onzen volksaard’ geen plaats. Elke afwijking van het parlementair stelsel waardoor de betekenis en de macht van het parlement werd verkleind en die van de regering en de Kroon werd vergroot, zou dictatoriale neigingen in de hand werken. Dat zou een gevaar zijn voor de democratie, het parlementair stelsel en voor de gezonde ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen.¹⁷⁸

De parlementaire crisis werd uiteindelijk opgelost met de vorming van een extra-parlementair kabinet. In principe was *De Tijd* daar niet blij mee omdat het anti-parlementarisme daar alleen maar door werd gevoed. Het probleem lag niet bij de parlementaire democratie als zodanig maar bij politieke partijen die onvoldoende duidelijk waren in hun programma en te veel keken naar hun eigen individuele belangen in plaats van naar het algemeen belang.¹⁷⁹

De Tijd bleef pleiten vóór de democratie en de scheiding der machten en tegen fascisme in Nederland en de sterke man. Dat gebeurde in duidelijke taal door de Nijmeegse hoogleraar Van der Grinten: ‘Een uitwerking van het beginsel der evenredige vertegenwoordiging zoals de fascistische staat die kent, met zijn aperte bevoordeeling van één partij, is voor ons land natuurlijk uitgesloten.’ Het Parlement moet als orgaan van wetgeving blijven bestaan. ‘Voor Czarisme, in welken zin dan ook, is ons land ten eenenmale ongeschikt....De democratie is ongetwijfeld het stelsel van de middelmatigheid; Zij kent geen cultus van den grooten man. Zij is afkeerig van dictatuur-ideeën.’¹⁸⁰

---

¹⁷⁵ *De Tijd* (15 december 1925).

¹⁷⁶ *De Tijd* (17 december 1925).

¹⁷⁷ *De Tijd* (28 februari 1925).

¹⁷⁸ *De Tijd* (15 december 1925).

¹⁷⁹ *De Tijd* (28 februari 1925, 14 januari 1928, 13 september 1928, 10 november 1928, 1 april 1932).

¹⁸⁰ *De Tijd* (14 januari 1928).

In de Tweede Kamer benadrukte Nolens, de leider van de rooms-katholieke fractie, dat de RKSP vasthield aan het parlementaire constitutionele stelsel. Verschillende modaliteiten, compromissen, overleg waren mogelijk. Er mocht echter geen extremisme zijn, geen dictatuur in welke vorm dan ook. Geen stelsel waarbij de staat bepaalde en het individu bijzaak was.¹⁸¹ *De Tijd* maakte duidelijk dat zij de macht niet wenste te leggen bij de enkele ministers die toevallig aan het bewind waren: ‘...dat is een zuiver fascistische gedachtengang.’ De rechtsordering van het maatschappelijk leven moest niet plaats hebben ‘door een absoluut gezag dat zich uit in de absolute monarchie of in den dictatoriaal regeeringsvorm, doch slechts door de in de maatschappij levende groepen in al haar geleidingen’.¹⁸²

Ruimte voor andere opvattingen

In *De Tijd* kon bijna wekelijks, net als bij veel andere kranten, via persoverzichten kennis worden genomen van de mening van andere landelijke en regionale kranten. De selectie beperkte zich niet tot de katholieke pers. Ook werd regelmatig bericht over belangrijke politieke bijeenkomsten van andere partijen, waaronder de SDAP. Andere analyses en oordelen werden niet van de katholieke lezers weg gehouden. Eerder is geconstateerd dat verschillende opvattingen van redacteuren en correspondenten, bijvoorbeeld over het antisemitisme in Oostenrijk, in de krant aan bod kwamen. Met het fascisme was dat niet anders, zoals bleek uit verslagen van bijeenkomsten en studiedagen. Ook fanatieke aanhangers van het fascisme, zoals Wouter Lutkie, kregen de ruimte om hun mening kenbaar te maken.¹⁸³

De Tijd volgde, zoals ook Schrama constateerde¹⁸⁴, de lijn van de RKSP, maar stond daar niet kritiekloos tegenover en bood ruimte voor kritiek op de partijleiding. Een van die critici was prof. Veraart, die jarenlang had geijverd voor het inrichten van bedrijfsorganisaties op sociaal-economisch gebied. Deze hekelde het volstreekte gemis aan leiding in de RKSP die geen aandacht had voor zaken waar het werkelijk om ging, zoals decentralisatie en bezuiniging op de militaire uitgaven. Ook de katholieke pers moest het in dit verband ontgelden.¹⁸⁵ De kritiek van Veraart nam met het optreden van het extra-parlementaire kabinet Ruijs alleen maar toe. De democratie was door zo’n extra-parlementair kabinet

---

¹⁸¹ *De Tijd* (10 november 1928).

¹⁸² *De Tijd* (12 oktober 1932).

¹⁸³ *De Tijd* (14 november 1922, 28 november 1923, 28 februari 1925, 12 februari 1927, 14 januari 1928, 10 november 1928).

¹⁸⁴ Schrama, *Dagblad De Tijd*, 208-211.

¹⁸⁵ *De Tijd* (27 oktober 1924).

in een diep moeras terecht gekomen. Er werden ook geen pogingen gedaan de democratie op sociaal-economisch terrein te redden.¹⁸⁶

Corporatisme

Met deze kritiek werd al aangegeven dat de ideeën over een meer democratische bedrijfsorganisatie in een tijd dat de katholieken in de twintiger jaren aan de macht waren op de achtergrond waren geraakt. De stellingname van *De Tijd* was steeds geweest dat het parlementair stelsel niet moest worden veranderd, maar moest worden aangevuld met gedecentraliseerde corporatieve organen, zoals bepleit door Veraart.¹⁸⁷ De RKSP was vóór het instellen van sociale organen die belast zouden worden met uitvoering van sociale wetten, ter ontlasting van het overladen parlement. Sociale corporatieve organen met een sociale kamer en met vak- en beroepsorganisaties zouden een goede aanvulling kunnen vormen op het parlement, de politieke kamer.¹⁸⁸ Ook de bedrijfsorganisatie zou verder in die richting gestuurd kunnen worden, als het maar gebeurde in de geest van decentralisatie.¹⁸⁹ Deze verlangens maakten steeds deel uit van de katholieke verkiezingsprogramma's zonder dat dit in de praktijk ergens toe leidde. Pas in 1930 werd door de katholieke minister Verschuur een ontwerp op de Bedrijfsradenwet ingediend. Tegen deze wet had de rechtervleugel van de katholieke partij (o.a. Van Wijnbergen en Kortenhorst) bezwaren omdat de regering een te grote rol zou spelen en meer ruimte moest worden gegeven aan het bedrijfsleven. *De Tijd* stelde zich in deze discussie op achter de regering. Volgens bisschop Aengenent die zich ook met dit onderwerp bemoeide ging het er vooral om het sociale vraagstuk op te lossen en de maatschappelijke orde te herstellen.¹⁹⁰ Dit vergde een zekere staatsbemoeienis.

Fascisme in Nederland

Vanaf 1922 was 'het fascisme' niet meer iets dat alleen in Italië voorkwam maar konden de kranten ook melding maken van zich 'fascistisch' noemende personen en organisaties in Nederland zelf. Onder katholieke jongeren en katholieke intellectuelen was in de twintiger jaren sprake van een duidelijke interesse in fascisme, anti-parlementarisme en 'vernieuwing', zoals ook naar voren kwam in enquêtes van *De Beiaard* in 1924 en van *De Tijd* in 1930. *De Tijd* wees op de sympathie voor Mussolini onder Delftse en Leidse studenten en bij 'Strebers'

---

¹⁸⁶ *De Tijd* (18 december 1929, 20 november 1931).

¹⁸⁷ *De Tijd* (15 maart 1921, 12 oktober 1923, 10 januari 1925).

¹⁸⁸ *De Tijd* (30 mei 1923, 2 april 1924).

¹⁸⁹ *De Tijd* (10 januari 1925, 28 februari 1925).

¹⁹⁰ *De Tijd* (24 juni 1931, 1 augustus 1931, 19 augustus 1931, 21 augustus 1931, 28 november 1931).

onder de politici der bestaande partijen.¹⁹¹ Sommige katholieken verklaarden zich aanhanger van Mussolini, zoals de zich 'actualist' noemende dr. Emile Verviers, die zichzelf overigens als uitvinder van het fascisme bestempelde. Zijn tijdschrift *Katholieke Staatkunde* was een van de eerste Nederlandse fascistische publicaties die de aandacht trok. Volgens Verviers diende 'een radicale opruiming gehouden te worden én onder de instellingen, én onder de personen van het tegenwoordige regime.... En ten slotte is het ons ook steeds duidelijker geworden, dat de gewenschte veranderingen niet komen kunnen door overreding en door de groote massa te overtuigen, zooals vele moderne democratische Katholieken meenen, doch ook door geweldmiddelen. Het zwaard en de tuchtroede zullen ten laatste den doorslag moeten geven.... Trouwens, een maatschappij, die zou terugschrikken voor geweld en alleen uitkomst zou verwachten van de ziekelijke democratische methode der overtuiging, is reeds veroordeeld.'¹⁹² Om dat te bereiken was revolutie, was opstand tegen het wettig gezag gerechtvaardigd. *De Tijd* vond dit 'fascistisch geschrijf'.¹⁹³

Eind 1923 kwam *De Tijd* op deze kwestie terug via een uitgebreide bijdrage van de eerdergenoemde rechtsgeleerde Van der Grinten, die de vloer aanveegde met het blad *Katholieke Staatkunde* van Verviers en andere 'wilskrachtige mannen'. Dat blad was kennelijk uit op de vernietiging van de democratie en had niets met de katholieke staatsleer te maken. 'De Staatsleer van deze wilskrachtige mannen is een valsche leer. Zij is gevaarlijk om haar uitgangspunt en hare consequenties. De Katholieke Staatsleer vordert gehoorzaamheid aan het wettig gezag, d.i. het gezag, dat naar een objectief-redelijke beoordeeling der feiten als zoodanig moet worden erkend.'¹⁹⁴ Enkele dagen later berichtte *De Tijd*, dat het Episcopaat Verviers het recht ontzegde zijn blad nog langer '*Katholieke Staatkunde*' te noemen.¹⁹⁵

Volgens *De Tijd* kon het fascisme in Italië wel gedijen, maar was het in Nederland ten dode opgeschreven.¹⁹⁶ *De Tijd* moest niets hebben van het Nederlandse fascisme maar had wel aandacht voor de katholieke herstellbeweging. De

---

¹⁹¹ *De Tijd* (14 november 1922, 9 mei 1923, 23 mei 1923, 16 november 1923, 7 mei 1927, 7 januari 1928, 30 maart 1928, 18 maart 1929). In 1930 hield *De Tijd* ook zelf een enquête. Er werd geconstateerd dat onder jongeren sprake was van een negatieve houding ten opzichte van de parlementaire democratie en in het algemeen een negatieve houding ten opzichte van de liberale staat. In: *De Tijd* (20 februari 1930, 4 maart 1930, 7 maart 1930, 11 april 1930, 28 april 1930).

¹⁹² *Katholieke Staatkunde* (5 april 1923).

¹⁹³ *De Tijd* (13 april 1923, 14 april 1923, 20 april 1923, 17 mei 1923; *Het Volk*, 15 mei 1923; *De Tribune*, 17 mei 1923).

¹⁹⁴ *De Tijd* (28 november 1923).

¹⁹⁵ *De Tijd*, (1 december 1923).

¹⁹⁶ *De Tijd* (30 januari 1923, 26 april 1923, 9 mei 1923, 7 juli 1923, 8 september, 1923).

krant betreurde het dat de katholieke herstelbeweging zo nauw met het fascisme en zijn leider werd verbonden.¹⁹⁷ Met de term ‘Herstel’ werd volgens *Tijd*-redacteur Schlichting¹⁹⁸ ‘een brede en levendige beweging in vele landen van Europa aangeduid die zich verzetten tegen de krachten die de gezonde volksaard slopen en bezig zijn de christen volken te ontbinden’.¹⁹⁹ In een reeks lange artikelen benadrukte hij dat de maatschappij in verwording verkeerde en herstel behoefde. Vooral het socialisme was een bedreiging voor de christelijke maatschappij die berustte op gezin en eigendom. De werkelijk christelijke waarden in de maatschappij moesten worden hersteld.²⁰⁰

Beschouwing

De Tijd bood in haar kolommen ruimte aan verschillende opvattingen. Critici van de conservatieve politiek van de RKSP, zoals Veraart, kwamen aan bod maar ook aanhangers van de Herstelbeweging en het fascisme, zoals Lutkie. Dit kan worden opgevat als een teken van een liberaal redactiebeleid maar ook als een consequentie van de sterk uiteenlopende opvattingen over democratie en gezag binnen de Nederlandse katholieke in de twintiger jaren.

De Tijd had een ingewikkelde relatie met het fascisme. Alhoewel de krant zich regelmatig positief had uitgelaten over het fascisme in andere landen, was *De Tijd*, als het over Nederland ging, afkerig van het fascisme. De parlementaire democratie werd door *De Tijd* in de twintiger jaren krachtig verdedigd. De krant keerde zich tegen het idee van een sterke man en tegen een mogelijke (tijdelijke) dictatuur en pareerde zowel opvattingen van de coalitiepartners van de katholieke partij als opvattingen binnen eigen kring. De meest logische verklaring voor deze opstelling was de positie die de katholieken in de regering hadden veroverd.²⁰¹ Daarnaast was het moeilijk denkbaar dat de katholieken zouden kunnen instemmen met een dictator uit protestantse hoek. Niet alleen *De Tijd* maar ook andere katholieke kranten hielden vast aan de democratische verworvenheden die zoveel voor de Nederlandse katholieken hadden opgeleverd. De *Limburger Koerier* vatte de situatie kernachtig samen: ‘De katholieken in ons land, die onder de bekoring der autocratische gedachte zijn gekomen, mogen misschien wel bedenken, dat de autocratie in Nederland in ieder geval niet-

---

¹⁹⁷ *De Tijd* (23 mei 1923).

¹⁹⁸ L.Schlichting was in de dertiger jaren correspondent van *De Tijd* in Rome en van 1937-1943 hoofdredacteur van *De Tijd*.

¹⁹⁹ Volgens Zaal beoogde de ‘Herstelbeweging’ een herstel van de natuurlijke ordening van de maatschappij, die door de Franse revolutie was vernield. In: Zaal, *De Nederlandse Fascisten* (Amsterdam 1973), 61

²⁰⁰ *De Tijd* (22 augustus 1925, 24 augustus 1925, 26 augustus 1925, 28 augustus 1925).

²⁰¹ Luykx, *Andere katholieken*, 244.

katholiek, waarschijnlijk wel anti-katholiek zal zijn; en dat met het algemeen kiesrecht ook de vrijheid en gelijkheid op schoolgebied wel eens verloren zouden kunnen gaan'.²⁰²

De Tijd was gevoelig voor de aanhoudende kritiek op het parlementaire stelsel, ook in eigen kring, en sprak zich uit voor aanvullingen op dit stelsel, via functionele decentralisatie, sociale kamers en de invoering van bedrijfsorganisaties. De krant hield tegelijkertijd vast aan het principe van een gekozen parlement met de in Grondwet vastgelegde bevoegdheden. Pleidooien voor vormen van corporatisme namen overigens in de twintiger jaren bij *De Tijd* geen al te prominente plaats in. De discussie hierover werd met terughoudendheid gevoerd. Er werd ook geen relatie gelegd met de corporatistische experimenten in Italië. Al vaker is opgemerkt dat er een belangrijk verschil was tussen het corporatisme-concept van het Italiaanse fascisme en de corporatistische ideeën van de leiding van de R.K. Staatspartij. De fascistische corporatieve staat ging uit van corporaties in handen van de staat, terwijl in de benadering van de katholieken zo veel mogelijk aan gedecentraliseerde organen moest worden overgelaten.²⁰³

In *De Tijd* en het tijdschrift *De Beiaard* kwam naar voren dat, zeker in de beginjaren, het fascisme en met name de figuur Mussolini op veel sympathie mochten rekenen bij jonge katholieke studenten, schrijvers, dichters en kunstenaars die zich vaak groepeerden rond voor die tijd vernieuwende tijdschriften als *Roeping* en *De Gemeenschap*.²⁰⁴ Na de Tweede Wereldoorlog werd dit beeld in verschillende publicaties soms uitvergroet.²⁰⁵ Luykx was van oordeel dat de beeldvorming over de associatie van katholicisme met fascisme en van katholieken met fascistische bewegingen op een aantal punten zou moeten worden bijgesteld. Hij stelde vast dat er enkele groepjes en politieke bewegingen waren die men katholiek-fascistisch kon noemen, maar de betekenis hiervan wordt

---

²⁰² *Limburger Koerier* (10 december 1932).

²⁰³ Bots, *Christelijke democratie en Fascisme*, 11-12; Luykx, *Andere Katholieken*. 288-291.

²⁰⁴ *De Tijd* (14 november 1922, 9 mei 1923, 7 mei 1927, 30 maart 1928, 10 november 1928, 28 april 1930); *De Beiaard*, 1924. Deel I. Door de Nijmeegse hoogleraar Gerard Brom was een enquête gehouden onder katholieken, die een centrale rol speelden bij de opvoeding, vorming en opleiding van jonge katholieke mannen en vrouwen. Het overheersende aspect in de reacties op deze enquête was een zucht naar verandering en naar 'het nieuwe'. Niet alleen onder studenten, maar ook onder ambachtsleerlingen was sprake van anti-democratische neigingen en bewondering voor Mussolini. Brom constateerde dat er jongeren waren, die in één adem protesteerden tegen een straffe organisatie en pleitten vóór de dictatuur. Het fascisme zou een antwoord kunnen zijn op hun ontevredenheid.

²⁰⁵ Joosten, *Katholieken en Fascisme in Nederland*, 126, 194, 234, 249-260; Schöffner, 'De Nederlandse confessionele partijen 1918-1939', 47; E.H. Kossmann, *De Lage Landen*, 1976), 455, 462.

door hem nogal gebagatelliseerd.²⁰⁶ Op basis van de door mij geraadpleegde bronnen is mijn conclusie dat er in de twintiger jaren beslist sprake was van sympathie voor het fascisme en afkeer van de parlementaire democratie en de betuttelende houding van de leiding van de RKSP, vooral bij uit de katholieke elite afkomstige, jonge intellectuelen en kunstenaars. Hiermee is niet gezegd dat die sympathie voor het fascisme niet ook aanwezig was bij protestantse en liberale jongeren. De katholieke jongeren uitten zich echter nadrukkelijker en organiseerden zich.

De houding van het dagblad *De Tijd* ten aanzien van dictatuur en fascisme in Nederland verschilde aanzienlijk van de oordelen die in dezelfde krant werden gegeven over andere landen. Er was een belangrijk verschil tussen sympathie voor fascistische ideeën en de bewondering voor Mussolini, Primo de Rivera en Horthy en het metterdaad ondersteunen van fascisme en dictatuur in Nederland. Die dubbelzinnigheid kwam in de krant in de gehele periode naar voren en zou gemakkelijk aanleiding kunnen geven tot een verdenking van opportunisme; dit gelet op de positie die de katholieken in Nederland dankzij de parlementaire democratie met veel moeite hadden veroverd. Toch waren de beschouwingen in *De Tijd* tegen het fascisme en vóór de parlementaire democratie en de rechtsstaat in Nederland vaak van principiële aard. Alhoewel veel artikelen in de krant over Italië, Spanje, Hongarije en Oostenrijk anders konden doen vermoeden, werden voor Nederland zelf dictatoriale en fascistische ideeën niet door *De Tijd* gesteund.

---

²⁰⁶ Luykx, *Andere katholieken*, 268, 284.

De Standaard

Door *De Standaard* werd het fascisme duidelijk afgekeurd, maar het had wel zijn verdienste. Als het over het krachtig aanpakken van problemen ging, kon de Nederlandse regering nog wel wat leren van Lenin, Noske, Mussolini of Primo de Rivera.²⁰⁷ Veel dictatoriale maatregelen in Italië hadden een heilzame uitwerking gehad.²⁰⁸ Fascisme was niet geschikt voor Nederland, maar er waren beslist aspecten die de moeite waard waren, ook voor Nederland.

Sterke leiding, maar geen dictatuur

Er was geen plaats voor een Mussolini in Nederland, maar er was wel behoefte aan meer orde en gezag. De krant betoogde voortdurend dat een harde aanpak nodig was en dat de zittende Nederlandse regering te zwak was en geen orde op zaken stelde op financieel en politiek gebied. Een regering moest gezag uitstralen en zorgen voor rust en orde. Het probleem met de parlementaire democratie in Europa was dat de politici de kiezers de waarheid niet durfden te vertellen en dat de politieke leiders slap waren. Staatsgrepen, zoals die van Hitler in München, waren alleen mogelijk indien een land werd geregeerd door een machteloze regering, die de moed miste om de werkelijkheid van de toestand in de wereld onder ogen te zien.

In Nederland was, volgens *De Standaard*, sprake van een bewind, dat aarzelde om de grote problemen aan te pakken. Een van die problemen was de verdediging van Indië.²⁰⁹ Volgens de krant was er voortdurend sprake van ondermijning van gezag in staat en maatschappij. De oorzaak daarvan moest gezocht worden in de revolutionaire beginselen van de Franse revolutie en het verbreken van de oude band tussen Kerk en Staat.²¹⁰

In 1925 was eindelijk een kabinet Colijn tot stand gekomen, dat zou moeten beantwoorden aan alle eisen die de krant eerder aan een krachtige regering had gesteld. Dit kabinet kwam op 11 november 1925, nog maar drie maanden na haar aantreden, reeds ten val doordat de Tweede Kamer besloot de financiering van het gezantschap bij het Vaticaan te beeindigen.

Het is van belang op de berichtgeving en commentaren over deze crisis wat uitvoeriger in te gaan omdat dit de positie van *De Standaard* verduidelijkt ten opzichte van de parlementaire democratie, de roep om een dictator, de christelijk-historische coalitiepartner, het anti-papisme en de sociaal-democratie.

---

²⁰⁷ *De Standaard* (24 september 1923).

²⁰⁸ *De Standaard* (28 oktober 1925).

²⁰⁹ *De Standaard* (driestar artikel 12 september 1923, driestar art. 7 november 1923, driestar art. 10 november 1923; 22 november 1923).

²¹⁰ *De Standaard* (17 oktober 1925).

De Standaard was zeer ongelukkig met de val van het kabinet Colijn, waardoor een einde kwam aan een rechtse coalitie die zeven jaar had geregeerd. Hevige kritiek werd uitgeoefend op de CHU-leider Snoeck Henkemans, die ruwheid en onbeholpenheid werd verweten. ‘Het optreden van de Christelijk-Historischen in dit debat was beneden de eischen, die men op zulk een critiek oogenblik kan stellen aan een ernstige politieke partij.’ Degenen, die zich zo bezorgd maakten over de goede gang van zaken in het parlement brachten, volgens de antirevolutionaire krant, het parlementaire stelsel een geduchte knauw toe. De krant was van mening dat er sprake was van een hetze tegen Colijn. Suggesties uit linkse hoek, in het bijzonder van *Het Volk*, dat over Colijn sprak als over een mogelijk dictator, werden gedeceideerd van de hand gewezen. Colijn was een onwaarschijnlijk figuur voor een dictator, hij handelde steeds ‘in overeenstemming met de constitutioneele parlementaire zede’ en bovenal Colijn was een antirevolutionair.²¹¹ Op dat punt konden de politieke partijen nog heel wat leren van de Engelse situatie waar politieke tegenstanders veel meer respect voor elkaar hadden en goede vriendschappelijke verhoudingen tussen politieke tegenstanders niet zeldzaam waren. In dat opzicht was de politieke strijd in Nederland beneden het goede peil gezonken.²¹² Aan de twee oplossingen van de crisis die Snoeck Henkemans in *De Telegraaf* had genoemd: ‘Mussolini of chaos’, maakte de krant weinig woorden vuil: Zo erg is het niet, maar men moet het ook niet zo ver laten komen.

In de daaropvolgende weken werd de kritiek op de CHU alleen maar harder. Het doorzetten van anti-papistische maatregelen zou de samenwerking van de drie christelijke partijen ter beveiliging van de geloofsvrijheid kunnen verbreken, maar ook tot een andere samenwerking kunnen leiden. Volgens partijleider Heemskerk was rechtse samenwerking nodig voor het behoud van de geestelijke vrijheid. ‘Het is de verblinding van het anti-papistische deel van de bevolking dat het dat niet begrijpt.’²¹³

Wat de oplossing van de crisis betrof, wenste *De Standaard* een parlementair meerderheidskabinet. Daarbij waren er maar twee mogelijkheden, het herstel van de oude coalitie of de variant van de ‘uiterste noodzaak’.²¹⁴ *De Standaard* noemde zo’n regering van liberalen, katholieken en sociaal-democraten theoretisch mogelijk om vervolgens in alle toonaarden op de dwaasheid daarvan te

---

²¹¹ *De Standaard* (hoofdartikel ‘Ebbe in de democratie’, 8 oktober 1927; driestar artikel 14 oktober 1927).

²¹² *De Standaard* (driestar hoofdartikel 4 december 1925).

²¹³ *De Standaard* (driestar hoofdartikel 13 november 1925, driestar hoofdartikel 16 november 1925, 17 november 1925, driestar hoofdartikel 18 november 1925, bijdrage van mr. Heemskerk, 17 december 1925).

²¹⁴ *De Standaard* (2 december 1925).

wijzen. De sociaal-democratie plaatste zich tegenover het christelijk geloof, maar in het bijzonder tegenover het rooms-katholicisme. Bedacht moest ook worden dat achter het rumoer van de belofte van de sociaal-democratie de zwarte schaduw van Rusland oprees. ²¹⁵ Liberalisme en socialisme behoorden, volgens de krant, tot één familie. Uiteindelijk zou het allemaal leiden tot geestelijke dwang. In dat verband werd fel uitgehaald naar het ‘staatsgreep artikel’ van de liberaal Treub in *De Telegraaf*. Volgens *De Standaard* had Treub in een kwade bui een staatsgreep aanbevolen. ‘Allicht stond hem zoiets als de zegepraal van het fascisme voor ogen.’ De krant herinnerde aan november 1918. Er was tussen Troelstra en Treub weinig verschil. Troelstra begeerde de revolutie, Treub wenste de contra-revolutie. De conclusie was dat de vrijheid het beste bewaard kon blijven ‘onder de schuts der Christelijke coalitie, die zich vóór alles lijnrecht stelt tegenover het revolutionair beginsel’. ²¹⁶

De uiteindelijke oplossing, een extra-parlementair kabinet onder leiding van de christelijk-historische politicus De Geer, had iets ‘gewrongens’. Dit kabinet, dat buiten Colijn om tot stand was gekomen, kreeg weliswaar het vertrouwen, maar wel werd duidelijk gemaakt dat de antirevolutionairen ‘door geen banden met dit kabinet verbonden’ waren. ²¹⁷

Afkeer van de sociaal-democratie

Een constante in de commentaren van *De Standaard* in de twintiger jaren was de fundamentele afkeer van de sociaal-democratie. Terugblikkend op de gebeurtenissen in november 1918 stelde *De Standaard* vast dat de sociaal-democraten om hun ‘machtspositie’ in de arbeiderswereld te behouden, zich voortdurend gedwongen voelden naar links op te schuiven. ²¹⁸ De acties van de sociaal-democraten tegen de Vlootwet in 1923 waren een nieuw bewijs van hun onbetrouwbaarheid. Bovendien grepen zij steeds weer terug op het beginsel van de klassenstrijd en het kweken van haat tegen de ondernemers, vooral wanneer het wat minder ging met de economie. ‘En dit alles kan geen andere bedoeling hebben dan het scheppen van een revolutionaire situatie’. Zo’n houding zou, volgens *De Standaard*, de lust tot fascistische daden alleen maar kunnen vergroten en versterken. De krant wees er op dat er in Nederland voldoende leden van de bourgeoisie waren die graag de voorbeelden van Italië en Spanje zouden willen volgen. *De Standaard* riep op tot waakzaamheid en herinnerde er

---

²¹⁵ *De Standaard* (25 november 1925, driestar hoofdartikel 27 november 1925, 30 december 1925).

²¹⁶ *De Standaard* (hoofdartikel 19 januari 1926, 21 januari 1926, driestar artikel 22 januari 1926).

²¹⁷ *De Standaard* (5 maart 1926); Brand, *Gevalen op het Binnenhof*, 97.

²¹⁸ *De Standaard* (20 maart 1920, driestar hoofdartikel 25 maart 1920).

aan dat Troelstra in 1903 en in 1918 de anti-revolutionaire partij op zijn weg had gevonden. Ook in de toekomst zouden de antirevolutionairen paraat staan.²¹⁹

De krant achtte het gevaar levensgroot dat, als het de sociaal-democraten zou lukken de leiding van Nederland in handen te krijgen, zij uiteindelijk de communistische weg op zouden gaan.²²⁰ *De Standaard* ging zo ver, de sociaal-democraten ‘onze fascistten’ te noemen. De krant reageerde met die opmerking op een betoog van de sociaal-democraat Vliegen, die gewelddadige taal had uitgeslagen omdat kamerontbinding werd geweigerd. Wat de sociaal-democraten in 1918 wilden, was fascisme. Wat zij in Nederland ‘democratie’ noemen, is niets anders dan het Italiaanse fascisme.²²¹ De krant wees er op dat de sociaal-democraten de daad van november 1918 nooit hadden verloochend en dat nooit de verzekering was afgegeven dat zij niet nog eens ‘een nieuwe aanslag op onze nationale goederen’ zouden wagen.²²² De sociaal-democratie kon, volgens de antirevolutionaire krant, niet aan de invloed van het communisme ontsnappen. Daarvan getuigden de grote stakingsacties in Oost-Groningen, waar de sociaal-democraten in communistisch vaarwater terecht waren gekomen en hun ware karakter hadden getoond. Met de sociaal-democraten in het buitenland was het niet anders, zoals overduidelijk bleek bij de gewelddadige opstanden in Wenen in juli 1927. *De Standaard* concludeerde dat de politiek van de sociaal-democraten tot niets anders leidde dan tot tirannie. Er was in dat opzicht geen verschil met het communisme te ontdekken.²²³

De Standaard zette deze lijn in het begin van de dertiger jaren voort, bleef teruggrijpen op het verleden en herinnerde er, ook toen nog, aan dat de sociaal-democraten in november 1918 pas inzagen dat er geen revolutionaire situatie aanwezig was, nadat de regering de Vrijwillige Landstorm had ingeschakeld.²²⁴

---

²¹⁹ *De Standaard* (2 oktober 1923, driestar artikel 3 november 1923).

²²⁰ *De Standaard* (driestar hoofdartikel, 11 februari 1925, 20 februari 1925).

²²¹ *De Standaard*, (driestar hoofdartikel, 3 maart 1926). De *Standaard* reageerde hier op een rede van Vliegen waarover *Het Volk* op 1 maart 1926 als volgt berichtte: ‘Zoo voortgaan kunnen wij niet. Dan komt het gevaar van het fascisme sterker naar voren en dat kunnen de arbeiders en arbeidstersvrouwen, die politieke democratie wisten te veroveren, niet zonder meer laten gaan. Als men de democratie wil vermoorden, zal men er voor moeten vechten. Met den mond zeker, maar als het niet anders kan, ook met de vuist (luid applaus). Wij zullen ons het wapen der democratie niet zonder meer laten ontnemen.’; *De Standaard* (driestar artikel, ‘Vermomd bolsjewisme’, 2 november 1928; hoofdartikel, 15 november 1928; hoofdartikel ‘Het ziekte-bulletin’, 29 november 1928).

²²² *De Standaard* (hoofdartikel ‘Een nationale instelling’, 4 oktober 1928).

²²³ *De Standaard* (driestar hoofdartikel 14 juni 1929, driestar hoofdartikel 25 juni 1929, driestar hoofdartikel 23 oktober 1929, driestar hoofdartikel 27 november 1929).

²²⁴ *De Standaard* (18 maart 1930, 15 april 1932).

De SDAP ‘blijft een partij van het geweld. In zekere zin gevaarlijker dan het bolsjewisme, omdat het dit revolutionaire geweld niet openlijk toont, maar het achter de hand houdt’.²²⁵

Communistisch gevaar

De opstanden in Indië in november 1926 waren, volgens *De Standaard*, een communistisch complot en een gevolg van aanhoudende ontoelaatbare communistische propaganda. De krant fulmineerde tegen de socialistische pers die deze opstanden toeschreef aan minder tactvol optreden van ambtenaren en aan de slechte economische toestand. Het zou duidelijk moeten zijn dat deze opstanden van ‘Moscovitisch maaksel’ waren. Socialistische en vrijzinnige geesten waren kennelijk niet in staat ‘de vreeselijke diepte van dit revolutionaire optreden te peilen’.²²⁶ *De Standaard* was het met de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* eens dat Mekka wel eens een heel belangrijke rol zou kunnen spelen bij de invloed die Moskou uitoefende in Indië. De bedevaartgangers uit Indië zouden in Mekka ten prooi vallen aan de invloed van Moskou. ‘Het communisme sijpelt langs de wegen der bedevaart’ Nederlands-Indië binnen. De liberale krant signaleerde in 1927 een ‘Islam-probleem’, waarvan het einde nog niet in zicht was.²²⁷ De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was er weliswaar van overtuigd dat de islam onverenigbaar was met het communisme, maar onderkende dat beide bewegingen los van elkaar konden optreden tegen het koloniaal gezag. De krant was vooral beducht voor de communistische propaganda en het besef van de communisten dat de islam in de koloniale strijd een krachtig bindmiddel kon zijn.²²⁸ Volgens de regering lag de oorzaak van de opstanden bij de actie van de communisten, een mening die gedeeld werd door vrijwel alle kranten, die ook hard optreden tegen de extremisten bepleitten.²²⁹ De houding van de sociaal-democraten in deze kwestie werd door *De Standaard* tweeslachtig genoemd. Het harde optreden van het gezag tegen de opstandelingen en het vestigen van

---

²²⁵ *De Standaard* (driestar hoofdartikel 13 juni 1930; 19 juli 1930; driestar hoofdartikel 19 mei 1932).

²²⁶ *De Standaard* (binnenland, 15 november 1926; driestar 15 november 1926; binnenland, 17 november 1926; hoofdartikel ‘Met kracht weerstaan, 18 november 1926).

²²⁷ *De Standaard* (hoofdartikel, 6 oktober 1927). Gereageerd werd op de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (hoofdartikel ‘Mekka na Moskou’, 3 oktober 1927).

²²⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (3 juni 1924; 12 juni 1924; 8 maart 1925; 13 februari 1927; 18 september 1927).

²²⁹ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1 februari 1924, 30 juni 1928, 5 september 1928; 3 juli 1929); *De Telegraaf* (12 april 1926, 16 november 1926, 20 december 1926, 23 december 1926, 26 januari 1927); *De Tijd* (15 oktober 1926, 13 november 1926, 2 juni 1926, 20 december 1926); *De Nederlander* (16 november 1926; hoofdartikel ‘Onrust in Indië, 22 november 1926; hoofdartikel ‘Europa solidair’, 25 februari 1927)

een interneringskamp in Boven-Digoel werden door de sociaal-democratische woordvoerders in het parlement bekritiseerd, maar de 'misdadige woelingen' werden niet afgekeurd.²³⁰

Democratie, corporatisme en christelijk gezag

Ook na de totstandkoming van het extra-parlementaire kabinet De Geer bleef *De Standaard* ijveren voor een parlementair kabinet. Aan de extra-parlementaire kabinetten zou een eind moeten komen omdat anders de band met de volksvertegenwoordiging steeds losser zou worden. Het parlementaire stelsel was vooral door extra-parlementaire kabinetten aangetast en steeds meer in de knel gekomen tussen communisme en fascisme. Indien er een minister-president zou komen, die daartoe aanleg had, dan was de kiem aanwezig voor een dictatuur. Het gevaar van een dictatuur was echter vermoedelijk niet aanstaande, 'omdat de Nederlandse bodem en het Nederlandse klimaat zich nu sinds vele jaren slecht tot het kweken van een dictator hebben geleend'. Om het parlementaire stelsel te redden en een gezond democratisch leven te behouden of te verkrijgen was een parlementaire meerderheid nodig die waarborg bood voor handhaving van gezag en vrijheid naar anti-revolutionaire trant. Anders was het met de politieke en geestelijke vrijheid gedaan.²³¹

De Standaard had veel kritiek op de parlementaire democratie, maar was, evenals *De Tijd*, van oordeel dat het gekozen parlement een belangrijke functie had. Naast individuele vertegenwoordiging moest echter ook sprake zijn van een meer organische vertegenwoordiging.²³² In de organische gedachte van de corporatieve staat, zoals die in Italië was uitgewerkt, waren voor anti-revolutionairen aantrekkelijke elementen aanwezig.

De krant benadrukte nog eens dat de anti-revolutionairen nooit een groot voorstander waren geweest van het individualistische kiesrecht, dat als een van de grondgedachten van het liberalisme werd beschouwd. In het liberalisme ontbrak elke organische gedachte, elke waarborg voor de behartiging van de belangen van de hele maatschappij, in al haar geledingen. Op dat punt sprak de Italiaanse corporatieve staatsidee *De Standaard* zeer aan. De voortgaande verworping op economisch gebied, de afnemende invloed van de parlementen die waren gebaseerd op het algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht, verergerd door het stelsel van de evenredige vertegenwoordiging, vroegen om bezinnig en vernieuwing. Geen land kon zich, volgens de krant, op den duur onttrekken aan

---

²³⁰ *De Standaard* (26 oktober 1927, 18 oktober 1928); *Het Volk* (11 september 1928, 20 december 1928, 21 december 1928, 29 december 1928).

²³¹ *De Standaard* (27 november 1930, 12 december 1930).

²³² *De Standaard* (driestar artikel, 3 juli 1929).

het zoeken naar nieuwe wegen. Het individualistisch-liberalistisch stelsel had zijn beste tijd gehad. Bij het zoeken naar nieuwe politieke vormen kon een leerzaam voorbeeld, zoals het Italiaanse corporatisme, heel nuttig zijn.²³³ Ook in de Tweede Kamer pleitten de anti-revolutionairen daarna voor een organisch systeem. *De Standaard* was van oordeel dat niemand het begrip ‘democratie’ kon claimen. Volgens sommigen was het evenredig kiesrecht democratisch, maar de krant vroeg zich of waarom ‘een organisch systeem niet democratisch zoude zijn’.²³⁴ Concrete stappen in die richting bleven echter uit.

Het pleidooi voor corporatisme paste bij de eigen opvattingen van *De Standaard* over ‘democratie’. De krant verzette zich tegen de opvatting dat ‘democratie’ de regering van het volk door het volk was, dat de wil van het volk bepalend was en dat deze wil werd uitgesproken door de meerderheid. Dit werd gezien als een zuiver revolutionaire opvatting. De antirevolutionairen waren voor een zo krachtig mogelijk meeleven en meespreken van het volk in al zijn geledingen op politiek en sociaal gebied. Die visie vond *De Standaard* bij uitnemendheid democratisch. Waar het bij een gezonde interpretatie van het woord democratie op aankwam was het al of niet bestaan van een gezonde volksinvloed. Die was het beste gegarandeerd onder een rechts bewind.²³⁵ Volgens Colijn was het Nederlandse volk ‘een volk met een rijke historie, met een ontwikkeld politiek bewustzijn, in staat om zich volkomen rekenschap te geven van wat het ervaart’. Bij zo’n volk had de overheid de plicht het volk in staat te stellen zich uit te spreken, om het te consulteren in alles wat zijn belangen raakte. Daarbij zou de overheid regels kunnen stellen voor de toekenning van het kiesrecht aan individuele personen of corporaties.²³⁶ Het parlement diende echter geen echte beslissingsbevoegdheid te hebben. De regering diende de macht in handen te hebben maar de regering had wel de plicht en de verantwoordelijkheid het volk via het parlement te consulteren. De regering moest leiden en regeren; de vrijheid kon alleen gehandhaafd worden als er een sterk gezag was.²³⁷

Aan zo’n sterk gezag dienden wel eisen te worden gesteld, want aan de rechtmatigheid van het gezag mocht niet worden getwijfeld. *De Standaard* achtte het een uitgemaakte zaak dat alleen het christendom de ware grond van het gezag aanwees.²³⁸ Het land kon daarom alleen geleid worden door een christelijk politicus, bij voorkeur uit antirevolutionaire kring.

---

²³³ *De Standaard* (11 februari 1928).

²³⁴ *De Standaard* (hoofdartikel ‘Wat is “democratie”?, 24 oktober 1929).

²³⁵ *De Standaard* (3 december 1925, 24 oktober 1929).

²³⁶ *De Standaard* (25 februari 1932).

²³⁷ *De Standaard* (8 december 1925, driestar hoofdartikel, 27 juni 1930).

²³⁸ *De Standaard* (28 november 1925, 1 december 1925).

In december 1932 ging *De Standaard* nog een stap verder. Het parlement zou zich moeten voegen naar de eisen van de AR partij omdat anders een dictatuur onvermijdelijk zou zijn. De krant wees er op dat het parlementaire stelsel overal in gevaar was. Als het parlement krachtig met de regering zou meewerken, zou de kritiek verstommen en zou het parlement haar verloren prestige herwinnen. Het parlement liet het afweten als het om de noodzakelijke bezuinigingen ging. Alleen de partijen ter rechterzijde durfden de verantwoordelijkheid voor moeilijke beslissingen aan. 'Indien de groote meerderheid van ons volk niet leert verstaan, dat alleen die volksvertegenwoordiging, die de demagogie afwijst en zich met kracht kan keeren tegen allerlei waandenkbeelden en volksverleiding, haar roeping kan vervullen, zullen ook wij een droeve bijdrage leveren tot staving van de stelling, dat het parlement zijn tijd heeft gehad en dat er voor Europa niets anders in de toekomst is weggelegd dan de dictatuur.'²³⁹

Fascisme in Nederland

Voor de zich in Nederland ontwikkelende fascistische bewegingen had *De Standaard* geen goed woord over. Aanvankelijk vond de krant dat de fascistische groepjes in Nederland niet serieus konden worden genomen. Vanaf 1930 begon de krant zich, mede door de effecten van de crisis op de bevolking, over deze ontwikkeling toch wel zorgen te maken. Het fascisme was on-Nederlands, maar in moeilijke tijden konden sommigen uit hun evenwicht raken. *De Standaard* noemde de fascistische organisaties 'woekerplanten, die in moeilijke dagen plegen uit te botten' en constateerde dat de Nationaal Socialistische Arbeiderspartij vooral wilde uitblinken door een hetze tegen de Joden. 'Als zodanig is deze plant al dadelijk niet van Nederlandsche bodem. De Joden in ons land waren van ouds stoere Oranjeklanten en muntten uit door burgerzin en arbeidzaamheid.'²⁴⁰

Beschouwing

De commentaren van *De Standaard* gingen, meer dan die in andere kranten, altijd uit van een brede, internationale visie. De analyses en commentaren waren, in tegenstelling tot de vaak door Colijn zelf geschreven asterisken, meestal zeer uitvoerig en in de regel zonder veel nuances en verrassende inzichten. Ze borduurden voort op een aantal constante thema's, zoals de bepalende rol van het christelijk geloof in handelen en politiek. Het was de missie van de antirevolutionairen het land te regeren, het socialisme en het communisme te bestrijden, te zorgen voor een solide financieel beleid, het vrije ondernemerschap te be-

---

²³⁹ *De Standaard* (12 december 1932).

²⁴⁰ *De Standaard* (27 november 1930, 25 januari 1932, 27 december 1932).

schermen, de koloniën te behouden en te gebruiken, en in het algemeen te zorgen voor orde en gezag. Verwezen werd naar goede en slechte voorbeelden in andere landen en naar de lessen uit de geschiedenis. Alhoewel de krant zich steeds keerde tegen het fascisme in Europa als beweging, bestond bewondering voor een aantal aspecten van het fascisme, zoals het handhaven van orde en gezag, de strijd tegen communisme en socialisme, het krachtig aanpakken van binnenlandse problemen en het invoeren van corporatistische organen.²⁴¹

De Standaard voerde vanaf 1918 een niet aflatende campagne tegen de sociaal-democratie. Keer op keer werd herinnerd aan de revolutie van Troelstra. Voortdurend werd gewezen op feiten en gebeurtenissen die de onbetrouwbaarheid van de sociaal-democraten moesten aantonen. De sociaal-democratie werd gezien als wegbereider van het communisme. Alle aanhankelijkheidsbetuigingen van sociaal-democratische leiders aan de parlementaire democratie waren in de ogen van *De Standaard* niets waard. Uiteindelijk zou het allemaal leiden naar Moskou, naar het vernietiging van de persoonlijke en geestelijke vrijheid. Deze campagne moest er ook toe dienen de katholieken voor te houden dat zij nooit met de sociaal-democraten in zee moesten gaan.

In *De Standaard* kwam de anti-revolutionaire partij naar voren als een hecht bastion. Diverse vleugels kwamen, zoals dat in *De Tijd* wel het geval was, niet aan bod of waren niet of minder nadrukkelijk aanwezig. De katholieken werden door *De Standaard*, zeker rond de Gezantschaps crisis, voorzichtig en met egards behandeld. Helder was dat voor de vorming van een rechts meerderheidskabinet samenwerking met de katholieken een voorwaarde was. Samenwerking met de christelijk-historischen was een basisgegeven in de twintiger jaren, maar op die relatie zat veel meer spanning. De CHU en haar krant *De Nederlander* werden grote verwijten gemaakt. Door toedoen van de CHU was het eerste kabinet Colijn gevallen en was een extra-parlementair kabinet tot stand gekomen, waar Colijn buiten was gehouden.

De twee protestantse partijen hadden elkaar nodig, maar de protestantse ‘zuil’ was absoluut geen eenheid.

In de hoofdredactionele artikelen van *De Standaard* kwam de Anti-Revolutionaire Partij naar voren als een partij die zich verheven voelde boven andere partijen. Die houding is moeilijk los te zien van Colijn, in het interbellum de enige Nederlandse politicus van internationale allure die, zoals eerder is geconstateerd, zich in

---

²⁴¹ *De Standaard* (hoofdartikel, 11 februari 1928).

daadkracht, leiderschap en politiek inzicht van andere politici onderscheidde.²⁴² Colijn werd door andere kranten en partijen gerespecteerd, maar hij was, door zijn dominante houding en het superioriteitsgevoel dat hij uitstraalde, niet geliefd.²⁴³ Colijn werd door de meeste kranten gezien als de enige politicus die in Nederland een rol zou kunnen spelen zoals Mussolini in Italië. Het evenaren van diens populariteit in de twintiger jaren was echter ondenkbaar. Colijn zelf probeerde een en andermaal duidelijk te maken dat hij die rol in Nederland ook niet wilde vervullen en dat hij zich gebonden achtte aan de Grondwet.²⁴⁴ Uit alles bleek echter dat een opdracht van de Koningin om de leiding van het land met ferme hand over te nemen met volle overtuiging zou worden aanvaard.

---

²⁴² Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 28-30; Herman Langeveld, *'Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel Een 1869-1933* (Amsterdam, 1998), 332-333; Verhagen, *Toen de katholieken Nederland veroverden*, 232, 274.

²⁴³ Woltjer, *Recent Verleden*, 110-111; Verhagen, *Toen de Katholieken Nederland veroverden*, 219, 232.

²⁴⁴ Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 30; Langeveld, *Schipper naast God*, 26.

De Nederlander

De Nederlander stelde zich nadrukkelijk op als een verdediger van de ‘democratie’ en de ‘vrijheid’, waarbij deze begrippen moesten worden verstaan als het verdedigen van de constitutionele democratie, de monarchie van het Huis van Oranje, nationale onafhankelijkheid, geestesvrijheid en een sterke positie voor het christelijk geloof. De krant keerde zich tegen de grote bedreigingen van haar democratische kernwaarden: het fascisme van rechts en het communisme van links.

Burgerwacht tegen het linkse gevaar

Na de oorlog was *De Nederlander* in de ban van de gevaren van het bolsjewisme, vooral nadat in Nederland de Communistische partij zich had aangesloten bij de Communistische Internationale. Daarmee was Nederland een officieel propagandaveld geworden van het bolsjewisme. De krant waarschuwde voor de dictatuur en de bedreiging van de vrijheid en de grondrechten die in Rusland verloren waren gegaan en kwam op voor het vrije leven van de Nederlander ‘onder het gezag van een democratisch Koningschap, dat niemands rechten schendt, maar die van allen verzekert’.²⁴⁵

De angst voor het communisme en de herinnering aan de gebeurtenissen in november 1918 waren voor *De Nederlander* goede redenen om consequent te pleiten voor het verstrekken van subsidies aan de Vrijwillige Landstorm en de Burgerwachten. De krant liet de commandant van de Haagse Burgerwacht uitgebreid aan het woord. Deze meende dat de communist Van Ravesteyn in de Tweede Kamer de spijker op zijn kop had geslagen, toen hij had betoogd ‘dat deze instituten de eenige werkelijk gewapende machtsformatie vormden, waarover de bezittende klasse op het oogenblik kan beschikken’. Deze organisaties dienden het algemene belang. In 1918 ging alles nog in een traag tempo, maar de ervaringen in Hongarije en Saksen hadden geleerd dat door revolutionaire, ‘voor geen bloed en gruwelen terugdeinzende’ bendes verrassend en snel kon worden opgetreden. In die omstandigheden was het van het grootste belang dat een gewapende burgerwacht meteen kon reageren.²⁴⁶

---

²⁴⁵ *De Nederlander* (12 april 1919).

²⁴⁶ *De Nederlander* (bijdrage generaal Ph. Weber, 23 december 1924)

Tegen het fascisme

Het gevaar van communisme en socialisme was in Italië door Mussolini ingedamd. ²⁴⁷ *De Nederlander* moest, afgezien daarvan, niets hebben van het brute machtsidee van de dictator Mussolini en van het fascisme, zoals dat zich in Europa ontwikkelde. In Nederland zou zo'n aanpak niet mogelijk zijn. 'Nuchtere, kritisch aangelegde volken zullen zich daartoe niet gemakkelijk laten vinden.' Het gebruik van geweld en de aantasting van de vrijheid werden veroordeeld. ²⁴⁸

Pas rond 1925 begon *De Nederlander* het fascisme als een stroming te zien waarmee rekening moest worden gehouden. Het verkiezingsmanifest van de Christelijk-Historische Unie getuigde tegen het fascistisch gevaar. Er werd op gewezen dat de kring die Mussolini bewonderde en die uit de hoogte neer keek op het parlement groter was dan wel werd gedacht. De kritiek van Mussolini op het parlementaire stelsel sloot aan bij bezwaren uit die kring op het algemeen kiesrecht en het grote aantal partijen in de Tweede Kamer. Erkend werd dat er ook onder de CHU-leden aanhangers van die gedachte waren. Het gezagsbeginsel van de Unie bracht immers risico's met zich mee. 'Gezagsmensen worden licht aangetrokken door een krachtfiguur, die het gezag weet te veroveren en te hanteeren, zij het zelfs langs onwettigen weg en met schending van de rechten der gekozen volksvertegenwoordiging.' De vrienden van de Unie, die stille bewonderaars van het fascisme waren, werden ernstig gewaarschuwd. 'Tenzij zij zich bekeeren, zullen zij elders hun sympathie moeten plaatsen. De Unie verfoeit elk grijpen naar de macht als revolutionair en mitsdien ingaande tegen de ordening Gods.'.... 'De Unie verwerpt alle fascisme, ook in den gematigden vorm, die schijnbaar den koning erkent en het parlement handhaaft.' De krant hoopte, dat wanneer van de nationaal-socialistische levensbeschouwing iets naar Nederland mocht overwaaien, daartegen in christelijke kringen met scherpe stelling genomen zou worden. ²⁴⁹

Vóór 1933 was *De Nederlander* echter nog niet erg bevreesd voor dit 'overwaaien'. Van alle kranten besteedde zij de minste aandacht aan fascistische bewegingen in Nederland zelf. De sociaal-democraten zagen 'spoken, wanneer ze spreken of schrijven over de fascistische beweging hier te lande'. ²⁵⁰

---

²⁴⁷ *De Nederlander* (4 september 1923).

²⁴⁸ *De Nederlander* (15 september 1923, 18 september 1923).

²⁴⁹ *De Nederlander* (13 februari 1931).

²⁵⁰ *De Nederlander* (4 oktober 1932).

Geen experimenten

Slotemaker de Bruïne, de vice-voorzitter van de CHU, constateerde dat er sprake was van een niet aflatende kritiek op de werking van het parlementaire stelsel en de evenredige vertegenwoordiging. Hij verwees onder meer naar de 'niet malsche oordeelen' van de 'Nationale Unie', een gezelschap van vooraanstaande figuren uit protestantse en conservatief liberale hoek dat staatkundige hervormingen eiste en het parlementair-democratische staatsbestel afwees.²⁵¹ De CHU-leider wilde aan die kritiek niet meedoen, maar vond wel dat naar oplossingen moest worden gezocht. Het parlementaire stelsel en de democratie zouden zich slechts kunnen handhaven indien de verantwoordelijkheden scherp werden afgebakend. De democratie moest zich bepalen tot de grote lijnen en de kiezers dienden niet te beslissen over zaken waar zij niet over konden beslissen.²⁵²

De Nederlander benadrukte de verantwoordelijkheid van de gekozen leden van het parlement. De democratie zou alleen kunnen overleven met een stelsel van indirecte democratie, waarbij vertegenwoordigers via een partij en een programma werden gekozen. Vormen van directe democratie, zoals het referendum, werden falikant afgewezen, omdat een referendum de positie van de volksvertegenwoordiger zou ondermijnen, als hij de zin van de massa niet zou doen. Een ander argument tegen het referendum was, dat de massa conservatiever en meer reactionair was dan de volksvertegenwoordiging.²⁵³

In het democratie debat besteedde *De Nederlander* weinig aandacht aan organische democratie en corporatisme. Het enige nieuwe staatsrechtelijke orgaan, waar de krant over wilde denken, was het inrichten van het 'stadsgewest' naast de vier bestaande corpora: de staat, de provincie, de gemeente en het waterschap. Deze extra laag zou kunnen dienen om de toename van taken en verantwoordelijkheden op te vangen.²⁵⁴ Discussies over de bedrijfsorganisatie werden weggewimpeld. Deze kwestie was 'politiek volstrekt niet rijp'.²⁵⁵

Democratie of dictatuur

De Nederlander was tegen de scheiding van kerk en staat. Nederland moest een christelijke staat zijn in protestants-christelijke zin.²⁵⁶ Vanuit die overtuiging

---

²⁵¹ Langeveld, *Schipper naast God*, 26-28.

²⁵² *De Nederlander* (15 april 1925); *De Tijd* (16 april 1925).

²⁵³ *De Nederlander* (hoofdartikel, 'De Toekomst der Democratie', 15 december 1932).

²⁵⁴ *De Nederlander* (hoofdartikel 'Een nieuw staatsrechtelijk orgaan', 19 december 1925).

²⁵⁵ *De Nederlander* (verslag rede Slotemaker de Bruïne 'Godsdienstige of Sociale tegenstelling', 12 februari 1925).

²⁵⁶ *De Nederlander* (5 september 1925).

stemde de CHU tegen de begrotingspost voor het gezantschap bij het Vaticaan en veroorzaakte daarmee een kabinetscrisis. ²⁵⁷ *De Nederlander* verweerde zich tegen de kritiek van *De Standaard* door er op te wijzen dat de christelijk-historischen consistent handelden, in een rechte lijn met de leer van Groen van Prinsterer en De Savornin Lohman. Deze stellingname leidde tot een bijna leerstellige polemiek met *De Standaard*. ²⁵⁸

Aan de discussie in alle andere kranten over de vraag hoe de kabinetscrisis in 1925 zou moeten worden opgelost, deed *De Nederlander* niet mee. 'Waarom zou *De Nederlander* spreken?' De krant meende dat zij de weg naar een oplossing al lang had gegeven. De coalitie van de drie christelijke partijen zou moeten worden voortgezet. De krant legde de oorzaak van de crisis bij de katholieken. Zij waren uit het kabinet gestapt en hadden dan ook de verantwoordelijkheid deze crisis op te lossen. ²⁵⁹ Over de benoeming van het kabinet De Geer, waarmee de crisis werd beëindigd, was de krant enthousiast. Het zou krachtig worden gesteund. Niet onbelangrijk was dat Colijn buiten de regering was gehouden. ²⁶⁰ De hulde, die *De Nederlander* bracht aan de vertrekkende minister-president, deed nogal huichelachtig aan. Colijn werd getypeerd als 'de krachtige leider, met een durf, die ook wel tot misgreep kon leiden, maar die hem in staat stelde groote moeilijkheden voor ons volk glansrijk te overwinnen'. ²⁶¹

Tijdens de kabinetscrisis van 1925 verscheen in de krant een reeks uitvoerige artikelen over het 'gezagsidee' waarbij werd gesteld dat een beroep op het feit dat Nederland een democratie was niet meer voldoende was om de fascist en de communist van het lijf te houden. Centraal in deze artikelen stond de gezagsbasis van de overheid ten opzichte van haar onderdanen. ²⁶²

Dictatuur werd door *De Nederlander* niet principieel veroordeeld. Democratie was niet geschikt voor moeilijke tijden. Niet ontkend kon worden 'dat de dictatuur dikwijls nuttig heeft gewerkt'. De dictatuur was, volgens de krant, ook in Nederland niet onbekend. 'Prins Willem, Leicester, Oldenbarneveldt en Hogendorp c.s., hebben feitelijk of wettelijk de dictatuur uitgeoefend. De souvereine vorst heeft tot de invoering der grondwet van 1814 onbeperkte macht gehad, en na den val van Napoleon, zonden wij naar Indië commissarissen-

---

²⁵⁷ *De Nederlander* (12 november 1925, 13 november 1925).

²⁵⁸ *De Nederlander* (hoofdartikelen 16 november 1925, 20 november 1925, 24 november 1925).

²⁵⁹ *De Nederlander* (5 december 1925).

²⁶⁰ Verhagen, *Toen de katholieken Nederland veroverden*, 147-152; Brand, *Gevallen op het Binnenhof*, 97.

²⁶¹ *De Nederlander* (5 maart 1926).

²⁶² *De Nederlander* (20 november 1925, 24 november 1925, 26 november 1926).

generaal met bijna onbeperkte macht.’²⁶³ Voor *De Nederlander* was een dictatuur beslist niet uitgesloten, niet in andere landen maar ook niet in Nederland, zoals ook bleek uit de bijdrage van Snoeck Henckemans in *De Telegraaf*. De krant verbond wel aan de dictatuur de voorwaarde dat ‘zij echter steeds door het wettig gezag moet worden opgedragen en nooit aangematigd. Dat slechts zeer hoogstaande rechtschappen mensen met dictatuur moeten worden bekleed en dat elke dictator naderhand verantwoordelijk moet worden gesteld voor zijn daden’.²⁶⁴ Indien het in ons land ging om een in een uiterste geval toelaatbare dictatuur, kon dat niets anders zijn dan een dictatuur onder protestants-christelijke vlag, die was goedgekeurd door de koningin. Een rooms-katholieke dictatuur was natuurlijk ondenkbaar. Met de opvattingen van Treub die ‘een soort contrarevolutie’ verdedigde, kon de krant niet instemmen. Zulke uitspraken waren ‘een bedenkelijk teeken des tijds’.²⁶⁵

‘Democratie’ werd door *De Nederlander* gedefinieerd als de rechtmatige invloed van het volk op de gang van zaken in het openbare leven. De krant stelde vast dat er in christelijk-historische kring wel eens enige vrees was voor het woord ‘democratie’. ‘Maar toch, wie eenmaal kende de ruime ademhaling onder het stelsel van de vrije beoordeling van de daden der regeering en van de georganiseerde medewerking van het volk aan de wetgeving – hij bedenkt zich tien malen eer hij van ons gezond democratisch constitutioneel stelsel het hart afrekt’.²⁶⁶ Om dit nog eens duidelijk te maken, werd regelmatig herinnerd aan de aanval van Troelstra in 1918 op het democratische karakter van de staatsinstellingen. ‘Toen voelden voor de democratie velen, die nu van het woord ietwat schrikken.’ ....‘voorshands zien wij in de handhaving der constitutioneele rechten en verhoudingen, gelijk wij die in Nederland bezitten, met hun gezond democratisch karakter, een bolwerk van groote waarde tegen de vervlakkende en neerdrukkende werking van elke dictatoriale macht, onverschillig of deze een bolsjewistisch of een fascistisch karakter draagt.’²⁶⁷

De tegenspraak in de redenering van *De Nederlander* was opvallend. De krant verzette zich fel tegen een fascistische of communistische dictatuur, maar sloot niet uit dat een protestantse dictatuur nodig was om een verfoeide rechtse of linkse dictatuur te voorkomen. Dictatuur kon als ultimum remedium nodig zijn om vrijheid en democratie te verdedigen.

---

²⁶³ *De Nederlander* (4 oktober 1923).

²⁶⁴ *De Nederlander* (27 september 1923, 4 oktober 1923, 26 februari 1930).

²⁶⁵ *De Nederlander* (14 januari 1926).

²⁶⁶ *De Nederlander* (29 oktober 1930).

²⁶⁷ *De Nederlander* (4 november 1930).

Wat volgens *De Nederlander* verdedigd moest worden was de constitutionele monarchistische regeringsvorm en de handhaving van de in vrijheid gekozen volksvertegenwoordiging met alle in de Grondwet toegekende rechten. 'Elk fascistisch dreigen, dat de rechten der volksvertegenwoordiging zou willen bekorten is tegen den geest van het Christelijk-Historisch beginsel.'²⁶⁸ Verwijzend naar het Italiaanse fascisme en de staatspropaganda voor het katholicisme verklaarde de krant trots te zijn op de vrijheid die in Nederland bestond.²⁶⁹ De democratie was het waard met alle energie te worden verdedigd. Vol trots concludeerde *De Nederlander*: 'Het classieke land der vrijheid zijn wij'.²⁷⁰

Beschouwing

De Nederlander heeft in de twintiger jaren een merkwaardige rol gespeeld in de discussie over de toekomst van de parlementaire democratie. Enerzijds keurde de krant het fascisme principieel af en kwam het op voor vrijheid en democratie, anderzijds wakkerde de krant de groeiende kritiek op de parlementaire democratie aan en droeg zij argumenten aan voor het aanvaardbaar maken van een dictatuur.

Van de zeven onderzochte kranten stond *De Nederlander* het dichtste bij het toepassen van het 'dictatuur recept'. *De Nederlander* wees een fascistische of communistische dictatuur radicaal af, maar achtte een dictatuur volgens protestants model in 1925 nog wel aanvaardbaar als oplossing van een mede door haarzelf gecreëerde crisis. In de jaren daarna werd een protestantse dictatuur vooral denkbaar geacht om een fascistische of communistische dictatuur te verhinderen. In het dictatuur concept van *De Nederlander* ging het wel om een door de koning gelegitimeerde aanpassing van het staatsbestel. Een dictatuur die via een revolutie tot stand zou komen was voor deze krant onaanvaardbaar.

De Nederlander sprak zich uit voor ferme maatregelen ter handhaving van orde en gezag. Een bewapende burgerwacht tegen een communistische dreiging was daarvoor niet alleen een toelaatbaar maar ook een noodzakelijk instrument. Alle andere aspecten van het fascisme werden door de krant afgewezen. Aan het corporatisme werd nauwelijks aandacht besteed.

Een bijzonder aspect in deze persanalyse is de belangrijke positie die de CHU en haar krant *De Nederlander* in het democratedebat innamen. *De Nederlander* was een kleine krant die zich niet of nauwelijks inspande om groter te worden.

---

²⁶⁸ *De Nederlander* (17 januari 1925, 24 januari 1925, 2 februari 1925); *De Tijd* (14 februari 1925).

²⁶⁹ *De Nederlander* (10 juni 1931).

²⁷⁰ *De Nederlander* (15 december 1932, 16 december 1932).

Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1925 behaalde de CHU 9.9 % van de stemmen en kreeg daarmee 11 zetels. In november 1925 kregen de christelijk-historischen hun zin met het schrappen van het gezantschap bij het Vaticaan, zorgden voor de val van het eerste kabinet Colijn en creëerden daarmee een ingewikkelde kabinetscrisis. Zij opperden probleemloos de mogelijkheid van een dictatuur, hielden zich in hun eigen krant buiten de discussie over de oplossing van de crisis en zagen uiteindelijk De Geer, een van hun meest vooraanstaande politici, benoemd worden tot minister-president van een extra-parlementair kabinet.

Conclusies

In dit hoofdstuk stond de vraag centraal hoe de beoordeling van het fascisme in verschillende Europese landen door de kranten werd 'vertaald' naar de Nederlandse omstandigheden, welke lessen uit de ontwikkeling van het fascisme werden getrokken en welke invloed het fascisme in Europa heeft gehad op de democratie-opvatting van de Nederlandse kranten. Een belangrijke vraag was:

Waarom zou het fascisme in Nederland geen kans maken?

Door de kranten werd regelmatig verwezen naar ervaringen met het fascisme in Europa, met name in Italië, Hongarije, Oostenrijk en Duitsland. De verklaring voor de ontwikkelingen van het fascisme in deze landen werd vooral gezocht in de negatieve gevolgen van de oorlog, de inhoud van de vredesverdragen en de economische situatie. De meeste aandacht ging echter uit naar de rol van fascistische bewegingen als reactie op de dreiging van een socialistische revolutie in deze landen, die, volgens de Nederlandse pers, nog zwak ontwikkelde democratieën hadden en onstabiele regeringen.

Al deze zaken waren volgens de pers niet op Nederland van toepassing. Nederland was buiten de oorlog gebleven. Van een reële dreiging van een socialistische revolutie was na 1918 geen sprake meer. De Nederlandse democratie werd als sterk en stabiel beschouwd. Bovendien was, volgens met name de protestants-christelijke kranten, in 1903 en 1918 bewezen dat revolutiegevaar met daadkrachtig gezag goed onder de duim kon worden gehouden. Om al deze redenen zou het fascisme in Nederland geen kans maken.

Naast deze objectieve factoren werden ook andere factoren genoemd die succes voor het fascisme in Nederland onwaarschijnlijk zouden maken. Het meest gebruikte argument was dat het fascisme niet paste bij de nuchtere aard van de Nederlander. Bovendien was het fascisme een beweging van vreemde bodem die in het Nederlandse klimaat niet zou kunnen gedijen.

De verering van een leider als Mussolini paste ook niet in de Nederlandse cultuur. De enige politieke leider van internationaal formaat was Colijn, die ook vaak door zijn tegenstanders met Mussolini werd vergeleken. Elke suggestie dat hij die rol in Nederland zou willen spelen werd door Colijn steeds verworpen.

Welke aspecten van het fascisme werden als positief en navolgenswaardig voor Nederland beschouwd?

Het fascisme werd door alle kranten in principe veroordeeld. In het bijzonder werd gerefereerd aan de fascistische staatsleer, de afschaffing van democratische rechten en vrijheden, het gebruik van geweld en het imperialistisch ka-

rakter van het Italiaanse en Duitse fascisme. De conservatieve en confessionele pers stond wel open voor een aantal fascistische thema's, zoals 'het failliet van de liberale ideologie', 'het failliet van het parlementaire stelsel' en de noodzaak van een sterk gezag. Enkele kranten spraken zelfs in positieve zin over de optie om tijdelijk een dictatuur in te stellen, zoals dat in Duitsland in de twintiger jaren was gebeurd om extremisme van links en rechts te beteugelen.

Het Italiaanse corporatisme werd door veel kranten als een interessant experiment beschouwd. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *Het Volk*, *De Tijd* en *De Standaard* toonden belangstelling voor de invoering van vormen van organische democratie. Daarbij stond *De Standaard* van alle dagbladen het dichtste bij de fascistische opvatting van corporatisme.

De Tijd was een voorstander van organische democratie op basis van decentralisatie van bevoegdheden en verantwoordelijkheden. Het Italiaanse model, waarbij de staat de corporatistische organen dirigeerde, werd door deze katholieke krant afgewezen. In tegenstelling tot *De Standaard* liep *De Nederlander* niet warm voor het corporatisme.

Gezien de breed levende interesse in organische democratie en in de Italiaanse experimenten met het corporatisme, is het opmerkelijk dat er in de Nederlandse politieke praktijk in het interbellum weinig mee is gedaan, terwijl, met alle kritiek op het functioneren van het parlementaire stelsel, de tijd wel rijp leek voor allerlei aanvullende corporatieve oplossingen. Kennelijk had het onderwerp, tot groot ongenoegen van protagonisten zoals Veraart, onvoldoende prioriteit. De grote verschillen tussen de partijen en de kranten over de invulling van deze ideeën zullen daarbij zeker een rol hebben gespeeld.

Kritiek op het parlementaire stelsel

De discussie over fascisme en dictatuur in de twintiger jaren kan niet los worden gezien van de niet aflatende kritiek op het functioneren van het parlementaire stelsel, waaraan – zij het in gradaties – alle kranten, met uitzondering van *Het Volk*, meededen. De bezwaren spitsten zich toe op het grote aantal politieke partijen waardoor het moeilijk was een regering te vormen, de kwaliteit van de kamerleden, de lange debatten, de overbelasting van het parlement, de trage besluitvorming en het onvermogen van het parlement om de grote economische problemen van het land op te lossen.

Deze kritiek had ook betrekking op het functioneren van de verschillende kabinetten. Vrijwel alle kranten waren het er over eens dat het ontbrak aan leiding en inspiratie bij de regering. Een wisseling van de wacht van Ruijs de Beerenbrouck naar De Geer bracht daarin geen verandering. Het algemene oordeel

van de kranten over de kwaliteit van de leiding van het land was niet erg positief. Door de vele kritische geluiden kon gemakkelijk een sfeer ontstaan waarin de roep om een sterke leider een breed draagvlak zou kunnen krijgen. De liberale *Nieuwe Rotterdamsche Courant* had wel kritiek op het functioneren van de parlementaire democratie, maar geen fundamentele kritiek. Radicale veranderingen en dictatoriale opvattingen werden afgewezen zonder dat deze krant echt op de barricade ging om die te bestrijden.

Ondanks alle kritiek, waren de kranten van oordeel dat de aanwezigheid van een gekozen parlement essentieel was voor het goed functioneren van de staat. Over het verdwijnen van de gekozen parlementen in Spanje en Italië werd door de burgerlijke pers niet lang moeilijk gedaan, maar dit werd wel gezien als een situatie die alleen tijdelijk kon bestaan.

Er was een globale notie van democratie, maar er was, zoals ook door anderen is opgemerkt, geen algemeen geaccepteerde definitie van 'democratie'. De observatie dat in het interbellum met het begrip 'democratie' verschillende ladingen werden gedekt, wordt in dit personderzoek bevestigd. Elke krant had haar eigen opvatting over 'democratie'.²⁷¹ *De Tribune* achtte een echte democratie pas mogelijk onder de dictatuur van het proletariaat, *Het Volk* vond de politieke democratie een onvoltooide vorm van democratie omdat er geen sociale democratie was. *De Tijd* was van mening dat de parlementaire democratie moest worden aangevuld met organische democratie op basis van decentralisatie van bevoegdheden en verantwoordelijkheden. *De Standaard* en *De Nederlander* hadden niet veel op met een op basis van algemeen kiesrecht gekozen parlement met veel beslissingsbevoegdheid. Een parlement was noodzakelijk omdat het volk op die wijze geraadpleegd kon worden en de gelegenheid kreeg zich uit te spreken. Het parlement diende vooral ter consultatie en moest in een zwakkere positie ten opzichte van de regering worden geplaatst. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* verdedigde de liberale opvatting over de rol van het parlement en de betekenis van het individueel kiesrecht. *De Telegraaf* sprak zich uit vóór de parlementaire democratie én een sterk gezag.

Democratie en dictatuur

'Democratie' werd in de pers tegenover 'dictatuur' geplaatst, waarbij de aan- of afwezigheid van een bepaalde mate van zeggenschap van en controle door de bevolking het beslissende criterium leek te zijn. In *De Telegraaf*, *De Standaard* en *De Nederlander* werd, met name in crisissituaties, geroepen om een sterke leiding. In december 1932 werd ook in *De Standaard* een dictatuur als beste oplossing gesuggererd. De katholieke krant *De Tijd*, de sociaal-democratische krant

---

²⁷¹ Van Meurs, 'Democratische repertoires in beweging en conflict', 42; Mennen, *Selbstinszenierung im öffentlichen Raum*, 19; Gijsenbergh, *Democratie en Gezag*, 10.

Het Volk en de liberale *Nieuwe Rotterdamsche Courant* verdedigden de parlementaire democratie en boden tegenwicht tegen opvattingen om de regering meer macht te geven of een dictatuur in te stellen.

Ideeën over het mogelijk instellen van een dictatuur werden wel met de nodige restricties omgeven. *De Nederlander* verklaarde expliciet dat een eventuele dictator of sterke man in Nederland verantwoording zou moeten afleggen aan het parlement.²⁷² Alle kranten waren het er over eens, dat ook een extra-parlementair kabinet in Nederland niet aan zou kunnen blijven indien de steun van het parlement zou wegvallen. In dat opzicht leek ook de democratie-opvatting van de eerdergenoemde kranten te beantwoorden aan Schmitter's definitie van 'democratie', waarin bepalend is of regeringsleiders in het publieke domein ter verantwoording kunnen worden geroepen.²⁷³

Welke lessen werden voor Nederland getrokken?

De algemene overtuiging van de kranten was dat democratische rechten en vrijheden belangrijk waren en verdedigd moesten worden. Italiaanse toestanden waren ongewenst.

De Standaard, *De Nederlander* en *De Telegraaf* werden door de gebeurtenissen in Europa bevestigd in hun opvatting dat een sterk gezag noodzakelijk was. Het ontbreken van zo'n sterk regime had er in Italië toe geleid dat de fascistten vrij spel hadden gekregen. Eenzelfde conclusie werd getrokken uit de ervaringen in Duitsland en Spanje.

Het Volk ontwikkelde door de gebeurtenissen in met name Italië, Duitsland, Oostenrijk en Finland het inzicht dat het fascisme in Nederland kon worden voorkomen indien de arbeidersbeweging zich zou beheersen, zou afzien van grootscheepse buiten-parlementaire acties en niet zou ingaan op provocaties van en vrijages met de communisten. De lessen die *De Tribune* meende te moeten trekken waren vooral negatief. De houding van de sociaal-democratische partijen elders in Europa versterkte bij de communisten het idee dat de als 'sociaal fascistten' aangeduide sociaal-democratische leiders bestreden moesten worden. Samenwerking met de sociaal-democraten tegen het fascisme werd mede hierdoor onmogelijk gemaakt.

---

²⁷² *De Nederlander* (27 september 1923, 4 oktober 1923, 26 februari 1930).

²⁷³ Schmitter definieerde 'democratie' als 'a system of governance in which rulers are held accountable for their actions in the public realm by citizens, acting indirectly through the competition and cooperation of their elected representatives.' Onder meer in: Philippe C. Schmitter, 'The Quality of Democracy: The ambiguous virtues of Accountability', *Journal of Democracy*, vol. 15, Issue 4 (October 2004), 47-60

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was na 1930 niet gerust op de ontwikkelingen en zag scherp in dat een einde zou moeten worden gemaakt aan het bestaan van de niet door de staat ingestelde en gecontroleerde burgerwachten. De krant wees erop dat deze in andere landen bij de opkomst van het fascisme een beslissende rol hadden gespeeld. De confessionele pers en de confessionele partijen werden bekritiseerd omdat zij het optreden van paramilitaire troepen in andere landen afkeurden, maar in Nederland verdedigden.

Veel zorgen maakten de kranten zich in de twintiger jaren niet over de aanwezigheid van kleine fascistische organisaties in Nederland. De protestantse, katholieke en liberale kranten waren vooral bezorgd over de sympathie voor het fascisme in eigen kring, in het bijzonder voor anti-democratische geluiden, de roep om een sterke man en een dictatuur. Sympathisanten van een aldus opgevat 'fascisme' waren in alle zuilen te vinden. Dit markeerde ook het grote verschil tussen communisme en fascisme in de twintiger jaren in Nederland. Onder de conservatieven, liberalen, katholieken en protestanten waren absoluut geen aanhangers van het communisme te vinden. Dat was wel het geval met het fascisme. Het fascisme was minder vreemd en stond in zijn opvattingen minder ver af van het denken in die periode dan het communisme.

V. Slotbeschouwing

In de voorafgaande hoofdstukken zijn de drie onderzoeksvragen uitvoerig aan de orde gekomen en beantwoord. Het bestudeerde materiaal en de analyses in de verschillende hoofdstukken geven aanleiding tot het trekken van enkele algemene conclusies en tot enkele nabeschouwingen.

De fascistische, rechts-autoritaire en extreem-nationalistische bewegingen in Europa stonden op de radar van de Nederlandse pers. De kranten hadden een goede kijk op de ontwikkeling van het fascisme in Europa en informeerden hun lezers over de plannen en de praktijken van de fascistten in de verschillende landen. De kenmerken van het fascisme werden duidelijk benoemd, waarbij opviel dat het fascisme volgens enkele kranten geen reactionaire maar een vernieuwende beweging was.

Ondanks het feit dat de pers goed op de hoogte was van het afschaffen van rechten en vrijheden in Italië, het systematische geweld tegen tegenstanders van het fascisme en de imperialistische plannen van Mussolini, werd deze dictator door de burgerlijke pers geportretteerd als een man uit één stuk, een staatsman van bijzondere bezaafdheid, een 'goede dictator' en zelfs als een 'vredesapostel'.

Ook over de Duitse Nazi's had de pers haar lezers bijzonder goed geïnformeerd. Bekend was dat Hitler van plan was communisten en socialisten onschadelijk te maken en joden en 'Untermenschen' uit te roeien. Een en andermaal had hij verklaard oorlog te zullen voeren om in Oost-Europa 'Lebensraum' te veroveren voor 20 miljoen Duitsers. Ondanks dat meende de burgerlijke pers dat de regeringsmacht hem niet kon worden ontzegd en dat hij in de praktijk wel mee zou vallen. De reactie van met name *De Tijd* op het optreden van de anti-semiet Gömbös als minister-president van Hongarije paste in hetzelfde naieve reactiepatroon.

De Nederlandse pers was bezorgd over de opkomst van het fascisme en de bedreiging van de vrede in Europa, maar onderschatte het gevaar en was er van overtuigd dat al deze vervelende ontwikkelingen aan Nederland voorbij zouden gaan. Als er al oorlog zou komen, zou het neutrale en vredelievende Nederland daar buiten blijven. Expansie van het fascisme was slecht voor de vrijheid en democratie in Europa, maar Nederland zou daar niet door geraakt worden omdat de fascistische groeperingen in Nederland zelf weinig te betekenen hadden en gemakkelijk met een krachtig gezag onder de duim konden worden gehouden. De kranten waren er van overtuigd dat Nederland, anders dan Italië, Spanje of Duitsland, een stabiele democratie had. De kritiek in de pers op het functioneren van het parlementaire stelsel deed daar niets aan af.

De linkse pers had geen illusies over de aard en de doelstellingen van het fascisme, maar verspreidde wel illusies over het antwoord op deze bedreiging. *De Tribune* was van oordeel dat het fascisme alleen kon worden verslagen door de arbeidersklasse te bewapenen, *Het Volk* vertrouwde op de morele kracht van de arbeidersbeweging. Deze linkse kranten trokken geen conclusies uit de ervaringen in Italië, Duitsland of Finland en toonden zich niet doordrongen van de noodzaak coalities te sluiten ter verdediging van de democratie en de vrijheid. De houding van *Het Volk* bevatte ook fatalistische trekken. *Het Volk* meende dat als het fascisme aan de macht zou komen de sociaal-democraten er het beste aan deden te wachten op betere tijden.

Meerdere malen is in dit proefschrift vastgesteld dat de angst voor en de afkeer van het 'bolsjewisme' groter was dan de afkeer van het fascisme. Waar was dat op gebaseerd? Uit de berichten en commentaren van de Nederlandse kranten kunnen vijf factoren worden gedestilleerd:

- a. 'Communisme' stond voor revolutie, wanorde en de meest verschrikkelijke dictatuur. Op het fascisme was zeer veel kritiek, maar het zorgde wel voor orde en gezag.
- b. Het bolsjewisme in Rusland propageerde socialisatie van industriële ondernemingen, banken en landbouwbedrijven en voerde deze ook uit. Voor de rechtse, liberale en confessionele pers was dit een gruwel. Het fascisme liet de eigendomsverhoudingen intact.
- c. Het anti-clericale karakter van communisme en socialisme was voor de katholieke en protestants-christelijke pers onaanvaardbaar. In Italië, Hongarije, Spanje, Oostenrijk, Roemenië, Slowakije, Portugal en Finland pretendeerde het fascisme (of autoritair rechts) het geloof te verdedigen.
- d. In Nederland functioneerde een actieve communistische partij als afdeling van de internationale communistische beweging. Achter de acties van deze partij werd de hand van Moskou gezien waardoor aan deze partij een veel grotere invloed werd toegekend dan uit de feitelijke omvang van de partij of het aantal stemmen bij verkiezingen mocht blijken. Er bestond geen centrum van de 'fascistische beweging' en er was geen sprake van 'centrale regie'.
- e. Het behoud van Indië was van groot belang voor de Nederlandse economie en was een hoeksteen van de Nederlandse politiek.¹ De communisten werden verantwoordelijk gehouden voor de steeds sterker wordende vrijheids-

---

¹ Naar schatting 20% van het nationaal inkomen van Nederland kwam uit de Indische economie. In: Frances Gouda, *Dutch Culture Overseas. Colonial Practice in the Netherlands Indies 1900-1942* (Amsterdam 1995), 48.

beweging in deze kolonie. Fascistische organisaties in Nederland met voorop de NSB steunden het kolonialisme.²

Dit waren voor de meeste kranten allemaal goede redenen om het communisme als de grootste vijand te zien en dit vijandbeeld uit te vergroten en te cultiveren, ook al was van een reële dreiging van een socialistische revolutie in Nederland na 1918 geen sprake meer. In de historiografie is er op gewezen dat het overdrijven van het communistische gevaar ook kon dienen om een samenwerking tussen katholieken en sociaal-democraten te verhinderen en om hardere maatregelen, een meer autoritair bewind en een verschuiving van de macht van het parlement naar de regering te rechtvaardigen.³

Als er al sprake was van een bedreiging van de democratie in Nederland, dan kwam die van binnenuit, uit de gevestigde politieke partijen. Prominente figuren, zoals Bolland, Gerretson, Snoeck Henkemans, Treub en Zimmerman, steunden of toonden begrip voor fascistische en dictatoriale stromingen en opvattingen en verschaften deze daarmee een zekere respectabiliteit. Suggesties om in Nederland een dictatuur of een dictatoriaal getint bewind in te stellen kregen echter nauwelijks steun. *Het Volk* wilde niet tornen aan de parlementaire democratie. *De Tijd* wilde de parlementaire machtspositie en de verworvenheden voor het katholieke volksdeel niet in de waagschaal stellen. *De Standaard* wilde wel een sterke regering, maar wenste nadrukkelijk vast houden aan de grondwet. De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* verdedigde de parlementaire democratie en de liberale vrijheden, *De Telegraaf* was voorstander van een sterk gezag binnen de parlementaire democratie.

Voor de democratie in Nederland is het goed geweest dat er een aanzienlijke discrepantie was tussen de opvattingen van de meeste kranten over fascisme en democratie in andere landen en het voor Nederland gepropageerde beleid. In Nederland speelden andere belangen een rol. Geen van de met de zeven kranten verbonden politieke stromingen was in staat alleen de macht uit te oefenen; samenwerking en coalitievorming waren noodzakelijk. Nederland heeft in de twintiger jaren baat gehad bij het bestaan van een zeker machts-evenwicht waardoor sprake was van een bijna natuurlijke correctie van radicale oplossin-

---

² De communist Sneevliet werd in 1918 uit Indië verbannen en het CPN-kamerlid De Visser werd in 1927 de toegang tot Indië ontzegd, terwijl NSB-leider Mussert in 1935 twee keer werd ontvangen door gouverneur-generaal De Jonge, in: *Het Volk* (8 januari 1919, 2 december 1919); *De Telegraaf* (16 december 1919, 21.12.1927); *De Tribune* (28 mei 1920, 11.7.1927, 12.7.1927), *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (21.12.1927); *De Tijd* (9.7.1935); *De Telegraaf* (18.7.1935, 6.8.1935); *De Tribune* (19.7.1935); Te Slaa, *De NSB*, 688-696; <http://www.oorloginblik.nl/film/niod/2759696>.

³ Luykx, *Andere katholieken*, 267, Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 33.

gen. De uitkomst daarvan is wel als 'saai' en 'stabiel' gekwalificeerd, maar die kwalificatie is wel een miskennis van de achterliggende heftige politieke debatten en conflicten.

Oppervlakkig gezien leek er met de democratie in Nederland in de twintiger jaren weinig aan de hand. In Nederland bestond het algemeen kiesrecht waardoor iedereen zijn invloed kon uitoefenen om de zaken in de gewenste richting te krijgen. De meeste kranten waren ervan overtuigd dat Nederland het meest democratische land ter wereld was en benadrukten de bestaande rechten en vrijheden: 'De revolutionaire mondhelden kunnen in ons land niet zeggen, dat zij niet vrijuit spreken mogen en dat zij in hun burgerrechten worden beknot.'⁴ Dit betoog was niet van toepassing op de inwoners van de koloniën. *De Nederlander* achtte het hoogst gevaarlijk in Indië een individualistische volksrepresentatie te creëren.⁵ Terwijl geweld in Italië, Hongarije, Duitsland, Oostenrijk en andere landen door de Nederlandse pers werd veroordeeld, lag dat anders in Indië, waar regelmatig door het Nederlands koloniaal bewind buitensporig geweld werd gebruikt tegen nationalistes. *Het Volk* vond het onduelbaar dat zonder vorm van proces over leven en vrijheid van mensen werd beschikt.⁶ De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* was het eens met het interneren van communisten en nationalistes in Indië, maar met het gewelddadig optreden van het Nederlands gezag in januari 1930 waren grenzen overschreden. 'Terreur behoort niet tot de orde van een rechtsstaat als Ned.-Indië, waar het gezag de middelen bezit om zich op normale wijze te handhaven.'⁷ Door de regering werden dit soort bezwaren van de hand gewezen omdat er sprake was van onvermijdelijk politieel en justitieel optreden.⁸ Voor de bevolking van Oost- en West-Indië konden andere normen worden gehanteerd.

Het is, in het licht van de gebeurtenissen in het interbellum, merkwaardig dat het belang van de democratie en de rechtsstaat en de fundamentele aanvallen daarop van het fascisme in de twintiger en dertiger jaren geen onderdeel vormen van de veel geciteerde minimumvoorwaarden die de Engelse historicus Griffin formuleerde om van 'fascisme' te kunnen spreken⁹. De drie door hem genoemde aspecten – populism, ultra-nationalism and palingenesis – zijn belangrijk maar te beperkt om het fascisme, zoals dat zich in het interbellum ont-

---

⁴ *De Standaard* (Haagse medewerker, 9 november 1932).

⁵ *De Nederlander* (hoofdartikel, 11 februari 1925).

⁶ *Het Volk* (betoog Albarda in de Tweede Kamer, 29 december 1928).

⁷ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (8 april 1927, 12 mei 1927, 15 december 1927, 8 januari 1930, 10 januari 1930, 16 januari 1930); Gouda, *Dutch Cultures Overseas*, 18-19.

⁸ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (8 januari 1930, 10 januari 1930).

⁹ Griffin, *The Nature of Fascism*, 26; Griffin, 'Ideologies of War. The Palingenetic Core', 97-122.

wikkelde, goed te karakteriseren. Belangrijke aspecten zoals het anti-communisme, het gebruik van geweld, het optreden van paramilitaire troepen, het imperialisme en bovenal de systematische aanvallen op de democratische rechtsstaat die in de Nederlandse kranten allemaal aan de orde zijn geweest worden in deze karakterisering naar de achtergrond geschoven. Deze ‘minimumvoorwaarden’ blijken ook ontoereikend te zijn indien zij worden gebruikt om te toetsen of bewegingen en ontwikkelingen in de huidige tijd al dan niet als ‘fascistisch’ kunnen worden aangemerkt.¹⁰

De democratie en de rechtsstaat liggen ook in de huidige tijd onder vuur.

In de twintiger jaren kon het fascisme zich ontplooiën met medewerking van onderdelen van leger, politie en rechterlijke macht, waarbij het bevoegd gezag zich passief opstelde of zelfs collaboreerde. Anti-fascisten en joden konden straffeloos worden mishandeld en vermoord. Een normale rechtsgang werd door bedreiging en intimidatie onmogelijk gemaakt, fascistische misdadigers werden zelden vervolgd en dan vaak vrijgesproken. De opkomst van het fascisme vond plaats in een omgeving waarin de rechtsstaat erodeerde maar er nog steeds sprake was van een parlementaire democratie. Een parlementaire democratie is echter een lege huls zonder vrijheid van meningsuiting, rechtsgelijkheid, onafhankelijkheid van de rechtspraak en wetten waar de overheid aan kan worden gehouden.

Van extremistische programma’s en laatdunkende uitlatingen over de rechterlijke macht is het nog een grote stap naar het massaal ontslaan van rechters, het opschorten van wetten, het manipuleren van verkiezingen, het zonder proces opsluiten van burgers en terreur tegen minderheden. De grenzen van wat aanvaardbaar wordt geacht lijken echter steeds verder op te schuiven. Voor het behoud van de democratische rechtsstaat is het belangrijk dat in alle vrijheid fundamentele kritiek kan worden uitgeoefend en dat zaken ter discussie kunnen worden gesteld en kunnen worden gecorrigeerd. Een vrije en pluriforme pers, zoals die in de twintiger jaren in Nederland bestond, is daarvoor noodzakelijk. Van die periode kan geleerd worden dat de pers niet kritisch genoeg kan zijn als het gaat om de doelstellingen en activiteiten van ultra-nationalistische, populistische en extremistische bewegingen, maar ook als het gaat om de daden van de eigen regering.

---

¹⁰ In een artikel in de *Vox* van mei 2016 voegde Griffin feitelijk het ‘democratie aspect’ toe aan zijn drie minimum voorwaarden. In de discussie over de vraag of Trump een fascist kon worden genoemd, wees hij er op dat... ‘Fascism requires the rejection of democracy’. (<https://www.vox.com/policy-and-politics/2015/12/10/9886152/donald-trump-fascism>)

Bijlage I. Abonnementscijfers landelijke dagbladen

Over het aantal abonnees op de Nederlandse landelijke kranten zijn weinig precieze gegevens beschikbaar. Voor het jaar 1930 worden de volgende aantallen genoemd:

De Telegraaf	114.775 ¹
Nieuwe Rotterdamsche Courant	40.000
Het Volk en Voorwaarts	95.000
De Standaard	4.000
De Nederlander	6.500 ²
De Tribune	3.000 ³
De Tijd (1924)	6.700 ⁴

Pas voor 1939 zijn meer betrouwbare cijfers aanwezig over het aantal abonnementen en de oplagecijfers van de landelijke pers ⁵:

De Telegraaf	115.657
De Courant Het Nieuws van den Dag	336.443
Nieuwe Rotterdamsche Courant	37.590
Het Volk	82.792
De Tribune	13.500
De Tijd	10.028
De Standaard	26.685
De Nederlander	8.290

Volgens Wijfjes was de totale oplage van de landelijke pers in 1939: 786.555 en als volgt verdeeld:

Protestantse pers	42.975
Liberale pers	83.639
Soc.Dem. pers	82.792
Rooms-Katholieke pers	86.616
Neutraal	452.100
Overig	38.433

---

¹ Mariëtte Wolf, 'An Anglo-American Newspaper in Holland. Form and Style of De Telegraaf (1893-1940)', in: Marcel Broersma (red), *Form and Style in Journalism. European Newspapers and the Representation of News 1880-2005* (Leuven 2005), 91.

² De cijfers voor de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *Het Volk*, *Voorwaarts*, *De Standaard* en *De Nederlander* zijn ontleend aan Schuurisma, *Jaren van Opgang*, 209.

³ Voerman, *De meridiaan van Moskou*, 455.

⁴ Schrama, *Dagblad De Tijd*, 225.

⁵ Van Vree, *De Nederlandse Pers en Duitsland*, 358; Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 149.

Bijlage II. Sleutelmomenten

Voor Oostenrijk werden als sleutelmomenten gekozen:

- het Schattendorf-vonnis en de daarop volgende opstand in Wenen (1927)
- de Heimwehr-beweging in 1930
- de staatsgreep van de Heimwehr (1931)
- het aantreden van de regering Dollfuss (1932).

Voor Hongarije zijn als sleutelmomenten gekozen:

- Witte terreur (augustus 1919-maart 1920)
- Benoeming Horthy tot regent (maart 1920)
- Relatie Bethlen en Mussolini (maart-juni 1927)
- Evaluatie tien jaar Horthy (lente 1930)
- Gömbös aan de macht (1932)

Voor Spanje waren minder markente sleutelmomenten aanwezig.

Primair is uitgegaan van:

- de staatsgreep van Primo de Rivera in 1923
- de oorlog in Marokko
- de overgang van een militaire naar een burgerlijke dictatuur in 1925
- referendum over de republiek in 1930

Met betrekking tot de ontwikkelingen in Duitsland tussen 1919 en 1933 zijn de volgende sleutelmomenten gekozen:

- Kapp-putsch (maart 1920 en nasleep april 1920)
- Bierkellerputsch (oktober – november 1923)
- Rechtzaak verdachten Bierkellerputsch (maart-april 1923)
- Opkomst NSDAP in 1930
- Rijksdagverkiezingen en Presidentsverkiezingen (1932).

Ten aanzien van Roemenië en Slowakije waren geen echte sleutelmomenten aan te wijzen. Zoekacties zijn uitgevoerd met voor deze landen relevante termen.

Sleutelmomenten voor Finland waren

- de oprichting van de Lapua beweging in 1930
- de mars van Lapua naar Helsinki in juli 1930
- de poging tot een staatsgreep van Lapua in februari-maart 1932.

Sleutelmomenten voor Portugal waren

- de staatsgreep van generaal Da Costa in 1926
- de benoeming van Salazar tot minister van financiën in 1928
- de benoeming van Salazar tot minister-president in 1932.

Afkortingen

ARP	Anti-Revolutionaire Partij
AVRO	Algemene Vereniging Radio Omroep
CHU	Christelijk-Historische Unie
Comintern	Communistische Internationale of de Derde Internationale
CPN	Communistische Partij in Nederland
KRO	Katholieke Radio Omroep
NCRV	Nederlandse Christelijke Radio Vereniging
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
KB	Koninklijke Bibliotheek
KPD	Kommunistische Partei Deutschlands
OCR	Optical Character Recognition
RKSP	Rooms-Katholieke Staatspartij
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
USPD	Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands
VARA	Vereniging van Arbeiders Radio Amateurs
VDB	Vrijzinnig-Democratische Bond
VPRO	Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep

Bronnen

Voor de analyse primair gebruikte landelijke dagbladen (1919-1933)

De Nederlander
De Standaard
De Telegraaf
De Tijd
De Tribune
*Het Volk**Nieuwe Rotterdamsche Courant*

Andere dagbladen

Algemeen Handelsblad
Bredasche Courant
De Gooi- en Eemlander
De Indische Courant
De Maasbode
De Preanger Bode
De Volkskrant
Haaqsche Courant
Haarlems Dagblad
Het Vaderland
Leeuwarder Courant
Limburger Koerier
Middelburgsche Courant
Nieuwe Tilburgsche Courant
Tilburgsche Courant
Voorwaarts
L'Humanité
L'Ordine Nuovo

Periodieken

De Beiaard
De Gemeenschap. Maandschrift voor katholieke reconstructie.
De Gids
De Socialistische Gids: maandschrift der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
Katholieke Staatkunde
Roeping. Maandschrift voor Schoonheid.

Geraadpleegde literatuur

- Ablovatski, Eliza, 'The 1919 Centraal European revolutions and the Judeo-Boshevik myth', *European Review of History: Revue europeene d'histoire* v.17 n.3 (June 2010) p.473-489.
- Adamson, W.L., 'Gramsci's Interpretation of Fascism', *Journal of the History of Ideas* 41 (4) (1980) 615-633.
- Aerts, Remieg, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde (red), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999).
- Aerts, Remieg, en Peter de Goede (red), *Omstreden democratie. Over de problemen van een succesverhaal* (Amsterdam 2013).
- Amendola, Giorgio, *Storia del Partito Comunista Italiano 1921-1943* (Rome 1978).
- Allardyce, Gilbert (red), *The Place of Fascism in European History* (Englewood Cliffs, New Jersey 1971).
- Banning, W., 'Hoe hebben wij de Duitse gebeurtenissen te verstaan?' *Socialistische Gids*, 18 (1933) 669-679.
- Banning, W., *Het Nationaal-Socialisme* (Arnhem 1933).
- Bardoel, Jo, Chris Vos, Frank van Vree en Huub Wijffjes (red), *Journalistieke Cultuur in Nederland* (Amsterdam 2015).
- Baudet, H. en M. Fennema, *Het Nederlands belang bij Indië* (Utrecht/Amsterdam 1983).
- Bauer, Otto, *Zwischen Zwei Weltkriegen? Die Krise der Weltwirtschaft, der Demokratie und des Sozialismus* (Bratislava 1936).
- Bauer-Manhart, Ingeborg, *Gedenken und Gedanken. Heimwehr und Schutzbund*. (Wenen 2008).
- Bauerkämpfer, Arnd, 'Transnational Fascism: Cross-Border Relations between Regimes and Movements in Europa, 1922-1939', *East Central Europe*, 37, no. 2/3, (2010) 214-246.
- Barbu, Zev, 'Rumania' in: S.J. Woolf (red), *Fascism in Europe* (Londen 1983) 151-169.
- Barzini, Luigi, *The Italians* (Londen 1968).
- Bens, Els de, en Karin Raeymaeckers, *De Pers in België. Het verhaal van de Belgische Dagbladpers. Gisteren, Vandaag en Morgen* (Leuven 2010).
- Ben-Ami, Shlomo, *Fascism from Above. The dictatorship of Primo de Rivera in Spain 1923-1930* (Oxford 1983).
- Beunders, Henri, J.G., *Weg met de Vlootwet. De maritieme bewapeningspolitiek van het kabinet Ruys de Beerenbrouck en het succesvolle verzet daartegen in 1923* (Amsterdam 1984).

- Blinkhorn, Martin, *Fascism and the Right in Europe 1919 – 1945* (Londen 2000).
- Blom, J.C.H., *De muiterij op De Zeven Provinciën. Reacties en Gevolgen in Nederland* (Utrecht 1983).
- Blom, J.C.H., *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* ('s Gravenhage 1989).
- Blom, J.C.H., R.G.Fuks-Mansfeld en I.Schöffner (red), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995).
- Blom, Ron, De revolutie die niet doorging. lezing 13 november 2005 (Amsterdam, 2005). <https://nl.marxisme.be/2005/11/de-revolutie-die-niet-doorging-lezing-bij-videoreconstructie-van-mieke-van-de-voort/>.
- Blom, Philipp, *Die zerissenen Jahre 1918-1938* (München 2014).
- Boterman, Frits, 'Modernisering van Nederland in een Europees perspectief' in: *Vijftiende jaarboek NIOD: Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004) 184-215.
- Bots, J.F.A., *Christelijke Democratie en Fascisme* ('s Gravenhage 1933).
- Brand, Charlotte, *Gevalen op het Binnenhof. Afgetreden ministers en staatssecretarissen 1918-1966* (Nijmegen 2016).
- Brands, M.C., 'The Great War die aan ons voorbijging. De binde vlek in het historische bewustzijn van Nederland' in: M. Berman en J.C.H. Blom (red), *Het belang van de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1997) 9-20.
- Broersma, Marcel, *Beschaafde vooruitgang. De wereld van de Leeuwarder Courant 1752-2002* (Groningen 2002).
- Broersma, Marcel (red), *Form and Style in Journalism. European Newspapers and the Representation of News 1880-2005* (Leuven 2007).
- Broersma, Marcel en Joop W. Koopmans (red), *Identiteitspolitiek. Media en de constructie van gemeenschapsgevoel* (Hilversum 2010).
- Brongersma, E., *De Opbouw van een Corporatieve Staat. Het nieuwe Portugal*. (Utrecht 1940).
- Capoccia, Giovanni, 'Defending Democracy: Strategies of Reaction to Political Extremism in Inter-war Europe', *European Journal of Political Research*. V. 39, n.4, June 2001, p. 431-460.
- Capoccia, Giovanni, *Daniel Ziblatt*, 'The Historical Turn in Democratization Studies: A New Research Agenda for Europe and Beyond', *Comparative Political Studies* 43 (8/9) (2010) 931-968.
- Carocci, G., *Italian Fascism* (Harmondsworth 1975).
- Caretti, Stefano, *Il Delitto Matteotti. Storia e Memoria* (Martina Franca 2004).
- Carr, Raymond, *Spain 1808-1975* (Oxford 1982).
- Carsten, F.L., *The Rise of Fascism* (Londen 1967).

- Carsten, F.L., 'Interpretations of Fascism' in: W. Laqueur (red), *Fascism: A Reader's Guide* (Harmondsworth 1979) 415-434.
- Ceplair, Larry, *Under the Shadow of War. Fascism, Anti-Fascism, and Marxists 1918-1939* (New York 1987).
- Cohen, H.F., *Om de vernieuwing van het socialisme* (Leiden 1974).
- Cohen Stuart, A.B., 'Parlementarisme en Fascisme', *De Gids*, jrg. 90. (Amsterdam 1926) 343-372.
- Colijn, H., *Op de Grenzen van Twee Werelden* (Amsterdam 1940).
- Costa Pinto, António, ed., *Rethinking the Nature of Fascism. Comparative Perspectives* (Basingstoke 2011).
- Daalder, H., *Politisering en Lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen 1974).
- Dassen, Patrick en Ton Nijhuis, *Gegijzeld door het Verleden* (Amsterdam 2001).
- Deák, Istvan, 'Hungary' in: Hans Rogger and Eugen Weber (red), *The European Right* (Berkeley en Los Angeles 1965) 364-407.
- Dekker, Stijn, *Aan den rand van den Ondergang. Pers, politiek en neutraliteit rond de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog* (masterscriptie Universiteit Utrecht 2010)
- Delzell, Charles F. ed., *Mediterranean Fascism 1919-1945* (New York 1970).
- Diggins, John P., *Mussolini and Fascism. The View from America* (Princeton 1972).
- Dimitrof, Georgi, *Eenheid tegen het Fascisme* (Amsterdam 1938).
- Doorn, J.A.A. van, *Duits socialisme. Het falen van de sociaal-democratie en de triomf van het nationaal-socialisme* (Amsterdam 2007).
- Dumoulin, M. en J. Willequet, *Aspects des Relations de la Belgique, Du Grand-Duché de Luxembourg et des Pays-Bas avec l'Italie: 1925-1940*. Instituto Italiano di Culture, Seminaire Interuniversitaire 1981-1982 (Brussel 1983).
- Dunk, H.W. von der, 'Nederlandse cultuur in de windstille' in: Kathinka Dittrich, Paul Blom en Flip Bool (red), *Berlijn-Amsterdam 1920-1940. Wisselwerkingen* (Amsterdam 1982) 25-30.
- Dunk, H.W. von der, *Sprekend over Identiteit en Geschiedenis* (Utrecht/Amsterdam 1992).
- Duys, J.E.W., *Ter Oriëntering. Eenige beschouwingen naar aanleiding van enkele vragen van democratie* (Zutphen 1933).
- Eatwell, Roger, *Fascism. A History* (Londen 1995).
- Eatwell, Roger, 'Ideology, Propaganda, Violence and the Rise of Fascism', in: Antonio Costa-Pinto (red), *Rethinking the Nature of Fascism. Comparative Perspectives* (Basingstoke 2011).
- Erös, J., 'Hungary' in: S.J. Woolf (red), *Fascism in Europe* (Londen 1983) 117-145.

- Felice, Renzo de, *Breve Storia del Fascismo* (Milaan 2016).
- Forgacs, D. (red), *The Antonio Gramsci Reader. Selected Writings 1916-1935* (New York 2000).
- Fiori, G., *Antonio Gramsci. Life of a Revolutionary* (New York 1970).
- Friedländer, Saul, *Nazi Germany and the Jews 1933-1945* (New York 2009).
- Galen Last, H. van, 'Een Erasmiaanse geest tegenover het Derde Rijk. Het beeld van Duitsland in de Nederlandse pers' in: Dittrich et al.(red), *Berlijn-Amsterdam 1920-1940* (1982) 31-40 .
- Gannon, Franklin Reid, *The British Press and Germany 1936-1939* (Oxford 1971).
- Gentile, Emilio, *E fu subito regime. Il Fascismo e la Marchia su Roma* (Milaan 2012).
- Gentile, Emilio, *In Italia ai Tempi di Mussolini. Viaggio in compagnia di osservatori stranieri* (Milaan 2014).
- Geudeker, Nienke, Onafhankelijkheid en neutraliteit. De Nederlandse pers tijdens de Eerste Wereldoorlog. Een vergelijkend onderzoek naar De Telegraaf, de Nieuwe Rotterdamsche Courant en Het Volk (masterscriptie Universiteit Utrecht 2004).
- Gerretson, C., *Verzamelde Werken. II. Geschiedenis (1904-1931)* (Baarn 1974).
- Giesen, Peter, *Land van Lafaards? Geschiedenis van de angst in Nederland* (Wormer 2007).
- Gijsenbergh, Joris, *Democratie en gezag. Extremismebestrijding in Nederland, 1917-1940* (Nijmegen 2017).
- Gilmour, David, *The Pursuit of Italy* (Londen 2011).
- Giustibelli, Simona, *L'Europa nella Riflessione del Convegno della Fondazione Volta* (Rome 1999).
- Gouda, Frances, *Dutch Culture Overseas. Colonial Practice in the Netherlands Indies 1900-1942* (Amsterdam 1995).
- Goudriaan, J., *Socialisme zonder Dogma's* (Haarlem 1933).
- Gramsci, Antonio, *Selected Writings 1919-1937* (Londen 2000).
- Gramsci, Antonio, *Klassenstrijd en Fascisme. Kroniek en analyse van de opkomst van het Fascisme in Italië* (Odijk 1979).
- Gribling, J.P., *P.J.M. Aalberse 1871-1948* (Utrecht 1961).
- Griffin, Roger, *The Nature of Fascism* (Londen 1991).
- Griffin, Roger et al. (red), *International Fascism. Theories, Causes and the new Consensus* (Londen 1998).
- Griffin, Roger, 'Ideologies of War. The Palingenetic Course of Fascist Ideology' in: A. Campi (red), *Che cos'è il fascismo? Interpretazioni a prospettive di ricerca* (Rome 2003) 97-122.
- Griffin, Roger, *Modernism and Fascism. The sense of a beginning under Mussolini and Hitler* (Londen 2007).

- Griffin, Roger, ‘Fascism and Culture: A Mosse-Centric Meta-Narrative (or how Fascist Studies Reinvented the Wheel)’, in: Antonio Costa-Pinto (red), *Rethinking the Nature of Fascism. Comparative Perspectives* (Basingstoke 2011) 85-116.
- Groot, Paul de, *De dertiger jaren 1930-1935* (Amsterdam 1965).
- Haan, Ido de, *Zelfbestuur en staatsbeheer. Het politieke debat over burgerschap en rechtsstaat in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1993).
- Haan, Ido de, Paul den Hoed en Henk te Velde (red), *Een nieuwe staat. Het begin van het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 2014).
- Haffner, Sebastian, *Die Deutsche Revolution 1918-1919* (Keulen 2008).
- Haffner, Sebastian, *Het verhaal van een Duitser 1914-1933* (Amsterdam 2000).
- Haffner, Sebastian, *Kanttekeningen bij Hitler. Met een nawoord van Frits Boterman.* (Amsterdam 2002).
- Hamilton, Alastair, *The Appeal of Fascism. A study of intellectuals and Fascism 1919-1945* (New York 1971).
- Hanebrink, Paul A., *In Defense of Christian Hungary. Religion, Nationalism, and Antisemitism 1890-1944* (Ithaca / Londen 2006).
- Hansen, Joscha, *Antisemitismus bei Benito Mussolini* (Norderstedt 2007).
- Hartmans, Rob, *Vijandige broeders? De Nederlandse Sociaal-democratie en het Nationaal-Socialisme, 1922-1940* (Amsterdam 2012).
- Heeger, R., *Ideologie und Macht. Eine analyse von Antonio Gramsci's Quaderni.* (Uppsala 1975).
- Hemels, Joan, *De Nederlandse Pers voor en na de afschaffing van het dagbladzegel in 1869* (Assen 1969).
- Hemels, Joan, *Op de bres voor de pers. De Strijd voor de klassiek persvrijheid* (Assen 1969).
- Hemels, Joan, *De Krant in bedrijf. 75 jaar samenwerking en samenleving* (Baarn 1983).
- Hemels, Joan, *De Pers. Onder het juk van een fiscale druk* (Amsterdam 1992).
- Hemels, Joan, “Als het goede maar gebeurt”. Titus Brandsma. *Adviseur in vrijheid en verzet* (Kampen 2008).
- Henderson, H., *Introduction to Prison Letters* (Londen/Ann Arbor 1988).
- Hendriks, P., *Antisemitisme in Nederland 1860-1940* (Leiden 1997).
- Henig, Ruth, *Versailles and After. 1919-1933* (Londen 1984).
- Hermans, Fons, *Katholicisme en Fascisme. Tegen de lastercampagne der katholieke organisatieleiders* (Oisterwijk 1933).
- Hertog, Johan den, *Cort van der Linden (1846-1935) Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie* (Leiden 2007).
- Hess, Jürgen C. en Friso Wielenga (red), *Duitsland in de Nederlandse pers – altijd een probleem?* (s’Gravenhage 1982).

- Hobsbawm, Eric, *The Age of Extremes. A History of the World 1914-1991* (New York 1996).
- Hoensch Jörg K., *Geschiede der Tschechoslowakischen Republik 1918 bis 1965* (Stuttgart 1966).
- Hoensch, Jörg K., ‘”One God, One People, One Party!” The Development, Aims, and Failure of Political Catholicism’ in: Richard J. Wolf and Jörg K. Hoensch (red), *Catholics, the State, and the European Radical Right, 1919-1945* (New York 1987) 159-177.
- Hoevers, J., *De Tijd en Nazi-Duitsland* (Amsterdam 1985).
- Hollander, Paul, *From Benito Mussolini to Hugo Chavez* (Cambridge 2017).
- Houwink ten Cate, Johannes, *’De Mannen van de Daad’ en Duitsland, 1919-1939* (Den Haag 1995).
- Howson, Richard and Kylie Smith (red), *Hegemony. Studies in Consensus and Coercion* (Londen 2008).
- Huberts, Willem, *In de ban van een beter verleden. Het Nederlandse fascisme 1923-1945* (Nijmegen 2017).
- Huizinga, Johan, *In de Schaduw van Morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd* (Haarlem 1935).
- Joerges, Christian, en Navraj Singh Ghaleigh (red), *Darker Legacies of Law in Europe. The Shadow of National Socialism and Fascism over Europe and its Legal Tradition* (Oxford 2003).
- Jones, S., *Antonio Gramsci* (Londen 2006).
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Voorspel* (’s Gravenhage 1969).
- Jong, Bas de, ‘Grensoverschrijdend en gelijktijdig. Radio en de arbeidersbeweging in het interbellum’ in: Marcel Broersma en Joop W. Koopmans (red), *Identiteitspolitiek. Media en de constructie van gemeenschapsgevoel* (Hilversum 2010) 31-43.
- Jonge, A. de, *Het Communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag 1972).
- Jongkind, Paul, *Katholiek Fascisme in Nederland 1923-1935* (masterscriptie Universiteit van Amsterdam 2014).
- Joosten, L., *Katholieke en Fascisme in Nederland 1920-1940* (Hilversum 1964).
- Judt, Tony & T. Snyder, *Denken over de Twintigste eeuw*, vertaling door Wybrand Scheffer van *’Thinking the Twentieth Century’* (Amsterdam/Antwerpen 2013).
- Kadet de, J., *Het Fascisme en de Nieuwe Vrijheid*. Herdruk van 1939 (Amsterdam 1946).
- Karskens, Arnold, *Pleisters op de ogen. De Nederlandse oorlogsverslaggeving van Heiligerlee tot Kosovo* (Amsterdam 2001).

- Kauter, Gerd van de, *Bijdrage tot de studie van de Belgische publieke opinie tegenover de Duitse dreiging in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog* (Gent 2008).
- Kehoe, Barbara, *The British Press and Nazi Germany* (Chicago 1980).
- Kershaw, Ian, *To Hell and Back* (Londen 2015).
- Keserich, Charles, 'The British Labour Press and Italian Fascism 1922-1925', *Journal of Contemporary History*, Vol 10, No.4 (London October 1975) 579-590.
- Keizer, Madelon de, en S. Tates (red), Vijftiende jaarboek NIOD: *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004).
- Kitchen, Martin, *The Coming of Austrian Fascism* (Londen 1980).
- Klemperer, Victor, *Zo zag de waarheid er op donderdag uit. Dagboek van een Revolutie. 1919*. Vertaling door W. Hansen van 'Man möchte immer weinen und lachen in einem. *Revolutions Tagebuch 1919*' (Amsterdam/Antwerpen 2016).
- Klijnsma, Meine Henk, *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946* (Amsterdam 2007).
- Koch, Jeroen, *Abraham Kuyper. Een biografie* (Amsterdam 2006).
- Kogon, Eugen, *De SS-Staat. Het systeem der Duitse concentratiekampen* (Amsterdam 1976).
- Kohnstamm, Ph., *Democraten* (Haarlem 1914).
- Kongs, Luc, *Bijdrage tot de studie van de Belgische Openbare Mening tegenover de Opkomst van het Nationaal-Socialisme. Een onderzoek over de jaren 1928-1930 in De Standaard, Gazet van Antwerpen, Het Volk en Vooruit* (doctoraalscriptie RU Gent 1969).
- Koole, R. A. en H.M. ten Napel, 'De riantie positie in het vermaledijde 'midden'. Confessionele machtsvorming op nationaal niveau' in: Paul Luykx en Hans Righthart (red), *Van de Pastorie naar het Torentje* ('s Gravenhage 1991) 72-92.
- Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam/Brussel 1976).
- Kovar, Martin, *The Reflection of Italian Fascism in British Conservative Press and in Conservative Political Circles* (Praag 2006).
- Kristel, Conny, *De Oorlog van Anderen. Nederland en oorlogsgeweld, 1914-1918* (Amsterdam/Antwerpen 2016).
- Kruizinga, Samuël, *Economische politiek: de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij (1914-1919) en de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam, 2011) https://pure.uva.nl/ws/files/1298552/95265_15.pdf.
- Kuyper, A., *Om de Oude Wereldzee* (Amsterdam 1908).
- Langeveld, Herman, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944* (Amsterdam 1998).

- Langeveld, Herman, 'Dit leven van krachtig handelen'. *Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel Een 1869-1933* (Amsterdam, 1998).
- Leeuw, A.S. de, *Nederland in de Wereldpolitiek. Van 1900 tot heden* (1936) (Amsterdam 1939).
- Liagre Böhl, Herman de, 'De Confessionelen en het Corporatisme in Nederland' in: Paul Luykx en Hans Righthart (red), *Van de Pastorie naar het Torentje. Een eeuw confessionele politiek* ('s Gravenhage 1991).
- Lijphart, Arend, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. (Amsterdam 1968).
- Linde, Maarten van der, en Ron Böhm, 'Het Italiaans Fascisme in de Nederlandse pers in de jaren twintig' in: Michel Dumoulin en Jacques Willequet (red), *Aspects des Relations de la Belgique, Du Grand-Duché de Luxembourg et des Pays-Bas avec l'Italie 1925-1940*, Istituto Italiano di Cultura. Seminaire Interuniversitaire 1981-1982 (Brussel 1983) 51-66.
- Linz, Juan, 'The crisis of democracy after the First World War' in: Roger Griffin et al., *International Fascism* (Londen 1998).
- Loo, Pieter van, *Antisemitisme in de Belgische Franstalige pers? Le Peuple, La Libre Belgique en Le Soir in 1938-1940* (masterscriptie Universiteit van Antwerpen 2010)
- Ludwig, Emil, *Mussolini's gesprekken met Emil Ludwig* (Arnhem 1932).
- Lupo, Salvatore, *Le Fascisme Italien. La politique dans un regime totalitaire* (Parijs, 2000), vert. van *Il Fascismo. La politica in un regime totalitario* (Rome 2000).
- Luter Spier, Joke, *De Zwolsche leeszaal tussen Ideaal en Werkelijkheid* (Leeuwarden 1991).
- Lutkie, Wouter, *Herleving*. Overdruk uit 'Katholieke Staatkunde' (Oosterwijk 1923).
- Luykx, Paul en Hans Righthart (red), *Van de Pastorie naar het Torentje. Een eeuw confessionele politiek* ('s Gravenhage 1991).
- Luykx, Paul, *Andere katholieken. Opstellen over Nederlandse Katholieken in de twintigste eeuw* (Nijmegen 2000).
- Luykx, Paul, *Daar is nog poezie, nog kleur, nog warmte. Katholieke bekeerlingen en moderniteit in Nederland, 1880-1960* (Hilversum 2007).
- Lyttelton, Adrian, *The Seizure of Power. Fascism in Italy 1919-1929* (Londen 1973).
- Lyttelton, Adrian, 'Concluding Remarks', in: Antonio Costa-Pinto (red), *Rethinking the Nature of Fascism. Comparative Perspectives* (Basingstoke 2011) 271-276.
- Mandel, Ernest, *Over het Fascisme*. Vertaling van inleiding bij Leo Trotski, *The Struggle against Fascism in Germany* (1969).

- <https://www.marxists.org/nederlands/mandel/1969/1969fascisme.htm>
- Mann, Michael, *Fascists* (Cambridge 2004).
- Markus, Adam, *Die Geschichte des Ungarischen Nationalismus* (Frankfurt 2013).
- Mazower, Mark, *Dark Continent. Europe's Twentieth Century* (Londen 1998).
- Mennen, Kristian, *Selbstinszenierung im öffentlichen Raum. Katholische und sozialdemokratische Reportoirediskussionen um 1930* (Münster 2013).
- Meurs, Wim van, 'Democratische repertoires in beweging en conflict' in: Remieg Aerts en Peter de Goede (red), *Omstreden democratie. Over de problemen van een succesverhaal* (Amsterdam 2013) 23-49.
- Michels, Robert, *Sozialismus und Faschismus in Italien*. Band II (München 1925).
- Miller, Susanne, 'Die Sozialdemokratie in der Spannung zwischen Oppositionstradition und Regierungsverantwortung in den Anfängen der Weimarer Republik' in: Hans Mommsen (red), *Sozialdemokratie zwischen Klassenbewegung und Volkspartei* (Frankfurt 1974) 84-97.
- Milza, Pierre, *Le Fascisme Italien et la Presse Française 1920-1940* (Brussel 1987)
- Milza, Pierre, *Conversations Hitler-Mussolini 1934-1944* (Parijs 2013).
- Moeyes, Paul, *De sterke arm, de zachte hand. Het Nederlandse leger en de Neutraliteitspolitiek 1839-1939* (Amsterdam 2011).
- Moeyes, Paul, *Buiten Schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*. (Amsterdam 2014).
- Mommsen, Hans (red), *Sozialdemokratie zwischen Klassenbewegung und Volkspartei*. (Frankfurt 1974).
- Morris, Benny, *The Roots of Appeasement. The British weekly press and Nazi Germany during the 1930s* (Londen 1991).
- Mulder, Gerard, Hugo Arlman, Ursula den Tex, *De val van de Rode Burcht. Opkomst en ondergang van een krantenbedrijf* (Amsterdam 1980).
- Mussolini, Benito, *La dottrina del Fascismo* (Rome 1932).
- Mussolini, Benito, *Opera Omnia di Benito Mussolini XXI. Dal Delitto Matteotti all'Attentato Zaniboni (14 Giugno 1924 – 4 Novembre 1925)* (Florence 1956).
- Nationale Unie, *Staatkundig Advies der Nationale Unie* ('s Gravenhage 1925).
- Nelis, Jan, 'De Historiografie van het Italiaanse fascisme. Tendenzen en perspectieven' in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*. No.18 (Brussel 2007) 199-214.
- Nenni, Pietro, *Six ans de guerre civile en Italie* (Parijs 1930).
- Neville, Peter, *Mussolini* (Londen 2014).
- Nicholls, A.J., 'Germany' in: S.J. Woolf (red), *Fascisme in Europe* (Londen 1983) 65-80.

- Niesten-Moulijn, Marits, Nederlandse kranten en gezanten over het opkomend fascisme in Italië (doctoraalscriptie Open Universiteit Delft 2002).
- Niglia, Federico, ‘Mussolini, Dollfuss e i nazionalisti austriaci : la politica estera italiana in Austria nei rapporti di Morreale’ in: *Nuova storia contemporanea* (2003) 63-79.
- Nolte, Ernst, ‘Germany’ in: Hans Rogger and Eugen Weber (red), *The European Right* (Berkeley/Los Angeles 1965) 261-307.
- Nolte, Ernst, *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen* (München 1968).
- Nolte, Ernst, ‘Fascism as an Antimodernist Revolt’. In: Gilbert Allardyce (red), *The Place of Fascism in European History* (Englewood Cliffs, New Jersey 1971) 144-161.
- Nolte, Ernst, *Der Faschismus in seiner Epoche. Action française – Italienischer Faschismus - Nationalsozialismus* (München 1979).
- Osta, Jaap van, *Een Geschiedenis van het moderne Italië* (Amsterdam 2008).
- Oud, P.J., *Het Jongste Verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940. Deel I t/m VI* (Assen 1948),
- Palumbi, Nicola (red), *Scritti di don Minzoni* (Reggio Emilia 2011).
- Paxton, Robert, *The Anatomy of Fascism* (New York 2007).
- Payne, Stanley G., ‘Spain’ in: Hans Rogger en Eugen Weber (red), *The European Right: A Historical Profile* (Berkeley 1965) 168-207.
- Payne, Stanley G., *Fascism. Comparison and Definition* (Madison, Wisconsin 1980).
- Payne, Stanley G., *A History of Fascism 1914-45* (Londen 1997).
- Payne, Stanley, ‘A retrodictive theory of fascism’ in: Roger Griffin et al. (red), *International Fascism* (Londen 1998) 227-238.
- Payne, Stanley G., ‘Fascist Italy and Spain. 1922-45’, *Mediterranean Historical Review*, Vol 13 (1998), Issue 1-2, 99-115.
- Perry, J. et.al. (red), *Honderd Jaar Sociaal-democratie in Nederland 1894-1994* (Amsterdam 1994).
- Planting, Rik, ‘Erich Wichman. Temperament van strijdbaarheid in de jaren twintig’, *De Gids*, Jaargang 146 (1983) 515-523.
- Plasse, Jan van de, *Kroniek van de Nederlandse dagblad- en opiniepers* (Amsterdam 2005).
- Pollard, John, ‘“Clerical Fascism”: Context, Overview and Conclusion’, *Totalitarian Movements and Political Religions*, 8:2, (2007), 433-466.
- Pollard, John, ‘Fascism and Religion’, in: Antonio Costa-Pinto (red), *Rethinking the Nature of Fascism. Comparative Perspectives* (Basingstoke 2011) 141-162.
- Poulantzas, Nicos, *Fascism and Dictatorship. The Third International and the Problem of Fascism* (Londen 1979).

- Prat, Marc and Oscar Molina, ‘State Corporatism and democratic industrial relations in Spain 1926-1935: a reappraisal’, in: *Labor History*, Vol. 55, Issue 2 (May 2014), 208-227.
- J.Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945. Deel I en II* (’s Gravenhage 1965).
- Preston, Paul, ‘Spain’ in: S.J. Woolf (red), *Fascism in Europe* (Londen 1983) 329-351.
- Puchinger, G., *Colijn en het Einde van de Coalitie I. De Geschiedenis van de Kabinetformatie 1918-1924* (Kampen 1969).
- Puchinger, G., *Colijn en het Einde van de Coalitie II. De Geschiedenis van de Kabinetformaties 1925 – 1929* (Kampen 1980).
- Pugliese, S.G., *Fascism, Anti-Fascism, and the Resistance in Italy 1919 to the Present* (New York 2004).
- Rathenau, Walther, *Zur Kritik der Zeit* (Berlijn 1919).
- Rees, Philip, *Fascism and Pre-Fascism in Europe, 1890-1945: A Bibliography of the Extreme Right* (Brighton 1984).
- Riemens, Michael, *De Passie voor Vrede. De evolutie van de internationale politieke cultuur in de jaren 1880-1940 en het recipiëren door Nederland* (Amsterdam 2005).
- Rogger, Hans and Eugen Weber (red), *The European Right: A Historical Profile* (Berkeley 1965).
- Rogier, Jan, *Een zondagskind in de politiek en andere christenen* (Nijmegen 1980).
- Rogier, L.J. en N. De Rooy, *In Vrijheid Herboren, Katholiek Nederland 1853-1953* (Amsterdam 1953).
- Rogier, L.J., *De Nederlandse Pers van Gisteren en Heden* (Nijmegen-Utrecht 1954).
- Roland Holst-van der Schalk, Henriette, *Het vuur brandde voort* (Amsterdam 1979).
- Romein, Jan, *De Lage Landen bij de Zee* (Utrecht 1934).
- Romein, Jan, *Aera van Europa* (Leiden 1954).
- Romijn, Peter, *Burgemeesters in Oorlogstijd* (Amsterdam 2006).
- Romme, C.P.M., *Erfelijk Nationaal Koningschap* (Amsterdam 1937).
- Rooij, M., *Kranten. Dagbladpers en Maatschappij* (Amsterdam 1974).
- Rooy, Piet de, ‘Een zoekende tijd. De ongemakkelijke democratie 1913-1949’ in: Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde (red), *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 179-262.
- Saerens, Lieven, *De houding van de Belgische publieke opinie tegenover de Joden in de jaren vóór Wereldoorlog II: De Gazet van Antwerpen tijdens de periode 1933-1940* (Leuven 1983).

- Sakmyster, Thomas L., *Hungary's Admiral on Horseback: Miklos Horthy 1918-1944* (New York 1994).
- Salamini, L., *The Sociology of Political Praxis. An Introduction to Gramsci's Theory* (Londen 1981).
- Salvemini, Gaetano, *The origins of fascism in Italy* (New York 1973).
- Santarelli, E. (red), *Sul Fascismo* (Rome 1974).
- Sassoon, David, *One hundred years of Socialism. The West European Left in the Twentieth Century* (Londen/New York 1996).
- Sassoon, David, *Mussolini and the Rise of Fascism* (Londen 2007).
- Schaper, B.W., et al.(red), *Het verbleekte ideaal. De linkse kritiek op de sociaal-democratie in Nederland* (Amsterdam 1982).
- Scheffer, H.J., *De dagbladonderneming. Historische verkenningen* (Amsterdam 1986).
- Schenk, Frithjof Benjamin, 'Mental Maps: Die Konstruktion von geographischen Räumen in Europa seit der Aufklärung', *Digizeit. Geschichte und Gesellschaft* 28, (2002), 493-514.
- Schie, Patrick van, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* (Leiden, 2005).
- Schippers, Hans, *Zwart en Nationaal Front: Latijns georiënteerd Rechts-Radicalisme in Nederland (1922-1946)* (Amsterdam 1986).
- Schmitter, Philippe C., *Corporatism and Public Policy in Authoritarian Portugal*. (Londen 1975).
- Schmitter, Philippe C., 'The Quality of Democracy: The ambiguous virtues of Accountability' in: *Journal of Democracy*, vol. 15, Issue 4 (October 2004) 47-60.
- Schneider, Maarten, *De Nederlandse Krant. Van 'Nieuwstydinghe' tot Dagblad*. (Amsterdam 1943).
- Schöffers, I., 'De Nederlandse confessionele partijen 1918-1939' in: L.W.G. Scholten, J.A. Bornewasser. I Schöffers, et al.(red), *De confessionelen.Ontstaan en Ontwikkeling van hun politieke partijen* (Utrecht 1968).
- Scholten, Paul, *Recht en Levensbeschouwing* (Haarlem 1915).
- Schrama, Nic., *Dagblad De Tijd 1845-1974* (Nijmegen 1996).
- Schrijvers, Eric en Stefan Couperus, 'Voorbij verkiezingen en parlement. Alternatieve representatie in Nederland na 1870', in: Remieg Aerts en Peter de Goede (red), *Omstreden democratie* (2013) 67-88.
- Schuurisma, Rolf, *Jaren van Opgang. Nederland 1900-1930* (Amsterdam 2000).
- Schuurisma, Rolf, *Vergeefs onzijdig. Nederlands Neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005).
- Silvennoinen, Oula, "'Home, Religion, Fatherland": Movement of the Radical Right in Finland', *Fascism*. Vol.4. Issue 2 (2015) 134-154.

- Slaa, Robin te & Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging 1931-1935* (Amsterdam 2009).
- Slaa, Robin te, *Wat is fascisme? Oorsprong en ideologie* (Amsterdam 2017).
- Stadler, K.R., 'Austria' in: S.J.Woolf (red), *Fascism in Europe* (1981) 93-108
- Steinberg, J., *All or Nothing. The Axis and the Holocaust 1941-1943* (Londen 1990).
- Stoelinga, Th.H.J., *Russische revolutie en vredesverwachtingen in de Nederlandse pers maart 1917- maart 1918* (Bussum 1967).
- Stoop, J.P., 'Om het volvoeren van een christelijke staatkunde'. *De Anti-Revolutionaire Partij in het interbellum* (Hilversum 2001).
- Streefkerk, Mirjam, De invloed van de Olympische Spelen van 1928 in Amsterdam op de sportjournalistiek (masterscriptie Universiteit van Amsterdam 2008).
- Strobel, Th., *Bewegung des NS-Regimes zum Italienischen Vorbild bis 1934* (Norderstedt 2000).
- Struycken, A.A.H., *Grondwetsherziening. Theorie en Praktijk* (Arnhem 1913).
- Suttorp, L.C., *Jhr. Mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman, 1837-1924. Zijn leven en werken* ('s Gravenhage 1948).
- Tames, Ismee, 'Voorbereiding op Nieuwe Tijden. De Nederlandse discussie over de 'ware democratie' tijdens de Eerste Wereldoorlog' in: Vijftiende jaarboek NIOD: *Moderniteit, Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004) 47-65.
- Tames, Ismee, *Oorlog voor onze Gedachten. Oorlog, Neutraliteit en Identiteit in het Nederlandse publieke debat 1914-1918* (Hilversum 2006).
- Togliatti, Palmiro, *Lectures on Fascism* (Londen 1976).
- Toller, Ernst, *Eine Jugend in Deutschland* (Amsterdam 1936).
- Trevor-Roper, H.R., 'The Phenomenon of Fascism' in: S.J.Woolf (red), *Fascism in Europe* (Londen 1983) 21-34.
- Trotski, Leon, *Fascism: What it is and how to fight it* (New York 1944).
- Upton, A.F., 'Finland' in: S.J.Woolf (red), *Fascism in Europe* (Londen 1983).
- Valckenier Kips, Jan Hendrik, *Vooruitzichten in de binnenlandsche politiek* ('s Gravenhage 1918).
- Valckenier Kips, J.H., 'De staatsidee' in: *Handelingen van de Vereeniging voor Wijsbegeerte des Rechts V.* (Amsterdam 1921).
- Valk, Hans de, en Niek Nelissen, 'Het Mussolini regime en de Nederlandse fascistten' in: Michel Dumoulin en Jacques Willequet (red), Istituto Italiano di Cultura. *Seminaire Interuniversitaire 1981-1982, Aspects des Relations de la Belgique, Du Grand-Duché de Luxembourg et des Pays-Bas avec l'Italie 1925-1940* (Brussel 1983) 1-63.
- Vallentin, Antonina, *Stresemann* (Leipzig 1930).

- VandeBuerie, Sophie, *Buitenlands nieuws en de Belgische pers tijdens het Interbellum* (Gent, 2003).
- Vanvugt, Ewald, *Roofstaat. Wat iedere Nederlander moet weten* (Amsterdam 2016).
- Venema, Adriaan, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 2. De Harde kern.* (Amsterdam 1989).
- Verhagen, Frans, *Toen de katholieken Nederland veroverden. Charles Ruijs de Beerenbrouck 1873-1936* (Amsterdam 2015).
- Verrips, Ger, 'Uit het Marxistisch-Leninistisch Vriesvak. De communistische kritiek' in: B.W.Schaper et al., *Het Verbleekte Ideaal. De linkse kritiek op de sociaal-democratie in Nederland* (Amsterdam 1982).
- Verviers, Em., 'Fascisme' in: A.S. de Leeuw, Em.Verviers, R. van Genechten, J.Tinbergen, *Waar Gaan Wij Heen? Kapitalisme, Socialisme, Communisme, Fascisme* (Amsterdam 1934).
- Vliegen, W.H., *Oorsprong, Geschiedenis en Hedendaagsche Stand der Socialistische Beweging* (Amsterdam 1931).
- Vliegen, W.H., 'Wat zal het worden?', *Socialistische Gids*, jrg. 18, 1 januari 1933, 11-19.
- Voerman, Gerrit, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische internationale 1919-1930* (Groningen 2001).
- Vogel, Marianne, 'Hoogtij van verheffing en leiderschap. Gender en de Nederlandse moderniteit 1900-1940' in: Vijftiende jaarboek NIOD: *Moderniteit. Modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004) 184-193.
- Vossen, Koen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003).
- Vrankrijker, A. de, *Het Wervende Woord. Geschiedenis der socialistische week- en dagbladpers in Nederland* (Amsterdam 1950).
- Vree, Frank van, *De Nederlandse Pers en Duitsland 1930-1939. Een studie over de vorming van de publieke opinie* (Groningen 1989).
- Vree, Frank van, 'In het Land van Mussolini. De Nederlandse Pers en Fascistisch Italië', *Incontri: mensili di vita e cultura italiana* (NS) 9 (1991) 3-26.
- Vree, Frank van, *De Politiek van de Openbaarheid. Journalistiek en Publieke Sfeer* (Groningen 2000).
- Vries de Heekelingen, H. de, *Het Fascisme en zijn Resultaten* (Oisterwijk 1927).
- Wal, S.L. van der, *De Opkomst van de Nationalistische Beweging in Nederlands-Indië* (Groningen 1967).
- Ward, James Mace, *Priest, Politician, Collaborator. Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia* (Cornell, Ithaca 2013).

- Weiland, Kurt, 'The Diffusion of Regime contention in European Democratization 1830-1940', *Comparative Political Studies* 43, no 8-9 (2000) 1148-1176.
- Whiteside, Andrew, 'Austria' in: Hans Rogger en Eugen Weber (red), *The European Right* (1965) 308-363.
- Wijfjes, Huub, *Radio onder Restrictie. Overheidsbemoeyenis met radioprogramma's 1919-1941* (Amsterdam 1988).
- Wijfjes, Huub, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie*. (Amsterdam 2004).
- Wijfjes, Huub, Digital Humanities and historical newspaper research, lezing Koninklijke Bibliotheek, 12 januari 2016 ('s Gravenhage 2016).
<https://www.kb.nl/sites/default/files/docs/huub-wijfjes-digital-humanities.pdf>
- Wijk, J. van der, 'Wat hebben de Duitsche gebeurtenissen aan de Hollandsche sociaal-democratie ten opzichte harer geestelijke instellingen te zeggen?', *De Socialistische Gids*, 18 (1933) 679-696.
- Wijne, Joh. S., *Tussen dogma en werkelijkheid. De ideologische gijzeling van de sociaal-democratie in Nederland als bijdrage tot haar isolement tijdens het interbellum* (Amsterdam 1992).
- Wit, S. De, *Tussen onbehagen en maakbaarheid. J.H.Valckenier Kips (1862-1942) Politieke, ideologische en wetenschappelijke betekenis tot 1921* (masterscriptie Universiteit van Amsterdam 2009).
- Wolf, Mariëtte, 'An Anglo-American Newspaper in Holland. Form and Style of De Telegraaf (1893-1940)', in: Marcel Broersma (red), *Form and Style in Journalism. European Newspapers and the Representation of News 1880-2005* (Leuven 2007), 81-91.
- Wolf, Mariëtte, *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009).
- Wolff, Richard J. and Jörg K. Hoensch (red), *Catholics, the State and the European Radical Right, 1919-1945* (New York 1987).
- Woltjer, J.J., *Recent Verleden. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2005).
- Woolf, S.J (red), *Fascism in Europa* (Londen/New York 1981).
- Zaal, W., *De Nederlandse Fascisten* (Amsterdam 1973).
- Zetkin, Clara, 'Fascism', *Labour Monthly* (Augustus 1923) 69-78.

Summary

The rise of fascism in the twenties has been a determining factor in the events that have since taken place in Europe and which have led to the Second World War.

In 1919 a nationalistic movement developed which called itself fascist, a movement which turned against the labour movement in industries and the farmers' movement in Northern Italy with force. Fascism was able to blossom and come to power without any significant opposition of the weak Italian government. After the October 1922 March on Rome of some tens of thousands fascists, King Victor Emanuel III appointed Mussolini as prime minister. Fascism gained solid footing in Italy and was an inspiration to right-wing authoritarian and ultra-nationalistic movements in other countries. Shortly after his coup in 1923, the Spanish dictator Primo de Rivera announced his wish to introduce fascism in his own country. It convinced the new German national-socialist movement the success of Italian fascism could be replicated in Germany. In The Netherlands no fascist movement of any significance developed. Yet there was widespread admiration for Mussolini and some Protestant, Catholic and conservative-liberal circles expressed a keen interest in the fascist ideology.

In general, the Interwar years are well documented, yet the Dutch reaction to fascism in the twenties has received little attention. Most publications focus on the thirties and the wartime occupation. To learn about the Dutch reaction to the rise of fascism and the effect this had in the debate on democracy, we need to turn to the press. Nowadays multiple information sources exist and there are numerous ways in which public opinion can be influenced, options which did not exist in the twenties. In those days the written press was the most important information source. It not only provided reports on events nearby or further afield, it also assessed the events and provided contextual coloration. In this way the press influenced its readers' ideas and opinions.

This PhD thesis will address the following questions:

1. How did the Dutch press assess the fascist and right-wing authoritarian movements in nine different European countries? Did the press distinguish between the countries and if so, on what basis?
2. Did the press think the movements in the various European countries were related? How did the press assess the rise of fascism? How did the press portray fascism? Did the assessment by the press change between 1919 and 1933?

3. What influence did the rise of fascism have on the debate in the press about (the future of) democracy in The Netherlands? Was fascism seen as a threat to The Netherlands or was the country thought to be immune to the phenomena? Were there any lessons learnt?

This research on the Dutch press and fascism in the Interwar years focuses on the period between 1919 and 1933. Hitler's chancellorship in 1933 led to a drastic change in European relations and created a new situation for the press. The reaction of the Dutch press to the developments in Germany in the thirties have been extensively analysed by Frank van Vree.

The present research focuses on the following five countries: Italy, Austria, Germany, Hungary and Spain. Fascism came to power in Italy in October 1922, in other countries this did not take place until the thirties. The events that took place in Hungary in 1919 were of importance in this respect: in that year the short-lived communist government of Bela Kun was followed by a period of 'white terror' and was subsequently replaced by Horthy's reactionary and nationalistic regime. National-socialists were already a force to be reckoned with in Germany in 1922 while the Heimwehr movement became part of the Austrian government in 1930. In all of these countries there was a growing fascist influence in the twenties. Primo de Rivera established a military dictatorship in Spain in 1923 in order to squash the Moroccan independence struggle and to fight the communists, socialists and anarchists in mainland Spain. In other countries, both inside and outside Europe, fascist, right-wing extremist and ultra-nationalistic movements of some importance were active. In order to obtain a broad view on the European dimensions of fascism the press coverage on Romania, Slovakia, Finland and Portugal will also be taken into account. All of these nine countries had regimes and movements which were labelled as 'fascist' by Dutch newspapers.

For the purpose of this book seven national newspapers have been studied:

- *Nieuw Rotterdamsche Courant*: liberal
- *De Telegraaf* ('The Telegraph'): politically neutral and the largest Dutch newspaper
- *De Standaard* ('The Standard'): anti-revolutionary (attached to the Reformed Church)
- *De Nederlander* ('The Dutchman'): Christian-historical (attached to Protestantism)
- *De Tijd* ('The Time'): Catholic
- *Het Volk* ('The People'): social-democratic
- *De Tribune* ('The Tribune'): communist

This choice means that the full political and ideological perspective of the time – Christian-historical, anti-revolutionary, Catholic, neutral, conservative, liberal, social-democratic and communist – is adequately covered. In the Interwar years confessional coalitions dominated Dutch politics and all prime ministers came from one of the confessional parties; this gives special significance to the commentaries in *De Standaard*, *De Nederlander* en *De Tijd*, even though their circulation was much lower than that of the *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *De Telegraaf* and *Het Volk*.

This research focuses on previously uncovered territory. Thorough research has not been carried out before into the reaction to the development of fascism in nine European countries by seven nationwide Dutch newspapers. This research not only focuses on the assessment of fascism in other countries, it also addresses the question what influence fascism had on the newspapers' views on the development of democracy in the Netherlands itself.

The first conclusion from this analysis is that the Dutch press of the twenties was well-informed when it came to the major European events. When they did not have access to their own correspondents' information, the newspapers made use of press agencies and foreign newspapers. The Dutch press focused on Germany, Italy and Austria. On these countries the most commentaries and editorials were published.

In answering the first research question on the Dutch press' assessment of fascism, Italy played a key role. Apart from *Het Volk* and *De Tribune*, Dutch newspapers viewed the fight against communism and the prevention of a socialist revolution in Italy as the most important achievement of fascism. All newspapers disapproved of the violence and para-military activities involved. The conventional or mainstream press (*De Telegraaf*, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *De Tijd*, *De Nederlander* and *De Standaard*) abandoned or mitigated this critical attitude after the fascist March on Rome. Mussolini's coup was sanctioned by the king thus giving it a legitimate basis. The critical attitude rekindled for a short period of time following the occupation of the Greek island of Corfu in 1923 and the assassination of Matteotti in 1924. However, these events did not really have an impact in the mainstream press' portrayal of 10 years of fascism. Italian fascism was not to be promoted: there was no freedom in the fascist state, from 1925 onward there was no longer a parliamentary democracy. Yet there was a stable government that had achieved a lot. *De Nederlander* was hesitant when it came to Italy's foreign policy and was concerned that Mussolini's imperialistic plans would threaten European peace. Only *Het Volk* and *De Tribune* were consistent in their negative assessment on both the domestic and foreign policy. Several newspapers were aware of the fact that fascism, even before

1923, not only directed itself against socialists and communists, but also against more progressive Catholics. Only the assassination of the socialist Matteotti received substantial coverage. The assassination of the Catholic priest don Minzoni in 1923 received no coverage at all, not even by *De Tijd*. This selective coverage obscured the picture of fascism.

While Italian fascism as a movement was criticised, things were different when it came to its leader Mussolini. The anti-revolutionary *De Standaard* saw Mussolini as a single man who wanted to elevate Italy, both internally and externally. *De Telegraaf* talked about an exceptionally gifted leader, *De Tijd* called him an apostle of peace. To all newspapers it was abundantly clear that fascism was dependent on its leader's qualities.

Apart from the Catholic *De Tijd*, all newspapers criticised the white terror in Hungary in 1919/1920. After a period of chaos and violence against all that was left-wing and Jewish, Admiral Horthy came to power. Most newspapers were positive in their assessment of this regime, in spite of the restrictions the regime imposed on the rights and freedom of the Hungarian people. What mattered was that law and order had returned and that the economic situation had improved. All this was more important than a democratic rule of law.

The return of law and order in Spain was also an important factor in the assessment of Primo de Rivera's dictatorship. The confessional press was mainly concerned with the fact that religion was respected. In addition, the continuation of the colonial regime in Morocco was thought to be important. Of all the newspapers, *De Tijd* was the most prominent advocate of Primo de Rivera's coup and the imposition of a dictatorship. All papers were in agreement, however, that he did not have Mussolini's strength and personality.

The Dutch press showed great interest in the developments in Germany and Austria. This applied in particular to the confessional press which, during the First World War, associated itself more with these countries than with Britain and France. The social-democratic *Het Volk* had a strong focus on its sister parties in these countries. At first because there was the belief that a socialist majority was a real possibility, later because these parties were thought to be able to withstand fascism.

The mainstream press showed great respect for the powerful anti-socialist politics of the Austrian Christian Social Party and for the reactionary, ultra-nationalistic and militant Heimwehr movement. *De Tijd* showed support for this movement, many members of which later became infamous war criminals such as Adolf Eichmann and Hanns Albin Rauter. In showing their support,

De Tijd regularly displayed undemocratic and anti-Semitic tendencies. *Het Volk* supported the Austrian Social Democratic Party no matter what. It justified the party's choice to establish its own armed militia. When reporting on Austria and mgr. Seipel's Christian Social Party, *Het Volk* and *De Tijd* were completely opposed. When it came to Austria, the main concern for the mainstream press was again the fact that law and order was maintained and that the socialist labour movement was contained. The anti-Semitism legitimised by the government, the non-prosecution of Heimwehr members planning a coup and the tolerance of armed para-military groups received some criticism but were mainly justified. As long as Austrian social-democrats and communists were contained and a fascist dictatorship was prevented, the mainstream press could well live with many other modalities.

Certainly after the 1923 Bierkellerputsch in München, the press was aware and provided detailed accounts of Hitler's plans. The press was aware that when it came to anti-Semitism this was not only put in words. Despite the fact that all the information about the German national-socialists' intentions and actions were known, Hitler was constantly being underestimated. His furious anti-Semitism, his plans for Jews, 'Untermenschen', communists and socialists were all known to the newspapers. The same applied to the fact that, if they would come to power, the Nazis were to tear up the Versailles peace treaty and would proceed to rearmament. The *Nieuwe Rotterdamsche Courant* wrote that the military-organised Nazi party was striving for more 'Lebensraum'. Hitler said that Germany itself could not provide for 20 million people. These people needed the opportunity to settle in the East, especially in Russia. The *Nieuwe Rotterdamsche Courant* wrote that from the underworld a party of discontent had arisen; a party frowned upon by other parties, without any political tradition which had an agenda consisting of negatives and unfulfillable demands. *Het Volk* also did not take the NSDAP seriously at first. It was considered to be a reactionary party of the ordinary people. Its supporters were good citizens with limited political knowledge. The press did worry about the growing popularity of the party and keenly followed all developments in Germany. Even though the newspapers had provided accurate accounts of Hitler's plans, the initial firm stand against a possible national-socialist participation in government clearly subsided by the end of 1932. The mainstream press adhered more and more to the view that the national-socialists could be contained and that things would simmer down. If Hitler were to come to power, he would start to behave responsibly.

On Romania, Slovakia and Portugal substantially less was published than on the five countries mentioned above. For most newspapers it was important that Romania remained anti-communist and continued to act as a buffer to expan-

sion by the Soviet Union. The country's furious anti-Semitism was condemned. The coups and the succession of governments in Portugal were not taken seriously. There was sympathy for the fact that a dictatorship was established in 1926: this would allow for the return of law and order and would form the basis for economic recovery. *De Tijd* started to show an interest in Portugal when Salazar announced the introduction of a corporative state. The newspaper wondered whether a corporative system could be of interest to The Netherlands.

Substantially more attention was paid to Finland. With the exception of *De Tribune*, the Dutch newspapers showed great admiration for Finland, which had successfully opposed the Russians after the October Revolution. This explains the understanding of and sympathy for the ultra-nationalistic Lapua movement's fight against communists active in Finland. This changed when this movement turned against the social-democrats and liberals and demanded governmental power. Only at the very last minute did the Finnish President Svinhufvud choose to defend the parliamentary democracy and stop the Lapua movement. To most Dutch newspapers this was proof that a strong government was able to withstand fascism. Finland demonstrated that the initial government's response to give in to the fascist demands only encouraged them to put forward new ones.

Taking into account all articles on the nine selected European countries, the conclusion is that the fear and aversion to 'bolshevism' was greater than the aversion to fascism. Communist atrocities were as a rule emphasized more and sometimes even exaggerated. The extreme and violent nature of fascist and right-wing radical counter reactions were acknowledged and generally condemned by the newspapers, albeit that they also showed understanding. Law, order, discipline and respect for religion were so important to the confessional press that they were willing to sacrifice other principles such as a freely elected government and equal rights for all citizens.

Apart from their political background, the religious conviction of the various newspapers played an important role. *De Tijd* was most outspoken in this respect. This Catholic newspaper not only supported 'Catholic' regimes but also 'Protestant' regimes such as those in Hungary and Finland. It was the fight against the 'anti-Christ' that mattered. The broader context was a determining factor in this newspaper's attitude towards the nine European countries. The *Nieuwe Rotterdamsche Courant* adhered to liberal values but it also put great emphasis on order and stability as prerequisites for trade, industry and economic progress. *De Tribune* was consistent and fierce in its opposition to fascism, but also portrayed a sectarian view and constantly kindled the fear for the inten-

tions and methods of communism. *Het Volk* was particularly sensitive to this communist newspaper's criticism and felt a need to defend its sister parties' politics in Europe. This social-democratic newspaper felt trapped; it wanted to show support for its sister parties but struggled at times with their political choices, for example when in Hungary and Spain the decision was made to cooperate with dictators. The decision of the Austrian party to arm themselves against the fascists was at odds with the Dutch Social Democratic Party's choice for a parliamentary and non-violent road to socialism.

It is clear that most Dutch newspapers viewed internationally organized communism as the greatest threat to freedom and democracy in Europe in the years between 1919 and 1933. This threat was felt the most in the years directly following the First World War when there was a real chance of the emergence of a new Soviet state in some other countries. Gradually, fascism came to be viewed as a threat as well. The press observed that the movement towards the political right increased after 1922. In Southern and Eastern Europe dictatorial authoritarian regimes were the norm, while in Austria as well as Germany fascism became stronger and more threatening. The press was well aware of the links between fascist, right-wing extremist and ultra-nationalistic movements in Europe and it explained them largely by referring to the aftermath of the First World War, the rising nationalism, the economic crisis and the aversion to communism. The press was increasingly concerned about the future and apprehensive of a new large-scale war. Yet there was little to no fear that the developments in other countries would pose a threat to The Netherlands itself. Only *De Standaard* showed some concern in this respect. This newspaper pointed out the danger of Italian fascism and German national-socialism on the one hand and Russian communism on the other. It warned strongly against a tolerant and 'wait and see' attitude. This newspaper was consistent in relating European developments to Dutch politics and the need for a strong government. In their view the other parties and newspapers were blatantly blind. In view of the fact that communism was internationally organised and led from Moscow, it was – even after 1930 – still seen as the biggest threat to freedom and peace. Just as fascism, it posed a threat to democratic rights and freedom; however, it differed from fascism in that it wanted to fundamentally change the capitalist society.

One of the main findings of this analysis of the press is that all newspapers have shown a good understanding of fascism right from the start. Many of the characteristics which were later extensively discussed and analysed in historiography – anti-Marxist, anti-liberal, nationalistic, dictatorial, based on the principle of leadership, violent, using para-militaristic troops, imperialistic – were all mentioned in the Dutch newspapers in the twenties, long before the newspa-

pers knew what it all would lead to in the thirties and forties. As it was aptly put by *The Standaard*, it is always difficult to judge the power of a movement for those who are in the midst of it. Yet, it is a fact that the newspapers on the whole provided sharp analyses on this topic. This is especially true of *De Tribune*, *Het Volk*, the *Nieuwe Rotterdamsche Courant* and *De Standaard*.

This understanding of the characteristics of fascism was not always consistently used when dealing with the question which ultra-nationalistic and right-wing extremist European movements should be labelled as 'fascist'. All newspapers agreed that besides the Italian fascists, the German and Austrian national-socialist party were fascist. Most also thought that the Spanish regime of Primo de Rivera, the Austrian Heimwehr movement, the Finnish Lapua movement and the Romanian Iron Guard were 'fascist'. Only a few applied that label to the Horthy regime in Hungary, the nationalistic Catholic movement of Hlinka in Slovakia and the Portuguese dictatorship of Salazar.

The newspapers stressed the dangerous and negative aspects of fascism, but some also recognised its innovative aspects: the attempt to create a third road besides liberalism and socialism. Especially *De Standaard* pointed out the 'important experiments', in particular the programme to form a corporatist state. According to this newspaper, there was not just a need for strong men, but also for new systems and new ideas. This anti-revolutionary newspaper recognised the innovative economic, social and cultural aspects of which other newspapers, *Het Volk* for example, took into little or no note. *Het Volk* saw fascism first and foremost as a reactionary movement.

In the historiography of fascism there was, after the Second World War's atrocities, little to no room for the 'positive' and innovative aspects of fascism. Only in the eighties did these aspects, which help to explain the attraction fascism had on young people, get the attention they required. Dutch newspapers were already aware of this in the twenties.

Right from the start, it was clear to the left wing press, *De Tribune* and *Het Volk*, that fascism protected the interests of capitalism and the ruling class and was thus opposed to the socialist movement. Mussolini had come to power with the support of business owners and landowners; also, other fascist and right-wing radical and ultra-nationalistic movements were financed by businesses. After the collapse of communism in Western Europe, this aspect has receded to the background in historiography. When studying and analysing the press in the twenties, this is an aspect which has to be taken into account.

Apart from its anti-communist character, fascism's imperialistic character was also extremely important to the Dutch press. All newspapers were concerned about the outbreak of a new European war. Hostile activities by states could threaten world peace. For the press this was the main reason to strive for real disarmament and, by means of a national petition, appeal to the participants of the 1932 International Conference on Disarmament. In 1932 nearly 2,5 million Dutch people over the age of 18 signed this petition, which is more – in relative numbers – than the number of people that protested against the placement of nuclear missiles in 1985. After the failure of the Disarmament Conference, this initiative of the Dutch newspapers was forgotten. It is a pity that these facts have received so little attention in historiography as a result of which the image of The Netherlands at that time has been clouded.

The third research question is about the influence the assessment of fascism in Europe by the press had on the democracy debate in The Netherlands itself. First of all, the press noted that fascism blossomed particularly in countries having a weak government lacking a strong democratic base. Other factors relevant to the development of fascism were also absent in The Netherlands. After 1918 there was no longer a real threat of a socialist revolution. Besides, according to the Protestant-Christian newspapers, the revolutionary events of 1903 and 1918 had proven that the threat of a revolution could be contained by a strong and decisive government. On top of that, fascism did not fit the down-to-earth mentality of the Dutch. The worship of a leader such as Mussolini had no place in Dutch culture.

For the confessional and conservative newspapers it was clear that a strong government was essential. This was one of the great merits of fascism, but the suppression of freedom and the glorification of the state against the individual citizen was rejected. Corporatism was seen as the most interesting experiment of fascism. Especially the *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *Het Volk*, *De Tijd* and *De Standaard* showed an interest in organic forms of democracy. In doing so, *De Standaard* expressed views that were the closest to the fascist view on corporatism. *De Tijd* was in favour of organic democracy based on decentralisation of power and responsibilities. The Italian model, in which the state controlled corporatist organisations, was rejected by the Catholic newspaper. All this did not lead to clear and convincing arguments for the introduction of corporatism in The Netherlands in the twenties.

The consequent criticising by fascism of the parliamentary democracy did resonate a little in the Dutch press. Apart from *Het Volk*, all newspapers published regularly about the dysfunction of the parliamentary system. The complaints focussed on the large number of political parties, the incompetency of some

members of parliament, the long debates, the parliamentary overload, the slow decision-making process and the inability of parliament to solve the country's economic problems. The criticism could have created an atmosphere in which the call for a strong leader gained massive support. Radical changes and dictatorial solutions were actually discussed but discarded in the end by everyone. The Protestant newspapers, which were most outspoken in their criticism, argued that a parliament was necessary in order for the people to be heard and express themselves. The government was accountable to the parliament.

The discussion on parliamentary democracy focussed on two major government crises in the twenties: the rejection of the 'Vlootwet' (a law regarding the naval fleet) in 1923 and the withdrawal of the Vatican mission's funding in 1925. These crises were followed by difficult cabinet formations and led to dictatorial outpourings, especially of the Christian-historic leader Snoeck Henkemans and conservative liberals such as Treub; the latter suggested the possibility of a coup in The Netherlands. Views such as these gave rise to sharp dismissive remarks of especially *Het Volk* and *De Tijd*, which absolutely backed parliamentary democracy. *De Tijd* was dismissive of anyone or anything that could threaten the attainments of the Catholic part of the nation. *De Standaard* rejected ideas relating to a coup or dictatorship because that would be in conflict with the constitution.

These discussions showed that the views the newspapers had on the ideal form of democracy differed considerably. *De Tribune* thought that democracy was only possible under dictatorship of the proletariat, *Het Volk* regarded political democracy as unfinished as there was no social democracy. *De Tijd* believed that parliamentary democracy should be supplemented with corporatism based on the decentralisation of power and responsibilities. *De Standaard* and *De Nederlander* thought that parliament existed primarily to be consulted and that its position towards the government should be weakened. The *Nieuwe Rotterdamse Courant* defended the liberal views on the parliament's role and the importance of the universal suffrage. *De Telegraaf* spoke out in favour of both parliamentary democracy and a strong government.

The most important lesson learned from the fascism's rise and coming to power in various countries was that democratic rights and liberty were to be fostered and defended. The events that took place in Europe strengthened *De Standaard*, *De Nederlander* and *De Telegraaf* in their views that strong leadership was essential to this cause.

The vigilante patrols ('burgerwachten') which were formed in many towns and cities after 1918 took a special place in the discussion. Based on experiences in

other European countries, the *Nieuwe Rotterdamsche Courant* thought a stop should be made to these patrols which had neither been formed nor were controlled by the state. The confessional newspapers and parties were criticised by this liberal newspaper because they condemned the actions of paramilitary troops in other countries but defended them in The Netherlands.

The events in other countries led *Het Volk* to the conclusion that fascism could be avoided if the labour movement were to restrain itself, would shy away from largescale extra parliamentary actions and would ignore provocations by and flirtations from the communists. The lessons learnt by *De Tribune* were largely of a negative nature. The position taken by social-democratic parties elsewhere in Europe strengthened the communists' view that the 'social fascist' leaders of these parties should be challenged. At times, that battle seemed to be more important than the battle against fascism.

The newspapers showed little to no concern when it came to the presence of small fascist groups in The Netherlands. The Protestant, Catholic and liberal newspapers were more concerned with fascist sympathies among their own supporters, particularly with the anti-democratic views and the demands for a strong leader and a dictatorship. Supporters of fascism were found in all socio-political groups. Here was a vast difference between communism and fascism in The Netherlands of the twenties. Among conservatives, liberals, Catholics and Protestants no supporters of communism were to be found. This was different when it came to fascism. Fascism felt more familiar and closer to the ideas common at that time than communism.

All in all, fascism was considered to be the lesser evil by the mainstream press. The threats for other countries, European citizens and the Dutch themselves were underestimated. Despite the fact that the real character and practices of fascism were recognised and criticised, it is remarkable that little was done with this knowledge and these insights. The assessment of fascism notably by *De Nederlander*, *De Tijd* and *De Telegraaf* and to a lesser extent the *Nieuwe Rotterdamsche Courant* showed clear signs of underestimation and naivety. For years the good intentions of the fascist leader Mussolini were relied upon. The experiences with fascism in Europe were ignored, even when the question whether or not Hitler should become the leader of the German government was on the table.

Only *Het Volk* and *De Tribune* asked the question what was to happen should fascists come to power in Germany. *De Tribune* continued to cherish the illusion that a strong communist party could oppose fascism. If fascism were to come to power it would not be able to live up to its promises and people would

turn to communism. *Het Volk* was of the opinion that after a fascist assumption to power one could only wait for better times.

In the twenties, The Netherlands had a free press that was in a position to inform the Dutch adequately about important developments in Europe. The pluralism of the press ensured that a wide range of views on these developments were published and discussed. However, too little was done with the knowledge the press had about fascism. It can be argued that the Dutch press failed in its analyses and critical assessment.

Dankwoord

Het ontstaan van dit proefschrift berust op toeval. Het idee om me te gaan verdiepen in het fascisme in de twintiger jaren ontstond tijdens een van onze vakanties in Italië. In dat land is nog steeds veel aandacht voor de slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog en voor de strijd tegen het fascisme. Belangrijke straten in de centra van de steden zijn genoemd naar Gramsci, Matteotti of don Minzoni. Gramsci kende ik natuurlijk en Matteotti vagelijk, maar wie was Minzoni nu precies? Ik ging me in de opkomst van het Italiaanse fascisme verdiepen en raakte steeds meer geboeid door wat zich in de twintiger jaren in Europa heeft afgespeeld. Hoe kon het fascisme in Italië en vervolgens in tal van andere landen aan de macht komen? Ik vroeg me af wat van alle belangrijke feiten toen in Nederland bekend was en hoe daarop is gereageerd. Persoonlijk leek me een goed antwoord te kunnen geven op die vraag. Als daar wat uit zou komen, zou ik die kennis wel delen met anderen. De mogelijkheden daartoe zijn tegenwoordig immers onbegrensd. De gedachte aan een proefschrift kwam niet bij me op tot een toevallige ontmoeting met Willem Buijink, die ik had leren kennen als voorzitter van de bibliotheekcommissie. Willem adviseerde me op zoek te gaan naar een promotor. Contacten met en adviezen van verschillende mensen leidden tot een verbreding en verdieping van de oorspronkelijke plannen. In dat verband ben ik dank verschuldigd aan Marcel Broersma, Arnoud-Jan Bijsterveld, Ernst Hirsch Ballin, Carla Hoetink, Theo Lutkie, Harrie Teunissen, Koen Vossen, Frank van Vree en Peter Romijn voor hun tips en suggesties. Deze laatste adviseerde me in maart 2014 te rade te gaan bij de onderzoeksgroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit onder leiding van Remieg Aerts en Wim van Meurs.

Tijdens het sabbatical van Remieg was het in het begin vooral Wim die me waardevolle adviezen gaf over de aanpak en de vormgeving. Het werd daarbij steeds duidelijker dat historisch onderzoek een aparte tak van sport is met conventies die ik me eigen moest maken. Remieg ben ik dankbaar voor de nadruk die hij steeds legde op een goede verantwoording, samenhang en consistentie en voor zijn geloof in de nieuwe aspecten in dit proefschrift.

Met veel plezier heb ik aan dit proefschrift gewerkt. Het was een fascinerende ontdekkingstocht. In veel opzichten is dit werk voor mijzelf een verrijking geweest en een verademing na jaren van hectiek en verantwoordelijkheid voor een universitaire dienst die, zoals ik nu zelf heb ervaren, ook in het digitale tijdperk nog steeds een belangrijke rol voor onderzoekers kan spelen. Een buitenpromovendus moet echter veel alleen doen, hij staat buiten het dagelijkse verkeer van een onderzoeksgroep. Het is vaak wachten op een volgende afspraak met de promotor, die zucht onder grote werkdruk. Het wegbezuinigen van goede ondersteuning heeft zijn consequenties.

Veel dank ben ik verschuldigd aan (oud-)collega's, vrienden en familieleden die me stimuleerden met hun vragen, interesse toonden in het onderwerp en de thema's van het proefschrift bijna vanzelfsprekend betrokken op de huidige tijd. Een bijzonder woord van dank aan Wietske Sijtsma voor haar kritisch commentaar bij de verschillende hoofdstukken en voor de Engelse vertaling van de samenvatting en dank aan Harry Steeghs voor het blijven stellen van fundamentele vragen die altijd tot bezinning en soms tot verheldering van de tekst hebben geleid. Mijn zonen Gijs en Stijn hebben me op hun eigen wijze in de afgelopen vier jaar geweldig gesteund. Het schrijven en het voltooien van dit proefschrift was zonder Janneke echter niet goed denkbaar geweest.

Curriculum Vitae Hans Geleijnse

Hans Geleijnse (1947) studeerde Nederlands Recht aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en Journalistiek aan de Katholieke School voor de Journalistiek in diezelfde stad. Vanaf 1973 was hij in diverse functies werkzaam bij de Universiteit van Tilburg. Vanaf 1989 heeft hij als directeur van de universiteitsbibliotheek leiding gegeven aan de ontwikkeling van de eerste 'digitale bibliotheek' in Europa. Vanuit zijn functie in Tilburg gaf hij leiding aan diverse grote Europese bibliotheekprojecten. Een belangrijk onderdeel van zijn internationale werkzaamheden vormde het lidmaatschap van verschillende commissies van de Deutsche Forschungsgemeinschaft.

Vanaf 2000 werkte hij als directeur Information Services and Systems aan het European University Institute in Florence. In 2003 keerde hij terug naar Tilburg met als opdracht de IT dienst en de bibliotheek samen te voegen tot één dienst. In 2010 nam hij afscheid van de universiteit.

Van 2002 tot juli 2010 was hij vice-president en vervolgens president van LIBER, de organisatie van Europese researchbibliotheken. Hij initieerde een Europees opleidingsprogramma van LIBER voor nieuwe bibliothecarissen en deed advieswerk voor universiteiten in Duitsland, Finland, Frankrijk en Italië. Naast zijn onderzoek naar de ontwikkeling van het fascisme in Europa en de Nederlandse pers is hij in de afgelopen jaren actief geweest als bestuurslid en lid van de wetenschapscommissie van Ypsilon, de vereniging van familieleden van mensen met psychosegevoeligheid.

‘Wie ogen heeft om te zien’

De Nederlandse pers en het fascisme in Europa (1919-1933)

Hans Geleijnse

‘Wieogen heeft om te zien’ analyseert van een groot aantal Nederlandse kranten het beeld van het generieke fascisme in Europa in de periode 1919-1933. Welke personen, gebeurtenissen en bewegingen werden als “fascistisch” bestempeld, welke fascistische initiatieven werden geprezen en welke veroordeeld?

Onderzocht wordt of de Nederlandse pers haar lezers goed over de ontwikkeling van het fascisme in de twintiger jaren heeft geïnformeerd en of het fascisme in die periode reeds als een gevaar voor vrede en democratie in Europa werd beschouwd.

Uitgangspunt is de beoordeling van het fascisme in Italië, Hongarije, Spanje, Oostenrijk, Duitsland, Roemenië, Slowakije, Portugal en Finland door *De Telegraaf*, de liberale *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, de katholieke *De Tijd*, de antirevolutionaire krant *De Standaard*, de christelijk-historische krant *De Nederlander*, de sociaal-democratische krant *Het Volk* en de communistische *De Tribune*.

Nagegaan is welke lessen uit de ontwikkeling van het fascisme zijn getrokken en of deze invloed hebben gehad op de houding van deze kranten ten aanzien van de parlementaire democratie en de rechtstaat in Nederland zelf.

Met deze analyse draagt de auteur bij aan de kennis over de democratie-debat in Nederland in de twintiger jaren. Een scherp beeld wordt gegeven van de opstelling van de kranten als vertegenwoordigers van de verschillende levensbeschouwelijke en geestelijke stromingen en de verhouding tussen de kranten onderling.

Hans Geleijnse (1947) studeerde in Nijmegen rechten en journalistiek. In 2010 nam hij afscheid van de Universiteit van Tilburg als directeur van de bibliotheek en de IT-dienst.

9 789462 404670 >